

Зија
БУНЈАДОВ

Гирмизли
террор

73
596

Зија
БУНЈАДОВ

225859

Гирмизли
террор

M. F. Axundov adına
Azərbaycan Dövlət
KİT ABXANASI

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NƏŞRİYYATI
Bakı—1993

Редакторлары Рауф Миргәдіров
Сәдагәт Чаббарова
Рәссамы Е'тибар Исмаїлов

Бунјадов Зија

Б 96 Гырмызы террор — Б.: Азәрнәшр, 1993, сәһ. 331. Тәр-
тибчи Ирадә Әлијева.

Әсасән 1937—39-чу илләрдә халгымызын чәхлү көркәмли елм,
инчәсәнәт вә мәдәнијәт хадимләри сталинизмнин амансыз репрес-
сияларынын гурбаны олмушлар. Көркәмли тарихчи-алим, Совет
Иттифагы Гәһрәманы Зија Бунјадов «Гырмызы террор» кита-
бында бу шәхсијәтләрин һәр биринин ујдурма «чинајәт иши» ба-
рәдә ајрыча очерк јазмышдыр. Китабда Ј. В. Чәмәнзәминли,
Б. Чобанзаде, А. Шәрифзаде, Н. Зејналлы, М. Чуварлински,
Т. Шаһбази вә б. јаралдычы зијалыларын сахта дәлилләр әсасын-
да мәһкум олундуғу инандырычы сурәтдә ачылып көстәрилир.

0503020907—6

Б М—651—(07)—93 — с'лансыз

ББК 9(С 42)

Б—552—01191—0

© Азәрнәшр, 1993

Ө Н С Ө З

Охучум! Индијәдәк буна охшар китаб көрүб охумамы-
сан. Бурада өлкәдә һөкм сүрмүш диктатор режиминин бил-
ләрәкдән мәһв етдији һәмвәтәнләримизин кәдәрли биогра-
фијалары топланмышдыр. Сән, кунәһсыз күлләләнмиш,
Сибирә вә мүхтәлиф һәбс дүшәркәләринә көндәрилмиш
јурдашларымызын һәјәтларынын сон күнләрини вә саат-
ларыны анчаг фикрән тәсәввүрә кәтирә биләј.

«Социализм» илләриндә сајсыз-һесабысыз азербайчанлы-
ларын һәјәтларыны буғда дәнн кими үјүтмүш дәвләт чәза
дәјирманынын нечә ишләдијини исә анчаг һәмнин дөврүн
дәһшәтләрини көрүб, ачысыны чәкмиш нәнә вә бабалары-
мыз хатырлаја биләрләр. Тәәччүблү дејил ки, 1920-чи ил
апрелин 28-дә Азербайчан Демократик Республикасынын
әвәзинә һөкүмәт башына кәлән Совет һакимийјәти Лениннин
«Јашасын мүстәгил Азербайчан!» телеграмына әсасән Де-
мократик һөкүмәт тәрәфиндән әсасы гојулмүш Азербайчан
халгынын тәрәггисинә вә чичәкләнмәсинә көмәк вә'д етдији
һалда, һөкмранлығынын елә икинчи күнүндән—1920-чи ил
апрелин 29-дан Азербайчанын чичәкләнмәси һәминә ишлә-
јә билчәк кәсләрин һамысыны арадан көтүрмәк хәттинин
һәјәта кечирмәјә башлады.

Сөзүн һәрфи мә'насында XI Гызыл Ордунун Ингилаби
Һәрби Шурасы вә Азербайчанын јени Совет һөкүмәти өз
фәалијәтинин икинчи күнүндән «Мусават» вә «Иттиһад»
партијаларынын рәһбәрләри, совет һакимийјәтилә әмәк-
дашлыг руһунда бу партијаларын сонрадан да фәалијәт
көстәрәчәкләри барәдә рәсми мугавилә бағлады. Лакин бу
мугавиләләр тезликлә Азербайчан халгынын гәддар дүшмә-
ни Панкратовун рәһбәрлик етдији XI Ордунун Хүсуси Шә-
бәси тәрәфиндән позулды. Бу хүсуси шәбә, он и ердычча
исә ЧЕКА күтләви һәбсләр апармаға башлады, Ленин вә

Тротски тәрәфиндән җарадылан һәм дүшәркәләри аз вахта Азәрбајҗан зиялы нумәјәндәләри һесабына долдурулду. Бу, ганунсуз чәза тәдбирләринә мәрүз галан һәмвәтәнләримизин биринчи ахыны иди.

Репрессиянын икинчи, даһа күчлү далғасы исә ијирминчи илләрә дүшүр вә бу далға минләрлә азәрбајҗанлы кәндлисинин һәјатыны апармышдыр.

Мә'лумдур ки, болшевикләр Октябр силаһлы үсјаныны гардаш ғырғынына гошулан кәндли күтләси сәјәсиндә һәјата кечирә билмишдиләр. Чүнки онлар кәндлиләрә торпаг вәд етмишдиләр. Буна көрә дә әввәлчә торпағы кәндлиләрә пәјладылар. Сонра исә онлары тезликлә чүрбәчүр верки вә әрзаг сапалағы илә боғмаға башладылар. Кәндлиләрин мүғавимәти әввәлчә чохла кәндли аилләринин антисовет элементләр кими Сибирә вә Узаг Шимала — орада һамысы әлбәттә ки, һәмвә олдулар — сүркүн етмәклә ғырылырды. Сонрадан 20-чи илләрин сонлары, 30-чу илләрин әввәлләриндә бәднам «коллективләшмә» вә ортабаб кәндлиләрин бир синиф кими (голчомаг ады илә) ләғв едилмәсинә башланды. Совет чәза органлары тәрәфиндән онларын бүтүн мүлкијәтнинин әлиндән алынмасы, даһа доғрусу мүлкијәтләринин һәјәсызчасына мәнимсәнилмәси кәндлиләрин күтләви чыхышларына сәбәб олду. Кәнд сакиңләринин өз һүгуглары уғрунда бу чыхышлары сијәси органлар тәрәфиндән бандитизм адландырылды вә нәтичәдә органлар бу наразылыгы вә чыхышлары силаһлы јатырмаға башладылар, өзү дә ән мүасир силаһ вә һәрби техника тәтбиғ етмәклә. Органларын јаратдығы фөвгәл'адә Үчлүкләр Нахчыван, Гарабағ, Шәки, Зағатала, Губа, Ләнкәран, Абшерон вә башга јерләри минләрлә сакиңини күлләләнмәјә мәнһум едир, сүркүнә кәндәдирдиләр. Үчлүкләр исә әсасән ермәниләрдән ибарәт иди.

Азәрбајҗан халғынын һәгиги фәһиәси исә 1936-чы илдән башланды. Халғ әләјһинә, хусусилә зиялылар әләјһинә чәза тәдбирләри 1937—1938-чи илләрдә даһа да амансызлашды, һакимијәттә отурмуш дәвләт гулдур дәстәси көрүнмәмиш вәһшиликлә Сумбатовун, Боршовун, Керасимовун, Синманын, Шерин, Григорјанын, Маркарјанын, Галстјанын, Оһанесјанын, Аванесјанын вә онларын Атакишијев кими нөкәрләринин вә гејриләринин әлилә тәхминән 70—80 мин Азәрбајҗан зиялы нумәјәндәси — алим, јазычы, артист, мүәллим, кәнч, дин һадими, Совет вә партија идарәси әмәкдашы, һәрбчи — бир сөзлә бүтүн дүшүнән бејинлар, гејри-ади тәфәккүр саһибләри бир учдан мәһв едилдиләр. Тәк бирчә харичи дил билән шәхсләри дә ғы-

рырдылар. Өлүм вә чәза машыны дајаначагсыз вә фәсиләсиз ишләјирди. Һәр бир «халғ дүшмәни»нә «мәнһум» заманы анчаг 15 дәгигә вахта ајрылырды. (Тәк-тәк һалларда 20 дәг.). Инди гој охучу өзү 1936—1937-чи илләрдә бир саатта нә гәдәр адамын күлләләнмәјә мәнһум едилдијини, нә гәдәр зәка саһибләринин — азәрбајҗанлыларын күлләләндијини өзү һесабласын. Бир күндә 24 саат (96 нәфәр), ајда 30 күн (2880 нәфәр), 2 ил јарымда исә 80 миндән чох. Бақыда бүтүн бу гулдур трибунал ичласларыны Вышинскинин мүавини, бәшәр өвләдинын гәтили Матулевич, өз әлалтылары Зарјанов вә Жигурла биркә апарырды. Биз анчаг Бақыдан данышырығ! Ким дејә биләр ки, Азәрбајҗанын кәнд районларында бу фөвгәл'адә Үчлүкләрин Хусуси ичласларынын гәрарлары илә нечә мин күнаһсыз мәһв едилмишдир? Хусуси дүшәркәләрә сүркүн едилмиш «халғ дүшмәнләри»нин аилә үзвләринин тәхмини сајыны ким дејә биләр?

Охучум, ләкин унутма ки, халғымыза гаршы репрессия 40—50-чи илләрдә дә давам етмишдир. Бизим Совет Азәрбајҗанына башчылыгы едәнләр тәрәфиндән нечә јүз мин шәхсин һәјатынын мәһв едилдијини һесабламағ чәтин вә бәлкә дә гејри-мүмкүндү. Ибрәтамиздир ки, өз һәмвәтәнләринә гаршы «ғырмызы террор»у дүшүнүб һәјата кечирәнләрин өзләри дә чилоссуз ган чанағынын гурбанлары олдулар. Чүнки күләк јараданлар мүтләг туфана дүшмәли идиләр. Гој бу китабда чәлладларын әлилә гәтлә јетирилмиш гоһумларынын адларыны тапа билмәјәнләр мәни бағышласынлар, ахы, һамы һагғында данышмағ мүмкүн дејил. Онларын һамысыны бунула тәскинлик тапмаға чағырырам ки, әзилләринин тәлеји дә бурада ады чәкиләнләринкинә охшар олмушдур. Дәрд бир дә ондадыр ки, күнаһсыз гурбанларын бу күн јашајан өвләдлары өз ата-бабаларынын чәназәләринин һарада олдуғуну билмирләр. Аллаһ онларын һамысына рәһмәт еләсин!

Охучум! Бу китаб Ирадә ханым Әлијеванын бөјүк зәһмәти сәјәсиндә чыхдығына көрә она тәшәккүрүмү билдирәм. Бүтүн матариаллары исә макинада Күларә Әмирова јазмышдыр. Кәлин она да сағ ол дејәк.

Әснә зырым эрәфәсиндә

«ИТТИҖАД» ПАРТИЈАСЫНЫН СОН КҮНЛӘРИ

Бир нечә күндүр ки, 1920-чи илдә «ИТТИҖАД» партијасынын әлејһинә XI Ордунун Хүсуси Шө'бәсинин галдырдығы 20201 нөмрәли чинајәт ишини охујуб тәдгиг едирәм. Бу нәһәнк иш (900 вәрәг — 1800 сәһифә) сөзсүз ки, әтрафлы өјрәнмәји тәләб едир. Партијанын өнчүлләри доктор Гарабәј Гарабәјов, доктор Чәмил Ләибәрәнки, Әлибәј Ашурбәјов, Мәммәд Һәсән Һәсәнов вә партијанын бир чох үзвләринин (иш үзрә 155 нәфәрин мұһакимә олундуғу көстәрилик) ифадәләри тәдгигатчы үчүн зәнкин материал верир.

«ИттиҖад» партијасынын иши илә бир нечә ај XI Ордунун Хүсуси Шө'бәси вә оуну рәиси, Азәрбајҗан халгынын чәлладларындан сајылан Панкратов мәшғул олмушдур.

Мә'лум олдуғу кими Азәрбајҗанда Совет һакимијјәти гурулдуғу илк күндән һөкүмәт органларынын рәһбәрләри идики Баки Советинин бинасында һәлә Совет дөврүндән хејли габаг Азәрбајҗанда мөвчуд олан вә фәалијјәт көстәрән бүтүн партијаларла чентелмен (әмәкдашлыг) мұгавиләси бағламышдыр. Лакин јени һакимијјәтин чеза органлары (XI Ордунун Хүсуси Шө'бәси, ФК, ДСИ) өз вәдләрини позараг бүтүн партијалара гаршы гырмызы террор е'лан етдиләр вә тезликлә учдантутма һәбсләр вә репрессиялар башланды.

Мән артыг «Мүсават» партијасы үзвләринин тәлеји һағында (бах. «Совет һәбс дүшәркәсинин илк мәнбуслары») јазмышам. «ИТТИҖАД» партијасы үзвләринин тәлеји дә мәнз бәлә олду. «Соирадан һеч бир амнистија һүгуғу верилмәдән» онлар мұхтәлиф һәбс дүшәркәләринә көндәрилдиләр, бу исә һәмин адамларын мәнвә мәнқум едилмәси де-

мәк иди. XI Ордунун Хүсуси Шө'бәсинин «ИТТИҖАД» партијасынын ләғвинә јөнәлдилмиш ақентура вә истинтаг иши методларыны изләмәк охучулар үчүн сөзсүз ки, марағлы олар.

XI Ордунун Хүсуси Шө'бәсинин истинтаг групунун 1920-чи ил декабрын 14-дә гәбул етдији гәрарыны (ишин 273—275-чи сәһифәләри), Парис конфрансында Азәрбајҗан нүмәјәндәлијинин үзвү Мир Јағуб Мейдинин доктор Г. Гарабәјова мәктубуну (ишин 276-чы сәһ.), АКП МК Сіјәси Бүросунун 1921-чи ил јанварын 23-дә кечирилән бағлы ичләсинин протоколундан чыхарышы (ишин 277-чи сәһ.) вә XI Ордунун Хүсуси Шө'бәси үчлүјүнүн 1921-чи ил јанварын 23-дәки гәрарыны (ишин 278—279-чу сәһ.) диггәтини-зә чатдырырам.

Охучу көрүр ки, сәнәдләр һәлә «тәзә икән», јә'ни Хүсуси Шө'бәнин ишчиләри һәлә Азәрбајҗан халгы илә «таныш» олмамыш, өз ағалыгларынын ики ајындан сонра вәдләринә хилаф чыхараг һеч бир давраныш нормалары илә һесаблашмадан сіјәси ганстер кими һәрәкәт етмиш. Азәрбајҗан халгынын ән габагчыл һиссәсини арадан көтүрмүшләр.

Азәрбајҗан халгынын мұхтәлиф сәвијјәли чәлладларынын фәалијјәтинә ајыг вә доғру гижмәт вермәк вахты артыг кәлиб чатмышдыр. Һәләлик әлә верилмәјән чохлу сәнәдләрә јенидән бахмаг (ашкар едилиб мәнв едилмәли олан), азәрбајҗанлыларын гара сјаһысыны тапыб чап етдирмәк ләзимдыр. Бу сјаһылар һарадаса вар, лакин онлары тапмаг чох чәтин олачаг. Фәгәт ахтармаг, ахтармаг ләзимдыр. Чүнки буну кировлар, мирзәјанлар, сәрәбровскилар, панкратовлар, сүмбатовлар вә башга ганичәнләр тәрәфиндән мәнв едилмиш һәмвәтәнләримизин руһлары тәләб едир.

Сәнәдләр гејдсиз верилир. Гој охучу өзү онлары гижмәтләндирсин. Фамилијаларын вә адларын јазылышы олдуғу кими сахланыб.

ГӘРАР

1920-чи ил декабрын 14-дә биз, XI Ордунун һәрби мүс-тәнтигләри — Бабајев, Флјаголте, Корибут вә фәал һиссәнин катиби Петросјан Азәрбајҗанда Совет һакимијјәтинин сслаһлы үсјан јолу илә деврилмәсиндә иттиҖам олуан «ИТТИҖАД» партијасынын 151 үзвүнүн вә тәрәфдарынын истинтаг ишини ичраатымыздан кечириб мұәјјән етдик ки, 1917-чи илдән «Русијада мүсәлманлыг» ады илә мөвчуд олмуш «ИТТИҖАД» (Бирлик) партијасы 1920-чи илин апрел ајында Гырмызы Гошунларын Азәрбајҗана кәлмәсилә

бағлы фəалијəтини дајандырмышдыр. Сəбəб куја онларын Совет хакимийəтилə елə бир принципал фикир ајрылығларынын олмамасы иди. Партијанын бурахылмасы нағғындакы актда идди олунурду: буржуа «Азadлығы» чəрчивəсиндə мұсаватла ачығ мұбаризə апаран «ИТТИҺАД» һесаб едир ки, Гырмызы Совет һиссəлəринин Азəрбајчана кəлмəси мұсаватчыларла мұбаризэдə мұсбəт һəллини тапыр. Вə өз мəгсəдинə чатмыш «ИТТИҺАД» сəһнəдən кедир, һəр һансы бир чидди, мўјјэн синифлəрин ичəрисиндə кəк салмыш сийаси партија мөвгелəрини дəјүшсүз вермир, елəчə дə «ИТТИҺАД». Орта вə хырда буржуазиянын үмидлəринин ифадəчиси оларағ элбəттə, о өзүнүбурахма акты илə демəк истəмирди ки, «ИТТИҺАД» өлүб вə даһа һəјата гајытмајачағ: кəстəрилэн актла партијанын бүтүн үзлəринə вə она рəғбəт бəслəјэн буржуазияја «чəбһəни дəндəрмəк», Азəрбајчан үфүглəриндə јени тəһлүкəли болшевик күчүнү нəзэрə алмағ вə башы кəсилмиш рус буржуазиясынын, фəһлə синфи тэрəфиндən мəһв едилмиш есерлəрин вə меншевиклəрин сон методлары илə мұбаризəјə һазырлашмағ сигналы верилрди. Иш өз дибсиз чиблəринин мənəфəјинə чатанда вəзийəти кəзəл баша дүшэн буржуазия шəраити нəзэрə аларағ бүтүн Јахын Шəргдə танынан авантюрист доктор Гарабəј Гарабəјовун рəһбэрлийлə фəһлə синфинин наилијјəтлəрини боғмаға, өз итирилмиш һүғуғларыны бəрпа етмəјə јөнəлдилмиш фəалијјəтинə башладаы. Гарабəјова тəгдим олунмыш иттиһамы сүбүт едэн фактик материал Парис конфрансына Азəрбајчан нүмајəндəлијини үзвү Мир Јағуб Мəһдинин мəктубудур. Кəстəрилэн сənəддə дејилр ки, Гырмызы Ордунун Азəрбајчана кирмəсилə онлар — «ИТТИҺАД»чылар ондан рəһбэр кəстəришлэр кəзлəјирлэр вə Азəрбајчанын милли дирчəлиш үмидлəri онун ады илə бағлыдыр. Өз нүфузундан истифадə едэрəк о, үзəринə дүшэн борчу јеринə јетирəчəкдир. Гарабəјов Мир Јағубдан мəктуб алдығыны инкар етсə дə, бу, она верилэн иттиһамла сүбүт олунур. Мұбаризə методу кими рус буржуазиясынын вə онун нөкэрлəринин бəднам усулларындан: тəблиғатдан, фитнəкарлығдан, Баки пролетариатыны вə онун наилијјəтлəринин ган ичəрисиндə боғмаы олан силаһлы үсјандан истифадə едилмəли иди.

1920-чи илин ијул ајында чинајəткар фəалијјəтə башлајан, нə вахтса «Ваһид» олмуш «ИТТИҺАД» үч мұстəгил група бөлүнүр: «ВƏТƏН ВƏ ЈА ƏЛҮМ», «МƏРҚƏЗИ ИТТИҺАД», «ГУР'АНЫН ƏМИН-АМАНЛЫҒЫ». Кəстəрилэн группар идеја вə тəшкилат чəһəтдэн мұстəгил ишлəјирдилэр, амма һамы сынанмыш Гарабəјовун рəһбэрлийи

алтында «Мəһв олсун совет хакимийəти!», «Болшевизмə өлүм!», Башда милли һөкүмəтлэр олмагла Шəргдə мұсəлманлыға ешг олсун!» шұарлары ътрафында бирлəширдилэр. Əввəлчəдэн дүшүнүлмүш ијјəтлəрин һəјата кечирилмəсиндə мұсəлман кəндлисинин сон һəддə чатмыш фанатик чəһалəтинə, хырда вə орта буржуазиянын Совет хакимийəтинə олан барышмаз нифрəтинə, мənфур МҮСАВАТЫН дєвилмəсиндэн сонра һələ сојумамыш дар-миллəтчи овғатлара бел бағланырды. «ИТТИҺАД»ын һэр үч нөгтəси Совет хакимийəтинə нифрəт бəслəјир вə ону јыхмағ тəшəббүсүндə иди. Гарабəјов бу группар ичəрисиндə əсас диггəти саяјын чохлуғу илə сечилэн вə мадди чəһəтдэн тəһнатлы олан «Вəтən вə ја өлүм» группа јетирирди. Мəһтəрəм Гарабəјовун хүсуси диггəтиндə олан «ВƏТƏН ВƏ ЈА ƏЛҮМ» группу август, сентјабр, октјабр ајларында сүр'этлə артмаға башлајыр. Кениш далға илə група тачирлэр, мүлк саһиблəri, орта нефт сənəјечилəri, түрк забитлəri вə мұсават тэр-төкүнтүсү ахышыб кəлирди. Гəсбкарлара аловлу нифрəт бəслəјэн, фəһлə хакимийəти тэрəфиндэн һəбс олунуш башчыларыны итирэн партијалар вə өз миллəтчи ијјəтлəринин һəјата кечирмəк үчүн тəкчə Дағыстанла дејил (бирлəшмəклə Дағыстана ширинлəндиричи вə'длэр верирдилэр), һэм дə Түркүстан вə Иран тəбəэлəri илə Лəнкəран васитəсилə əлағалэр јарадырлар.

Сентјабр ајында Азəрбајчанын учғарларында јени гүвə илə алышан үсјан вə миллəтчилик идејаларына јад олмајан Камал пашанын гошунларынын Азəрбајчан сəрһədлəринə јахынлашмасы партијаны руһландырды. О, октјабр ајы эрəфəсиндə силаһлы үсјана һазырлығы вар күчү илə инкишаф етдирирди. Бу иши даһа да күчлəндирэн рəһбэрлэр һесаб едирдилэр ки, силаһлы үсјанлар јалныз Дағыстанда разылашдырылмыш чыхышларла биркə мүмкүндүр. Октјабр ајында «ВƏТƏН ВƏ ЈА ƏЛҮМ» группу тəблиғат вə тəшвиғат апаратыны хəјли дэрəчэдə гəјдаја сала билди, тэрəфдарлар чəлб етди, Совет идэрəлəринин, һэрбчилəрин һəјаты вə фəалијјəти барədə мə'лумат топлady, силаһ тə'минатыны вə рабитəни низама салды. Ишдə олан акентура вə истинтағ мə'луматларында тəшкилатын октјабр ајындакы фəалијјəтинин ашағыдакы мənзэрəси мə'лум олур.

Партијанын фəалијјəт рајону: Дағыстанла рабитə јаратмағ үчүн Азəрбајчан Гəрби Мəктəбинин рота командир Аслан Асланов ораја данми ишə е'зам едилр. Чанлы рабитə лəзки «Мəммəd» васитəсилə һəјата кечирилр. Түркүстанла əлағə үчүн орадан ики гырмызы курсант кəлир.

Түркүстанла данми элагэлери нэ истинтаг, нэ дэ акентура јолу илэ ајдынлашдырмаг мүмкүн олмушдур. Иран илэ рабитэ һасэнов васитэсилэ, XI Ордунун эрзаг ше'бэсинин Иранла тичарэт элагэлери сахлајан нумајондэси васитэсилэ һэјата кечирилрди. Азэрбајчанда Шуша, Кәнчэ вэ Көј-чајла тэшкилат элагэлери јарадылырды — көстэрилэн шә-һэрлөрдэ тэшкилатлары ашкар етмэк мүмкүн олмады.

ТӘБЛИҒАТ ВӘ ТӘШВИҒАТ АПАРАТЫ

Әјаләтләрә нисбәтән Абшерон јарымадасынын кәндләриндә даһа јахшы тәшкил олунмушдур. Мәммәд һасэновда тугулуш пландан вә акентура мә'луматындан көрүнүр ки, Абшерон кәндләринә тәблиғатчылар мүнтәзәм олараг кәлирдиләр. Пландә бу вә ја дикәр јашајыш мәнтәгәсинин е'тибарлы олуб-олмамасы барәдә гејдләр вар. Балаханы, Сураханы фәһлә рајонлары е'тибарсыз сајылырды (гаршысында мәнфи ишарәси вардыр). «ИТТИҺАД»ын апардығы тәблиғат Гур'ана әсасланырды. Чаһил мүсәлманлары ајага галдырмаг үчүн ади тәхрибатчы васитәләрдән, мәсәлән, белә тәблиғатдан истифадә едирдиләр: «Болшевикләр сизин арвадларынызы јыґачаг, онларын әвәзиндә сизә Қазандан арвад көндәрәчәкләр», «Болшевикләр Гур'аны ајаг алтына салыб мурдарладылар», «Болшевикләр сизи ермәниләрлә бир казармаја салачаглар, арвадларыныз да ермәниләрлә шәрик олачаг» вэ с. вэ и. а. Кәндләрә тәблиғатчылар көндәрмәк ишинә Мәммәд һасән һасэнов вә Мәммәд Рәсул Исмајылов рәһбәрлик едирдиләр, һесабатлары динләјир вә кәләчәк үчүн көстәришләр верирдиләр. Онлара һәвалә олунмуш иш «акентура вә истинтаг мә'луматлары илэ тәсдиг олунур».

ЧӘЛБЕТМӘ АПАРАТЫ

Чәлбетмә апараты Мәммәд Рәсул Исмајыловун вә Мәммәд һасән һасэновун әлиндә иди. Чәлбедиләнләрин көрүш јери Исмајыловун Сисијанов күчәсиндәки ирзәмисиндә иди. Чәлбетмә Бақыннын рајонлары вә кәндләри үзрә рајон тәшкилатчылары тәрәфиндән һэјата кечирилрди. Бунун үчүн Бақы вә Абшерон ашаґыдакы мәркәзләрә белүнмүшдү: Мәркәз — Бақы Мәммәд Рәсул Исмајылов, Ленин адына фабрик — Балахан Бақыханов, Әһмәдди вә Зығ рајону кәндләри — Мәшәди Әскәр (мәшур гочу), Сураханы рајону — Әлиһејдәр һагверди оғлу (јерли гочу), Балаханы рајону — Тејмур Әли оғлу. Бүтүн рајон тәшкилатларыны бирләшдирән вә онлара рәһбәрлик едән һасән һасэновдур. Бу

онда тапылан планла тәсдиг олунур. Мөвчуд олдуғу вахтдан «ВӘТӘН ВӘ ЈА ӘЛҮМ» групу бир нечә јүз тәрәфдар чәлб етмишдир. Чәлб едиләнләрин әсас фаизи Абшерона аиддир. Онларын сијаһылары тугулуурду, ләкин бу сијаһылары тапмаг мүмкүн олмады вә она көрә дэ бирчә Гала кәндиндән башга чәлб олунанлар адбаад мә'лум дејил. Гијамын башчылары өз «гијмәтли» чаһларыны горуумаг үчүн тәшкилата гәбулу бир сыра андлар вә шәртләрлә бағлајырдылар. Партијаја кирмәздән әввәл һәр бир чәлб едилән һамама кедиб пак олмалы, сонра Гур'ана әл басыб, «Иттиһад»а садиг олдуғуна, тәшкилатын сирләрини вермәмәјә анд ичмәли идиләр. Гур'ана әл басмаг гәсд үзрә һәбс олунанларын һамысыны сусмага мөчбур едирдә вэ бу да «Иттиһад» партијасынын бүтүн чинајәт ишини тәфәррүаты илэ, ачыг шәкилдә үзә чыхармага имкан вермәди.

МӘ'ЛУМАТЧЫЛАР ШӘБӘКӘСИ

Дүшүнүлмүш үсјаны уғурла һэјата кечирмәк вә Совет һакимиятә органларынын фәалијјәти барәдә мәхфи мә'лумат топламаг мәгсәдилә партија һәр идәрә үзрә өз мә'луматчылар шәбәкәсини тәшкил етмишдир. Азэрбајчан ССР-ин һәрби Дәниз Халг Комиссарлығында: һәрби Дәниз Халг Комиссарынын катиби Әлијев, дәфтәрхана рәиси Таһиров вә кичик мөвгели дикәр әмәкдашлар. Февгәләдә комиссијада ибтидан истинтаг үзрә мүвәккил Әләкбәров, хүсуси тапшырыглар үзрә часус, забит, авантюрист Шәрифов вә мүлки истинтаг органларында бир нечә көркәмли әмәкдаш: Бақы үзрә V истинтаг комиссијасынын үзвү Сејидов, Дәмир јолунда дәмир јол мүфәттиши Сәлимов, дәмирјол милисиндә, Бақы шәһәр милисиндә—бүтүн рајонлардан милис нәфәрләри, еhtiјат Азэрбајчан батарејасындан забит Вәлимәммәдов, Азэрбајчан артиллерија идәрәсиндә Талышински, Азэрбајчан һәрби Дәниз Мәктәбиндә Әскәр Асланов, Республиканын бүтүн әсас органларында акентләри олан тәшкилат үсјан башлајачағы һалда һәрби доанмадан үмидсиз иди. Чүнки бурада партија акентлик јарада билмәмиш, чәлбетмә ишини һэјата кечирмәмишдир. Буна XI Ордунун Хүсуси Шә'бәси мане олмушдур.

СИЛАҢ ВӘ МАЛИЈӘ ВӘСАИТИ ИЛӘ ТӘҶҢИЗАТ

Силаһлары: түфәнкләри, пулемјотлары, тапанчалары партија мүхтәлиф мәнбәләрдән топлајырды. Абшерон кәндләриндә әһалидә Совет органларына тәһвил верилмәмиш

чохлау силаһ галырды. Силаһ вә патрон алынмасы фактлары сентјабр аяһнда силаһ алвери үзрә апарылмыш чохлау һәбсләр нәтижәсиндә ашкар олмушдур.

Дәмир јолуида вә Бақыда милис нәфәрләринин чәлб едилмәси партијаја силаһлы үзвләр верирди. Ленин адына фабрикин јахынлығындакы вагонда олан силаһларын әлә кечирилмәси нәзәрдә тутулурду. Артиллерия идарәсиндә вә Чәнуби Азәрбајҗан батарејасында ишләјән сабит адамларын көмәјилә Зыға 4 топ кәтирмәк гәрәра алынмышдыр. Тәшкилатын әлиндә имзалы вәрәгәләрлә буржуа нумәјәндәләриндән вә тачирләрдән топланмыш бөјүк пул вәсаитләри вар иди. Бу, Кәрбәләји Мусадан тутулмуш имзалы вәрәгәләр вә әлә кечирилиб ишә тикилмиш үзвлүк һағлары китаблары илә тәсдиғ олунур. Пул мәбләғини исә әлә кечирмәк мүмкүн олмады.

УСЈАНА ҺАЗЫРЛЫҒ

Усјана һазырлығ ики истиғамәтдә кедирди: Биринчиси, Ләнкәран гәзасындакы вә Дағыстанда фәалијәт кәстәрән гулдур дәстәләри илә даһа сых әлағә јаратмағ үчүн тәдбирләр көрүлдү. Буну 1920-чи илин октябрында ләзки «Мәммәд»ни мәктубларла бирликдә Дағыстана сәфәри тәсдиғ едир. Ишин илһамчысы Гарабәј Гарабәјов Совет Иранна кетмәк үчүн бүтүн үсулларә әл атырды. О рус Астарасындан гулдур дәстәләри илә бирләшмәк, тәһлүкәсиз шәраитдә үмуми усјана там гүввә илә һазырлашмағ нијјәтиндә иди. Јухарыда дејиләнләр Гарабәјовун Хүсуси Шә'бәнин рәисинә Ирана кечмәк үчүн ичазә қағызы верилмәси барәдә јазылы әризәләри вә шәхси хәрчләри илә тәсдиғ олунур. Кәстәрилен фактлар аекентләрин мәлуматлары илә дүз кәлир. Ирана кетмәк баш тутмадыгда Гарабәјов бир вахтлар Нуру гаша илә бирликдә сәфәр етдији Зағатала даирәсинә үз тутур, бурадан Ирана кечмәк, сонра Дағыстан «Мүгәддәсләри», Имам Готсински вә Әлихановла әлағәјә кирмәк фикринә дүшүр. Бунун үчүн Гарабәјов һәрби һиссәләрдән биринин командири Енқелманә онулла бирликдә Зағаталаја кедиб хидмәт етмәјә разылығ верир вә Совет һакимийјәтинә гаршы усјан галдырмагда вә Курчүстана кечмәкдә көмәклик кәстәрәчәјини вәд едир. Дејиләнләр Гарабәјовун шәхси ифадәси илә тәсбит олунур, лакин бу јердә Гарабәјов усталыгла фәнд ишләдәрәк бәјән едир ки, Зағаталаја кетмәјә разылығ верәндә о, Аз. ФКнын аекенти кими һәрәкәт етмишир. Гарабәјов Зағаталаја

кәчә билмәди. Бу заман Хүсуси Шә'бә тәрәфиндән һәбс едилди.

«ВӘТӘН ВӘ ЈА ӨЛҮМ» групу октябрын ахырлары үчүн Дағыстан вә Азәрбајҗанын учғарлары илә әлағә јарадылмасына мүвази оларағ өз ишинин һазырлығ мәрһәләсинин тамамланмасына кәлиб чатырды. Тәшкилатын көрүш јери — Исмајыловун Сисијанов күчәсиндәки зирзәмиси гәјнар фәалијәт очағына чеврилмиши. Октябрын әввәлләриндә үмуми ичлас кечирилир. Сонунчу үмуми ичласда рајон тәшкилатчыларына рајонлар үзрә гүввәләри һесаба алмағ, силаһлы вә силаһсыз үзвләрин сајыны мүәјјәнләшдирмәк тәклиф олунур. Силаһы олмајанлары Бақыда сатын алынмыш силаһларла силаһландырмағ нәзәрдә тутулурду. Совет һакимийјәти тәрәфиндән ашкар олунмағ горхусундан партија силаһ анбарлары дүзәлтмирди. Алынған силаһ тәшкилатын үзвләри арасында јайыларды. Бу, Сүләјман Мәлик оғлу, Ибад Гәдиров, Гасым Исмајыл оғлу, Јусиф Исмајыл оғлу вә Сүләјман Рәшидовун бирләшәрәк Әлијусиф Бағырову тәшкилата мәнхус олан силаһы кизләтмәкдән имтина етдијинә көрә дөјмәкләри факты илә тәсдиғ олунур. Октябр ајы әрзиндә һәр күн тәшкилата јени чәлб олунан 15—20 нәфәр һабелә, рајонлардан бураја јеринә јетирилән тапшырығ барәдә һесабат вермәјә хејли адам кәләрди. Зирзәмийә кәлиб-кәдән шәхсләрин «Иттиһад»ә мәнхуслуғу факты ашағыдакыларла тәсдиғләнир: күдүкчүләр зирзәмидә анчағ узун мүддәт олан вә һеч бир шеј алмадан чыхан шәхсләри нәзарәтдә сахлајырдылар. Партија Әрәббалаоғлан кәнди јахынлығында чәлбетмә вә фәрари әскәрләрдән ибарәт кичик дәстәләр јарадыб, штаб тәшкил едир. Азәрбајҗан артиллериясы идарәсиндәки шәхсләрин көмәјилә 4 топун Зыға кәтирилмәси үчүн тәдбирләр көрүлдү. Һәрби Донанманын горхусундан вә һәштәрхандан кәлән дәниз хәбәрләри нәтижәсиндә топларын әлә кечирилмәси кечикдирилир.

УСЈАНЫН ПЛАНЫ

Әсас нијјәт фәалијәтини Ләнкәран гәзасындакы гулдур дәстәләри вә Имам Готсински вә Әлиханов тәрәфиндән башчылығ едилән Дағыстан гиямчылары илә әлағәләндирмәк, һабелә Зәнкәзурда галхмыш усјаны нәзәрдә тутуб бизим һәрби гүввәләримизин диггәтини ораја јайындырмагда истифадә етмәк иди. Һәштәрханла су рабитәсинин кәсиләмәси илә «Иттиһад» Бақыда силаһлы усјан галдырмағ гәрәрына кәлир. Гаршыја XI Ордуну тәһизат базасындан мәрһум

етмәк мәгсәди гојулур. Дағыстан үсјанчылары Владигафгаз дәмирјолуну кәсирләр. Нәштәрханла рабитә исә тәбии шәкилдә кәсилир—Волга доңур. Бақыдан верилән сигналла Абшерон кәндләриндә үсјан галхыр. Абшерон үсјанчыларынын бир һиссәси Зыґа јахынлашыр, онлар ора чатынча дөрд топ јериндә гурулулр, Зыґдакы 1918-чи илдә түркләр тәрәфиндән атылмышды, бешинчи топ тәмир олунур. Абшерон үсјанчыларынын о бири һиссәси Бақы әтрафындакы дәмир јол мәнтәгәләрини тутур ки, бу да Һәсәновда тапылмыш планла тәсдиғ олунур. Әрәббалаоғланда тәшкил олунмуш фәраи дәстәләри һачыгабул исгигамәтиндән Бақыја ирәлиләјир. Тәшкилатын Бақыда галмыш үзвләри кечә шәһәрдә низамсыз атәш ачыр, Бақы гарнизонунда чахнашма јаратмак мәгсәдинә наил олурлар вә гарнизон һиссәләринин диггәтини Зыґдан јајындырырлар. Үсјана бир группүрк забити рәһбәрлик едир: Хәлил Әфәнди — Ленин адына фабрикин бүтүн фәһләләринин таныдығы авара, дәләдуз, Шүкри Рәфи оғлу, Әһмәд Әфәнди вә Мәммәд Рәсул Исмајылов мәшһур гочу Мәшәди Әскәр илә бриккдә. Нәрәкәтә «Иттиһад»ын Мәркәзи Комитәсинин сөдри Гарабәјов рәһбәрлик едир. Зүлфүгар Мирзәли оғлунун, Һәбиб Әләкбәровун вә башгаларынын шаһид кими вердикләри ифадәләрә, ишдәки ақентура мә'луматларына көрә мүүјјән едилмишдир ки, Азәрбајҗанда сәлаһлы үсјана һазырлыгла бағлы «Иттиһад» партијасынын ишиндә ашағыдакы шәхсләрин иштиракы сөзсүздүр:

А) Шәхсән е'тираф етдикләринә вә ахтарыш заманы онлардан тапылан ешјаји-дәлилләрә көрә иштиракы тәсдиғ олунан шәхсләр:

1. Хуршид Рәшидов
2. Һәбиб Әләкбәров
3. Рәсул Нәчәфгулу
4. Һүсәјибала Мәммәдбағи
5. Кәрбәләји Муса Мирзәммәд оғлу
6. Әбдүләли Мирәли оғлу
7. Мирмургуза Мирмөвсүмзәдә
8. Әлиһејдәр Шаһверди оғлу Рәһимов
9. Чавад Шаһверди оғлу Рәһимов
10. Балааслан Абди оғлу Балајев

Б) Ақентура мә'луматы вә шаһидләрин вердикләри ифадәләрә көрә иштиракы тәсдиғ олунан шәхсләр:

Гарабәј Гарабәјов, Мәммәд Һәсән Һәсәнов, Әскәр Асланов, Бабақан Јусифзәдә, Дадаш Нағы оғлу, Әләскәр Әлијев, Мәммәдчамал Сүлејман, Әждәр Әләкбәров (Азәр-

бајҗан ФК-нын мүстәнтиғи), Мирнағы Һәсәнов (Азәрбајҗан ФК-нын әмәкдашы), Мәммәдмеһди Исмајыл оғлу Рәсулов (зирзәминин саһибинин гардашы), Рәсул Сүлејман Исмајылов, Зијад Рәһимзәдә, Әсәдулла Ибраһим оғлу, Ағабала Бағыров, Әлөвсәт Мәчид оғлу Мәчидов, Шүкри Рәиб оғлу, Мирабдулла Әзиз Сејидов, Ағарза Чәлилов, Мәшәдијусиф Салајев, Ағабәј Јусифбәјов, Садығ Мәшәди Аббасгулу Нәчәфов, Сүлејман Мәлик Рәшидов, Әлиһәсән Әлиһејдәр, Әлиса Кәримов, Меһди Гулам Мирзә оғлу Гуламов, Ағасәлим Шәрифов (о, һәм дә Сәлим Иззәт Сәфтәр оғлу Шәрифзәдәдир), Сәдулла Мәликмәммәдәли Әлијев, Һачы Сејид оғлу Тағыјев, Абдулла Зейналов.

В) Ақентура васитәсилә ашкар едилән шәхсләр: Мәшәди Ибраһим оғлу Һәсәнов, Кәрим Сүлејман Кәләнтәрөв, Мәммәд Нағы Рәсулов, Мирзә Имамгулу оғлу, Гәмбәр Мәммәд Мирзә, Шаһ Аға оғлу Әлијев, Аға Салиһ Кәләнтәр оғлу, Јусиф Паша, Әмир Һәмзә, Мирғасым Мирабдулла оғлу, Сәттарбәј Јусифбәјов, Гәзәнфәр Әбүлфәз оғлу, Балахан Бақыханов, Аллаһбахыш Хәлил оғлу, Чәфәр Чәфәров, Атакиши Мәммәд Јусиф оғлу Вәлимәммәдов, Мүстәфајев Һачы Әбдүл Бағи, Салман Сәбзәлијев, Ағабәба Мирзәли оғлу, Мирзә Һејдәр бәј Аға Кәрим бәј, Фәрзулла Зәрбәли оғлу Мәликов, Ағаһүсәјн Аббасгулијев, Аббас Һәсән оғлу, Мәммәдгулу Ағамирзә оғлу, Сәмәдаға Бала оғлу Аллаһвердијев, Әли Тағыјев, Аббас Нағы оғлу, Зүлфүгар Аға оғлу, Хасбулат Әзиззәдә, Һәсән Һарун, Чавад Гафаров, Ағаһүсәјн Мәммәдов, Һүсәјн Бағыр оғлу Вәзирөв, Әлинағы Һүсәјнов, Хәлил Мухтар оғлу, Дадаш Һәсәнбәјов, Тејмур Мәнсур оғлу, Ағабала Абдуллајев, Мәчид Рәсул оғлу, Әли Әскәрөв, Әлиһүсәјн Гәнијев, Һејдәр Әлијев, Һүсәјнбәј Сејидбәјов, Аббасгулу Бајрамов, Мирзә Әлијев, Әләскәр Әләкбәров, Әлибәј Ашурбәјов, Абдулла Ахундов, Рәчәбәли Чаббар, Аға Дадашмирзә оғлу Ағажев, Мәшәди Мәһәрәм Верди (о, һәм дә Мовлан Азәр Фәрзалы оғлудур), Һачы Әли Јусиф оғлу, Мирәләскәр Мираббас оғлу Һәсәнов.

Г) Иштиракы нә истинтағ, нә дә ақентура васитәсилә тәсдиғ олунмајан шәхсләр:

Абузәр Гуламов, Нәчәф Гулијев, Сабир Ибадуллајев, Әләскәр Әлимәрдан оғлу Һүсәјнов, Ширмәммәд Абасмирзә оғлу Һәсәнов, Алмазан Рәһман оғлу, Мәммәд Әскәрәли оғлу Тағыјев, Әждәр Мирзәли оғлу, Чәбрајыл Чәбрајылов, Әлибәј Гулубәј оғлу, Микајыл Һүсәјнов, Мирзәбаба Искәндәрөв, Рамазан Мирзәммәд оғлу, Ағабәба Мәммәдрәсул оғлу, Шүкүр Фәрман оғлу, Исрафил Күлһүсәјн оғлу, Нурверди Мустафа оғлу, Абдулла Гурбан оғлу, Әфлатун

Һәнифә оғлу, Дадаш Јунус оғлу, Әлиаббас Сејид оғлу, Әли Мәшәди Мирзә Әли оғлу, Мәммәдәли Мустафајев, Әләкбәр Бабајев, һүсејн Чәфәр, Мәммәдчаббар Мейдијев, Мәммәд-һүсејн Фәрзуллајев, Мирмеһди Миріјев, Анна Әмирхасова, Мәммәдов Мирәли оғлу, Әләкбәр Әлијев, Мираләм Мирәһ-мәд оғлу, Нағы Тағыјев, Чаббар Сүлејман һачы Искәндәр, Тејмур Әмир оғлу, Мәшәди Һәсән Сәфтәр оғлу, Кәрбәләји Салман һачыбаба оғлу, Әликүл Ағабахыш оғлу, Әликәрәм Әһәд оғлу, Аббасгулу Сәфгулу оғлу, Мәлиқ Ағамбахыш оғлу, һачыбала Кумут оғлу, Зүлфугар Мирзә оғлу, Худадатбәј Мәлиқасланов, Әли Гејдәр Сејфулла оғлу, Аббасов, Сүлејман Хәлил оғлу Абдуллајев, Исмајыл Мәммәд оғлу Ибраһимов.

Д) Иштиракы истинтаг вә акентура фактлары илә тәс-диг олунаң, өз сосиал вәзијјәтинә вә кечмиш фәалијјәтинә көрә һәбс дүшәркәләринә салынмалы шәхсләр:

1. Арсен Бабајев
2. Мәммәд Мирзә оғлу Һәсәнов
3. Владимир Скрипко
4. Мирзәли Ибраһимов
5. Могнос Тарасович Доганадзә

Е) «ИТТИҺАД» партијасы Мәркәзи Комитәсинин үз-ләри Чәмил бәј Ләмбәрәнки вә Бәширбәј Ашурбәјовун ишинә фәһлә вә кәндлиләрин нанлијјәтләринә гәсд етмиш «ИТТИҺАД» партијасынын там ләғви мәсәләсилә бирлик-дә бахылмалыдыр.

Гәрәра алынды: Ишә бахылмаг үчүн XI Ордунун Хүсу-си Шә'бәси үчлүјүнүн сәрәнчәмына верилсин. Һәрби мүс-тәнтигләр: Бабајев, Флјаголте, Петросјан, Қорибут.

Әсли илә дүздүр: Гејдијјат шә'бәсинин рәнси —

Николајев.

Мир Јагуб Мейдинин доктор Гарабәјова мәктубу

«Әзиз јолдашлар! Бақыда чеврилиш (1920-чи ил апрелин 28-дә кечә һакимијјәтин болшевикләрә верилмәсини нәзәрдә тутур. — З. Б.) һәм мәним, һәм дә јолдашларым үчүн көзләнилмәз һадисә, әсл сүрприз олмушдур. Инди-јәдәк бизим үчүн бу һадисәләрин характери кими нәтичә-ләри дә тамамилә аңлашылмаз галмышдыр.

Мүхтәлиф милләтләрин мәтбуат органлары мүхтәлиф сијаси дүзәлишләрлә бу һадисәләри мүхтәлиф чүр вә чоҳ вахт да бир-биринә зидд шәкилдә шәрһ едир. Баш верән һадисәләр һаггында дәгиг вә дүзкүн мә'луматлар алмаг

үчүн Мәһәррәмову (Парис конфрансына Азәрбајчан нүма-јәндәлијини үзвү) Гафгаза е'зам етмәји гәрәра алмышыг. (Е'замијјәт баш тутмамышдыр — З. Б.).

Бизә бирчә шеј ајдындыр — сиз һәрәкатын башында дурусунуз. Буна көрә дә көзүмүзү сизә дикмишик. Сизин партија әгидәнин, мейлини вә әләгәләриниз барәдә нә де-сәләр дә бир шеји һәмишә јадда сахламағы дәнә-дәнә ха-һиш едирик. — Азәрбајчан халгынын рифаһы вә онун мүс-тәгиллији наминә јорулмадан даим кәркин фәалијјәтиниз сизин ваһид һәјат амалыныз олмалыдыр.

Јолдашлар, унутмајын ки, сизин тарихиниз вар, тари-хин үзәриндә исә Аллах!

Јолдашлар, бир даһа еһтијатлы олуң!

Сизи севән, һәмишә сәдагәтли јолдашыңыз

Мир Јагуб.

* * *

Мәхфи

Азәрбајчан
Қоммунист Партијасы
Мәркәзи Комитәси
1921-чи ил 24 январ
№ 10/с

XI Ордунун
Хүсуси Шә'бәсиндә

**АКП МК Сијаси Бүросунун
1921-чи ил январын 23-дә кечирдији
иңласын протоколундан**

ЧЫХАРЫШ

Ешидилди: «ИТТИҺАД» партијасынын суй-гәсди илә бағлы иш үзәр јолдаш Панкратовун мә'рузәси.

Гәрәра алынды: 1. Азәрбајчанда һазырки шәраитдә «ИТТИҺАД» партијасына гаршы ачыг мүбаризәнин зәру-ри олдуғуну һесаб етмәк.

2. Мүбаризә методлары: исләмәк, ачмаг (?) вә тәшки-латы рәһбәрсиз гојмаг.

3. Репрессия тәдбирләриндән башга, партијаны парча-ламаг үчүн тәдбирләр көрмәк вә ән јахшы зијалы гүввәлә-рини орадан јайындырмаг.

4. Бу хәттә мувафиг олараг һазырки суй-гәсд ишиндә күтләви террордан — күлләләмәдән истифадә етмәмәк (ма-рағлыдыр, нә үчүн бирдән АКП МК Сијаси Бүросу о дөвр үчүн ән'әнәви — «күтләви террор тәдбири олан күлләләмә»

М. Ф. Азәрбајжан
Azərbaycan Dövlət
KİT ABXANASI

санксијасыны вермәмишдир? Чох куман ки, АКП МК Сијаси Бүросунун үзү Н. Нәриманов бу санксијанын әлејинә чыхыш етмишдир — З. Б.).

5. Гарабәјову, Нәсән Нәсәнову вә Әлибәј Ашурбәјову — партијанын рәһбәрләрини Азәрбајҗандан кәнара сүркүн етмәк: Москваја (онлар Бутырски һәбсханасына салынмышдылар — З. Б.).

6. Сијаһы үзрә Н. Нәриманов тәрәфиндән тәсдиг едилән ән фәал вә гаты үзвләри һәбс дүшәркәләринә кәндәрмәк.

7. Галанларындан исә бир даһа «ИТТИҢАД» партијасында иштирак етмәјәчәкләри барәдә дилләриндән илтизам алыб азад етмәк.

8. Бәширбәј Ашурбәјов азад едилсин, белә ки, јолдаш Нәриманов онун бизә садиг олдугуну билдирир вә заминә кәтүрүр.

Дүздүр: МК-нын ишләр мүдири *Розен Г е ј д*: XI Ордунун Хүсуси шө'бәсинә јол. *Панкратова*.

АКП МК Сијаси Бүросунун һазырки гәрары јеринә јетирилмәк үчүн кәндәрлир.

МК-ын ишләр мүдири *Розен*
Дүздүр: XI Ордунун Хүсуси Шө'бәсинин
Баш һәрби мүстәнтиги *А. Губин*.

ҮЧЛҮЛҮН ГӘРАРЫ

1921-чи ил январын 25-дә XI Ордунун Хүсуси Шө'бәсини ашағыдакы тәркибдә: XI Ордунун Хүсуси Шө'бәсинин рәис-си Панкратов, Фәал һиссәнин рәиси Ашукин вә баш һәрби мүстәнтиг Губин гәрар гәбул етмишләр.

Силаһлы үсјан јолу илә Азәрбајҗанда Совет һакимијәтинин деврилмәси вә башда «Иттиһад» партијасы олмагла дар милли буржуа һакимијәти јаратмаг мәгәсәдини гаршысына гојан «ВЭТЭН ВЭ ЈА ӘЛҮМ» әксингилаби тәшкилатының 155 үзвүнүн вә әмәкдашының иши үзрә **Гәрара алынар:**

1. Гарабәј Исмајыл оғлу Гарабәјов.
2. Мәммәд Нәсән Нәсәнов.
3. Чәмил бәј Ләнбәрански
4. Әлибәј Тејмурбәј оғлу Ашурбәјову — һФК-нын Хүсуси Шө'бәсинә кәндәрмәк.

Һәбиб Әләскәр, Нәчәфгулу Рәсулов, Мәммәдбағыр һүсејибала оғлу, Чавад Шаһверди оғлу Рәһимов, Ағаас-

лан Абди оғлу Балајев, Әбдүләли Нурәли оғлу, Мирмуртуз Мирмөвсүмзадә, Әлиһејдәр Шаһверди оғлу Рәһимов, Аслан Мәшәди Рүстәм оғлу Әскәр, Бабачан Јусифзадә, Әләскәр Фәрәчулла оғлу Әлијев, Мәммәд Чамал оғлу Сүлејманов, Әждәр Әләкбәр, Мәммәдмеһди Исмајыл оғлу Рәсулов, Зијад Рәһимзадә, Әлибаба Бағыров, Мирабдулла Әзиз оғлу Сејидов, Агабәј Әзимбәј оғлу Јусифбәјов, Ағасәлим Шәрифов, Балахан бәј Мүллүк оғлу Бакыханову — 5 ил мүддәтинә сонрадан амнистија һүгугу верилмәдән Холмогор шәһәриндәки һәбс дүшәркәсинә кәндәрмәк.

Хуришд Рәшидову, Дадаш Мәшәди Нағы оғлуну, Мир Нағы оғлу Нәсәнову, Сүлејман Исмајыл оғлу Рәсулову, Әсәдулла Ибраһим оғлу Әлијев, Әләвсәт Молла Мәчидову, Ағарза Чәлилову, Мәммәдсадыг Мәшәди Нәчәфову (Чәфаров, Нәчәфов — ?), Мәммәд Мирзә оғлу Нәсәнову, Мүрсәл (Мүрсәли?) Ибраһимову, Магнос Тарасович Дагонадзени — 5 ил мүддәтинә сонрадан амнистија һүгугу верилмәдән Рјазан шәһәриндәки һәбс дүшәркәсинә кәндәрмәк.

Мәшәди Јусиф Салајев, Сүлејман Рәшидову, Әлиһејдәр Әбдүлһәсәни, Әлиса Ибадулла оғлу Кәримову, Меһди Гулам оғлу Гуламову, Сәдулла Мәликмәммәд оғлу Әлијев, Сејидәли Мәммәдтағы оғлу Тағыјев, Абдулла Зејналову, Мәммәд Јусиф оғлу Вәлимәммәдову, Әлибахшы Хәлил оғлуну — 5 ил мүддәтинә сонрадан амнистија һүгугу верилмәдән Нижни Новгород шәһәриндәки һәбс дүшәркәсинә кәндәрмәк.

Мәшәди Ибраһим Нәсәнову, Кәрим Сүлејман оғлу Кәлентәрову, Мәммәднағы Рәсулову, Мирзә Имамгулу оғлу Нуртјев, Гәмбәр Мәммәдмирзә оғлу, Ағачан Гәмбәр оғлу Шыхәлијев, Ағасәлех Гәмбәр оғлу, Јусиф паша Әмирһәмзә Миргасым Мирабдулла оғлу, Сәттар бәј Јусифбәјов, Гәзнәфәр Әбүлфәз оғлу Чавадов, Чәфәр Чәфаров, Не'мәт Атакиши оғлу, Мустафа Мустафајев, һачы Әбдүлбағи, Салман Ибраһим оғлу Сәбзәлијев, Ағабала Мирзәли оғлу, Мирһејдәр бәј, Ағакәрим бәј, Ағаһүсејн Аббасгулијев, Аббас Нәсән оғлу, Мәммәдгулу Ағамирзә оғлу, Сәмәд Ағабала оғлу Аллаһвердијев, Әли Әләкбәр оғлу Тағыјев, Аббас Мәшәдинағы оғлу, Ағасы Зүлфүгар оғлу, Хасбулат Әзиззадә, Чәфәр Гафаров, һарун Нәсән (?), Ағаһүсејн Мәммәдов, һүсејн Бағыр оғлу Вәзиров, Әлинағы һүсејн, Хәлил Мухтар оғлу, Дадаш Нәсәнбәјов, Тејмур Мәнсур оғлу, Ағабала Абдуллајев, Мәчид Рәсулов, Әли Чәфаргулу, Әлиһүсејн Гәнијев, һүсејн бәј Аббасәлибәј оғлу Сејидбәјов, Аббасгулу Не'мәт оғлу Бајрамов, Рза Мәммәдәли оғлу Әлијев, Әләскәр Әләкбәр, Абдулла һачынәсир оғлу

Ахундов, Рәчәбәли Чаббар бәј, Агададаш Мирзә оғлу Ага-
јев, Мәшәди Мәһәррәмверди (о, һәм дә Мөвләмверди Фәр-
зәли оғлудур), Гачы Әли Јусуп оғлу, Мирәләскәр Мираб-
бас оғлу Гәсәнов, Салех Ибадуллајев, Әләскәр Әлимәрдан
оғлу Гүсејнов, Мирмәммәд Мираббас оғлу Гәсәнов, Ага-
бала Мәммәд Рәсул оғлу, Шүкүр Фәрман оғлу, Ибраһил
Бүлһүсеји оғлу, Нурверди Мустафа оғлу, Абдулла Гурбан
оғлу, Әфлатун Һәнифә оғлу, Дадаш Јунис оғлу, Әлиаббас
Сејид оғлу, Мәммәдәли Мустафајев, Әләкбәр Бабајев,
Мәммәдһүсеји Фәрзәлијев, Анна Әмирхасов, Мәммәд Мә-
һәррәм оғлу, Әлијев Әләкбәр Фәрәчулла, Чаббар Сүлејман
Гачы Искәндәр Сүлејман Хәлил оғлу Абдуллајев, Мәммәд
Исмәјил оғлу Ибраһимов, Бәширбәј Ашурбәјов — душтаг-
лыгдан азад едилсинләр, күлләләнемәк горхусу алтында
бир даһа антисовет тәшкилатларында вә группларында иш-
тирақ етмәјәчәкләри барәдә дилләриндән илтизам алын-
сын.

Абузәр Гуламов, Нәчәфгулу Гулијев, Алмазан (?) Рәһ-
ман оғлу, Мәммәд Әскәрәли оғлу Тағыјев, Әждәр Мирзәли
оғлу, Чәбрајыл Чәбрајылов, Мәшәди Гачыаға, Әлибәј Чә-
фәр оғлу Гулубәјов, Микајыл Гүсејнов, Мирзәбаба Искән-
дәров, Рамазан Мирзәмәммәд оғлу, Әли Мәшәди Мирзәли
оғлу, Гүсејнов Чәфәр Гүсеји, Мәммәдчаббар Мәндијев,
Музалим Мүслүм оғлу, Мираләм Мирәһмәд оғлу, Нағы
Тағыјев, Тејмур Әмир оғлу, Мәшәди Гәсән Сәттар оғлу,
Кәрбәләји Гылман Гачыбаба оғлу, Әликүн Ағабахыш оғлу,
Әликәрәм Әһәд оғлу, Аббасгулу Сәфгулу оғлу, Мәликаға
Бахшы оғлу, Гачыбала Умуд оғлу, Зүлфүгар Мирзә оғлу,
Худадат бәј Мәликасланов, Әлиһејдәр Сејфулла оғлу Аб-
басов, Әли Бәһри оғлу, Кәрбәләји Мирзәаға Чавад оғлу,
Гүсеји Гасымов, Рәшид Фәхрәддин, Гәсән Гачы Әлибә-
јов — душтаглыгдан азад едилсинләр, белә ки, онларын
тәшкилатда иштирақы мүәјјән олунамашдыр.

1. Кәрбәләји Муса Мирзәмәммәд оғлу
2. Мирмәһди Миријев.
3. Фәрзулла Зәрбәли оғлу Мәммәдов — өлдүкләринә
көрә истинтаг иши хәтм олуносун.

Ешидилди: Мүсават партијасынын фәал тәшкилатчысы
1918-чи илдә Бакыда Совет һакимийјәтинин деврилмәсиндә
һабелә сонрлар мүсават һөкүмәтинин дирчәлмәсиндә фәал
иштирак етмиш мүттәһим Аббасгулу Мәммәд Ибраһим оғ-
лу Қазымзадәнин ифадәси.

Ирәли сүрүлән иттиһамын мүттәһимин өз ифадәси илә
тәсдиғ етдијини вә онун әксингилаби мүсават партијасынын
вә һөкүмәтинин ән көркәмли сималарындан бири кими гара

мүсәлмаң күтләси ичәрисиндә дә нүфузулу олдуғуну нәзәрә
аларағ

Гәрәра алынды: Аббасгулу Мәммәд Ибраһим оғлу Ка-
зымзадә ГФК-нын Хүсуси Шә'бәсинә көндәрилсин.

Әслини имзалады:

ХІ Ордунун Хүсуси Шә'бәсинин рәиси

Панкратов,

Фәал һиссәнин рәиси —

Ашукин

Баш һәрби мүстәнтиғ — *Губин.*

Дүздүр: Гејдијјат шә'бәсинин рәиси — *Николајев*
30 јанвар 1921-чи ил

Панкратов, Ашукин, Губин!

Охучулар! Көрүн Совет һөкүмәти 1920-чи илин апрел-
линдә Азәрбајҗаны ишғал етдији дәғигәдән өз ишинә нечә
башламышдыр.

1930-чу ИЛИН ФАЧИӘСИ (270 №-ли истинтаг иши)

1930-чу илин феврал ајында УИК(б)П-нин «Кәндә
партијанын синфи хәттинин дүзәлдилмәси вә голчомагла-
рын бир синиф кими ләғв едилмәси шүарынын һәјата ке-
чирилмәси» һағгында олан гәрәрынын јеринә јетирилмәси
илә әлағәдар оларағ бүтүн Азәрбајҗанын кәндләриндә гол-
чомағ ады илә минләрчә адам аилләләрилә бирликдә вәтә-
ниндән чох узағлара сүркүн едилмишди. «Антисовет үнсүр-
ләринин арадан галдырылмасы» ады илә һаким дәирәләр
вә хүсусән бунларын кәнд маһалларында олан рәсим нү-
мајәндәләри зәһмәткеш кәндлиләрин башына елә ојун ач-
дылар вә елә диван тутдулар ки, буна вәһшиликдән башға
һеч бир ад вермәк олмас.

«Торпағ — кәндлиләрә!» шүары алтында Октябр чев-
рилишинә кәнд күтләсини өз тәрәфинә чәкиб гәләбә чалан
болшевикләр чеврилишдән сонра доғрудан да торпағлары
кәндлиләрә пајладылар. Јаранан фәрди гәсәррүфатлар
бир-ики ил әрзиндә өлкәдә әрзағ боллуғуна јол ачдылар,
чүнки кәндлиләр һәм өз хејирләринә, һәм дә базар үчүн
чанла-башла чалышырдылар. Кәнд гәсәррүфатлары манеә-
ләрсиз инкишаф етмәкдә олардыларса, бәлкә дә инди хал-
ғымыз ачлығ учурумунун габағында дурмазды.

Әфсус ки, белә олмады. Чох чәкмәди ки, гадасыны ал-

дыгымыз партиямыз вар күчү илэ кэндиллэрэ елэ тој тутду ки, кэл көрөсән! Буна көрө дэ кэндиллэр арасында наразылыг эмэлэ кэлди, чүнки күлли мигдарда өзбашына тәҗин олунан мүсадирэ вэ веркилэр жалныз вэ жалныз мүгавимэтэ чагырырды. Ахы башга чүрө ола да билмэзди: сәһәр сүбһдөн ахшама гәдәр өз аилэ үзвләри илэ бирликдә тарла вэ бағ-бостанларда ишләјиб тәр төкәсән, амма мәһсулун бәһрәсини көрмәјиб ону «көнүллү» тәһвил вериб әвәзинә һеч бир шеј алмајасан — буна ким дөзә биләрди?

Вэ кэндилләр мүгавимэтэ кечдиләр. 1930-чу илин әвәлләриндә Азәрбајҗанын демәк олар ки, бүтүн маһалларында һөкүмәтини төрәтдији өзбашыналығын әлејһинә үсҗанлар галхды.

Үсҗанлар Загатала—Шәки, Губа, Ләнкәран, Гарабағ, Нахчыван вэ башга јерләри әһатә етди. Рәсми тарихимиздә кэндилләрин бу үсҗанларына чүрбәчүр налајиб адлар вердиләр, амма һәгигәтдә бунларын әксәријјәти кэндилләрин һағлы тәләбләриндән доған наразылыг һәрәктләри иди.

Рәсми даирәләр үсҗанчыларын һамысына «бандит», «силаһлы голчомаг дәстәләри» вэ буна бәнзәр ад гојуб һөкүмәт мөһкәм силаһланмыш мүнтәзәм орду һиссәләринин күчү илэ бу наразылыг үсҗанларыны ган ичиндә боғуб, сағ галанлары исә «һәрби әсир» ады илэ ДСИ-нин (ГПУ), Фөвгәл'адә Үчлүкләрин сәрәнчамына верди. Бу Үчлүкләрин исә фәалијјәти әксәрән өлүм һөкмләри чыхармагдан ибарәт иди.

Бу јазыда охучулары 1930-чу ил сентјабрын 22-дән октјабрын 12-дәк фәалијјәтдә олан Нахчыван МССР үзрә Фөвгәл'адә Үчлүјүн протоколлары илэ таныш етмәк истәјирәм. Үчлүјүн сәдри Ибраһим Тағыйев, үзвләри исә 41-чи Нахчыван сәрһәд дәстәсинин рәиси Никишев вэ Аз.ДСИ-нин Нахчыван Виләјәт шө'бәсинин рәиси Јағубов идиләр. Үчлүјүн бүтүн ичласларында Нахчыван ХКС сәдри Вәлибәјов, Гәзәнфәр Мусабәјов вэ Ағаһүсејн Рәсулазәдә иштирак едирдиләр (демәли, бу артыг Фөвгәл'адә Үчлүк јох, Алтылыг иди).

Үчлүјүн (Алтылығын) «ешидилди» һиссәсиндән: «1930-чу ил феврал ајында антисовет үнсүрләринин арадан галдырылмасындан сонра Нахчыван МССР голчомағлары гудузчасына мүгавимэтә һазырлашыб, Совет һакимијјәти әлејһинә үсҗан галдырылмасы үчүн силаһлы голчомаг дәстәләринин тәшкилине кечдиләр. Бунлардан ән фәалы Кечили вэ Нәһәчир дәстәләри иди. Бу дәстәләрин тәркиби голчомағларын әлалтылары вэ шуүрсүз ортабаб вэ јохсулларын һесабына артыб, 1930-чу ил март ајында галхмыш

үсҗанын мәркәзинә чеврилмишләр. Нәһәчир дәстәси Нахчыван маһалында өзүнә әлвәришли шәраитдән, јәни орду һиссәләринин олмамасындан истифадә едәрәк, үсҗана гоншу Әбрәкунис рајону Сураб, Әразин, Әбракунис кәндләрини дә чәлиб едир вэ бу вахт башга бөјүк Кечили — Шаһбуз үсҗанчы дәстәси илэ бирләшиб Нахчыван јүрүш тәшкил едирләр ки, шәһәри зәбт едиб Нахчыван виләјәтиндә Совет һакимијјәтини девирсинләр».

Бу иттиһамда ады чәкилән алты нәфәр Нахчыван МССР-дә ијирми күн әрзиндә ашағыдакы һөкм-гәрарларыны чыхарылар:

Кечили кәндиндә, 22 сентјабр 1930-чу ил:

1. Мәммәдәли Чәфәрәли оғлу, 35 јашлы, варлы, евли, битәрәф;
2. Салан Исмајыл оғлу, 44 јашлы, ортабаб, евли, битәрәф;
3. Шаһсувар Кәрим оғлу, 35 јашлы, варлы, евли, битәрәф;
4. Ејваз Кәрим оғлу, 52 јашлы, варлы, евли, битәрәф;
5. Мәммәдәли Мәммәд Хүсејн оғлу, 47 јашлы, голчомаг, битәрәф, евли;
6. Әләкбәр Мәми оғлу, 29 јашлы, варлы, евли, битәрәф;
7. Мүслүм Күлмәли оғлу, 35 јашлы, варлы, евли, битәрәф;

Силаһлы үсҗанда иштираклары, антисовет тәблиғатлары вэ бандитләрә јардымларына көрә — күлләләнсинләр, әмлақлары мүсадирэ едилсин.

Шаһбуз кәндиндә, 22 сентјабр 1930-чу ил:

1. Мәммәдхүсејн Мазан оғлу, Күкү кәнд сакини, 40 јашлы, варлы;
2. Пашан Хүсејнәли оғлу, Күкү кәнд сакини, 45 јашлы. Кәрбәләји Мүсејбин, Кечили, Гардашхан вэ Аға Әли дәстәләри илэ әлағәләринә, әһали арасында Совет һакимијјәтинин деврилмәси һағда мүхтәлиф фитнәкар шәјиәләрин јәймаларына көрә — күлләләнсинләр, әмлақлары мүсадирэ едилсин.

Шаһбуз кәндиндә, 22 сентјабр 1930-чу ил.

1. Хәлил Ибраһим оғлу, Бечәнәк кәнд сакини, 42 јашлы, варлы, евли, битәрәф;
2. Бајрам Әли оғлу, Бечәнәк кәнд әһли, 36 јашлы, варлы, евли, битәрәф;

3. Мәммәдһәсэн Нәсир оғлу, Бечәнәк кәнд сакини, 47 жашлы, варлы, евли, битәрәф —

Март үсҗанында иштиракларына, Гардашханын вә Кечили дәстәләринә көмәкләринә вә антисовет тәблиғатларына көрә күлләләнсинләр, әмлақлары мүсадирә едилсин.

Шаһбуз кәндиндә, 23 сентјабр 1930-чу ил:

1. Сәфи Исмајыл оғлу, Күкү кәнд сакини, 45 жашлы, голчомаг, евли —

2. Новруз Әли Мәммәд Гулу оғлу, Күкү кәнд сакини, 35 жашлы, голчомаг —

Ханәли вә Гардашханын дәстәләри илә әлагәләринә вә март үсҗанында иштиракларына көрә — күлләләнсинләр, әмлақлары мүсадирә едилсин.

Нахчыван шәһәри, 23 сентјабр 1930-чу ил.

1. Гурбанов Әли Гурбан оғлу, Бечәнәк кәнд әһли, 40 жашлы, голчомаг, евли, битәрәф;

2. Бабајев Новруз Мәмиш оғлу, Кечили кәнд сакини, 45 жашлы, евли, битәрәф;

3. Әскәров Зүлфүгар Дүнҗамалы оғлу, Эрәфсә кәнд сакини, 55 жашлы, голчомаг, евли, битәрәф;

4. Мәммәдәлијев Имамгулу Дүнҗамалы оғлу, Кечили кәнд сакини, 60 жашлы, голчомаг, евли, битәрәф — күлләләнсинләр, әмлақлары мүсадирә олунсун.

5. Мейдијев Кәрим Әлмәмәд оғлу, Кечили кәнд сакини, 80 жашлы, варлы, евли, битәрәф — јашы нәзәрә алынараг үч ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

Әбрәқунис кәнди, 26 сентјабр 1930-чу ил.

1. Молла һашум Әлмәмәд, Эрәфсә кәнд сакини, 50 жашлы, молла, битәрәф, танынмыш вә нүфузлу шәхс — гулдурлуға, Совет һакимијјәти әлејһинә силаһлы үсҗана вә антисовет тәблиғата көрә — күлләләнсин, әмлақы мүсадирә едилсин.

2. Шаһвәләд Әбдүлһәсэн оғлу, Эрәфсә кәнд сакини, 45 жашлы, варлы, битәрәф — Кәрбәләји Јәһја дәстәсинин үзвү — күлләләнсин, әмлақы мүсадирә едилсин.

3. Аслан Мәммәд оғлу, Эрәфсә кәнд сакини, 28 жашлы, јохсул, евли, битәрәф — март үсҗанында иштиракына көрә — күлләләнсин, әмлақы мүсадирә едилсин.

4. Кәрбәләји Рәһим Гафарәли оғлу, Эрәфсә кәнд саки-

ни, 36 жашлы — март үсҗанында иштиракына көрә — күлләләнсин, әмлақы мүсадирә едилсин.

5. Кәрбәләји Нәчәфгулу Аббасгулу оғлу, Эрәфсә кәнд сакини, 32 жашлы, варлы, евли, битәрәф — март үсҗанында иштиракына көрә — күлләләнсин, әмлақы мүсадирә едилсин.

6. Балакиши Аға оғлу, Ләкәтаг кәнд сакини, 28 жашлы, голчомаг, битәрәф — март үсҗанында иштиракына көрә — күлләләнсин, әмлақы мүсадирә едилсин.

Нахчыван шәһәри, 29 сентјабр 1930-чу ил.

1. Бабајев Кәрбәләји Баба Әбил оғлу, Нәһәчир кәнд сакини, 40 жашлы, ортабаб, бисавад, битәрәф — Совет һакимијјәти әлејһинә үсҗан тәшкил етмәсинә вә антисовет тәблиғата көрә — күлләләнсин, әмлақы мүсадирә едилсин.

2. Ханмәмәдов Молла Ибраһим Нурмәмәд оғлу, Нәһәчир кәнд сакини, 32 жашлы, аз савадлы, битәрәф, евли, ортабаб — антисовет тәблиғата вә Совет һакимијјәти әлејһинә үсҗан тәшкил етмәсинә көрә — күлләләнсин, әмлақы мүсадирә едилсин.

3. Һәсәнов Паша Шүкүр оғлу, Көјнүк кәнд сакини, 35 жашлы, бисавад, евли, битәрәф, ортабаб — Совет һакимијјәти әлејһинә үсҗан тәшкил етмәсинә вә харичдә олан әксингилабчыларла әлагә сахламасына көрә күлләләнсин, әмлақы мүсадирә едилсин.

4. Ханмәмәдов Мәзи Шыхмамед оғлу, Нәһәчир кәнд сакини, 50 жашлы, евли, бисавад, ортабаб — Совет һакимијјәти әлејһинә үсҗанда фәал иштиракына көрә — күлләләнсин, әмлақы мүсадирә едилсин.

5. Мәммәдов Мүтәллиб Фәтулла оғлу, Нәчәф Әлибәј Дизә кәнд сакини, 29 жашлы, бисавад, битәрәф, ортабаб, евли — Совет һакимијјәти әлејһинә үсҗанда фәал иштиракына көрә — күлләләнсин, әмлақы мүсадирә едилсин.

6. Јағубов Кәрбәләји Мухтар Сәфәрәли оғлу, Нәһәчир кәнд сакини, 55 жашлы, битәрәф, бисавад, голчомаг — Совет һакимијјәти әлејһинә үсҗанда фәал иштиракына көрә — күлләләнсин, әмлақы мүсадирә едилсин.

7. Һәмзәјев Гафар Кәрбәләји Әли оғлу, Нәһәчир кәнд сакини, ортабаб, битәрәф, аз савадлы — Совет һакимијјәти әлејһинә үсҗанда фәал иштиракына көрә — күлләләнсин, әмлақы мүсадирә едилсин.

8. Рамазанов Һәсәнхан Һәсәнгулу оғлу, Нәһәчир кәнд сакини, 40 жашлы, ортабаб, битәрәф, бисавад, евли — Совет һакимијјәти әлејһинә үсҗанда фәал иштиракына көрә — күлләләнсин, әмлақы мүсадирә едилсин.

9. Ханмәммәдов Тејмур Ширмәммәд оғлу, Нәһәчир-кәнд сакини, 50 яшлы, ортабаб, бисавад, евли — Совет һакимијјәти әлејһинә үсјанда фәал иштиракына көрә — күлләләнсин, әмлакы мүсадирә едилсин.

10. Рамазанов Мустафа Имамәли оғлу, Нәһәчир кәнд сакини, 55 яшлы, бисавад, евли — Совет һакимијјәти әлејһинә үсјанда фәал иштиракына көрә — күлләләнсин, әмлакы мүсадирә едилсин.

11. Хәсәнов Аға Әли Шүкүр оғлу, Көјнүк кәнд сакини, 30 яшлы, битәрәф, ортабаб — Совет һакимијјәти әлејһинә үсјанда фәал иштиракына көрә — күлләләнсин, әмлакы мүсадирә едилсин.

12. Хәсәнов Зөһрәли Шүкүр оғлу, Көјнүк кәнд сакини, 26 яшлы, ортабаб, битәрәф, бисавад, евли — Совет һакимијјәти әлејһинә үсјанда фәал иштиракына көрә — күлләләнсин, әмлакы мүсадирә едилсин.

13. Сејидов Әләскәр Мир Әсәд оғлу, Тејваз кәнд сакини, 55 яшлы, бисавад, ортабаб, битәрәф — Совет һакимијјәти әлејһинә үсјанда фәал иштиракына көрә — күлләләнсин, әмлакы мүсадирә едилсин.

14. Гүсејнов Аллаһгулу Хәсәнхан оғлу, Ләкәтағ кәнд сакини, Азәрб. К(б)П үзвү, аз савадлы, фәһлә, 31 яшлы, евли, Эрәфсә кәнд советинин кечмиш сәдри — Совет һакимијјәти әлејһинә үсјанда фәал иштиракына көрә — күлләләнсин, әмлакы мүсадирә едилсин.

15. Рамазанов Балача Хәсәнгулу оғлу, Нәһәчир кәнд сакини, 37 яшлы, битәрәф, бисавад, ортабаб, евли — үсјанда пассив иштиракыны нәзәрә алараг он ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

16. Хәсәнов Нурәли Шүкүр оғлу, Көјнүк кәнд сакини, 22 яшлы, битәрәф, бисавад, ортабаб, евли — үсјанда иштиракына көрә, лакин бөјүк гардашынын тәҗсири алтына дүшмәсини нәзәрә алараг — беш ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

17. Рәчәбов Мәммәд Хәсән оғлу, Нәһәчир кәнд сакини, 38 яшлы, ортабаб, битәрәф, бисавад — Совет һакимијјәти әлејһинә үсјанда иштиракына көрә — беш ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

18. Гүсејн Әли Чәфәр оғлу, Нәһәчир кәнд сакини, 32 яшлы, ортабаб, бисавад, битәрәф — горхутма јолу илә Совет һакимијјәти әлејһинә үсјанда иштиракына көрә — үч ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

19. Пиријев Вәли Күлмәли оғлу, Нәһәчир кәнд сакини, 35 яшлы, ортабаб, битәрәф, бисавад — Совет һакимијјәти

әлејһинә үсјанда пассив иштиракына көрә үч ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

20. Гүсејнов Хейдәр Аббас оғлу, Көјнүк кәнд сакини, 47 яшлы, голчомаг, евли, аз савадлы, битәрәф — Совет һакимијјәти әлејһинә үсјанда пассив иштиракына көрә — он ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

21. Аббасов Хәбиб Мәһәррәм оғлу, Көјнүк кәнд сакини, 35 яшлы, битәрәф, бисавад, голчомаг, евли — Совет һакимијјәти әлејһинә үсјанда иштиракына көрә — сәккиз ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

Нахчыван шәһәри, 29 сентјабр 1930-чу ил.

1. Кәрбәләји Ибраһим Чәбрајыл оғлу, Эрәфсә кәнд сакини, варлы, 45 яшлы, битәрәф, бисавад, евли — Совет һакимијјәти әлејһинә үсјанда иштиракына көрә — беш ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

2. Кәнкәрлински Ханчан, Эрәфсә кәнд сакини, 21 яшлы, бәј, субај, Нахчыван педагожи техникумунун тәләбәси — гоһуму Сәлимбәј Кәнкәрлинскинин дәстәси илә әлагәсинә көрә — иши истинтаг үчүн Нахчыван Вилајәт ДСИ-нә көндәрилсин.

3. Кәнкәрлински Гараш, Эрәфсә кәнд сакини, 27 яшлы, бәј, ортабаб, евли, савадлы, битәрәф — дәстәбәши Сәлимбәј Кәнкәрлинскинин гардашы — сәрһәд боју јашамагдан мәһрум едиләрәк сүркүн едилсин.

4. Кәрбәләји Набат оғлу, Ләкәтағ кәнд сакини, 55 яшлы, бисавад, битәрәф — бандитләрлә әлагәсинә көрә — беш ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын, аиләси сүркүн едилсин.

Нахчыван шәһәри, 1 октјабр 1930-чу ил.

1. Јусифов Бахшәли Әләкбәр оғлу, Ханәкаһ кәнд сакини, 35 яшлы, хидмәтчи, битәрәф, аз савадлы, евли — үсјанчы дәстәсинин сабиг башчысы, 1930-чу ил март һәрби үсјанында фәал иштиракына, антисовет тәблиғат апармасына вә антисовет үнсүрләр арасында нүфузлу олмасына көрә — күлләләнсин, әмлакы мүсадирә едилсин.

2. Кәнкәрлински Гарахан Султан оғлу, Салтах кәнд сакини, 35 яшлы, битәрәф, бисавад, бәј, евли — Нахчыванда Совет һакимијјәти әлејһинә силаһлы үсјанда иштиракына, бәј олмасына, Совет һөкүмәти әлејһинә мүнтязәм тәблиғат апармагына вә кәндлиләр арасында бөјүк нүфузу вә тәҗсири олмасына көрә — күлләләнсин, әмлакы мүсадирә едилсин.

3. Мәммәдов Ибиш Мәммәдәли оғлу, Норашен кәнд сакини, 50 яшлы, битәрәф, евли, сәсиндән мәһрум олмуш —

үсјанчы дэстэсинин рәһбәри олуб, Совет һакимијјәти әлејһинә үсјанда иштиракына, Совет һакимијјәти әлејһинә мүн-тәзәм тәблиғат апармағына вә кәндлиләр арасында бөјүк нүфузуна көрә — күлләләнсин, әмлақы мүсәдирә едилсин.

4. Имамәли Тарверди оғлу, Гарабағлар кәнд сакини, 47 јашлы, битәрәф, бисавад, голчомаг, евли — Кәрбәләји Мүсејбин дэстәсини әрзагла тәмин етмәсинә вә онунла әлагәсинә көрә — күлләләнсин, әмлақы мүсәдирә едилсин.

5. Мүсәјев Кәрбәләји Чаббар Хәлил оғлу, Ханәкаһ кәнд сакини, 32 јашлы, варлы, битәрәф, аз савадлы, евли — март ајында силаһлы үсјанда иштиракына вә мүн-тәзәм антисовет тәблиғатына көрә — беш ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

6. Нүсејнов Сајад Нәсән оғлу, Ханәкаһ кәнд сакини, 35 јашлы, ортабаб, битәрәф, бисавад, евли — март ајында үсјанда фәал иштиракына вә мүн-тәзәм антисовет тәблиғатына көрә — беш ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

7. Нүсејнов Адыкөзәл Мурад оғлу, Қырма кәнд сакини, 27 јашлы, аз савадлы, битәрәф, евли — силаһлы үсјанда иштиракына вә мүн-тәзәм антисовет тәблиғаты апардығына көрә — беш ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

8. Мәммәдәлијев Талыб Гәмбәр оғлу, Салтах кәнд сакини, 42 јашлы, голчомаг, сәсиндән мәрһум едилмиш, бисавад, евли — март силаһлы үсјанында иштиракына вә мүн-тәзәм антисовет тәблиғатына көрә — беш ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

9. Гулијев Кәрбәләји Гулу Кәрбәләји Зејналабдин оғлу, Салтах кәнд сакини, 35 јашлы, битәрәф, бисавад, варлы, евли — март силаһлы үсјанында иштиракына вә мүн-тәзәм антисовет тәблиғатына көрә — једди ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

10. Әлијев Қәрим Рәһим оғлу, Норашен сакини, 50 јашлы, битәрәф, бисавад, варлы, евли — силаһлы үсјанда иштиракына вә антисовет тәблиғатына көрә — једди ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

11. Хәлил Гоча оғлу, Әрәфсә кәнд сакини, 26 јашлы, битәрәф, бисавад, субај, чобан — бандитләрлә әлагәсинә көрә — беш ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

12. Нәсәнәлијев Шаһгулу Сәмәд оғлу, Кечили кәнд сакини, 22 јашлы, бисавад, битәрәф, евли, чобан — бандитләрә әрзаг вә сурсат дашымағына көрә — беш ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

Баш Норашен, 3 октјабр 1930-чу ил.

1. Әлијев Ағамалы Әли оғлу, Јајчы кәнд сакини, 40 јаш-

лы, битәрәф, варлы, евли — силаһлы үсјанларда фәал иштиракына, вахташыры бандаларда олмағына, сабиг банда дэстәсинин рәһбәри кими бандитләрлә данми әлагәсинә көрә — күлләләнсин, әмлақы мүсәдирә едилсин.

2. Садыхов Рәһим Әләкбәр оғлу, Чағазур кәнд сакини, 40 јашлы, бисавад, битәрәф, варлы, евли — силаһлы үсјанда иштиракына көрә — күлләләнсин, әмлақы мүсәдирә едилсин.

3. Рзајев Гочәли Әһмәд оғлу, Јајчы кәнд сакини, 28 јашлы, бисавад, битәрәф, субај, ортабаб — силаһлы үсјанда фәал иштиракына көрә — күлләләнсин, әмлақы мүсәдирә едилсин.

4. Чәфәрхан Баба оғлу, Гарагуш Билав кәнд сакини, 50 јашлы, битәрәф, бисавад, голчомаг — бандитләрәи әрзагла тәмин етмәјинә, онларла даим әлагә сахламағына вә анти-совет тәблиғатыны апармағына көрә — күлләләнсин, әмлақы мүсәдирә едилсин.

Нахчыван шәһәри, 4 октјабр 1930-чу ил.

1. Мәһдијев Кәрбәләји Шаһвәли Мәммәд оғлу, Әрәфсә кәнд сакини, 35 јашлы, битәрәф, бисавад, голчомаг, евли — силаһлы үсјанда иштиракына, бандитләрлә данми әлагәсинә вә антисовет тәблиғатына көрә — күлләләнсин, әмлақы мүсәдирә едилсин.

2. Гулијев Мәми Микајыл оғлу, Күкү кәнд сакини, 29 јашлы, битәрәф, савадлы, варлы — силаһлы үсјанда ишти-ракына вә һөкүмәт органларына јалан мәлүмат вермәсинә көрә — күлләләнсин, әмлақы мүсәдирә едилсин.

3. Аббасов Мустафа Мәммәд оғлу, Кечили кәнд сакини, 35 јашлы, аз савадлы, битәрәф, варлы, евли — силаһлы үсјанда иштиракына көрә — беш ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

4. Әлијев Гочәли Мәммәд оғлу, Кечили кәнд сакини, 30 јашлы, битәрәф, бисавад, варлы, евли — март үсјанында иштиракына вә бандитләрлә әлагәдә олмағына көрә — сәк-киз ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

5. Нәчәфәлијев Аға Мәммәд Фәтулла оғлу, Кечили кәнд сакини, 50 јашлы, битәрәф, бисавад, варлы, евли — март үсјанында иштиракына вә бандитләрәи әрзагла тәмин етмә-синә көрә — беш ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

6. Мәммәдов Малыш Начы Қәрим оғлу, Кечили кәнд сакини, 55 јашлы, битәрәф, бисавад, варлы, евли — март үсјанында иштиракына, бандитләрлә әлагәсинә вә онларәи әр-загла тәмин етмәсинә көрә — беш ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

7. Мәммәдов Кәрбәләји Гурбан Мәһәrrәм оғлу, Кечили кәнд сакини, 45 жашлы, битәрәф, аз савадлы, варлы, евли — Кечили бандасынын кечмиш рәһбәри — он ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

8. Ағајев Вәли Гулу Аға оғлу, Кечили кәнд сакини, 33 жашлы, битәрәф, бисавад, голчомаг, евли — март үсјанларында иштиракына вә антисовет тәблиғатына көрә — алты ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

9. Һәсәнөв Һүсәјн Мәһәrrәм оғлу, Кечили кәнд сакини, 40 жашлы, битәрәф, бисавад, голчомаг, евли — март үсјанларында иштиракына, бандитләрлә элагәсинә вә антисовет тәблиғатына көрә — алты ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

10. Әли Мәммәдов Пирвәли Пирәли оғлу, Кечили кәнд сакини, 45 жашлы, битәрәф, аз савадлы, голчомаг — март үсјанында иштиракына вә антисовет тәблиғатына көрә — сәккиз ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

11. Һәсәнтулијев Тејмур Нәчәф оғлу, Ханәкаһ кәнд сакини, 37 жашлы, битәрәф, бисавад, варлы, евли — март үсјанында иштиракына вә антисовет тәблиғатына көрә — беш ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

12. Кәрбәләји Фатма Мәшәди Мәһдигулу гызы, Кечили кәнд сакини, 50 жашлы, бисавад, битәрәф, әрли — фәал антисовет тәблиғаты апардығына, бандитләри Совет һакимијәтинин әлејһинә фәал тәһрик етмәсинә вә кәндлиләр арасында бөјүк һөрмәт вә нүфуза малик олмасына көрә — беш ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

13. Зүләјха Худакәрим гызы, Кечили кәнд сакини, 50 жашлы, битәрәф, бисавад, голчомаг, әрли — антисовет тәблиғаты апармасына, бандитләри әрзаг вә суратла тәмин етмәсинә, Совет һакимијәтинин деврилмәсинә чағрышларына вә кәндлиләр арасында бөјүк нүфуз вә һөрмәтә малик олмасына көрә — беш ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

14. Он дөрд Кечили бандит аилләри һагда — һәмнин аилләләр сүркүн едилсин.

Нахчыван шәһәри, 12 октябр 1930-чу ил.

1. Әлигулу Һачы Чаббар оғлу, Әрәфсә кәнд сакини, 40 жашлы, аз савадлы, битәрәф, голчомаг, евли — силаһлы үсјанларда фәал иштиракына, үсјанчылар дәрәсинә рәһбәрлијинә вә антисовет тәблиғатына көрә — күлләләнсин, әмлакы мүсадирә едилсин.

2. Мүршүд Мирзә Мәммәд оғлу, Кулис кәнд сакини, 50 жашлы, битәрәф, бисавад, ортабаб, евли — бандитизмә көрә — күлләләнсин, әмлакы мүсадирә едилсин.

3. Мәһәrrәмөв Ејниш Әлихан оғлу, Кулис кәнд сакини, 25 жашлы, бисавад, битәрәф, варлы, евли — бандитизмә вә антисовет үнсүрләри арасында бөјүк нүфуза вә һөрмәтә малик олмағына көрә — күлләләнсин, әмлакы мүсадирә едилсин.

4. Мәһәrrәмөв Новруз Кәрбәләји Һәсән оғлу, Кулис кәнд сакини, 45 жашлы, битәрәф, бисавад, голчомаг, евли — бандитләрлә элагәсинә вә антисовет үнсүрү олдуғуна көрә — күлләләнсин, әмлакы мүсадирә едилсин.

5. Имамөв Аға Зејналабдин оғлу, Әрәзим кәнд сакини, 45 жашлы, битәрәф, аз савадлы, голчомаг, евли — силаһлы үсјанда иштиракына вә антисовет тәблиғатына көрә — беш ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

6. Һәсәнөв Һүмбәтәли Әләмгулу оғлу, Әрәзим кәнд сакини, 34 жашлы, битәрәф, аз савадлы, голчомаг, евли — силаһлы үсјанда иштиракына вә антисовет тәблиғатына көрә — алты ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

7. Әлимәммәд Мәшәди Мустафа оғлу, Кулис кәнд сакини, 43 жашлы, битәрәф, бисавад, варлы, евли — бандитләрлә элагәсинә вә һөкүмәт тәдбирләринин әлејһинә чыхыш етмәсинә көрә — үч ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

8. Гәмбәр Һәзрәтгулу оғлу, Әрәфсә кәнд сакини, 35 жашлы, битәрәф, бисавад, евли, ортабаб, дәјирманчы — бандитләрлә элагәсинә вә һәрби һиссәларини јерләшмәси һагда маълумат вермәсинә көрә — үч ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

9. Рәһим Дүнјамалы оғлу, Ләкәтаг кәнд сакини, 50 жашлы, битәрәф, бисавад, варлы, евли — бандитләрлә даим элагәдә олмағына вә антисовет тәблиғатына көрә — беш ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылсын.

Ады чәкилән вәтәндашларымызын нечәси күлләләниб, нечәси дә һәбс дүшәркәсинә атылыб — буну охучу өзү һесаблаја биләр.

Гәрибәдир: Азәрбајчан республикасынын парламентиндән 1920-чи ил апрел ајынын 28-нә кечән кечәсиндә һакимијәти сәссиз-сәмирсиз, демәк олар ки, мүфтә әлләринә кечирән болшевикләр сјјаси рәгибләрилә демирәм, ади азәрбајчан фәһлә вә кәндлиләринә инсанчасына мүнәсибәт кәстәрәјдиләр, әлбәттә халгымызын һөрмәтини дә газанардылар. Лакин һакимијәти әлләринә алан кими болшевикләр бандит Дзержинскинин гырмызы террор бајрағыны галдырараг сојғунчулуг, гарәт вә халгы гәсдән мәһв етмәклә мәшғул олдулар. Нефт маъдәләриндә ишләјән минләрчә азәрбајчанлы фәһләләри часуслуг ады илә кими сүркүн едилди, кими дә Ирана говулуб әвәзинә Серебровски кими-

ләр Бақыя Крымдан говулмуш Вранкелин ордусунда хид-мэт едэн забит вэ солдатларыны кэтирдилэр.

Зазыг кэндлилэримиз исэ сон иллэрэ гэдэр паспортсуз муздурилр олуб сөһэр сүбдөн кеченин зүлмэтинэ гэдэр ган-тэр төкэрэк эвэзинэ бдемэк олар ки, неч бир шеј газан-мырды. Эксинэ, һэлэ дэ борч ичиндэдир. Һэр һансы бир е-тираз да әлүстү дамғаланырды: әксингилаби, антисовет, антиколхоз, антипартија ва мин чүр башга «анти»лэр ады илэ жүзләрчэ вэ мириләрчэ кэндли зәһмәткеш күллөләнир вэ ја сүркүн едилирди, нэ һајына чаваб верән вар иди, нэ дэ һарајына.

Аллаһ гәрәзлә мөһв олунан кэндлилэримизә рәһмәт етсин, јашајыб оғул-нөвәләри үчүн јахшы һәјат көзләјән-ләрә дэ Аллаһ үрәк-дирәк версин!

ӘСКӘР ГӘМБӘР ОҒЛУ НАЧЫЈЕВ

Совет һакимијјәти Азәрбајчанда бәргәрар олунан күндән бу јана Азәрбајчан халгынын оғуларындан нечэ мини мөһв едилдијини неч кәс билмир вэ билә дэ билмәз. Дил-ләрдә вэ бәзи шаирләримизин «дастанларында» тәмтәрағлы сөзләрлә тәрәннүмү сөмалара гэдэр учалдылмыш XI Ордунун Хүсуси шө'бәсинин мә'мурлары вэ әәлхүсус онун рәһбәри олан, Азәрбајчан халгынын «гырмызы» чәллады Панкратовун ганлы фәалијјәти һэлэ халгымыз үчүн бағлы галыр. Бақы пролетариатынын јаланчы «үсјаны» нәтичә-синдә, әслиндә исэ 1920-чи ил апрел ајынын 27-дән 28-нә кечән кечәсиндә Азәрбајчан милли парламентинин гарары-на әсасән һакимијјәти әлләринә алан болшевикләр иш ба-шына кечән кими Азәрбајчан зијалыларыны мөһв етмәк мәрәмнәләрини һәјата кечирмәјә башладылар.

Панкратовун рәһбәр олдуғу XI Ордунун Хүсуси шө'бә-си (Особый отдел) Бақыда вэ Азәрбајчанын башга шәһәр-ләриндә олан бөлмәләриндә сајы билинмәјән узун-узады «Совет һакимијјәтинин дүшмәнләри»нин сијаһылары тәр-тиб олунурду. Бу сијаһыларә әсасән Хүсуси шө'бәнин өзүн-дә вэ бүтүн рајонларда (хүсуси сәрһәд рајонларында) Фөвгәл'адә Үчлүкләр тәшкил едилир вэ бүтүн «дүшмәнләр» бу үчлүкләрин гәрарларына әсасән һәбс дүшәркәләринә сүркүн олунурдулар.

Тезликлә XI Ордунун Хүсуси шө'бәсини әввәл Фөвгәл'-адә Комиссија (ЧК — Чрезвычайнаја комиссия), сонра да Баш Сијаси Идарә (ГПИ — Главное Политическоје Уп-равленије) әвәз етди, амма Фөвгәл'адә Үчлүкләр өз ишләр-

рини әввәлки кими давам етди. Лакин БСИ-нин үчлүкләри сүркүн етмәкдән башга чох асанлыгла күлләләмә гәрар-ларына (һөкмләрә јох!) әл атырдылар. Инди вәтәндашлар-ы тәк-тәк јох, сијаһыларла мөһкум едирдиләр. Бу гара сијаһыларын адлары мөхтәлиф иди: «Чәмийјәтдән кәнәр едиләси шәхсләрин сијаһысы», «ләғв олунмалы фәәл анти-совет үнсүрләрин сијаһысы», «гәддар антисовет шәхсләрин сијаһысы» вэ с. Сијаһылар өзләри дэ мөхтәлиф иди: бирин-чи категорија сијаһы, икинчи категорија сијаһы... Бу сија-һылары хүсусән кәнд рајонларында ким тәртиб едирди, инди мөүјјән етмәк о гэдәр дэ јүнкүл иш дејил. Бу — ДСИ-нин фирма сирридик вэ күман етмирәм ки, тезликлә ачыл-сын.

Зијалылар һагда бу мәгаләдә сөһбәт ачмајачағам. Сө-зүм кәнд рајонларында Фөвгәл'адә Үчлүкләрин фәалијјә-тиндән кедәчәк.

Кәнд рајонларында Фөвгәл'адә Үчлүкләрә вэ һәтта сәр-һәд боју рајонларында сәрһәд боју һәрби һиссәләрин ко-мандирләринә ихтијар верилмишди ки, хошларына кәлмә-јән адамларын адларыны бу сијаһыларә салсынлар.

Кимләр салынырды бу сијаһыларә? Бир нечә мәсәләни охучунун јадына салмағ истәјирәм. Билдијимиз кими Окт-јабр чеврилишинә фәһлә вэ кәндилләри чәлб етмәк үчүн болшевикләр «завод, фабриклар — фәһләләрә», «торпағ — кәндилләрә» шуарларыны ирәли сүрмүшдүләр вэ чамаат да бунларын ешгинә вэ ишығлы кәләчәк намиңә һүчүм едиб көһнә дүнјаны дағытды (амма неч бир шеј газанмады).

Сифтә-сифтә торпағ кәндилләрә пајланды да, кәндилләр дэ јаваш-јаваш дирчәлиб инсан кими доланыб јашадылар. Лакин чох кечмәдән Шура һөкүмәти ортаја колхоз мәсәлә-сини салды вэ тезликлә «елликлә колхоза көнүллү — мәч-бури кирмәк» мәсәләси чыхды. «Авам вэ кәләчәјин бәхтә-варлијини баша дүшмәјән» кәндилләр исэ өзләри ишләдији торпағы гајтармаға вэ колхозларә кирмәјү неч дэ тәләс-мирдиләр. Колхозларә јалныз лүт вэ ишләмәк истәмәјән кәндилләр һәвәслә кирирди. Өз тәсәррүфатында өзү вэ аилә үзвләри ишләјән вэ һалал зәһмәти илэ доланан кәнд-илләрин колхозларә кирмәк мејлләри неч јох иди.

Ишләмәк һәвәсиндә олмајан вэ тәнбәл кәндилләрин әк-сәријјәти тезликлә фиргәјә дахил олуб кәндләрдә мәс'ул вәзифәләр тутуб белләринә тапанча бағладылар вэ зәһмәт-кеш кәндилләрин башына елә ојун ачдылар ки, кәл көрә-сэн... Елә һәмнин вахт колхоза кирмәк истәмәјәнләрин сија-һылары тутулур вэ БСИ-нин сәрәнчамына кәндәрилдири.

Азәрбајчанын бүтүн рајонларында БСИ-нин шө'бәләри

вар иди вэ бу шө'бэлэрин сәләһижәти гејри-мәһдуд иди. Нечә дејрләр: тәки адам олсун, маддә дүзәләр.

Дағлыг Гарабаг Мухтар Вилајәтиндә дә БСИ-нин ер-мәниләрдән ибарәт үчлүкләри фәалијјәт көстәрир, онлар Гарабага вә әтраф рајонлара (Хүсусән Ермәнистанла һәм-сәрһәд олан рајонлара) дахил олан азербәјчанлы кәндлә-ринә дә нәзарәт едирдиләр.

1920-чи илләрин ахырындан башлајараг Хан кәндиндә (индики Степанакертдә) фәалијјәтдә олан Хүсуси үчлүјә Галәтјан, Саркисјан вә Петросјан дахил идиләр. Бу үч нә-фәрин өзбашына һәрәкәти вә тә'ғибләри нәтичәсиндә Гара-бағын азербәјчанлы кәндләринин сајы кетдикчә азалырды: һәр кәнддән дедижимиз сјаһыларла он-он беш киши күл-ләләнир, әмлаклары мүсадирә едилир, аиләләри дә сүркүн едилирди. Елә о вахтлардан Гарабағын азербәјчанлы кәнд вә обаларынын сакииләринин сајы кетдикчә азалиб јерлә-рини ермәниләр тутурду.

Охучулары 1930-чу илин ијун ајында Баш Сјаси Ида-рәсинин Гарабаг виләјәт шө'бәси мә'мурлары тәрәфиндән ујдурулмуш 165 №-ли истинтаг иши илә таныш етмәк ис-тәјирәм. Бу иш һәчмчә чох кичик иш олуб чәми 12 (!) вәрәгәдән ибарәтдир.

Варәгә 1. «1930-чу ил ијунун 13-дә Степанакерт шәһә-риндә. Мән, Азербәјчан БСИ Гарабаг виләјәт шө'бәсинин мүвәккили Галәтјан, вәтәндаш һачыјев Әскәр Гәмбәр оғ-лунун гәрәзли антисовет тәблиғат апармагда вә Султанов Султанбәј илә әлагәдә олмагда әлдә едилмиш иттиһам материаларыны нәзәрдән кечириб гәрара алдым: һәммин иши өз ичрама көтүрүрәм».

Варәгә 2. «Мүгәссир сифәти илә чәлб едилмә һаггында гәрар: 1930-чу ил ијунун 13-дә Степанакерт шәһәриндә. Мән, Азәрб. БСИ Гарабаг виләјәт шө'бәсинин мүвәккили Галәтјан вәтәндаш һачыјев Әскәр Гәмбәр оғлунун иши илә таныш олуб гејд олунан һачыјев тәрәфиндән мүнтәзәм сурәтдә гәрәзли антисовет тәблиғаты апармағыны вә Сул-танов Султанбәјлә әлагәдә олмағыны мүәјјән едиб, гәрара кәлдим:

Һачыјев Әскәр Гәмбәр оғлу һәммин иш үзрә мүттәһим сифәтилә мәс'улијјәтә чәлб едилиб Азәрб. ССР ЧМ-нин 72 вә 79 мм илә мүгәссир билинсин».

Варәгә 3. һачыјев Әскәр Гәмбәр оғлунун һәбс едилмә-си һагда 1930-чу ил 13 ијун тарихли гәрар.

Варәгә 4. 1930-чу ил ијунун 14-дә мүстәнтиг Фамили-ант тәрәфиндән апарылмыш Малыбәјли кәнд мүәллими Гасымов Фазилин диндирилмәси. Гасымов: «Әскәр Гәмбәр

оғлу һачыјев голчомагдыр. Сәси алыныб. Онун догма гар-дашы танынмыш мүсаватчы иди, буна көрә дә 1925-чи илдә мәһкүм олулуб Соловки конслакәринә сүркүн едилди вә орада да өлдү.

Әскәр Гәмбәр оғлу Совет һакимијјәтиндән наразы олуб варлы кәндлиләр вә антисовет руһлу шәхсләр арасында Совет һакимијјәти әлејһинә тәблиғат апарырды. Онун шәх-си дәјирманы вә ики муздуру вар. О, дејир ки, һөкүмәт бә-јүк веркиләр тәјин едиб дүзкүн иш көрмүр. О кәндлилә-ри инандырмаг истәјир ки, һөкүмәтин сјасәти дүз дејил. О дејир: «Ахы Совет һөкүмәти бүтүн кәндлиләри нијә бо-гур?». Коммунистләр арасында о өзүнү чох еһтијатла апа-рырды, онлара јалтагланырды, гојун кәсирди вә онлары дүз синфи јолдан сапдырмага чалышырды. Кәнд әһли ара-сында нүфузу вар вә буна көрә дә зәрәрлидир, чүнки кәнд-лиләр она гулаг асыр. О исә бүтүн мәсәләләрдә һөкүмәт әлејһинә тәблиғат апарыр. Онун чохла пулу вар, он минә гәдәр нәгд пулу вар (Көрәсән Гасымов Фазил буну һара-дан билирди? — З. Б.)».

Варәгә 5. 1930-чу ил ијунун 13-дә Азәрб. БСИ-нин ви-ләјәт мүвәккили Саркисјан тәрәфиндән Малыбәјли кәнд совети сәдри олан Мәдәтов Бәһмәнин диндирилмәси. Мә-дәтов: «Әскәр Гәмбәр оғлу һачыјев чох мө'тәбәр вә варлы кәндлидир. Бундан башга алвер едир. Онун гардашы Јусиф һачыјев 1927-чи илдә аксингилаби фәалијјәтинә көрә Со-ловки конслакәринә сүркүн едилиб. Мә'луматлара көрә онун Султанов Султанбәјлә әлагәси вар. Инди вә хүсусән сон күнләрдә фәал антисовет тәблиғаты илә мәншүлду-р. Зәрәри типдир вә ичтиманјјәт үчүн тәһлүкәлидир. Мәдә-тов».

Һачыјев Әскәр Гәмбәр оғлунун өзү исә һәбс едилмәсин-дән јалныз он күндән сонра, 1930-чу ил ијунун 23-дә дин-дирилиб, ләкин буна һеч диндирилмә дә демәк олмаз, чүн-ки ермәни мүстәнтигләри һачыјевин тәлејини өзләри мүәј-јән етмишдиләр.

Варәгә 6. «Һачыјев Әскәр Гәмбәр оғлунун, голчома-ғын, сәсдән мәһрум едилиб бир ај бундан габаг сәси гәјта-рылмышын, Малыбәјли кәнд сакининин, бир ев, ики ивәк, ики өкүз, бир ат, бир чамыш, бир ешшәк вә Совет һөкүма-ти тәрәфиндән мүсадирә едилән бир дәјирман саһибинин диндирилмәси. Диндирән мүвәккил Саркисјандыр.

Һачыјев: «Мәнә верилән суалларын маһијјәти үзрә ча-ваб верирәм ки, мән кәнддә һеч бир антисовет тәблиғат апармамышам вә гулдурларла мәннм һеч бир алағам ол-мајыб. Әтраф кәндләрин чамааты, һәтта ермәниләр белә,

мәни жалныз мүсбәт тәрәфдән таныйрлар вә һеч кәс демәз ки, мән антисовет фәалијәти илә мәшғулам. Бүтүн партија үзвләри мәнни жалныз јахшылығымдан данышарлар, чүнки мән һеч вахт Совет һакимијәтинин тәдбирләринин әлејһинә олмамышам. Мәнә иснад едилән чинајәтдә өзүмү тәғсиркар билмирәм вә буна да һеч бир әлавәм жохдур».

Варағә 7. «1930-чу ил ијунун 23-дә, мән, Азәрб. БСИ-нин Гарабағ вилајәт шө'бәсинин мүвәккили Саркисјан һачыјев Әскәр Гәмбәр оғлуна, иттиһамнамәни тәғдим едәркән һачыјев өзүнү мүғәссир билмәди».

Варағә 8. «Гәрар. 1930-чу ил ијунун 13-дә (охучу көрүр ки, гәрар ермәниләр тәрәфиндән габағчадан һазырланьб. — З. Б.) Степанакерт шәһәри.

Мән, Азәрб. БСИ-нин Гарабағ вилајәт мүвәккили К. Галстјан һәмни күн һачыјев Әскәр Гәмбәр оғлунын 165 №-ли истинтаг ишини нәзәрдән кечирәрәк мүәјјән етдим ки: вәтәндаш һачыјев Әскәр Гәмбәр оғлу кәндилләр арасында гәрәзли антисовет тәблиғаты илә мәшғул олараг дедирди: «Бүтүн кәндилләри боған Совет һакимијәти бизим нәјимизә кәрәкдир?» һачыјев Султанов Султанбәјлә кечмишдә вә инди әлағә сахлајьб, сон заманларда исә, хүсусән фөвгәл'адә фәалијәт көстәрмәкдәдир.

Бүтүн буилары нәзәрә алараг вә Азәрб. КП МК-нын Сијаси Бешлијин (беләси дә вармыш! — З. Б.) 1930-чу ил 10 ијун тарихли вә 3 нөмрәли гәрарыны әлдә рәһбәр тутараг гәрара кәлдим:

Һачыјев Әскәр Гәмбәр оғлуны Азәрб.ССР ЧМ 72 вә 79 мм үзрә тәғсирләндирилсин, 165 №-ли истинтаг иши бахылмағ үчүн Сијаси Бешлијин мүшавирәсинә көндәрилсин. «Разыјам» — Г. Петросјан».

Варағә 9. «1930-чу ил ијунун 24-дә Ағдам шәһәриндә Загафгазија БСИ-нин Фөвгәл'адә Үчлүјүнүн ичласынын протоколундан чыхарыш:

Ешидили: (мә'рузәчи — Фамилиант): Әскәр Гәмбәр оғлу һачыјевин 165 №-ли чинајәт иши. Антисовет тәблиғатда тәғсирләндирилди, јә'ни Азәрб. ССР ЧМ 72 мм илә.

Ғәт едилди: 45 јашлы Әскәр Гәмбәр оғлу һачыјев күл-ләләнсин. Софронов».

Варағә 10. Мәһкум олуномуш һачыјев Әскәр Гәмбәр оғлунын һәјат јолдашы Күлсүм Чәфәр гызынын шикајәти.

Варағә 11. Һәмни шикајәт үзрә 1958-чи ил февралын 11-дә Азәрб. ССР Прокурор мүавини Исмајьлов Илјасын һачыјев Әскәр Гәмбәр оғлунын 165 №-ли чинајәт иши илә әлағәдар Азәрб. ССР Али Мәһкәмәсинә көндәрдији е'тиразы.

«Һачыјевин иши јохланыларкән мүәјјән олуңду ки, онун мәһкум олуномасы ганунсуз гисас алма иди, чүнки онун иши үзрә һеч бир иттиһамедици материал әлдә едилмәмишди.

Чәми он күн давам едән истинтаг вахтында јалныз ики шаһид диндирилди: Гасымов вә Мәдәтов.

Шаһид мүәллим Гасымовун ифадәләри иш үзрә дәлил ола билмәзләр: әввәлә, гејри-конкрет олдугуна көрә, сонра исә објектив олмадығына көрә. Чүнки Гасымов, һачыјевин кәндилләр арасында Совет һакимијәти әлејһинә тәблиғат апардығыны дејәндә буну тәсдиг едән һеч бир адамын адыны чәкмәмишди.

Икинчи шаһид — кәнд совети сәдри Мәдәтовун ифадәси јалныз онча сәтирдә јазылыб вә бу он сәтирлик мәтн үмуми сәтһи ифадәләрдән ибарәтдир: «Һачыјев чох мө'тәбәр вә варлы кәндлидир вә фәал антисовет тәблиғаты илә мәшғулдур». Амма шаһид демир ки, тәблиғат нәдән ибарәтдир вә ДСИ бунула марагланмыр, чүнки һачыјевин тәлеји габағчадан, һәбс олуңдуғу күндән һәлл едилмишди. Бу да 1930-чу ил ијунун 13-дә ДТИ-нин Гарабағ вилајәт мүвәккилләри Галстјанын вә Петросјанын тәртиб етдикләри арајьшдан көрүнүр. Онлар һачыјевин диндирмәдән (ону он күндән сонра диндирибләр), һачыјевин ишини «Сијаси Бешлијин» сәрәнчамына көндәрдиләр».

Һачыјевин иши үзрә иттиһамнамә тәртиб олуңмајьб.

Буилара көрә хаһиш едирәм ки, һачыјев Әскәр Гәмбәр оғлу һаггында олан Загафгазија ДСИ-нин Фөвгәл'адә Үчлүјү 24 ијун 1930-чу ил тарихли гәрарлары сүбута јетмәдиндән ләғв едилсин».

Варағә 12. 1958-чи ил февралын 28-дә Азәрб. ССР Али Мәһкәмәсинин Чинајәт ишләри үзрә мәһкәмә коллекијасы Азәрб. ССР Прокурорунун мүавининин е'тиразына әсәсэн һачыјев Әскәр Гәмбәр оғлу һаггында олан Фөвгәл'адә Үчлүјүн 24 ијун 1930-чу ил тарихли гәрарыны ләғв едиб, ишинә исә сүбута јетмәдијинә көрә хәтм верди.

1958-чи ил мартын 17-дә Әскәр Гәмбәр оғлу һачыјевин оғлу Гәмбәр атасынын бәрәәти һаггында арајьш адыр.

Ишдә һачыјевин фотосәкли жохдур.

Аллаһ Әскәр Гәмбәр оғлуна вә минләрчә онун кими күнаһсыз мәһв олуңмуш һәмвәтәндашларымыза рәһмәт етсин!

СОВЕТ ҺӘБС ДҮШӘРКӘЛӘРИНИН ИЛК МӘҢБУСЛАРЫ

Тарихан дәјирман дашыны һәмншә бизим башымызда фырладылар. Әввәл-әввәл бизи чәк-чевирә салылар, сижәсәт ипини бизим боғазымыза кечирибләр. Совет дәвләти гурулмамышдан әввәл, Азәрбајчанын гурғусуну гурмушдулар, бөлүб-бөлүшдүрмәк нәгшәсини чызыб һазырламышдылар.

Азәрбајчан мәрдләри илә болшевик кәләкбазларынын, кизли гәсбкарлыг сижәсәти јүрүдәнләрин фикри, амалы башга-башга иди. Мүсәватчы зијалылар мејдана мәрдәнә кирмишдиләр, мәдәни сәвијјәләри, сижәси әгидәләри, дүнјәкөрүшләри, иманлары, мәсләкләри уча иди, саф иди, инсанлыг һәмншә иди. «Ајыр-бујур» сижәсәти илә, «нечә олурса-олсун» һөкмү илә, алдатмагла, ојунбазлыгла, јаланла, бөһтанла, сыхма-боғма илә, һәдә-горху кәлмәклә, ган-гада илә Азәрбајчаны ајаглајанлар исә бугәләмун кими мин дона кирирдиләр вә инди дә доңларыны тез-тез дәјиширләр.

Биз доғрудан да бөјүк халгыг. Бу гәдәр гырыб-төкүбләр, кәснб-бичибләр, әсир-јесир еләјибләр, чүрүдүбләр, чәрләднбләр, јенә дә мәһв олмамышын.

Илк совет һәбс дүшәркәләринин дә гурбанлары бизим халгын гејрәтли огуллары, азадлыг чәфакешләри олублар. Бу јазы да илк гурбанларымыз, илк мүсибәткешләримиз барәдәдир...

Русијада Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Ленини вә Тротскинин сәрәнчамына әсәсэн, Соловетск адаларында (Ағ дәннз), Суздал, Јарославл вә башга јерләрдә Совет дәвләтнин һәбс дүшәркәләри јарадылды. Минләрлә «ингилаб дүшмәни» бу дүшәркәләрин илк «сакини» олду. Ким иди дүшмән адландырыланлар? Русија задеканлары, башга милләтләрдән олан көркәмли шәхсијәтләр, Авропанын мүхтәлиф өлкәләриндә тәһсил алмыш зијалылар, Совет һакимијјәтинин гурулмасы уғрунда мүбаризә апаран, она кор-коранә инанан бүтүн адамлар, ди-кәр партијялары, һәтта јени һакимијјәтә лојал мүнасибәт бәсләјән партијяларын үзвләри, үстәлик јахшы јашадығына көрә күнаһландырылан минләрлә күнаһсыз кәндли.

Мәһбуслар арасында Азәрбајчан халгынн да ән јахшы огуллары варды. Тәкчә «Мүсәват» партијясынын јүзләрлә үзвү бир вә ја ики дәфә бу дүшәркәләрә сүркүн едилмишди.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулан кими, XI Ғы-

зыл Ордууну хусуси шөбәси зијалылар, бүтүн мөвчуд партијяларын үзвләринә, һәтта либерал әһвал-руһијјәли адамларә белә амансыз диван тутмаға башлады. Он нәфәр-дән чох азәрбајчанлы кенерал мәһкәмәсиз вә истинтагсыз күлләләнди. Һалбуки Азәрбајчан ордусу Ғызыл Ордуја гаршы вурушмамышды вә мөвчуд разылашмаја әсәсэн кенераллар тәғиб олунамалы идиләр. Тәкчә ики кенерал—Сәмәд Мәмһандаров вә Әлиғага Шыхлински Н. Нәримановун сәјји нәтичәсиндә сағ галдылар.

1920-чи ил апрелин әввәлиндә XI Ғызыл Орду Азәрбајчана доғру ирәлиләјирди. Бунула әлағадар ордууну ингилаб шурасы илә данышылар апармағ үчүн Певнинов, Рәһим Вакилов вә башгаларындан ибарәт Азәрбајчан парламент нумәјәндә һејәти Пјатигорска кәлди. Бурада онлар һәбс олундулар, јалныз бир ајдан сонра азад едилдиләр.

Мәлүмдур ки, Азәрбајчан парламенти 1920-чи ил апрелин 27-дән 28-нә кечән кечә һакимијјәти көнүллү оларағ, мүғавимәт көстөрмәдән болшевикләрә вәрмәк барәдә гәрар чыхармышды. Азәрбајчан парламентинин тәкчә вә аличәнаб вә һуманист һәрәкәти Азәрбајчанын кәләчәк јијәләри тәрәфиндән ләјагәт вә һөрмәтлә гијмәтләндирилмәли иди. Һеч олмазса, ади әдаләт бахымындан. Јакин һәр шеј тамам тәрсинә олду. Чүнки мәгсәд Азәрбајчаны, биринчи нөвбәдә Бақыны нефти илә бирликдә зорла әлә кечирмәк иди.

Болшевикләрин әсәс сижәси оппонентләри (тәбиндир ки, Фөвгәләдә Комиссијянын да) мүсәватчылар иди. Онларла «һагг-һесабы чүрүтмәк» вахты чатмышды. Јакин буна мүбаһисә, дискуссия вә с. васитәсилә наһ олмағ мүмкүн дејилди. Чүнки мүсәватчыларын интеллект, јәни зәһни инкишаф сәвијјәси дүшүнүб һазырлашмадан, нечә кәлди «дүнја ингилабына» доғру кедәнләринкиндән хејли јүксәк иди. Бунула белә кәлмәләр республиканы вә онун сәрвәтләрини идарә етмәк үчүн мүсәватчыларла дискуссия кечирмәк барәдә һеч фикирләшмирдиләр дә. Бәли, бу, республиканын јени ағаларынын вәзифәсинә даһил дејилди. Мәгсәд бир иди: мане оланлары арадан көтүрмәк, дүшүнәнләри, фикир сөйләјәнләри тәкләјиб мәһв етмәк. Һәбс дүшәркәләри дә бунунчун јарадылмырдымы?!

МҚ органлары бир мүддәт нә һакимијјәти көнүллү сүрәдә Советләрә вәрән мүсәватчыларә, нә интиһадчыларә, нә дә ди-кәр партијяларын үзвләринә дәјиб тохунмадылар. Бундан әлавә 1920-чи ил апрелин сонунда, индики Бақы Советинин бинасында Азәрбајчан ССР Халг Комиссарлары Шурасы илә бағланан мүғавиләјә әсәсэн «Мүсәват»

ачыг сурәтдә фәалиyyət көстәрирди. Партиядан чыхараг өз Мәркәзи Комитәсини сечән сол ганад хуәсузилә фәаллашды. Ләкин Фөвгәл'адә Комиссия Азәрбајчанда, хуәсән Бақыда фәалиyyət көстәрән партијаларын үзвләри һагын да дөғиг мә'лумата малик олмадығындан 1920-чи илин мај ајындан тәхмини һәбсләрә башлады. Һәбс олуналары үчдөрд ај ара вермәјән сорғу-суала тутдулар. Нәтичәдә Фөвгәл'адә Комиссия һәмнин дөврәдә, демәк олар ки, фәалиyyət көстәрән бүтүн партијаларын үзвләри барәдә өзүнә лазым олан долғун мә'лумат ыға билди. Топланмыш материал Фөвгәл'адә Комиссияја партијаларын, хуәсән «Мүсават»ын фәалијјәтиндәки зәиф вә күчлү чәһәтләри мүүјәнләшдирмәк, өнчүлләри, потенциал фәаллары ашкара чыхармаг, јахын кәләчәкдә партијалары ләғв етмәк, үзвләрини сыхышдырмаг үчүн гәтијјәтли аддымлар атмаг имканы верирди.

Бирдән-бирә тәғибләрә башламаг санки јахшы дејилди. Буна көрә дә Сталин партијанын рәһбәри Мәммәд Әмин Рәсулзадәни Москваја, Милли Ишләр үзрә Халг Комиссарлығына ишә көтүртдү. Мүсаватчыларын бир гисми Иттифак вә республика сәвијјәли вәзифәләрә тә'јин олуңду.

1920-чи илин ахырларындан 1923-чү илин орталарындак Фөвгәл'адә Комиссия «Мүсават» партијасы үзвләри арасында сечмә һәбсләр апарды. Бир ај—ај жарым чәкән истинтагдан сонра мәһбуслар бурахылырдылар, һәбсә алыналар ичәрисиндә Кәрбәләји Вәли Микајыл оғлу Микајылов, Рәһим Алы аға оғлу Вәкилов, Гурбан Исабала оғлу Мусајев, Әсәдулла һачы Ағамирзә оғлу Мәммәдов, Салман Мәммәд оғлу Рәһимов, Мәшәди һашым оғлу Исламов, Новруз Аға оғлу Ағажев, Баба һүсејн оғлу Чәбијев, үмумијјәтлә, 30-дан чох мүсаватчы варды.

Мүсаватчыларын Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин фәаллары арасында аз-чох тәмиз, вичданлы адам кими таныдырлары Мирзә Давуд һүсејнов 1923-чү илин ијул—август ајларында партијанын өнчүлләри илә партијаны легаллашдырмаг, фәалијјәтини дајандырмаг, нәһајәт, өзүнү бурахмаг барәдә данышырлары башлады. Мирзә Давуда көмәк мөгсәдилә Тифлисдән Харичи Ишләр үзрә Загафғазия коллекијасынын нумәјәндәси дә кәлмишди. Мүсаватчыларла данышырлар заманы ортаја белә бир шүар атылды: «Товариши, јолдаши! Советски власт чох јахшы! Сволоч был Николај, јашасын Перви Мај!».

Мирзә Давуд мүсаватчылары пнандыра билди ки, онлар «ингилабын дәмир каторгасы»на—болшевикләрә гаршы идеја мүбаризәсини дајандырмалы, тәслим олмадыр-

лар. 1923-чү ил августун 14-дә «Бакински работчи» гәзетиндә Б. Б. имзасы илә «Мүсават бурахылды» сәрләһәли мәгаләдә бу партија—«мәзлумлара вә көләләрә мәһәббәт вә сәдагәт кими бөјүк сөзләрлә пәрдәләнмиш бәј вә ханларын сатгын милли партијасы» адландырылырды. Һәмнин гәзетдә «Мүсаватчыларын Бәјәннамәси» дә дәрч олуңмушду. Бәјәннамәдә дејилирди ки, Антанта өлкәләри империализми Шәрғ халғларыны өз мөнафеји һәмнинә истисмар едәрәк, онларын милли азадлыг һәрәкәтины боғур, милли истиглал ијјәтә чан атан түрк халғларынын дирчәлишинә, мүстәғил сийәси варлығы угрунда мүбаризәсинә мане олуң. Мүсават партијасы Шәрғин империализм зүлмүндән гуртулмасы тәрәфдарыдыр вә түрк халғлары зијәлиларынын габагчыл дәстәси кими там мәс'улијјәти илә билдирир ки, халғларын көләликдән азад олуңмасында Азәрбајчанын инкишафынын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Етираф едилир ки, РКП-нин XII гурултайынын вә Загафғазия Мәркәзи Ичраијјә Комитәсинин һарарында ССРИ дахилиндә милләтләрини һүгүг бәрәбәрлији даһа реал шәкилдә тәсбит олуңур, дикәр тәрәфдән Шәрғин азад едилмәси мәсәләси даһа һәјәти вә әмәли тәмәлә әсасланыр.

Бәјәннамәнин сонунда дејилирди: «Совет һакимијјәти зәһмәткешләрин мүдафиәчисидир, кениш күтләләри сийәси һәјәтә чәлб едир. О. Гафғаз халғлары арасында мөһкәм сүлһ јаратмышдыр. «Мүсават» партијасы да һәмишә буна тәрәфдар олмушду. Империализм, даһа сонра вәтәндаш мүһарибәси нәтичәсиндә физики, игтисади вә мәдәни чәһәтдән зәифләмиш Азәрбајчанын кениш күтләләринә узун мүддәт динчлик лазымдыр. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг, биз, ашағыда имза едәнләр бу мәс'ули дөврәдә Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинә гаршы мүбаризә чәһәси ачанлары писләјир вә һарада јерләшмәсиндән асылы олмајараг, Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинә гаршы мүбаризәјә чығаран бүтүн тәшкилатлары, сийәси групплары вә ајры-ајры адамлары, бурада, јахуд харичдә јерләшмәсиндән асылы олмајараг, түрк халғларынын дүшмәни е'лан едирик.

Буунла јанашы, биз совет платформасында ишләмәјә, бүтүн гүввәмизни Совет һакимијјәтинә сәрф етмәјә һазырыг. Шүбһәләри дағымтаг вә һеч бир сөз-сөһбәтә јол вермәк үчүн е'лан едирик ки, гејри-легал фәалијјәт көстәрән «Мүсават» тәшкилаты бурахылмыш һесаб олуңур.

«Мүсават» партијасы МК-нын үзвләри: Әбдүлваһаб Мәммәдзадә, Садыг Гулузадә.

Партија үзвләри: Әләкбәр Салманзадә, һәмид Гарајев, Новруз Ағажев, Сејид һүсејн Садыгов, Нәриман бәј Нәри-

манбәли, Кәрбәләйи Вәли Микайылов, Чәфәр Чаббарзадә, Рәһим Вәкилов, Әлиаға Әлизадә, Әлиөвсәр Нәчәфов, Мәм-мәд Сејид Ахундзадә».

Мүсаватчылар, хусусән дә партијанын сол ганады (он-лара «соллар» да дејирдиләр) нечә дә садәләвһ, нечә дә вичданлы, дүз адамлар идиләр. Азәрбајчан халгынын вә вә республиканын хош күзәрәны наминә фәалијјәт кәстәрән мүсаватчылар Бәјаннамәни дәрч едәрәк, елә күманда идиләр ки, һәгигәтән дә башгалары кими онлар да һамы илә бирликдә социализм чәмијјәтинин гурулмасында фәал иштирак едәчәкләр. Онлар билирдиләр ки, «Мүсават»ын бүтүн үзвләрини, һәмчинин дикәр партијалары тәғиб едир, пусурлар. Лакин күман едирдиләр ки, кизли фәалијјәтдән чыхдыгдан сонра тәғиб олунмајачаг, республиканын галан бүтүн вәтәндашлары кими азад сурәтдә јашајыб ишләјә-чәкләр.

Лакин мүсаватчыларын тәғибн дајандырылмады, әксинә, сурәтләнди. Бәјаннамә дәрч олунан күнүн ертәси легал «Мүсават» партијасынын бүтүн үзвләрини бу вә ја башга бәһанә алтында тутмаға, истинтаг едиб Бирләшмиш Дөвләт Сијаси Идарәси (БДСИ) коллексијасы Хусуси Мүшавирәсинин гәрәрына әсасән, һәбс дүшәркәләринә көндәр-мәјә башладылар.

Мән Фөвгәл'адә Комиссија тәрәфиндән һәбсә алынмыш мүсаватчылардан бәзиләринин иши илә таныш олмушам. Онлардан бир нечәсини охучуја тәгдим етмәк естәјирәм. Гој узаг кечмишин һәмни һадисәләриндән о да һали олсун. Мүсаватчылар үчүн тәрғиб олунмуш чинајәт материалла-рында тәдгигатчылар үчүн әвәсиз олан чох надир сәнәд-ләр вар.

Вәкилов Рәһим Алы Аға оғлунун ишиндән (№ 25692)

1922-чи илин августунда сол мүсаватчыларын Мәркәзи Комитәсинин үзвү Мирзәбала Мәммәдзадәнин тәклифи илә Мәркәзи Комитә Сијаси Комиссијасынын рәһбәри тәјин олунмушдур. Комиссијаја Садыгов Сејид Нүсеји, Әлиөвсәр Нәчәфов вә Кәрбәләйи Вәли Микайылов дахил идиләр. Комиссија бу програмы тәсдиг етмишди:

І. Нәзәријә вә сон мәгсәд: а) Азадлыг вә мүстәгиллик, б) Милләт вә милләтчилик, в) Ислам бејнәлмилләтчилији, г) Мәркәзсизләшдирмә, д) Түркизм вә туранизм, е) Халг-чылыг вә республикачылыг.

ІІ. Јахын мәгсәд вә вәзифәләр: а) Идарәетмә формасы, б) Игтисади мәсәлә, в) Аграр мәсәлә, г) Фәһлә мәсәләси, д) Әдлијә, е) Маариф.

ІІІ. Партија гуручулуғу:

Партија низамнамәси, партија интизамы, партија тәш-килаты, тәшкилатын принципләри, партија тәблиғаты, пар-тија үчүн натиглик сәнәтинин әһәмијјәти, ишә сәдагәт, јаз-маг бачарығы вә с.

Азәрбајчан Дөвләт Университети шәрғшүнаслыг фәкул-тәси тарих шөбәсинин тәләбәси Рәһим Вәкилов Азәрбај-чанын кәләчәји үчүн консепсијасыны белә шәрһ едирди: «Мән Русија ингилабынын «Халгларын өз мүгәддәрәтыны тәјин етмәси, тамам ажрылмасынын тәмин олунмасы әса-сында илһагсыз, тәзминатсыз сүһн» шүарынын тәсири ал-тында идим. Гызыл Ордунун кәлишиндән сонра бу шүар мүхтәлиф дәјишикликләрә мәрүз галса да, мәнни Антан-таја олан антиимпериалист әһвал-руһијјәм дәјишилмәди. Чүнки ајдын иди: нә гәдәр ки, ики нәһәнк гүввә—Гәрб им-периализми илә Русија вә Түркијә арасында мүбаризә ке-дир, кичик Азәрбајчан өз гүввәси илә мүстәгил республика ола билмәз. Неч шүбһәсиз, мән бу ики гүввәдән биринә — Русија—Түркијә иттифагына рәғбәт бәсләјирәм».

1924-чү ил апрелин 24-дә БДСИ-нин Хусуси Мүшавирә-си Рәһим Вәкилову 3 ил мүддәтинә чәзасыны Јарославл һәбс дүшәркәсиндә чәкмәклә сүркүнә көндәрди.

Биринчи вә икинчи (51 күнлүк һәбс нәзәрдә тутулур) һәбсарасы мүддәтдә мүсаватчыларын бир гисми Мирзәбала Мәммәдзадә башда олмагла 14 август 1923-чү ил Бәјанна-месинә гол чәкмәјиб гејри-легал фәалијјәти давам етдирди-ди. Гурбан Мусајев, Ағасәлим Рәһимов, Мәшәди Исламов вә Салман Рәһимов кизли мәтбәәдә (Чадроваја күчәси, 62) «Истиггал» гәзети (1923-чү илин октябр—декабр ајларында 19-чу нөмрә мәтбәәдә јығыларкән онлар һәбс олунмуш-лар) бурахмагда идиләр.

Әввәлләр мүсаватчыларла сөһбәтләрдә әдәб вә нәзакәт гајдаларыны көзләјән, мәдәни рәфтар едән ФК мүстәнтиг-ләри инди сөзә белә башлајырдылар: «Хәбәрдарлыг едирик ки, јалан, икибашлы, гејри-мүјјән мәлүматлар вер-сәниз, сиз ән јүксәк чәзәја — күлләләнемәјә мәһкум едилә-чәксиниз». Инди һүнәрин вар, кәл, демәк олар ки, һагғында һәр шеји билән мүстәнтигә лазым оланы демә. Она көрә дә онларын һамысы өз әлләри илә истинтаг протоколуна јазырдылар: «Охудум, нәзәрә алырам вә гол чәкирәм».

Хүләсә, 1924-чү илин апрел ајында јүздән чох мүсават-чы (Гурбан Мусајев — иш № 25704, Әсәдулла Мәммәдов —

иш № 25700, Кәрбәләји Вәли Микајылов — иш № 25894, Новруз Агајев — иш № 25697, Салман Рәхимов — иш № 25706, Мәшәди Исламов — иш № 25699 вә б.) мұһакимә олунараг, 2—3 ил мүддәтинә Јарославл, Суздал, Соловетски һәбс дүшәркәләринә көндәрилдиләр.

Мүсаватчылар һәлә дә Совет һакимијјәти рәсми мұмәјәндәләринин вичданына, дүзлүјүнә инанырдылар. Фикирләринчә һакимијјәтлә онлар арасындакы «киши сөһбәти»нә — мұгавиләјә эмәл олунамлы иди. Она көрә дә сүркүнә көндәриләниләр мәсәләни ајдылашдырмаг үчүн чашгын вәзијјәтдә БДСИ-нин рәһбәрлијинә мұрачиәт етдиләр. Гурбан Мусајевнин һифз олуномуш сәнәдләри бу бахымдан маараглыдыр.

Биринчи сәнәд.

БДСИ коллекијасынын рәјасәт һеј'әтинә.

«Мүсават» партијасы сол групунун иши үзрә
сијаси мәнбуслардан

ӘРИЗӘ

«Мүсават» партијасы сол групунун иши үзрә он бир нәфәр кәнч зәһмәткеш — зијалы вә фәһлә Азәрбајчан Фөвгәл'адә Комиссијасы тәрәфиндән Суздал вә Јарославл һәбс дүшәркәләринә сүркүн едиллиб, БДСИ-нин сәрәнчамына көндәрилмишдир. Бу адамлар һәмишә, һәр јердә өзләринни Совет һакимијјәти илә һәмрә'ј вә лојал мұнасибәт тәрәфдары кими көстәрмишләр. Лакин дахили дөвләт гурчулуғу мәсәләләри барәдә фикир ајрылығи олмушдур. Бу ихтилафлар да КП вә Загафгазија Мәркәзи Ичрайијә Комитәсинин XII гурултајы гәрарларынын һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә демәк олар, арадан галдырылмышдыр.

«Мүсават»ын сол группу Азәрбајчанын советләшмәси дөврүндә ики дәфә Совет һакимијјәти илә һәмрә'лијини, она лојал мұнасибәтини билдирмишдир: биринчи дәфә Азәрбајчан советләшәндән сонра, кечмиш Бақы Шәһәр Идарәсинин бинасында кечирдији үмуми јығынчагда; икинчи дәфә 1923-чү ил августун 14-дә «Бакински рабочи» гәзитиндә Бәјаннамәләри дәрч олуномуш сол мүсаватчыларынын һәбсиндән сонра.

Бәјүк Русија ингилабынын јаратдығы вә е'лан етдији принципләр әсасында тәрбијә алмыш бу кәнч гүввәјә Азәрбајчан республикасы бир сыра мәс'ул ишчисинин дашүрәкли мұнасибәти сол мүсаватчыларынын бир гисминин кизли ишә кечмәсинә сәбәб олду. Әзү дә сол мүсаватчыларынын

кизли иши башдан-баша барышыға, анлашылмазлыгларына арадан галдырылмасына хидмәт едирди. Бу вәһәт 1923-чү ил 14 август тарихли Бәјаннамәдә дә өз әксини тапмышдыр. Мирзәбала Мәммәдзадә истисна олмагла, сол мүсаватчылар өз Бәјаннамәләринә садиг галыб, кизли ишә кечмәдиләр. Мирзәбала Мәммәдзадә һәлә 1923-чү илин әввәлләриндә идеја вә тактика мәсәләләри үстүндә јолдашлары илә әлағәни кәсминн, Бәјаннамәдән сонра кизли фәалијјәтә кечән дә о олмушду. Буну, Әбдүлваһаб Мәммәдзадә вә Кәрбәләји Вәли Микајыловдан саваји, икинчи дәфә һәбс олуномуш бүтүн сол мүсаватчыларынын азад едилмәси факты бир даһа сүбүт етди. Јери кәлмишкән дејим ки, сәккиз ајлыг истинтагдан сонра бу нәтичәјә кәлмишдиләр. Неч бир дәлил-сүбүту олмајан Азәрбајчан Фөвгәл'адә Комиссијасы верилән чәзаны мүсаватчыларынын шүбһә доғурмалары бәһанәсилә пәрдәләјирди. Доғрудур, сүркүнә көндәриләнләрдән ики нәфәр — Гурбан Мусазадә вә Ағаселим Рәхимов Бәјаннамәдән сонра дүшүнүб-дашылмадан кизли фәалијјәтә гошулмушдулар. Буна сәбәб бейнәлхалг вәзијјәт, мөвчуд шәрантдә Совет һакимијјәтинин ролуну дүзкүн гижмәтләндирә билмәмәләри иди. 14 август Бәјаннамәсинин тәләбләрини гәбул едән бу ики нәфәр үч нәфәрлә — Нәсрулла Исрафилов, Әлиһәсән Бабајев вә Рәһман Әбдүловла һәмфикир идиләр. Онларын беши дә Бәјаннамәнин тәләбләринә эмәл едәрәк, кизли ишә кечмәмишди. Сүркүн олуналардан дөрд нәфәри — Мәшәди Исламов, һачыбаба Чәбијев, Агакәрим Әлијев вә Салман Рәхимов битәрәф идиләр вә Бәјаннамәјә гәдәр долаји јолла ишдә иштирак етмишдиләр. Беләликлә, Азәрбајчан Фөвгәл'адә Комиссијасынын (АФК) «Бәјаннамәдән сонра иш апардыларына көрә» һәбсә алдығы 11 нәфәрлән 9-у әслиндә неч бир ишлә мәшғул олмамышды. Сүркүнә көндәрилән бу адамлар Азәрбајчанын мәдәни һәјатында мұһүм рол ојнаја биләдиләр:

1. Гурбан Мусазадә — Бақы Дөвләт Университетинин шәрғшүнаслыг фақүлтәсинин тәләбәси, журналист, педагог, түрк вә рус дилләринин билчиси.

2. Нәсрулла Исрафилов — иғтисад фақүлтәсинин тәләбәси, педагог, сијаси вә елми китабларын маһир тәрчүмәчиси, түрк әдәби дилиндә, рус дилиндә мүкәммәл данышан.

3. Кәрбәләји Вәли Микајылов — педагог, 1903-чү илдән журналист, түрк вә фарс дилләринә јахшы бәләд иди.

4. Әбдүлваһаб Мәммәдзадә — БДУ нәздиндә фәһлә фақүлтәсинин түрк мәдәнијјәти, тарихи вә чоғрафија фәнләри үзрә, Н. Нәриманов адына Бақы техникумунда түрк

дили вә мэдәнијәти тарихи үзрә мүәллим, түрк, фарс, әрәб вә рус дилләриндә чыхан сијаси, әдәби, елми китабларын тәрчүмәчиси, журналист.

5. Ағасәлим Рәһимов — экспедитор, ихтисаслы корректор. Түрк вә рус дилләрини јахшы билирди.

6. Рәһман Әбдулов (Әбдүррәһман хан) — кәнч шаир, журналист, ихтисаслы фәһлә, түрк вә рус дилләри үзрә мурәттиб, АККИ МК-нын органы «Кәнч ишчи» гәзетинин мәс'ул катиби.

7. Әлиһәсән Бабајев — рус вә түрк дилләриндә ихтисаслы мурәттиб. Сон 6 илдә биринчи Азәрбајчан Дөвләт мәтбәәсинин мүдири. Түрк, фарс вә рус дилләрини әла билдрди.

8. Ағакәрим Әлизадә — Азәрбајчан Политехник Институтунун тәләбәси, технолог, мүәллим, түрк дилиндән рус дилинә тәрчүмәчи.

Бу адлары чәкиләпәр һәбс дүшәркәсинә 3 ил мүддәтинә сүркүн едилмишдиләр.

9. Мәшәди Исламов — түрк вә фарс дилләри үзрә 20 ил мурәттиблик тәчрүбәси олан гочаман мәтбәә ишчиси.

10. Салман Рәһимов — түрк вә рус дилләри үзрә орта тәһсилли, китабханачы, русчадан түркчәјә тәрчүмәчи.

11. Гачыбаба Чәбијев — 52 јашлы гочаман ингилабчы, 1907-чи ил Иран ингилабынын фәал иштиракчысы.

Бу үч нәфәрә икииллик сүркүн чәзасы верилмишди. Сәнәдләр арасында јухарыда адлары гејд олуна 11 нәфәрин имзаладығы бир әризә дә вардыр. Ону јолдашлары адындан Әлиһәсән Бабајев јазмышдыр: «Өз ихтисасымыза ујғун олараг Вәтәнимизә, һәмчинин Совет Сосналист Республикалары Иттифагына хидмәт етмәк истәјирик. Она көрә дә АФК-нын Азәрбајчан кәнч гүввәләри илә әлагәдар чыхардығы сәрт гәрара диггәтинизи чәлб етмәји лазым билirik. Шүбһәсиз ки, јухарыда дејиләнләри нәзәрә алараг, сиз өз нүфузлу сөзүнүзлә бу гәрары јүнкүлләшдирәчәк вә бизә өз гүввәмизи Вәтәнимизин, ејни заманда бүтүн Шәрғ халгларынын хејринә сәрф етмәк үчүн Москвада азад јашамаг имканы верәчәксиниз.

Мүмкүн олмаса, дүшәркә һәјатымызы РСФСР губернијаларындан бириндә БДСИ-нин нәзарәти алтында сәрбәст јашамагла әвәз едәчәјинизә дәрин инам бәсләјирик.

Әлиһәсән Бабајев, Әбдулваһаб Мәммәдзадә, Ағасәлим Рәһимов, Салман Рәһимов, Нәсрулла Исрафилов, Гурбан Мусајев, Мәшәди Исламов.

Ағакәрим Әлизадә, Гачыбаба Чәбијев, Рәһман Әбдулов, Кәрбәләји Вәли Микајылов.

Москва, Бутыр һәбсханасы, 25 ијун 1924-чү ил.

Икинчи сәнәд.

БДСИ коллекијасынын Рәјасәт һеј'әтинә.
«Мүсават» партијасы сол групунун иши үзрә
сијаси мәлбуслардан:

ӘРИЗӘ

Загафгазија ФК-нын тәсдиг етдији Азәрбајчан ФК коллекијасынын гәрары илә биз — 11 нәфәр ашағыда имза едәнләр «Мүсават» партијасы сол групунун иши үзрә ајры-ајрылыгда 3 вә ја 2 ил мүддәтинә Јарославлдакы һәбс дүшәркәсинә сүркүн едилмишдик. Сиздән артыг дәрәчәдә хаһиш едирик ки, үмуми гајдаја мувафиг сурәтдә сүркүн мүддәтини әввәлчәдән ФК шәрәтиндә һәбсдә јатдығымыз вахтдан һесаблајасыныз:

*Москва, Бутыр һәбсханасы, 25. VII. 1924
(11 имза).*

Үчүнчү сәнәд.

БДСИ-јә:
«Мүсават» партијасынын иши үзрә
сијаси мәлбум
Баба һәсән оғлу Чәбијев тәрәфиндән

ӘРИЗӘ

Битәрәф олсам да, һәмишә пролетар ингилабыны мүдәфиә мөвгејиндә дурмушам. 52 јашым вар. Өмрүмүн сон илләриндән даһа чох өз һәјатымла мәшғул олмаға, һеч бир сијаси ишә баш гошмамаға чалышмышам. «Мүсават» партијасы ишинә тәсадүфән дүшүмшәм вә һәбс дүшәркәсинә 2 ил мүддәтинә сүркүн едилмишәм.

Гочалығымы нәзәрә алараг барәмдә чыхарылан һөкмү јүнкүлләшдирмәјинизи хаһиш едирәм ки, евин јеканә чәрәк кәтирәни олдуғуму нәзәрә алараг, 6 нәфәрдән ибарәт анләмә рәһм едиб, һаггымда чыхарылан һөкмү јүнкүлләшдирәсиниз.

Баба һәсән оғлу Чәбијев.

Әризә 1924-чү ил ијулун 8-дә 3140/с нөмрәси алтында ДСИ-нин Шәрғ шө'бәсиндә гејдә алынмышдыр.

Бутыр һәбсханасы каркүзарынын имзаладығы арајышда дејилдр:

Мәһбус Дјасбајев Б. О. (беләл).

57-чи маддә илә иттиһам олунар.

1. XII. 23-чү илдән БДСИ-нин һесабындадыр.

2 ил мүддәтинә сүркүнә мәнһум олунамшудур.

БДСИ-нин Шәрг Шө'бәси һәр үч әризәни 1924-чү ил ију-лун 5-дә БДСИ коллекијасынын Рәјасәт һеј'әтинә көндәр-мишдир. Мәтн беләдир: БДСИ һәрби Шө'бәси «Мүсават» партијасынын иши үзрә бу ил апрелин 25-дә БДСИ колле-кијасынын нәздиндәки Хүсуси Мүшавирә тәрәфиндән сүр-күнә вә һәбә дүшәркәсинә мәнһум олунамш бир груп Азәр-бајчан вәтәндашынын әризәсини өз рә'јилә сизә көндәрир.

БДСИ һәрби Шө'бәсинин рәис мұавини: *Волленберг.*

I шө'бәнин рәиси: *Соколовски.*

катиб мұавини: *Сигал.*

РӘ'Ј

Мән, БДСИ һәрби Шө'бәсинин мүвәккили Халипов 1924-чү ил ијулун 2-дә «Мүсават» партијасынын иши үзрә сијаси дуस्ताгларын әризәсинә бахыб ашағыдакылары бил-дирирәм:

1. Инди өзләрини сол груп адландыран мәнһумлар әс-линдә «солчу» олмамышлар. Үмумијјәтлә, «Мүсават» пар-тијасында нә сол, нә дә сағ груп јохдур.

2. Әризәдә Совет һакимијјәтинә тәрәфдар олмалары билдирилир. Материаллар исе башга шеј дејир. Онлар Түр-кијә консуллуғу илә сых элағә сахламыш, Анкараја арха-ланмышлар.

3. Мүсаватчылар өзләринә һагг газандыраг, кизли фәалијјәтләрини куја Совет һакимијјәти илә өз араларын-дакы тактики зиддијјәтләри азалтмағ чәһди илә элағәлән-дирирләр. Һалбуки, бу бәјанат һәгигәтә ујғун дејил. Мате-риаллар күрчү меншевикләри илә силаһлы чыхышлары һазырлыгдан, бу мәгсәдлә дә онларла иттифага кирмәло-риндән хәбәр верир. Мүсаватчылар меншевикләрин мадди көмәјиндән фәјдаланмышлар.

Јухарыда дејиләнләри нәзәрә алараг әввәлки чезанын, јә'ни БДСИ коллекијасы нәздиндә Хүсуси Мүшавирәнин 1924-чү ил 28 ијун тарихли гәрарынын сахланылмасында исрар едирәм.

БДСИ һәрби шө'бәси бөлмәсинин мүвәккили: *Халипов.*

«Разыјам» — БДСИ һәрби Шө'бәси

I бөлмә рәиси: *Соколовски.*

«Тәсдиғ едирәм» — БДСИ Шәрг шө'бәсинин рәис мұавини: *Волленберг.*

Күрчү меншевикләри илә мұнасибәтә кәлинчә, белә бир элағә вар иди. Рәһим Вәкилов ифадәсиндә дејирди: «Мән «Мүсават»ла күрчү меншевикләри арасында рабитә јара-дырдым. «Мүсават»ла элағә сахламағ үчүн 1922-чи илин нојабрында Мамардашвили, сонралар исе Путкарәдзә ја-ныма кәлди».

Бу элағә һәм Бақыда, һәм дә Тифлиседә мүәјјән адам-лар васитәсилә гејдә алынарды.

Үзүн илләр һәбсхана вә һәбә дүшәркәләриндә олмуш Олег Волков «Зүлмәтдә» китабында (Москва, 1989, сәһ. 46) мүсаватчыларын бу группу һагга белә јазыр: «Һәмин дөврдә Бутырда «Мүсават» партијасынын 300 нәфәрә ја-хын үзвү варды. Түрк, сонралар исе Азәрбајчан зијалыла-рыннын гәјмағы олан бу адамлар Соловкијә сүркүн олу-намшдулар. (сәһ. 47—48). Маһмуд Бақы зинданларындакы гәтлләрдән, ишкәнчәләрлә апарылан истинтаглардан хә-сисликлә данышарды».

Беләликлә, онларча јох, јүзләрлә мүсаватчы һәбә дү-шәркәсинә сүркүн олунамшду вә бурада да онлары күдүр-дүләр. Мәсәлән, Соловетск адасында хүсуси тәјинатлы шимал дүшәркәләриндән бириндә — I нөмрәли әләһиддә дүшәркәдә чезасыны чәкән Мәшәди Исламов һаггында БДСИ-нин шәрг шө'бәсинә белә рапорт көндәрилмишди:

«Соловетск дүшәркәләри идарәси Соловетск дүшәркә-ләринин изоляторунда сахланылан душтаг М. Исламовун адына олан мәктубу сизә көндәрир».

Идарә рәиси: *Ногтев.*

Катиб: *Васков.*

Будур һәмин мәктуб:

Ағ дәннз, Соловки адасы.

23 сентјабр, 1924-чү ил.

«Чох һөрмәтли Мәшәди. Әввәла бүтүн азәрбајчанлы-лара, Сизә вә Сизин јодашлары атәшин салам. Бизи јал-ныз Гағгаз дағлары ајырыр. Лакин онлар тезликлә бизим андымыз гаршысында дағылачаг. Онлар бу гәдәр һүчума давам кәтирә билмәз. Гадынларын көз јашы онлары јујуб апарар вә көзәл күнләрин бириндә Азәрбајчан оғлу бир әлиндә истиглал бајрағы, о бири әлиндә ғылынч Казбекин зирвәсинә галхараг, хәритәдә өз вәтәнини ахтарар. Вәтәнә бах вә фәрәһлән: инди орада ган төкүлүр, кәләчәкдә исе о азад олачаг.

Салмана (Рәһимова — З. Б.) салам сөјлә.

Е. Мәшәди».

Хүсуси тә'јинатлы Шимал дүшәркәләри Мәркәзи Аттестасија Комиссијасы (МАК) (протокол № 22, 29 сентјабр, 1925-чи ил сәдр — Р. И. Васко, үзвләри: — Д. Ј. Кочанов, А. С. Заполски, катиб — М. Х. Пилјевски). Мәшәди Исламов һагда белә јазырлар: «Дүшәркә гәјдаларына ачыгашкар мәһәл гојмур, өзүнү сијасәтчи кими көстәрир, ихтисасы үзрә вичданла ишләјир».

1926-чы ил мартын 19-да Хүсуси тә'јинатлы Шимал дүшәркәләри Мәркәзи Аттестасија Комиссијасы гәрара алды: «Исламов Мәшәдинин эмәјә мүнәсибәти вә интизамы гәнаәтбәхшидр».

М. Исламов 1916-чы ил октябрын 22-дә чәза мүддәтин чәкиб гуртармаг һагда вәсигә алды. Һәмин күн Салман Рәһимов, Баба Чәбијев дә дүшәркәни тәрк етдиләр.

«Мүсават» партијасынын бүтүн үзвләри һаггында мә'лумат вермәк имканым олмадыгым үчүн онлардан јалныз бири — Кәрбәләји Вәли Микајылов барәдә сөһбәт ачмаг истәјирәм. Кәрбәләји Вәли партијанын өнчүлләриндән иди, биринчи вә икинчи гурултайлар нумәјәндә сечилмиши. 1914-чү ил апрелин 25-дә Кәрбәләји Вәли Микајылову 3 ил мүддәтинә Јарославл һәбс дүшәркәсинә сүркүн едирләр. Һәмин ил нојабрын 1-дә Микајылов БДСИ-јә белә бир әризә јазыр: «1923-чү ил ијулун 20-дә Азәрбајчан ФК-

Һачыјев Һачы Шүкүр оғлу

Рәһимов Әбдүлһасән Әләқбәр оғлу

нын һәбсә алдыгы мүсаватчылар арасында мән дә вар идим. 51 күндән сонра Мирзә Давуд Һүсејнов, Тифлиسدән Загафгазинја коллечијасынын нумәјәндәсин Индел јанымыза кәлиб бизнмлә данышыглар апардылар. Нәтичәдә, мүсаватчылар Бәјаннамә имзаламаға разылыг вердиләр. Бәјаннамәнин бир маддәсиндә дејилирди ки, мүсаватчылар кизли

Исрафилов Сүләјман Һүсејн оғлу Әбдүләлә Әбдүл Аббас оғлу

тәшкилаты бурахыр вә Совет һакимийјәти әлејһинә иш көрмәмәјә сөз верирләр. Мән бу маддәјә көрә Бәјаннамәјә гол чәкмәдим. Чүнки һеч бир кизли тәшкилатын ишиндә иштирак етмәмишдим».

Микајылов вә Мәммәдов үзәриндә нәзарәти артырдылар. 1925-чи ил нојабрын 7-дә Азәрбајчан ФК рәисинин мұавини Горбенко Јарославл БДСИ-нин рәиси Винокуровун адына белә бир мәктүб көндәрди: «Билдиририк ки, ијулун ахырларында Јарославлдан Бақыја бир гадын кәлимиш, Кәрбәләји Вәли Микајыловун оғлуну өзү илә Јарославла апармышдыр. Микајыловун гардашы оғлу Ағабала Микајылов да Јарославла јола дүшмүшдүр. Мәгсәди Кәрбәләји Вәли Микајылову вә Әбдүлваһаб Мәммәдову Хәзәр дәнизи васитәсилә Дашкәндә, орадан да Ирана гачырмагдыр. Һәр ики адам «Мүсават» партијасы МК-нын көркәмли үзвләри олдуғу үчүн онларын гачырылмасы тамамилә арзуолунмаздыр. Әкә тәгдирдә бу гачыш харичдә јашајан мүсаватчыларын дағылмагда олан сыраларына јени руһ верәрди. Онлары һәбсдән бурахмамаг, мөһкәм нәзарәт алтында сахламаг лазымдыр. Чүнки гачмаг мәсәләси һәлл олунуб».

Лакин Кәрбәләји Вәли Микајылов вә Әбдүлваһаб Мәммәдов ахыр ки, Ашгабаддан кечәрәк Ирана гача билдиләр. Амма 1941-чи илдә совет гошунлары Ирана дахил олан заман онларын һәр икисини тутуб дикәр сијаси мұһачирләрлә бирликдә күлләләдиләр.

1926—27-чи илләрдә һәбсләрин үчүнчү дөврү башланды. Јенидән чохла мүсаватчы тутулуб сүркүнә көндәрилди. Көрән нечә иди онларын сајы? Буну бир Аллаһ билир!

1926-чы илдә «Мүсават» партијасынын тәшкилатлары үзрә 138 нөмрәли (?) чинајәт ишинә әсасән БДСИ-нин ху-

суси коллекијасы хәстәхана ишчиси, Мусават Партијасы Бакы Комитәсинин кечмиш сәдри Мирәбдүлгәни Әләкбәр оғлу Миргасымову чәзасыны һәбс дүшәркәсиндә чәкмәклә 6 ил азадлыгдан мөһрум етди.

1927-чи илдә «Мусават» партијасынын тәшкيلاتлары үзрә (МК, БК, Балаханы — Сабунчу РК, Гарабаг Виләјәт Комитәси, Ағдам, Чаваншир, Күрдүстан, Гарјакин, Ләнкәран, Газах, Шамахи, Кәпчә, Көјчәј гәза комитәләри) 148, 253, 388, 389, 409 вә 827 нөмрәли чинајәт ишләринә әсасән:

Ҡачыјев Ҡачы Шүкүр оғлу — Ағдам МК-нын кечмиш сәдри — 8 ил мүддәтинә;

Рәһимов Әбдүлһәсән Әләкбәр оғлу — «Мусават» партијасы МК-нын вә БК-нын үзвү, фелдшер — 1927-чи илдә 10 ил мүддәтинә;

Исрафилов Сүләјман Һүсејн оғлу — «Мусават» партијасы Бакы Комитәсинин кечмиш үзвү, 1937-чи илдә күлләләнмиш һәким Мәммәд Орханбәјлинин бачысы оғлу — 1926-чы илдә 6 ил мүддәтинә;

Әбдүлзадә Әбдүл Аббас оғлу — мүәллим, МК-нын икинчи вә үчүнчү тәркибинин үзвү — 8 ил мүддәтинә;

Мәммәдзадә Әбдүлбағы Нәсрулла оғлу — «Мусават» партијасы МК-нын биринчи, икинчи вә үчүнчү тәркибинин фәалы — 10 ил мүддәтинә;

Бәјдәмиров Мөвсүм Мәзаһир оғлу — «Мусават» партијасынын фәалы, гуллуғчу — 1926-чы илдә 10 ил мүддәтинә;

Султанов Гәзәнфәр Ҡачы Зејнал оғлу — БК-нын үзвү, — 1926-чы илдә 6 ил мүддәтинә;

Султанов Мейди бәј Ејналлы оғлу — чар ордусунун кечмиш капитаны, мусават ордусунун подполковники, Азәр-

Султанов Гәзәнфәр Ҡачы Зејнал оғлу

Султанов Мейди бәј Ејналлы оғлу

бајчан дивизијасы үчүнчү полкунун командири — 1926-чы илдә 10 ил мүддәтинә;

Нәсибов Әсәд Нәсиб оғлу — Мусават Партијасы Ағдам МК-нын кечмиш үзвү — 1926-чы илдә 10 ил мүддәтинә сүр-күн едилдиләр.

Соловетск һәбс дүшәркәләриндә чәзаларыны чәкиб гуртардыгдан сонра 1934—36-чы илләрдә Азәрбајчана Ҡајдыб кәлән бу 10 нәфәри дөрдүнчү, сонунчу һәбс кәзләјирди.

1936-чы ил августун 9-да Дөвләт Тәһлүкәсизлик Идарәси 2-чи Хүсуси Сијасы Шәбәсинин рәис мұавини лейтенант Нәзәрли 1886-чы илдә доғулмуш Миргасымов Мирәбдүлгәни Әләкбәр оғлунун гәјри-легал «Мусават» тәшкيلاتынын фәал үзвү кими кизли әксингилаби ишлә мәшғул олмасы барәдә мәсәлә галдырды. Мирәбдүлгәни Миргасымов 1936-чы ил августун 25-дә Азәрбајчан Чинајәт Мәчәлләсинин 72/73-чү маддәсинә әсасән 1201 нөмрәли ордерлә һәбс олунду. Хатырладым ки, јухарыда адлары чәкилән 10 нәфәрин һамысы Азәрбајчан Чинајәт Мәчәлләсинин 72/73-чү маддәси үзрә мұһакимә олунмушдур.

Һәмин күн 1207 нөмрәли ордерлә 1887-чи илдә доғулмуш Ҡачы Шүкүр оғлу Ҡачыјев дә һәбс олунду.

1936-чы ил декабрын 22-дән 30-дәк Рәһимов Әбдүлһәсән Әләкбәр оғлу (1899), Исрафилов Сүләјман Һүсејн оғлу (1884), Әбдүлзадә Әбдүл Аббас оғлу (1888), Мәммәдзадә Әбдүлбағы Нәсрулла оғлу (1891), Бәјдәмиров Мөвсүм Мәзаһир оғлу (1899), Султанов Гәзәнфәр Ҡачы Зејнал оғлу (1897), Султанов Мейди бәј Ејналлы оғлу (1880), Нәсибов Әсәд Нәсиб оғлу (1901) һәбсә алындылар. Онлар «гәјри-легал Мусават Партијасы МК-нын үзвү, фәалы олдугла-

Мәммәдзадә Әбдүлбағы Нәсрулла

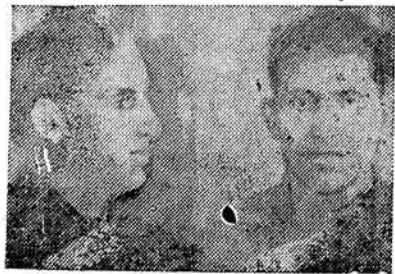

Бәјдәмиров Мөвсүм Мәзаһир оғлу

ры», «Соловкидә Мүсават Партиясы IV Мәркизи Комитәсинин үзвләри арасында әләгә сахладыглары», «Мүсаваттын гаты тәрәфдарлары олдуглары» үчүн иттиһам едилдиләр.

Јелјан вә Атакишијев адлары чәкйлән мүсаватчылары дәфәләрлә истинтаг етдиләр. «Әксингилаби Мүсават Партиясынын үзвү Мәдинә ханым Гијасбәјлини исә Платонов вә Оганезов 13 дәфә сорғу-суала тутдулар. Бүтүн бу истинтаглар әсасән үч дәфә мұһакимә олуноб, Соловетск һәбс дүшәркәләринә сүркүн едилмиш мүсаватчыларын тәхмини сијаһысыны һазырламаға имкан верир. Будур онлар:

Ибраһим Атакишијев, Чаһанкир Агајев, Гулам Ахундов, Идрис Әлијев, Мирзәаға Ахундзадә, Мәммәдтағы Ағамалыјев, Тејмур Әлијев, Мирјусиф Ағамиров, һачы Әкбәров, Мирмәчид Ағамиров, Бөјүкаға Ахундов, Адыкәзәлов, Новруз Агајев, Әлигулу (Шуша), Мәчид Ахундов, Мәшәди Әләкбәр Әләскәров, Мәммәдәли Ағамалыјев, Әбдүлзадә, Әбдүл, Ибраһим Азәри, Фәрһад Әлијев, Ағасәлим Әлијев, Ибраһим Ахундов, Ағакәрим Әлијев, Нәриман Ахундов, Чәбрајыл Ағачанов, Мәрјәм Бајрамәлибәјова, Әбүлфәз Бабајев, Мирбаба Бабајев, Мәммәдһәсән Бахшәлијев, Јусиф Бәһрамов, һәбиб Бабајев, Мүсејиб Бәдәлбәјов, Аббасгулу Бабајев, Бәдәл бәј Бәдәлбәјов, Зәкәријә Вәкилов, Исфәндијар Вәкилов, Рәһим Вәкилов, Мәммәдһәсән Вәкилов (Баһарлы), Әһмәд һачынски, Сүләјман һачыјев, Әли Гулијев, Сурхәј һүсејнов, Әмир һачыјев, Гара һүсејнов, Әһмәд Күләһмәдов, Әлиһүсејн Дадашов, Мәммәдгулу Чәфәров, Чүмшүд Заманов, Мәммәд Зейналлы, Садыг Иманов, Мөвсүм Исмајылов, Дадаш Иманов, Нәсрулла Исрафилов, Сүләјман Исрафилов, Рәшид Исмајылов, Ләтиф Исмајылов, Аббас Исмајылбәјов, Фуад Ибраһимов, һәсән Ибраһимов, Ибраһим Гулијев, Нәсрулла Гулубәјов, Әбдүл Гәһрәманов, Мәммәдсадыг Гулијев, Исмајыл бәј Лүтвәли-

Нәсибов Әсар
Нәсиб оғлу

Миргасымов
Мирәбдүлләни
Әләкбәр оғлу

бәјов, Муин Газыјев, Нијази Мирфәтуллајев, Әлаббас Мүзһиб, Маһмуд Маһмудзадә, Мәммәдһәсән Мәликов, Мирһејдәр Мирмөвсүмов, Тејмур Мустафајев, Мәликмәммәд Мәликов, Гурбан Мусајев, Сәмәд Мирзәјев, Мирәлијев, Чәбрајыл Микајылзадә, Әбдүл Муин Мирфәјуллајев, Мәммәд Әләскәр, Әбдүлваһаб Мәммәдов, Мүсејиб Мухтаров, Қарбәләјы Вәли Микајылов, Чавад бәј Мәлик-Јеганов, Атабаба Мусаханлы, Маһмуд Мәммәдов (Олег Волковун һаггында сәһимийәтлә данышдығы Маһмуд), Әлиөвсәр Нәчәфов, Нәриман бәј Нәриманбәјли, Әсар Нәсибов, Нәсрулла Новрузов, Фиридун Нағыјев, Таһир Нәриманов, Әбдүләли Оручов, һүсејн Пашајев, Чәфәр бәј Рүстәмбәјов, Нәсрулла Рзәбәјли, Мейди бәј Султанов, Гәзәнфәр Султанов, Мәммәд Сәлимов, Надир Сәидов, Әбдүләли Садыгов, Илјас Тағыјев, Мирхалыг Тағыјев, һәшим Фәјуллајев, Салех Фәјуллајев, Қазым Фәтәлијев, Фәрзәлибәјов, Исфәндијар һәјатов, Әлиш Ханбудагов, Исрафил Шыхлински, Абдулла Шәрифов, Мәммәдаға Шимир, Әли Јусифзадә...

Истинтаг заманы мүстәнтигләр бир мәсәләни ајдынлашдырмаг истәјирдиләр: һәбс дүшәркәсиндә ачлыг кечирән мүсаватчылар һансы сијаси мәгсәди күдүрдүләр? Чаваб-белә иди: «Чәзә мүддәтини чәкиб һәбс дүшәркәсиндән чыхдыгдан сонра сијаси сымаларыны итирмәмәк, чанијә охшамамаг мәгсәдини».

17 нәфәрин кечирдији илк сијаси ачлыг 1928-чи ил апрелин 13-дә башланды вә 13 күн чәкди. Бундан бир-ики ај сонра — ијун ијул ајларында бәлкә дә Соловкидәки бүтүн мүсәлманларын иштирак етдији икинчи ачлыг башланды. Максим Горки мәнбусларын вәзијјәти илә таныш олмаг үчүн Соловкијә кәлди. Мүсаватчылардан бир нәфәр Горкијә мәнбусларын мәнрумијјәт долу әзаб-әзијјәтли һәјаты барәдә мәктуб верди. Дүшәркә рәһбәрлији бу гоцағы чәзә-

сыз бурахмады. Истинтаг заманы Мәдинә ханым Гијасбәјли бу һагда елан едәндә мүстәнтиг ондан сорушмушду: «Сиз бу мә'луматын әксингилаби, бөһтан характери дашыдығыны е'тираф едирсинизми?» Лакин бүтүн мүсаватчыларын шаһиди олдуғу һадисә һеч дә бөһтан дејилди.

Мүсаватчыларын әксәријјәтинин гошулдуғу үчүнчү бөјүк ачлыг 1928-чи ил нојабрын 1-дән декабрын 15-дәк давам етди. 56 күн чәкән дөрдүнчү ачлыгы исә 6 нәфәр кечирди.

Олег Волковун јаздыгы кими онларын һамысы рәһмәтә кетмиш, башчылары исә ачлығын 53-чү күнүндә кечинмишди.

Мәммәдзадә 1909—17-чи илләрдә РСДФП-нин үзвү олдуғундан мүстәнтиг она белә демишди: «Сиз коммунист болшевикләр партијасынын үзвү, һәм дә милләтчи-тәмајүлчү олмусунуз. Милләтчи-тәмајүлчүләрин Азәрбајчанда фәалијјәти вә онлара јахын оланлар барәдә истинтага әтрафлы мә'лумат верин». Чаваб белә иди: «Бәли, һәгигәтән мән Азәрбајчан К(б)П үзвү ола-ола Азәрбајчанын советләшмәсинин илк ајларындан милләтчи-тәмајүлчүләрә јахынлашдым. О вахт бир чох мәшһур адамлар, о чүмләдән Нәриман Нәриманов, Мөвсүм Гәдирли, Агабаба Јусифзадә, Тағы Шаһбази, Әһмәд Әһмәдов, Әмән Газызадә, Бағы Чәфәрзадә (Бағы Дан), Јусиф Мәликов милләтчи-тәмајүлчүләр иди.

Азәрбајчанда милләтчи-тәмајүлчүлүк 1918-чи илдә Азәрбајчан Коммунист болшевикләр партијасынын үзвләри арасында апардыгы кизли иш зәмниндә әмәлә кәлмишди. Белә ки, Никитин, Јегоров вә башга бу кими рәһбәрләрин һәрәкәтини биз бөјүк дөвләт шовинизминин тәзаһүрү кими гијмәтләндирирдик.

Милләтчи-тәмајүлчүләрин әсас принципләринин һәјата кечирилмәси јерли түрк халғларынын тәрбијәси вә ирәли чәкилмәсинә; мүсәдирәнин дајандырылмасына; әһалини тә'мин етмәк үчүн хырда тичарәтә јол верилмәсинә кәтириб чыхарырды.

Биз милләтчи-тәмајүлчүләр һесаб едирик ки, кәстәрилән тәдбирләрин һәјата кечирилмәсән партија хәтнини поэмаг демәкдир. Өз фәалијјәтим нәтичәсиндә мән партијадан чыхарылдым. Биз көрүшләр заманы бүтүн чатышмазлыглар барәдә данышыр, белә һесаб едирдик ки, партија илә ачыг мүбаризәјә кирмәјин мә'насы јохдур. Одур ки, республика рәһбәрлијинә јахын олан Нәриман Нәриманов гаршыда дуран вәзифәләрин динч јолла һәјата кечирилмәсинә һанл олмалыдыр».

1937-чи ил мартын 31-дә Дөвләт Тәһлүкәсизлик Идарәси 4-чү шө'бәси 2-чи бөлмәсинин рәиси Атакишијев 10 нәфәрин иши үзрә ашагыдакы гәрары гәбула етди: «Мүттәһимләр Мирғасымов Мирғәни, Мирфәјзуллајев Мирабдулла, Начыјев Начы, Рәһимов Әбүлһәсән, Исрафилов Сүләјман, Әбдүләдә Әбдүл, Мәммәдзадә Әбдүлбағы, Мөвсүм Бәјдәмиров, Султанов Гәзәнфәр, Султанов Мәһди бәј, Нәсибов Әсәд вә башгаларынын 12288 нөмрәли истинтаг иши илә таныш олдум. Бу адамлар сүркүн заманы һәбс дүшәркәсиндә «Мүсават» Партијасы 4-чү гејри-легал МК-нын јарадычысы вә фәал үзвү олмушлар. Истинтаг нәтичәсиндә мүттәһимләрин әксингилаби мүсаватчы фәалијјәти тамамилә субута јетирилдијиндән вә онларын истинтагы баша чатдығындан иш бахылмаг үчүн ССРИ Халғ Дахили Ишләр-Комиссарлығынын хүсуси мүшавирәсинә көндәрилә биләр».

1937-чи ил апрелин 20-дә 10 нәфәрин иши үзрә һамы үчүн маддәләри ејни олан гәрар чыхарылды:

1. Сүркүн дөврүндә гејри-легал «Мүсават» Партијасында фәалијјәт кәстәрәк јени гејри-легал МК-нын фәалы олмуш, мәһбус мүсаватчылар арасында тәшкилат-сијәси иш апармышдыр.

2. Сүркүндән гајыдандан сонра да јени гејри-легал МК үзвләри илә әлагәни бәрпа етмиш, Ашгабад мүсават группун үзвләри илә јазылы әлагә сахламышдыр.

Он мүттәһимдән јалныз ики нәфәри — Әбдүлбағы Нәсрулла оғлу Мәммәдзадә вә Нәсиб Әсәд оғлу Нәсибов верилән ишкәнчәләрә бахмајараг, өзләрини мүгәсир сәјмамыш, галанлар исә өз күнаһларыны «е'тираф етмишләр».

1937-чи ил Азәрбајчан ССР Халғ Дахили Ишләр Комиссарлығынын хүсуси үчлүгү гәрара алды: Нәсибов Әсәд Нәсиб оғлу, Султанов Мәһди бәј Ејналлы оғлу, Султанов Гәзәнфәр Начы Зејнал оғлу, Бәјдәмиров Мөвсүм Мәзһир оғлу, Мәммәдзадә Әбдүлбағы Нәсрулла оғлу, Әбдүләдә Әбдүл Аббас оғлу, Исрафилов Сүләјман Нүсәји оғлу, Рәһимов Әбдүлһәсән Әләкбәр оғлу, Начыјев Шүкүр Начы оғлу вә Мирғасымов, Мирәбдүлгәни Әләкбәр оғлу күлләләнсинләр.

Онлардан доғгузунун 1937-чи ил ијулун 28-дә кечә саат 0.50 дәгигәдә, Н. Нәсибовун исә 1937-чи ил августун 3-дә һәмин вахтдача күлләләнмәси һагда актын сурәти ишә дахил едилмишдир. Акты ДТИ 10-чу бөлмәсинин ләјтәнанти Суханов вә 8-чи бөлмәнин рәиси Коган имзаламышлар.

Азәрбајчан ССР Чинајәт Мәчәлләсинин 72/73-чү маддәсилә иттиһам олуна пешәкар мүсаватчы Мәдинә ханым

Мейди гызы Гијасбәјли дә хусуси үчлүјүн гәрары илә 1937-чи ил сентјабрын 26-да күүләләнмәјә мәнкум едилди. 1937-чи ил сентјабрын 28-дә кечә саат 1.25-дә һөкм јеринә јетирилмишидир. Бу мәрд гызымызын да өлүм актыны Суханов вә Коған имзаламышлар.

11 нәфәр азербайҗанлынын һәјаты беләчә сона јетди.

ССРИ Али Совети Рәјасәт һејәтинин 1989-чу ил 16 јанвар тарихли гәрары әсасында 1990-чы ил апрелин 12-дә бәднам Хусуси Үчлүјүн бүтүн гурбанларына бәраәт верилди.

Тарихимизин даһа бир гаплы сәһифәси илә таныш олдуг. Нә гәдәр ки, јурдумузун ән јакшы өвладларыны гырапларын һамысы әдаләт мәнкәмәси гаршысында чаваб вермәјиб, јараларымыз гөвр еләјәчәк, гәлбимиз раһат олмајачаг. Азербайҗан халгынын чәлладларына өлүм олсун! Амин!

Гадынларымыз - гурбанларымыз

МӘДИНӘ ХАНЫМ МЕЙДИ ГЫЗЫ ГИЈАСБӘЈЛИ

1. Курчүстан ССР Халг Маариф Комиссарлығына.

Сизин Тифлис шәһәриндә түрк педагожи техникуму мүдирини вәзифәсинә бир нәфәр тәчрүбәли мұәллим ајярмаг һагда хаһишинизи нәзәрә алараг, Азербайҗан ССР Баш Тәрбијә Идарәси бу вәзифәјә тәчрүбәли мұәллим вә инзибатчы Бақы Гадын Педагожи Техникумунун сабиғ мүдирини Мәдинә ханым Гијасбәјлини мәсләһәт көрүр.

Баш Тәрбијә Идарәсини мүдирини.

Аб. Султанов.

Бақы, 20 июл 1927-чи ил.

Гијасбәјли Мәдинәханым Мейди гызы

2. *Арајыш.* Мән, Азербайжан Маариф Мәркәзи һәмкарлар Шурасының сәдри Пәнаһ Гасымов тәсдиғ едирәм ки, јолдаш Мәдинә ханым Гијасбәјли Азербайчанда 1906-чи илдән индијә кими арасы кәсирмәдән мүәллимә вәзифәсиндә чалышмышдыр.

24 декабр 1928-чи ил.

3. *Арајыш.* Һәммин арајыш верилир Мәдинә ханым Гијасбәјлијә ондан өтрү ки, о, 1930/31-чи тәдрис илиндә Азербайчан Кәнд Тәсәррүфаты Институтунун фәһлә фәкүлтәси һазырлығ курсларының мүәллимәси вәзифәсиндә чалышырды. АКТИ-дә ишләдији вахт о, керидә галан тәләбәләрә пулеуз дәрә дејир вә ән јакшы мүәллимә кими мұкафат алмышдыр.

АКТИ-нин мүдир мүавини:
Нағызәдә.

№ 108/136.

Кәпчә, 28 июл 1932-чи ил.

4. *Арајыш.* Верилир Гијасбәјли Мәдинә ханыма ондан өтрү ки, о, 1920-чи ил декабрын 20-дән ХМК-ның 1921-чи ил январын 20-си тарихли 92 нөмрәли әмринә әсасән Бакы Гадынар Педагожи Техникумуна мүдир вә мүәллимә вәзифәләринә тәјин олунуб. Һәммин вәзифәләрдә о, 1926-чы илин сентјабр ајынадәк ишләјиб вә кишиләр вә гадынар педагожи техникумларының бирләшмәләринә көрә мүдир вәзифәсиндән азад олунуб мүәллимә кими ишини давам едирди.

ХМК ишләр мүдирин: *Мирзәзәдә.*
Бакы, 27 август 1932-чи ил.

5. *Азербайчан Тибб институту 1935-чи ил ијулу 8-дә К-730 нөмрәли вердији арајыш.*

Верилир Мәдинә ханым Гијасбәјлијә ондан өтрү ки, о, Азербайчан Дөвләт Тибб Институтунда ассисент вәзифәсиндә ишләјиб ајда 212 манат мааш алыр.

Катибә — *имза.*
Мүһасиб — *имза.*

Бу вә башга сәһәләрдән көрүнүр ки, Мәдинә ханым Гијасбәјли Азербайчанда Совет һакимийјәти гурулмасының илк күнүндән бу һакимийјәт үчүн чанла-башла хидмәт едирди. Инди кәлин көрәк бу һакимийјәтин Тәһлүкәсизлик идарәси Совет һакимийјәтинин ән фәалының башына нә кими ојунар ачды вә онун өмрүнә нечә ханчәсинә сон гојду.

1936-чы ил декабрын 7-дә Азерб. ССР ХДИК Дөвләт Тәһлүкәсизлији идарәси мәхфи сijasи шө'бәси дөрдүнчү

бөлмәсинин мүвәккили Платонов белә бир арајыш тәртиб едир:

«Дөвләт Тәһлүкәсизлији идарәсиндә олан материаллардан көрүнүр ки, вәтәндаш Гијасбәјли Мәдинә ханым Мәһди гызы 1897-чи илдә анадан олмуш, гејри-легал әксингилаби мүсаватчы тәшкилатының үзвүдүр.

Һесаб едирәм ки, Гијасбәјли М. М. һәбсә алыныб, Азерб. ССР ЧМ 72/73 маддәләринә әсасән мәс'улијјәтә чәлб едилмәлидир».

Декабрын 8-дә 1747 нөмрәли ордерә әсасән Гијасбәјли М. М. Газах рајонунун Салаһлы кәндиндә доғулан, Азербайчан Тибб Институтунун мүәллими һәбс едилир. Бу һагда гәрары Мәдинә ханыма декабрын 10-да вермишәр (Туту-ландан ики күн сонра).

Мәдинә ханымын 1936-чы ил декабрын 10-да кечирилән биринчи диндирмәдән (диндирмәни лейтенант Платонов вә сержант Оганезов апарырдылар):

Суал: Истинтағ мүәјјән едир ки, сиз гејри-легал әксингилаби мүсаватчы тәшкилатының үзвүсүнүз. Буну бојну-нуза алырсыныз? *Чаваб:* Јох, бојнума алмырам. *Суал:* Сиз шәхсән мүсаватчылардан кими таныјырсыныз? *Чаваб:* Мүсаватчылардан ашағыдакылары таныјырам:

1. Вәкилов Рәһим — дајым оғлу. Мүсават парламенти үзвү иди. Әксингилаби мүсаватчы фәалијјәтинә көрә сүр-күндә иди. 1934-чү илдә Соловки конслакериндән гајыдан-дан сонра өзүнү өлдүрдү.

2. Вәкилов Исфәндијар — атамын әмиси оғлу. Соловки конслакериндә сүркүндә иди. 1936-чы илин нојабрында гајыдыб.

3. Вәкилов Зәкәријә — дајымдыр. Конслакердә иди. Сүркүндән 1936-чы илдә гајыдыб.

4. Вәкилов (Баһарлы) Мәммәд Һәсән. Сүркүндә иди.

5. Рәһимов Әбдүлһәсән — мүәллиmdir.

Суал: Һәммин кәстәрдијиниз шәхсләрдән сүркүндән кәл-ләндән сонра кимлә көрүшмүсүнүз? *Чаваб:* Инди сүркүндә олан Рәһимовдан башга һамысы илә. *Суал:* Баһарлы сүр-күндән гајыдан-дан сонра сиз онунла һарада вә нә заман көрүшмүсүнүз? *Чаваб:* Баһарлыны сүркүндән сонра мән бирчә дәфә көрмүшәм ки, ондан Вәкилов Рәһим сүркүндә нечә јашајыр, — сорушум. *Суал:* Баһарлы сизә сүркүн һагда нә данышыб? *Чаваб:* Дејиб ки, Вәкилов Рәһим Со-ловки конслакериндән чохдан һараса апарылыб вә ондан һеч бир хәбәр јохдур. *Суал:* Сиз һарадан билирсиниз ки, конслакердә һәбсдә олан мүсаватчылар сijasи ачлығ е'лан етмишдиләр. *Чаваб:* Бу барәдә биринчи дәфә мән Мәликов Рәһимбәјдән 1930—31-чи илләрдә билмишәм. Даһа сонра

буну сүркүндөн гајыдан Вәкилов Зәкәријјә тәсдиг етди. *Суал:* Вәкилов Зәкәријјә бу ачылыглар вә мұсаватчыларын конслакердә вәзијјәти һагда сизә данышды? *Чаваб:* О мәнә деди ки, ачылыглар она көрә е'лан олунурду ки, мұсаватчылары чаниләрлә бир јердә ишләдирдиләр. Зәкәријјә деди ки, ачылыглар вахты мұсаватчылардан ики нәфәр — Ахундов Идрисин гардашы Ибраһим вә Нәчәфов Әли Әфсәр өлдү. Ачылыглардан сонра лакерин идарәси күзәштә кедиб мәнбус мұсаватчылар үчүн башга иш үсулуну тәтбиғ етди. Зәкәријјә хәбәр верди ки, о, өзү Баһарлы, Вәкилов Рәһим вә Вәкилов Исфәндијар бу ачылыгларда фәал ишти-рак едирдиләр. *Суал:* Бу ачылыглар һагда сиз кимә даныш-мысыныз? *Чаваб:* Неч кәсә. *Суал:* Истинтага мә'лумдур ки, сиз бу барәдә бир нечә адама данышмысыныз. Мәсәлән, Шаһсуваров Нурмәммәдә. Буну бојнуруза алырсыныз? *Чаваб:* Инкар едирәм. *Суал:* Максим Горкинин конслакерә кәлдији вахт мұсаватчыларын һәрәкәтләри һагда сизә нә мә'лумдур? *Чаваб:* Мән бу барәдә неч бир шеј билмирам. *Суал:* Сиз истинтага гејри-сәмини ифадәләр вермәк јолу тутмусунуз. Истинтаг сизә хәбәрдарлыг едир. Истинтаг јәгин билир ки, Максим Горкинин лакерә кәлмәсиндән вә мұсаватчыларын бу вахт һәрәкәтиндән сөһбәт ачмысыныз. Истинтаг сиздән керчәк ифадә тәләб едир. *Чаваб:* Мәнә данышыбылар ки, Максим Горки конслакерә кәлиб дуस्ताг-ларын һалы илә таныш олмаг истәјәндә, чәза тәдбирләриндән горхан мұсаватчылар она неч бир шеј демәдиләр. Лакин мұсаватчылардан бири Максим Горкијә дуस्ताгларын конслакердә чәкдикләри мәнрумијјәт вә ишкәнчәләр һагда јазылы мәктуб верди. Сонра буну билән лакер рәһбәрләри бу гочагы мәнв етдиләр. *Суал:* Бојнуруза алырсыныз ки, бүтүн бу мә'лумат әксингилаби бөһтандыр? *Чаваб:* Бәли, бојнума алырам (бөһтана бир бах! Өзү дә әксингилаби! — З. Б.).

1936-чы ил декабрын 16-да кечирилән иккинчи диндир-мәдән:

Мүстәнтиг: Мұсаватчы Гәдимов Аббас бәји таныјырсы-ныз? *Чаваб:* Доктор Аббас бәји мән таныјырам. Амма мұсаватчы кими јох. *Суал:* Мұсаватчы Әсәд Нәсибову таны-јырсыныз? *Чаваб:* Билирәм ки, о, мұсаватчы фәалијјәтинә көрә сүркүн едрилиб. *Суал:* Мұсаватчы јазычы Нүсәји Са-дыг сизә танышдыр? *Чаваб:* Мән ону 1927-чи илдән мұәл-лим кими таныјырам. *Суал:* Мұсаватчы шаир Әһмәд Чавад таныјырсыныз? *Чаваб:* Бәли, мән билирәм ки, шаир Әһ-мәд Чавад 1918—19-чу илләрдә мұсават фиргәсинин үзвү иди. *Суал:* Азәрбајчанда Совет һакимијјәти бәргәрар олан-

дан сонра Әһмәд Чавадын мұсаватчы фәалијјәтиндән нә билирсиниз? *Чаваб:* Билирәм ки, о, 1926—27-чи илләрдә «Маариф вә мәдәнијјәт» журналында мұсават руһлу «Көј-көл» ше'рини дәрч едиб. *Суал:* Мұсаватчы Вәкилов Муста-фаны таныјырсыныз? *Чаваб:* Бәли, таныјырам. Дајым оғ-лудур. *Суал:* О нини һардадыр? *Чаваб:* Түркијәдә.

1936-чы ил декабрын 21—23-дә кечирилән үчүнчү дин-дирмәдән:

Суал: Сиз әксингилаби мұсаватчы тәшкиләтинә ким чәлб едиб? *Чаваб:* Неч кәс. Мән бу тәшкиләтә дахил олма-мышам. *Суал:* Мәммәдзәдә Абдуллаһабы таныјырдыныз? *Чаваб:* Онун мұсаватчы олдуғуну һәбс олунмасындан сон-ра билдим. *Суал:* Сиз мұсаватчыларын аиләләринә мадди јардым етмәк һагда мұсаватчы Мәлик-Јеганов, Чавад бәј-лә сөһбәт етмишдинизми? *Чаваб:* Бәли, мән сүркүн едилән мұсаватчыларын аиләләринә мадди јардым етмәкдә ишти-рак етмишәм. *Суал:* Мәрјәм ханым Бајрамәлибәјли һагда нә дејә биләрсиниз? *Чаваб:* Мәнним Мәрјәм ханымла әксин-гилаби мұсаватчы әләғәм вар иди. О мәнним әксингилаби көрүшләрим һагда билирди. О өзү дә һәбс олунан мұсаватчыларла һәмрәј иди, чүнки белә һесаб едирди ки, бу адамлар милләт урунда әзијјәт чәкирләр. О, һесаб едир-ди ки, сүркүн олан мұсаватчыларын аиләләринә көмәк ет-мәк вачибдир. О билирди ки, әри Чавад бәј харичдә јаша-јан мұсаватчыларын аиләләринә көмәк едирди.

1936-чы илин декабрын 25—26-да кечирилән дөрдүнчү диндирмәдән:

Суал: Рәһим Вәкилов сүркүндән нә вахт гајытды? *Ча-ваб:* 1934-чү илдә. *Суал:* Тифлисдә Рәһим кимин евиндә галырды? *Чаваб:* Гамсахурдијанын, 1934-чү илин јайында о, мұвәггәти Чәфәрбәј Рүстәмбәјовун евиндә галырды. *Суал:* Сиз билирдиниз ки, Чәфәрбәј мұсаватчы олуб вә мұсаватчы да галыб? *Чаваб:* Мән билирәм ки, Чәфәрбәј 1924-чү иләдәк мұсаватчы галараг Азәрбајчанда Совет гурулу-шунун зиддинә чыхырды. *Суал:* Сиз Чавад бәјдән 1928-чи илдә әксингилаби мұсават журналларыны алмагла әксин-гилаби чинајәт етмәјинизи бојнуруза алырсыныз? *Чаваб:* Бәли.

1937-чи ил январын 3-дә кечирилән бешинчи диндир-мәдә мүстәнтиг профессор Бәкир Чобанзадә һагда сорғу-суал апарырды.

Февралын 7-дә алтынчы диндирмәдән:

Суал: Осман Аға Күлмәммәдов сизә танышдыр? О, нини һарададыр? *Чаваб:* Осман Аға мәнним кәндлимдир. Мән ону 1909—1920-чи илләрдә көрмүшәм. Азәрбајчанын совет-ләшмәсиндән сонра о, Азәрбајчан алајы илә Түркијәдә

кетди. *Суал:* Конслакердэн гајыдан мүсаватчылардан ким-ләрлө көрүшүсүңүз? *Чаваб:* Рәһим Вәкиловла, 1934-чү илдә. Бақыда; Зәкәријә Вәкиловла 1933—1934-чү илләрдә, Бақыда; Исфәндијар Вәкиловла 1936-чы илин нојабрында, Бақыда; Мәммәд Хәсән Баһарлы илә 1934-чү илдә; Әһмәд Күлмәммәдовла 1934-чү илдә; Әсәд Нәсировла 1935-чи илдә; Атабаба Мусаханлы илә 1934-чү илдә; Маһмуд Мәммәдовла 1933, ја 1934-чү илдә; Хәһим Фејзуллаевла 1936-чы илдә.

Февралын 8-дәки једдинчи диндирмәдән:

Суал: Истинтаг мүәјјән едиб ки, сиз һәбс олундугунуз күнәдәк әксингилаби милләтчи мөвгедә олара Совет һакимијјәти әлејһинә мүбаризә едирдиниз. *Чаваб:* Буну рәдд едирәм. *Суал:* Сизи мүсаватчыларла нә бағлајырды? *Чаваб:* Бизим бир милләтчи нәзәримиз, гоһумлугумуз вә бу адамларын мәдәнијјәти.

1937-чи ил апрелин 22-дә олан сәккизинчи диндирмәдән:

Суал: Әксингилабчы милләтчи Хәнәфи Зејналлыны таныјырсыңызмы? *Чаваб:* Хәнәфи Зејналлыны мән коммунист кими таныјырам.

Доггузунчу диндәрмә ики ајдан сонра ијулун 22-дә олду.

Мүстәнтиг: Сиз әбәс јерә истинтагдан гејри-легал әксингилаби мүсаватчы фәалијјәтининиз кизләдирсиниз. Истинтагын сизи ифша етмәк үчүн кифәјәт гәдәр дәлилләри вар. Биз бир даһа сизә хәбәрдарлыг веририк ки, сиз һәгигәти дејәсиниз. *Чаваб:* Мән һәгигәтин тәрәфдарыјам вә дејирәм ки, мән һеч вахт Азәрбајҗанда Совет һакимијјәти гуруландан сонра әксингилаби, гејри-легал мүсаватчы олмамышам вә Совет һакимијјәтиндән габаг да мүсават фиргәсиндә олмамышам.

1937-чи ил ијулун 27-дә кеңирлән онунчу диндирмәдә мүстәнтиг Гијасбәјли Мәдинә ханыма Чобанзадә, Губәјдуллин, Әзиз Шәрифов, Абдулла Шаиг, Исмајыл Гикмәт, Хәлил Фикрәт вә Зејналлы һаггында суаллар вериди.

Ијууну 28-дәки он биринчи диндирмәдән:

Мүстәнтиг: Сизин истинтаг гаршысында инадыңызы истинтаг мөһкәм ирадәли мүсаватчынын ирадәси кими гијмәтләндирир. *Чаваб:* Мән һеч вахт мүсаватчы олмамышам.

1937-чи ил сентјабрын 8-дә Мәдинә ханым ахырынчы он икинчи диндирмә заманы мүстәнтигин: «Изаһ един көрәк, Азәрбајҗан әксингилаби милләтчи тәшкилатла сизин әксингилаби әлагәниз конкрет олараг нәдән ибарәт иди?» — суалына Мәдинә ханым јенә дә рәдд чавабыны вермишидир.

Хәһим күн истинтагын битмәси һагда протокол тәртиб олунанда Гијасбәјли Мәдинә ханым рәсми е'лан етди ки, онун истинтага һеч бир әләвәси јохдур, мүсават фиргәсиндә олмайыб вә әксингилаби милләтчи тәшкилатла әлагәси јох иди.

1937-чи илин сентјабрын 23-дә тәртиб олунан иттиһам-намәдә ашағыдакылар јазылмышдыр: «Азәрбајҗанда Совет һакимијјәти һәлә бәргәрар олмамышдан габаг Гијасбәјли Мәдинә ханым мүсават фиргәсинин фәал үзвү олуб, Мәммәд Әһмин Рәсулзадә вә мүсаватын башга көркәмли башчылары илә сых әлагәси вар иди. Азәрбајҗанда Совет һакимијјәти гуруландан сонра Гијасбәјли јенә дә әксингилаби мүсаватчы мөвгејиндә галыб, Бақыда олан гејри-легал әксингилаби мүсават тәшкилатына дахил иди вә Баһарлы Мәммәд Хәсән, Вәкилов Рәһим вә башгалары тәрәфиндән рәһбәрлик едилән гејри-легал мүсават мәркәзи илә әлагә сахлајырды. Хәһим тәшкилатын 1927-чи илдә ләғв олунмасындан сонра азад кәзән Гијасбәјли өз әтрафына әксингилаби милләтчи руһунда олан кәңчләри топлајырды. 1930 вә 1933-чү илләрдә Гијасбәјли Иранда олан мүсаватчыларла гејри-легал әлагә сахлајырды. Хәбс олунан күнүнә кими Гијасбәјли Мәдинә ханым Совет һөкүмәтилә мүбаризә мөвгејиндә галыб, әксингилаби милләтчи тәшкилатынын үзвләри Руһулла Ахундов, Бәкир Чобанзадә вә башгалары илә әксингилаби әлагә сахлајырды.

Көстәриләнләрә әсасән Гијасбәјли Мәдинә ханым Мейди гызы 1889-чу илдә мәшһур бәј аиләсиндә доғулмуш, дул, Тибб Институнын мүәллимәси, Азәрбајҗан ССР ЧМ 72 вә 73-чү маддәси илә тәгсирләндирилир. Мүттәһим Гијасбәјли өзүнү гиһмән мүгәссир һесаб етди. Изаһ олунанларә әсасән, 13506 нөмрәли иш үзрә истинтагы битмиш һесаб едәрәк Гијасбәјли Мәдинә ханымын иши Азәрбајҗан ССР ХДИК нәздиндә олан хүсуси үчлүјә верилсин».

Азәрбајҗан ССР ХДИК нәздиндәки үчлүјүн 1937-чи ил сентјабрын 26-да кеңирлән ичласын протоколундан чыхарыш:

«Шидалиди: Азәрб. ССР ЧМ 72 вә 73-чү маддәләри илә мүгәсир сајылан тәчрүбәли мүсаватчы Гијасбәјли Мәдинә ханым Мейди гызынын 13506 нөмрәли чинајәт иши.

Гәрәра алынды: Гијасбәјли Мәдинә ханым Мейди гызы — күлләләнсин, әмлакы мүсәдирә едилсин (көрәсән нәји вармыш — З. Б.).

Ишин 202-чи вәрәгәсиндәки актдан чыхарыш: «Азәрб. ССР ХДИК-ин хүсуси үчлүјүн 1937-чи ил 26 сентјабр тарихли, 45 јашында олан Гијасбәјли Мәдинә ханым Мейди

гызынын күллэлэнмәси һагда гәрары 1937-чи ил сентјабрын 28-дә кечә саат 1.25 дәгигәдә јеринә јетирилди. Баш лејтенант *Суханов*.

1956-чы ил ијулун 15-дә Азәрб. ССР прокурорунун көмәкчиси мајор И. Кәримов, 1933-чү илдән ДТК-нин Гијасбәјли Мәдинә ханым барәсиндә топладығы 16548 нөмрәли сәнәдләр говлугуну јохладыгда, ашағыдакы нәтичәләрә кәлмишидр:

«Сәнәдләрән көрүнүр ки, Гијасбәјли Мәдинә ханым Дөвләт Сијаси Идарәси вә ХДИК тәрәфиндән һәлә 1925-чи илдән та 1936-чы ил декабрын 8-дәк, јә'ни һәбс олундуғу күнә гәдәр даим көз алтына алынмыш вә бу идарәләрнин аекнтләри тәрәфиндән изләнмиш вә демәк олар ки, онун һәр аддымы белә гејдә алынмышды. Изләмә ондан өтрү апарылырды ки, куја Гијасбәјли Мәдинә ханымын мүсават партијасынын кечмиш үзвләри илә әләгәси олмуш вә с. мүсаватчыларын фәал һәмкәры имиш.

Һәмни 16548 нөмрәли говлугда олан сәнәдләрә тәфтиш едәркән белә нәтичәгә кәлмәк олар ки, Азәрб. ССР ХДИК-нин Гијасбәјли Мәдинә ханымын әксингилаби мүсаватчы фәалијәти һагда һеч бир конкрет мә'луматы јох иди.

1956-чы ил августун 10-да Азәрбајчан ССР прокурору А. Бабајев, Азәрбајчан ССР Али Мәһкәмәсинин Чинајәт ишләри үзрә мәһкәмә коллекијасына, 1937-чи ил 26 сентјабр тарихли Азәрб. ССР ХДИК Хүсуси Үчлүјүн гәрары илә күлләләнән Гијасбәјли Мәдинә ханымын иши үзрә өз е'тиразыны тәгдим етмишидр. Е'тиразда дејилир:

«Ишин материалларындан көрүнүр ки, Гијасбәјли Мәдинә ханымын мүнәкимәсинин әсасына јалныз онун зиддијәтли ифадәләри гојулмушидр. Булар исә гејри-објектив олдуғу үчүн башдан-ајаға ујдурмалардан ибарәтдир. Буна көрә дә һәмни Хүсуси Үчлүјүн Гијасбәјли Мәдинә ханымын иши үзрә гәрары ләғв вә һаггындакы иш исә хәтм олунмалыдыр».

1956-чы ил августун 24-дә Азәрбајчан ССР Али Мәһкәмәсинин Чинајәт ишләри үзрә мәһкәмә коллекијасы гәрарә кәлир: «Азәрбајчан ССР ХДИК Хүсуси Үчлүјүн 1937-чи ил 26 сентјабр тарихли Гијасбәјли Мәдинә ханым Мәһди гызынын һаггында олан гәрары әсассыз олундуғундан ләғв олунуб, онун иши исә сүбүтсүз олдуғу үчүн хәтм едилмәлидир».

1956-чы ил сентјабрын 3-дә Гијасбәјли Мәдинә ханымын оғлу Әзиз анасынын там бәрәәти һагда арајыш алымышдыр.

Будур, халгымызын күнаһсыз гызы Мәдинә ханымын фачиәли тәлеји!

КҮЛАРӘ ХАНЫМ ИБРАҺИМ ХӘЛИЛ ГЫЗЫ ГӘДИРБӘЈОВА

(Көјлү гызы)

1938-чи ил август ајынын 8-дә Дөвләт Тәһлүкәсизлик Идарәсинин 4-чү шө'бәси 6-чы бөлмәсинин рәиси лејтенант М. Мустафајев 4-чү шө'бәсинин мүдирин, баш лејтенант Атакишијевә белә бир арајыш тәгдим едир:

«Азәрб. ССР ХДИК ДТИ-си әксингилаби милләтчи тәшкилатынын үзвләри Гасымов Мирзә Мәммәд (Сабир-абад РИК-нин кечмиш сәдри) вә Султанов Һәмид (Аз. ССР Коммунал Тәсәррүфаты Комиссарлығынын кечмиш рәһбәри) өз ифадәләриндә көстәрибләр ки, Гәдирбәјова Күларә әксингилаби милләтчи тәшкилатынын үзвүдүр.

«Бундан габаг сајдығым шәхсләрдән башга, тәшкилатын ашағыдакы үзвләри дә мәним јадыма дүшдүләр вә бунлар һагда да ифадә вермәк истәјирәм.

1) Гәдирбәјова Күларә. Мән онула 1936-чы илин ијул ајында Азәрб. КП Мәркәзи Комитәсинин јанында көрүшдүм. Бирликдә Назирләр Шурасынын јанындакы бағчаја ендик вә орада сөһбәт едик. Сөһбәтимиз узун олду вә лән әввәлиндән милләтчилик руһунда кечди. Гәдирбәјова шикәјәт едирди ки, ону һәр дәфә бир иш јериндән о бирисинә көчүрүрләр вә онула һесаблашмырлар. О, гәзәблә дејирди ки, әрини — Асаф Рәһманову — әбәс јерә һәбс етдиләр (о, 1938-чи ил јанварын 3-дә күлләләниб — З. Б.) вә бу

Гәдирбәјова
Күларә ханым
Ибраһим Хәлил
гызы

индә МК рәһбәрлигини тәгсирләндирди. О, гәзәблә де-
жирди ки, МК милли кадрлардан истифадә етмир, әксинә,
бу кадрларә һеч бир әһәмијјәт верилмир вә и. а. Нүмунә
үчүн Руһулла Ахундовун адыны чәкди. Онуң фикринчә,
Руһулла Азәрбајчанда даһа да көркәмли вәзифә тута би-
ләрди. Сонра сөһбәт әксингилаби миллиәтчи тәшкилат
һагдә олду вә Гәдирбәјова деди ки, мәнин әксингилаби тәшки-
латында олмағымдан хәбәрдардыр. Өзүндән данышанда
деди ки, о да әксингилаби тәшкилатын үзвүдүр вә тәшки-
лата Ибраһим Тағыјев (1937-чи ил октябрын 13-дә күллә-
ләннб — З. Б.) тәрәфиндән чәлб олунуб. Күларә деди ки,
о, әксингилаби иши мәс'ул вәзифәләрдә олан азәрбајчан-
лы гадынлар арасында апарыр вә бу иши әксингилаби
тәшкилатын көстәришләри илә едир.

Гәдирбәјова Күларә һагдә мән буңлары билирәм: О,
Нуха гәзасынын кечмиш кәндхуда аиләсиндәндир. Онуң
ғыз фамилијасы Әфәндијевадыр вә бу аилә чох варлы, һәм
дә Нухада мөшһур иди. Дәстәбазлығ дөврундә АЗК(б)П
МК рәһбәрлигини әлејһинә мүбаризәдә фәал иштирак
едирди (1930—31-чи илләрдә). Мә'бүд Зейналов вә ону
партијая көтүрән Ибраһим Тағыјевлә сых әлағәдә иди».

(Гасымов Мирзә Мәммәдин 1937-чи ил сентябрын 14
тарихли ифадәсиндән).

«Бизин әксингилаби тәшкилатын үзвләриндән әләвә
буңлары таныјырам... Гәдирбәјова Күларә — Азәрб. ХКС
нәздиндә олан Идман Комитәсинин кечмиш сәдри вә «Шәрг
гадыны» журналынын баш редактору, ону тәшкилата Га-
сымов Мирзә Мәммәд чәлб етмишди».

(Султанов Һәмидин 1937-чи ил 31 ијул тарихли ифадә-
синдән).

Азәрбајчан ССР Прокурорлуғу кадрлар шө'бәсинин
кечмиш рәиси Һәшимзәдә Билгејисин 25 феврал вә 17 ијун
1937-чи ил тарихли М. Ч. Бағыровун адына јаздығы әри-
зәләрдән көрүнүр ки, Гәдирбәјова Күларәнин артығ һәбс
едилмиш вә мәнһүм олунмуш мүсаватчы јазычылар Гур-
бановла, Әһмәд Чавадла, Һүсејн Чавидлә (күлләләниб-
ләр) вә Тамара Саликова, Сәнүбәр Әјјубова вә Хавәр Га-
рајева илә (мәнһүм олунублар) вә һәмчинин Азәрнефт мү-
һәндиси Хәдичә Һүсејнова вә башгалары илә әлағәси вар
иди.

Дејиләләрә әсасән, Гәдирбәјова Күларә Ибраһим Хә-
лил ғызынын һәбс олунуб Азәрб. ССР ЧМ-нын 72 вә 73 мад-
дәләри илә мәс'улијјәтә чәлб едилмәсини лазым көрүрәм».

Лакин бу гәрардан габаг:

1938-чи ил ијулун 23-дә Гәдирбәјова Күларәнин һәбс

олунмасы үчүн Л-956 нөмрәли ордер верилмишдир. Ију-
лун 26-да Исмајыллы рајонунун Басгал кәндиндә анасы-
нын дәфинә кәлмиш Гәдирбәјова Күларә һәбс олунду.

Ијулун 27-дә М. Мустафајев Гәдирбәјова Күларә артығ
һәбсдә ола-ола онун һәбс олунмасы һагдә гәрар чыхарыр
(чох илә ишләјирди: әввәлчә адамы һәбс едирдиләр, сон-
ра илә һагғында гәрар чыхарырдылар — З. Б.).

1938-чи ил ноябрын 17-дә ХДИК-ин ДТК-нин мүвәк-
кили Корнешов Гәдирбәјова Күларәнин иши үзрә шәһид
сифәтилә Һәшимзәдә Билгејис Әһмәд ғызыны диндир:

Суал: Өз әризәләриниздә көстәрирсиниз ки, Гәдирбәјо-
ва Күларә гардашынын әксингилаби фәалијјәтә көрә сүр-
кә олунмасына бахмајараг, онун гоһумлары илә әлағә
сахлајыр. Сиз буну тәсдиғ едирсинизми? *Чаваб:* Бәли, тәс-
диг едирәм. Гәдирбәјованын өкәј гардашы Газыјев Кәрим
Мүсават партијасынын фәал үзвү кими әксингилаби фәа-
лијјәтинә көрә мәнһүм олунуб сүркүк едилмишдир. Буна
бахмајараг, Гәдирбәјова өз өкәј атасына 1935—36-чы ил-
ләрә гәдәр мадди јардым көстәрирди. Бундан башга о, Кә-
римин гардашы Јусифлә әлағә сахлајырды. Гәдирбәјова-
нын аталығынын кәнд молласы олмағыны да демәји вачиб
билирәм: *Суал:* Сиз һарадан билирсиниз ки, Гәдирбәјова
аталығына мадди јардым көстәрир вә Кәримин гардашы
Јусифлә әлағә сахлајырды? *Чаваб:* Мән шәхсән билирәм
ки, Гәдирбәјова Јусифлә әлағә сахлајырды. Онлар бир-
биринин евинә кедиб-кәлирдиләр. Аталығына јардым мә-
сәләсинә кәлдикдә демәлијәм ки, аталығы онун евиндә јә-
шајырды. Бир нечә дәфә мән өзүм шәхсән көрүрдүм ки,
аталығы әрзаг вә сәнаје маллары алырды. *Суал:* Гәдирбә-
јованын мүсаватчы јазычылар вә башга ишһа олунмуш
халғ дүшмәнләри илә әлағәси һагдә өзүнүзүн вердијиниз
мә'луматлары дәнгиләшдирин. *Чаваб:* Онуң, јә'ни Гәдир-
бәјованын мүсаватчы јазычыларла әлағәси һагдә мәнә
ашағыдакы фактлар мә'лумдур: Әли Бајрамов адына мәд-
дәнијјәт сарајынын 15 иллијинә һазырланан «Бир сарајын
тарихи» адлы китабын һазырланмасыны о, мүсаватчы јә-
зычыја, Мусајев Гурбана тапшырмышды. Мусајев илә кита-
бы идеоложи чәһәтдән мәнфи тәртиб едир. Гәдирбәјова
иә бундан нәтичә чыхармајараг, китабын тәртибини баш-
га мүсаватчы јазычыја — Әһмәд Чавадә тапшырыр. Бу да
китабы идеоложи чәһәтдән даһа да корлады вә китаб јә-
рарсыз олду. Гејд етмәлијәм ки, Гәдирбәјова «Бир сарајын
тарихи» китабыны шәхсән өзү редактә едирди. Буна көрә
дә һеч тәсәдүфи дејил ки, бу китаб мүсават руһунда јазыл-
мышды. Гәдирбәјова дәфәләрдә шәхсән мәнә дејирди ки,

о, артыг ифша олунмуш халг дүшмәни мүсаватчы жазычы Гүсејн Чавидлә јахынлыг едир. Гәдирбәјова дејирди ки, Гүсејн Чавид евинә тез-тез кәлир, саатларла отурурду. Бир дә демәк лазымдыр ки, Гәдирбәјованын артыг халг дүшмәни кими ифша олунмуш мүһәндис Хәдиҷә Гүсејнова илә јахынлыгы вар иди. Олар икиси дә Әли Бајрамов адына сарајда ишләјир, бирликдә вахтларыны кечирир, достлуг едирдиләр».

Чох сағ олун, Билгејис Гәшимзадә! Әһсән! Амма һәлә бу һарасыдыр! Ишин ичиндә Гәдирбәјованын биринчи әри Гәдирбәјов Әһмәдин Азәрбајчан Дөвләт Сіјаси Идарәсинин мәхфи шө'бәсинин рәиси Мороза вә һәммин идарәнин Шәрг шө'бәси (беләси дә вар имиш! — З. Б.) мүдири Жукова һәлә 1928-чи илин нојабрында јаздыгы бөһтан долу данос да вар иди. Елә о илдә Нахчыванын фәһлә тәфтиши шө'бәсинин мүдири Нуријева Аз. К(б)П катибинә бир данос јазыр вә кәстәрир ки, Гәдирбәјованын кечмиши «бизә јабанчыдыр» вә ону әбәс јерә Загафгазија өлкә комитәсинин фәһлә тәфтиши шө'бәсинә мүдир мүавини тәјин едибләр. Јазыы Күларә ханым!

Гәдирбәјованын биринчи диндирилмәси 1938-чи ил августун 15-дә кечирилди.

«Мүстәнтиг: Сиз әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвү кими тәгсирләндирилсиниз. Буну етираф едирсиниз? Чаваб: Рәдд едирәм. Мән һеч бир тәшкилатда олмамышам. Мүстәнтиг: Сизин ады чәкилән тәшкилатда дахил олмагыныз истинтаг тәрәфиндән мүәјјән олунуб. Тәклиф едирик ки, мүғавимәт кәстәрмәјиб, ишин маһијјәти үзрә сәмини ифадә верәсиниз. Чаваб: Мән бир даһа гәтијјәтлә әрз едирәм ки, мән һеч бир заман һеч бир тәшкилатда дахил олмамышам.

1938-чи ил октябрын 31-дә кечирилән икинчи диндирмәдән:

Суал: Өз ишинизлә әлагәдар сизин киминлә јахынлыгыныз вар иди? Чаваб: Мән 1930-чу илдә Тифлисдә Загафгазија Вилајәт Комитәсинин Гадынлар бөлмәсинин мүдири ишләјирдим. УИК(б)П-нин Гадынлар шө'бәсинин кечмиш мүдири Шикова Қлавдија илә әлагәм вар иди. Султанова Ајна вә Рәһмејева Мәмура илә дә. «Шәрг гадыны» журналында ишләјәндә Сәмәд Вурғунла, Шамиловла, Гантәмирлә, Сүлејман Рүстәмлә».

1938-чи ил нојабрын 15-дә кечирилән үчүнчү диндирмәдән:

«Мүстәнтиг: Истинтаг бир даһа сиздән сизә верилән иттиһамын маһијјәти үзрә сәмини ифадәләр тәләб едир.

Чаваб: Мән сәминијјәтлә дејирәм ки, мән һеч бир әксингилаби тәшкилатда олмамышам. Азәрбајчанда олан милләтчи тәшкилатла һеч бир әлагәм олмајыб вә бу тәшкилат һагда мән гәзетләрдән билмишәм. Мүстәнтиг: Нәзәрә алыныз ки, сизин әлејһинизә әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвләри тәрәфиндән верилән конкрет ифадәләр вар. Истинтагы мәчбур етмәјин ки, сизи һәммин ифадәләрлә ифша етсин. Чаваб: Бир даһа бүтүн мәс'улијјәтлә бәјән едирәм ки, мән әксингилаби тәшкилатда олмамышам. Мүстәнтиг: Сизә мүттәһим һәмид Султановун ифадәси охунур. Чаваб: Бу ифадәни мән гәти сурәтдә рәдд едирәм. һәмид Султанову мән јалныз мәс'ул ишчи кими таныјырдым. О, мәнә бөһтан атыр. Мүстәнтиг: Сизә мүттәһим Мирзә Мәммәд Гасымовун ифадәси охунур. Чаваб: Гасымовун мәним әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвү олмағым һагда ифадәсини мән рәдд едирәм. Гасымов мәнә гаршы кинли иди. Бәлкә буна көрә дә о, һаггымда белә бөһтанлар јазыр».

1938-чи илин 21 нојабрында кечирилән дөрдүнчү вә ахырынчы диндирмәдә мүстәнтиг јухарыда ады чәкилән јазычыларын антисовет фәалијјәтиндән сорғу-суал едирән. Гәдирбәјова бүтүн суаллар рәдд чавабы верир.

1939-чу ил јанварын 20-дә Гәдирбәјова Күларә ханымын иши үзрә истинтагын битмәси һагда протокол тәртиб олунур. Протоколла таныш едилән Гәдирбәјова она бу сөзләри әләвә едир: «Мән партијанын намуслу вә садиг үзвү олараг галырам».

Һәммин күн Гәдирбәјованын иши үзрә иттиһамнама тәртиб олунур: «Гәдирбәјова Күларә ханым Ибраһим Хәлил гызы мүғәссирдир она көрә ки, о, әксингилаби милләтчи тәшкилатын фәал үзвү олараг, һәммин тәшкилатын үзвләри илә әлагә сахлајырды. О, Азәрбајчан К(б)П МК рәһбәрлијини һөрмәтдән салмаг үчүн милләтчи сөһбәтләрдә иштирак едирди вә әксингилаби иш апарырды, јәһни, Азәрб. ССР ЦМ-нин 72 вә 73-чү маддәләрилә чинајәт мәс'улијјәтини дашыјыр. Гәдирбәјова өзүнү мүғәссир билмәјир.

Гәдирбәјоваја тәгдим олунан иттиһамын сүбүт олунмасыны нәзәрә алараг, һәммин ишин бахылмасы ССРИ Халг Дахили Ишләр Комиссары јанында олан Хүсуси Мүшавирәјә верилсин. Ишә әшјаји-дәлил олан «Бир сарајын тарихи» адлы китаб әләвә едилир».

Бу гәрара 1939-чу ил февралын 1-дә Азәрбајчан ССР Прокурор мүавини Селнверстов вә мартын 28-дә ХДИК јанында Хүсуси Мүшавирә катиблијинин мүвәккили лейтенант Холодиров, Хүсуси Мүшавирә катиблијинин 1-чи шө'

бә мүдирі лейтенант Боровков вә Хүсуси Мүшавирә катиб-
лјинини рәиси капитан Маркејев разылыг верирләр.

Хүсуси Мүшавирәнини 1939-чу ил 9 ијун тарихли гәрары
(14 нөмрәли протокол): «Гәдирбәјова Күларә Ибраһим
Хәлил гызы антисовет тәшкилатында иштирак етдијинә
көрә беш ил мүддәтиндә һәбс дүшәркәсинә көндәрилир»
(һәмни Хүсуси Мүшавирәнини күндәлијини, Азәрбајчан
ССР ХДИ комиссарыны эвәз едән баш лейтенант Хорен
Маркарјан тәртиб едиб).

1950-чи ил октјабрын 4-дә Азәрбајчан ССР ДТК 5-чи
шө'бә, 3-чү бөлмәсинини рәиси подполковник Әләкбәров на-
зир мұавини полковник Қәримовун адына белә бир рапорт
јазыр: «1942-чи илин мај ајында мәнбус Гәдирбәјова Кү-
ларә Ибраһим Хәлил гызы Сибир лакерләриндән (Ма-
ринскдән) јох олуб вә онун инди һарада олдуғу јер мә'лум
дејил. Гәдирбәјова Күларә ДТК вә ССРИ Прокурорлуғу-
нун 1948-чи ил 28 октјабр тарихли 66/241 сс нөмрәли гәрары-
на көрә јенидән һәбс олунмалыдыр.

Хаһиш едирәм, Гәдирбәјованын ахтарылмасына сәрән-
чам верәсиниз». (Қәримовун дәркәнары: «Ахтарыш е'лан
едилсин. Һәбс мүддәти гуртараңдан сонра Гәдирбәјова јох
олуб вә олдуғу јер мұәјјән едилмәјиб, фактики олараг
Гәдирбәјова ахтарылмалы вә тапылмалыдыр вә јери мұәј-
јән олунандан сонра һәбс едилмәлидир»).

1957-чи ил сентјабрын 13-дә Азәрбајчан ССР Прокурор
мұавини Исмајылов Гәдирбәјова Күларә ханымы иши
үзрә е'тиразыны билдирир вә хаһиш едир ки, Гәдирбәјова
һаггында хүсуси Мүшавирәнини гәрары ләғв едилиб, иши
исә һәрәкәтләриндә чинајәт тәркиби олмадығы үчүн хәтм
олунсун.

1957-чи ил октјабрын 30-да Азәрбајчан ССР Али Мән-
кәмәсинини чинајәт ишләри үзрә мәнкәмә коллекијасы гә-
рара алыр: «Азәрбајчан ССР Прокурорлуғунун е'тиразы
тә'мин едилсин: ССРИ ХДИК Хүсуси Мүшавирәсинини Гә-
дирбәјова Күларә ханым Ибраһим Хәлил гызы һаггында
олан 1939-чу ил 9 ијун тарихли гәрары ләғв олунсун, онун
иши исә һәрәкәтләриндә чинајәт тәркиби олмадығы үчүн
хәтм олунсун».

Бәс, Күларә ханым Көјлү гызына нә олду? Изинә ду-
шән вармы?

ГАЈЫБОВА ХӘДИЧӘ ХАНЫМ ОСМАН ГЫЗЫ

30-чу илләрин минләрчә гурбанлары арасында адлы-
сағы гадынларымыз да аз дејилди.

Бу јазымда онлардан бирисинин һаггында — көркәмли
пианочу вә Бақыда Шәрг консерваторијасынын гуручусу

Хәдичә ханым
Гајыбова
Осман гызы

Гајыбова Хәдичә ханымның һәјатынын сон ајлары һагға
охучулара мә'лумат вермәк нијәтиндәјәм.

1938-чи ил мартын 16-да Азәрбајчан Дахили Ишләр
Халг Комиссарлығынын Дөвләт Тәһлүкәсизлик Идарәси
биринчи бөлмәсинини үчүнчү шө'бә рәисинин мұавини, леј-
тенант Тевосјан белә бир арајыш һазырлајыр:

«Түрк вә инкилис гәрарқаһларынын Бақыда олдуғлары
заман, 1893-чү илдә анадан олан, Азәрбајчан Дөвләт Кон-
серваторијасынын кечмиш мұәллимәси Хәдичә ханым Га-
јыбова онларла јахын әлағәдә инди, һәмни гәрарқаһларын
забитләрини евинә гонаг чагырырды.

Азәрбајчанын советләшмәсиндән сонра Гајыбова өз
евиндә мұсават фиргәсинин лидерләриндән олан Мұстафа
Вәкилову кизләтмишидир. Вәкилову һәбс етмәк үчүн кәлән-
дә Гајыбова она гачмаг үчүн имкан јаратды. Вәкилов ха-
ричә гачыб вә инди Түркијәдәдир.

1924-чү илдә Гајыбованын евиндә түрк ордусунун заби-
ти азәрбајчанлы Султан Һүсејзадә кизләндрди. Гајыбо-
ванын евиндән о Ирана гачыб вә орада алман вә јапон
кәшфијатларына хидмәт едир.

Әксингилаби милләтчи тәшкилатынын рәһбәрләриндән
бири — Фәрәззадәнин 1937-чи ил ијулун 17-дә вердији ифә-

дэдэн көрүнүр ки, Түркиягө көшфижатынын агенти Дадаш Бунјадзадә һәмин көшфижатла әлагәсини Гајыбова Хәдичә ханымнн васитәсилә сахлајырды.

Гајыбованын әри Рәшид Гајыбов Азәрбајчан ССР ДИХК тәрәфиндән әкснигилаби милләтчи тәшкилатынын үзвү кими һәбс едилмишдир.

1933-чү илдә Гајыбова часуслугда тәгсирләндириләрәк Азәрбајчан Дөвләт Сияси идарәси тәрәфиндән һәбс едилмишди, амма иттиһам сүбут олулмадығы үчүн азад едилмишдир.

Јухарыдакыларә әсасән Гајыбова һәбс едилб Азәрбајчан ССР ЧМ 68 маддәсинә көрә истинтага чәлб едилмәлидир».

1938-чи ил мартын 16-да лејтенант Тевосјан белә бир гәрар чыхарыр:

«Гајыбова Хәдичә ханым часуслугда кифајәт гәдәр ифша олуңдуғу үчүн, гәрара алдым: вәтәндаш Гајыбова Хәдичә ханым Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 68-чи маддәсинә әсасән мүттәһим сифәтилә ишә чәлб едилсин».

1938-чи ил мартын 17-дә Дөвләт Тәһлүкәсизлик идарәсинин 4390 нөмрәли ордерә әсасән Гајыбова Хәдичә ханым Шаһ дөнкәси 16 нөмрәли евдә һәбсә алынмышды (Гајыбованын о вахт 23 јашлы Абдулкәрим адлы оғлу вә 12 јашлы Алаңгу адлы ғызы вар иди).

1938-чи ил мартын 20-дә кечирилән биринчи диндирмәдән:

Мүстәнтиг: Истинтаг мүәјјән едиб ки, сиз әкснигилаби фәалијјәтлә мәшғул идиниз. Өзүнүзү мүгәссир билирсинизми? *Чаваб:* Мән әкснигилаби фәалијјәтлә мәшғул олмамышам вә бу барәдә өзүмү мүгәссир билмирәм. *Мүстәнтиг:* Сиз јалан чаваб вердиниз, тәклиф едирәм ки, доғру данышасыңыз. *Чаваб:* Мән өз чавабымы тәсдиг едирәм. *Мүстәнтиг:* Сизин танышларыңыздан харичдә ким јашајыр? *Чаваб:* Гардашым Мәммәд Мүфтизадә. О, Түркияјә 1917-чи илдә кедиб, онунла әлагәм јохдур. 1922—23-чү илләрдә Бақыда Иран консулу олан Мәммәдхан, инди о, хардадыр, билмирәм вә онунла әлагәм јохдур. Мүсаватын забити Султан Хүсәјизадә 1925-чи илдә кизли Ирана гачыб. Инди нә илә мәшғулдур, билмирәм. Әлагәм јохдур. *Мүстәнтиг:* Сон үч-дөрд илдә сизин танышларыңыздан Совет һөкүмәти тәрәфиндән ким чәзаландырылды? *Чаваб:* 1. Әрим Гајыбов Рәшид. ДИХК тәрәфиндән 1937-чи илин нојабрында һәбс едилб.

2. Дадаш Бунјадзадә — Азәрбајчан ССР ХКШ-нын сабиғ сәдри. Гәзетләрдән билдим ки, о, халғ дүшмәни кими һәбс едилб.

3. Һәмид Султанов вә онун арвады. О, сабиғ Халғ Әдлийјә Комиссарыјды. 1937-чи илин јайында халғ дүшмәни кими һәбс едилб.

4. Әлиһејдәр Гарајев вә онун арвады. Нәјә көрә һәбс едилбләр, билмирәм. Гәзетләрдән билирәм. Москвада јашајырдылар.

5. Опера театрынын мүдири Шаһбазов. 1937-чи илдә һәбс олуңуб.

6. Әлијев Баба — Азәрбајчан ССР МИК сәдр мүавини. 1937-чи илдә һәбс олуңуб.

Јухарыда сајдығым танышларымла, әримдән башга, һеч бир мүнасибәтим олмајыб, јалныз ишдә вә инчәсәнәт аләминдә.

1938-чи ил мартын 23-дә кечирилән икинчи диндирмәдән:

Мүстәнтиг: 1917—1920-чи илләрдә сиз һарадајдыңыз? *Чаваб:* 1917-чи илдән 1919-чу илин сонунадәк мән Тбилисидә идим. 1919-чу илин сонундан һәбс олуңан күнә кими мән Бақыда јашајырдым. *Мүстәнтиг:* Бақыда олан түрк вә инкилис гошунларынын забитләриндән кими таныјырдыңыз? *Чаваб:* Түрк гошунларынын рәһбәрләриндән бири Хәлил паша мәнә таныш иди. Онун адјутанты Чавад бәји вә тәјјарәчи забит Әшрәф Тәмучини дә таныјырдым. Инкилисләр арасында танышларым јох иди. *Мүстәнтиг:* Јухарыда адларыны чәкдијиниз түрк забитләри илә танышлығыңыз нә илә ифадә олуңурду? *Чаваб:* Хәлил паша таныш кими дөфәләрлә бизим евә кәлибди. Мәни онунла гардашым Мәммәд Мүфтизадә Тбилисидә таныш етмишди. Чавад бәјлә мәнә Хәлил паша таныш етмишди. Арамызда һеч бир шеј олмајыб. Тәјјарәчи забит Әшрәф Тәмучинилә мән инди халғ дүшмәни кими ифша олуңмуш Чинкиз Илдыйым таныш етмишди. *Мүстәнтиг:* Мүсават ордусунун забитләриндән сизә ким таныш иди? *Чаваб:* Кенерал Әлиаға Шыхлински. Мәним кечмиш әримин гоһумудур. Кенерал Усубов Ибраһим дә әримин гоһумудур. Забит Султан Хүсәјизадә бир заман мәнә бәнд олмушду вә һәрдәнбир мәнә театра дәвәт едирди. Башга таныш забитләрим јох иди. *Мүстәнтиг:* Советләшмәдән сонра сизин евиниздә совет органларындан кизләнән олуңму? *Чаваб:* Советләшмәдән сонра јашадығым евдә 10—15 күн әрзиндә мүсават фирғәсинин вә һөкүмәтинин лидерләриндән бири Мустафа Вәкилов кизләнирди. *Мүстәнтиг:* Вәкиловун кизләнмәсинә ким көмәк едирди? *Чаваб:* Вәкиловун гачмасына билваситә мән көмәк етмишәм вә өзүмү тәгсиркар һесаб едирәм ки, Вәкиловун гачмасы һагда билә-билә бу барәдә һеч кәсә дәмәнишәм. Онун кизләнмәсиндә Мирзә Давуд Хүсәјновун

да тагсыры вар. *Мүстэнтиг*: Мустафа Вәкилов һараја гачды? *Чаваб*: Дүзүнү дејә билмәрәм, куја Түркијә. *Мүстэнтиг*: Гачандан сонра Вәкиловла әлагәниз олубму? *Чаваб*: Онуңла әлагәм јохдур.

1938-чи ил мартын 25-дә кеңирилән үчүнчү диндирмәдән:

Суал: Мүсават фиргәсинин вә парламентинин кечмиш лидери олан Мустафа Вәкиловун кизләнмәси вә гачмасында өзүнүзү тәгсиркар билирсинизми? *Чаваб*: Мустафа Вәкиловун гачмағыны биләрәк һеч кәсә хәбәр вермәмәјимдә өзүмү тәгсиркар билирәм. Лакин бундан мәним һеч бир мәгсәдим олмайыб вә бир дә бу һагда Азәрбајчан ингилаби комитәсинин сәдри Мирзә Давуд Һүсәјнов да билирди.

1938-чи ил апрелин 2-дә кеңирилән дөрдүнчү диндирмәдән:

Суал: Вәкиловун сизин евиниздә кизләнмәси һагда сиз бир јерә хәбәр вердинизми? *Чаваб*: Хәјр, бу һагда мән һеч кәсә демәмиздим. *Суал*: Вәкилов ССРИ-дә легал јашамаг истәмәси һагда сизә дејибми? *Чаваб*: Бәли, о, ССРИ-дә галмаг истәјирди. *Суал*: Вәкиловун бу фикрини сиз бир адама чатдырмысынызми? *Чаваб*: Марагланыб, мән бу барәдә Мирзә Давуд Һүсәјновун фикрини билмәк истәдим. Мән она дедим ки, Вәкиловун кизләнмәсиндән хәбәрдарам, амма онун һарада галмасы һагда Мирзә Давуда демәдим. Мирзә Давуд мәнә деди: «Вәкилову мән јахшы таныјырам вә онун һагғында мән јалныз мүсбәт фикирдәјәм. Буна көрә дә онун ССРИ-дә галмасына е'тираз етмирәм». Бу сөзләри мән Вәкилова чатдырдым. *Суал*: Мустафа Вәкиловун харичә гачмағында көмәк едән Султан Һүсәјзадә кимдир? *Чаваб*: Кечмишдә о мүсават ордусунун забити иди. Үч-дөрд дәфә һәбс олунандан сонра о, 1924—25-чи илдә харичә гачмышдыр. *Суал*: Султан Һүсәјзадәнин һәбсдән азад едилмәси үчүн сиз кимләрә мүрачигәт етмишиниз? *Чаваб*: Султанын азад едилмәси һагда мән Азәрбајчан һәрби комиссары Әлиһејдәр Гарајевә вә Мирзә Давуд Һүсәјнова мүрачигәт етмишдим. *Суал*: Дејин көрәк, сиз даһа кимин һәбсдән азад едилмәсини хаһиш етмисиниз? *Чаваб*: 1925-чи илдә мәним јахын танышымы, «Коммунист» гәзетинин әмәкдашы Јусифзәдә һәбс олунду, мән Мирчәфәр Бағыровдан онун азад олунмасыны хаһиш етдим. Бағыров сөз верди ки, мәсәләјлә таныш олар вә әкәр онун тәгсири јохдурса, һәбсдән бурахдырар. Амма тәхминән бир илдән сонра мән билдим ки, Јусифзәдә мүсаватчы кими 10 ил һәбсә мәнкум едилиб. *Суал*: Түркијә вә Иран консулханаларынын әмәкдашларындан киминлә танышлығыныз вар иди? *Чаваб*: Түрк консулу Мәмдүһ Шөвкәт бәји таны-

јырдым. О, Фәрид бәји әвәз етди. Иранлылардан Мәммәд ханы, Рамазан ханы вә Исмајыл ханы таныјырдым.

1938-чи ил апрелин 5-дә кеңирилән бешинчи диндирмәдән:

Суал: Истинтаг мүәјјән едиб ки, сиз бир харичи дөвләт мәнафејинә часуслуг едирсиниз. *Чаваб*: Бу јаландыр. Мән часуслугла һеч вахт мәшгул олмамышам. *Суал*: Истинтаг мүәјјән едиб ки, харичи кәшфијат нумәјәндәләриндән бириси Дадаш Бүнјадзәдә сизин васитәнизлә бир харичи дөвләтин кәшфијатыјла рабитә сахлајырды. *Чаваб*: Бу јаландыр. Мән һеч вахт Дадаш Бүнјадзәдәдән харичи кәшфијатла әлагәдар тапшырыглар алмамышам. *Суал*: Белә һал олубму ки, мүәјјән харичи дөвләтин адамларына өтүрмәк үчүн Дадаш Бүнјадзәдә сизә әјры-әјры тапшырыглар версин? *Чаваб*: Јох, һеч вахт. Мәним 1926-чы илдән харичи консулханаларын әмәкдашлары илә һеч бир әлагәм јохдур.

1938-чи ил апрелин 11-дә кеңирилән алтынчы диндирмәдән:

— Мән 1893-чү илдә Тифлисдә анадан олмушам. Атам Мүфтизадә Осман, амам Терегулова Зүләјхадыр. Мән мүгәддәс Нина адына бағлы мәктәбдә охујурдум. Мусигидән дәрсләри мәнә бөјүк устадлар верирдиләр — Л. Ф. Кинна вә Трусовскиј. Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин турулмасынын биринчи күнүндән мән инчәсәниәт вә мусиги сәһәсиндә ишләјирдим. Халг Маариф Комиссарлығы нәздиндә олан Шәрг мусигиси ады шө'бәјә мүдир тәјин олундум. Мән Шәрг Консерваториясыны јаратдым вә ораја бүтүн пешәкар мусигичиләри дө'вәт етдим. Мәним мусигичиләр елә о заман тәшкил олунан Шәрг оркестринә дахил олдулар. Сонра түрк гадынлары үчүн мусиги-драматик студия ачылды ки, бурада сәһнә үчүн түрк гадынларындан кадрлар һазырланмаляјды.

Студиянын иши дәјишәндән сонра мән јарадычы ишлә мәшгул олуб концертләр вердим вә мусигинин әсасларыны да мүкәммәл өјрәнмәк үчүн 1927-чи илдә консерваториянын композисия нәзәријјәси синфинә дахил олдум. Ејни заманда концерт верир, театр техникумунда дәрс дејирдим. 1934-чү илдән консерваторияда елми-тәдигат иши апарырдым.

1938-чи ил апрелин 12-дә кеңирилән једдинчи диндирмәдә Мүстәнтиг Хәдичә ханымын биринчи әри Рәшид Гајыбовун «практики әксингилаби фәалијјәти» илә марагланырды.

Апрелин 23-дә кеңирилән сәккизинчи диндирмәдә Гајыбованын гардаш вә бачылары һагда данышыг кедирди.

1938-чи ил апрелнин 28-дә кечирилән доггузунчу диндирмәдән:

Суал: Сизә икинчи дәфә тәклиф едилир ки, бир харичи дөвләтнин кошфијјат акенти кими сиз өз практики часуслугу фәалијјәтниниз һагда мүфәссәл данышасыныз. **Ҷаваб:** Мән һеч вахт кошфијјат акенти олмамышам вә часуслугу да етмәмнишәм. **Суал:** Сиз доғру данышмырсыныз. Истинтаг мүәјјән едик ки, Түркияә кошфијјатынын акентләриндән бири олан Дадаш Бүнјадзадә часуслугу мәгсәди илә сизә ајры-ајры тапшырыглар верир вә сизин шәхсән васитәчилијинизлә Түркияә кошфијјаты илә әләгә сахлајырды. **Ҷаваб:** Мән тәсдиг едирәм ки, мәнним васитәчилијимлә Дадаш Бүнјадзадә Түркияә кошфијјаты илә һеч бир әләгә сахламырды вә о, мәнә һеч бир тапшырыг вермирди. **Суал:** Дејин көрәк, сиз Әскәр Мәммәд оғлу Фәрәчзадә илә танышысынызмы? **Ҷаваб:** 1933-чү илдә әрим Шамхорда биринчи катиб ишләјәндә, Фәрәчзадә Әскәр о вахт Азәрбајҗан КП тәдарүк мүвәккили иди.

Мүтәһим Фәрәчзадәнин 1937-чи ил ијулун 17-дә олан диндирмәсиндән: «Дадаш Бүнјадзадә Түркияә кошфијјатчысы илә әләгәсини өз шәхси катиби Муравјов вә Хәдичә ханым Гајыбованын васитәсилә һәјата кечирирди» (Фәрәчзадәнин өзү дә халг дүшмәни кими күлләләниб).

1938-чи ил мајын 7-дә Гајыбова Хәдичә ханымын иши үзрә истинтагын гуртармасы һагда протокол тәртиб олуноур.

Мајын 8-дә мүстәнтиг Тевосјан 23311 нөмрәли истинтаг иши үзрә иттиһамнамә тәртиб едир. Хәдичә ханым Гајыбова Азәрбајҗан ССР ҶМ-нын 68 маддәси илә мүгәссир һесаб едилир.

Алты ајдан сонра чыхарылан, 1938-чи ил октјабрын 19-у тарихли Азәрбајҗан ССР ХДИК-ин хүсуси үчлүјүн гәрары:

Ешидилди: 1893-чү илдә анадан олмуш Гајыбова Хәдичә ханым Осман гызынын 23311 нөмрәли истинтаг иши.

Гәрара алынды: Гајыбова Хәдичә ханым Осман гызы—Түркияә консулханасы илә әләгәсинә вә часуслугу фәалијјәтинә көрә күлләләнсин, шәхси әмлақы мүсадирә едилсин.

Гәрара ДТК Биринчи Хүсуси шәбәнин рәиси лејтенант Совченко гол чәкиб.

1954-чү ил октјабрын 24-дә Гајыбова Хәдичә ханымын гызы Султанова Алангу Азәрбајҗан ССР Дахили Ишләр Назирини адына әризә јазыб хәһиш едир ки, она «мәктублашмадан мәһрум олараг 10 ил һәбс чәзасы олан» анасынын тәлеји һагда мәлүмат версин.

1955-чи ил апрелин 28-дә ДТК Хүсуси шәбәсинин баш мүстәнтиг мајор Менјәјев Гајыбова Хәдичә ханымын гызы Султанова Алангунун әризәсинә аид гәрар чыхарыр:

«Гајыбова јалныз Фәрәчзадәнин јохланмамыш вә сәтһи ифадәләри илә ифша олуноурду. Лакин бу ифадәләр Дадаш Бүнјадзадәнин ишиндә олан сәһәдләрдә өз тәсдигини тапмадылар, истинтаг исә Гајыбованын часуслугуну тәсдиг едән һеч бир материал әлдә етмәмишдир. Буна көрә дә Азәрбајҗан ССР ХДИК Хүсуси үчлүјүн 1938-чи ил октјабрын 19-да Гајыбова Хәдичә ханым Осман гызынын күлләләнмәси һагда гәрары әсассыз һесаб едиллиб ләғв олуномалыдыр. Гајыбованын һәрәкәтләриндә чинајәт тәркиби олмадығы үчүн, иш хәтм олуномалыдыр».

1956-чы ил јанварын 27-дә Загафгазија һәрби Даирәсинин һәрби прокурору полковник Сумарев Гајыбова Хәдичә ханымын иши үзрә етираз вермишдир:

«Азәрбајҗан ССР ХДИК Хүсуси үчлүјүн Гајыбова Хәдичә ханымын Осман гызы һагда 1938-чи ил октјабрын 19-у тарихли гәрары ләғв олуномалы вә онун һәрәкәтләриндә чинајәт тәркиби олмадығы үчүн иш хәтм едилмәлидир».

1956-чы ил февралын 14-дә Загафгазија һәрби Даирәсинин һәрби трибуналы белә гәрара кәлди:

«Загафгазија һәрби прокурорунун етиразы тәмин олуноун, Азәрбајҗан ССР ХДИК Хүсуси үчлүјүн Гајыбова Хәдичә ханым Осман гызынын күлләләнмәси һагда 1938-чи ил октјабрын 19-у тарихли гәрары ләғв олуноун вә Гајыбованын һәрәкәтләриндә чинајәт тәркиби олмадығы үчүн онун иши хәтм олуноун».

1956-чы ил февралын 29-да Гајыбова Хәдичә ханымын гызы Алангу анасынын ишинин хәтми вә онун тәмиз бараәти һагда арајыш алмышдыр.

Елм гырымбы. Фашиз

ҺӘНӘФИ БАБА ОГЛУ ЗЕЙНАЛЛЫ

(Истинтаг иши № 12493/81)

1988-чи ил августун 13-дә «Елм» гәзитиндә Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын (ССРИ Елмләр Академијасынын Азәрбајчан филиалы — о вахт белә адланьрды) ики әмәкдашынын — әдәбијат вә дилчилик институтунун елми ишчиси Әскәров Салман Мүмтазын (истинтаг иши № 12493/278, 2043 №-ли мәһбус) вә тарих, археолокија, етнографија институтунун директор мұавини Хулуфлу Вәли Мәммәдһусејн оғлуиун (истинтаг иши № 12493/80, 703 №-ли мәһбус) мәһкәмә просеси һаггында материаллар дәрч едилмишдир.

Азәрбајчан ССР ЕА-нын репрессияја мә'руз галан әмәкдашларынын узун сийаһысында Зейналлы Һәнәфи Баба оғлуиун да ады вардыр. О, 1937-чи ил январын 28-дәк, јә'ни һәбс олунанадәк әдәбијат вә дилчилик институтунда

Һәнәфи
Зейналлы
Баба оғлу

елми катиб вәзифәсиндә ишләмиш вә ејни заманда һәмин институтун дил вә әдәбијат шө'бәсинә рәһбәрлик етмишдир.

Зейналлы Һәнәфи Баба оғлу 1896-чы илдә Бақыда дәмрчи-налбәнд аиләсиндә анадан олмушдур. 6 јашында икән јетим галмышдыр. Һ. Б. Зейналлы 1916-чы илдә Бақыдакы Орта Политехник мәктәбини битирмиш вә елә һәмин ил мүсабигә имтаһаныны мүвәффәғијјәтлә верәрәк Император Техники Пешә мәктәбинә (һазырда Москва али Техники Институту адланьр) дахил олмушдур. 1917-чи илдә феврал ингилабындан сонра тәһсилни дајандырмыш вә 1922-чи иләдәк партија, совет, ичтимаи-тәшкилати ишләрдә чалышмыш, мүәллимлик етмишдир. 1919-чу илдә болшевикләр партијасына дахил олмушдур.

Һ. Б. Зейналлы 1922-чи илдә АДУ-ја дахил олмуш, ораны 1927-чи илдә битирмиш вә тә'јинатыны Шәрг факултәсинин Азәрбајчан түрк әдәбијаты тарихи кафедрасына, сонра исә АПИ-јә алмышдыр.

1930-чу илдән досент олмушдур. 1923-чү илдән Азәрбајчан Дөвләт Нәшријатынын әсас јарадычыларындан бири кими фәалијјәт кәстәрмиш вә оранын баш редактору вәзифәсиндә чалышмышдыр. 1923—31-чи илләрдә Азәрнәшрдә ишләјәркән о, «Коммунист» гәзети, «Маариф вә мәдәнијјәт», «Ингилаб вә мәдәнијјәт», «Маариф ишчиси» журналларында әмәкдашлыг етмиш, кенш әдәби публицистик јазыларла чыхыш етмишдир.

Һ. Б. Зейналлы 1930-чу илдән Азәрбајчан ДЕТИ-нин әдәбијат бөлмәсиндә ишләјир, фолклор групуна рәһбәрлик едир. 1935-чи иләдәк о, В. И. Ленинин әсәрләринин тәрчүмәчиләриндән бири олур. 1934-чү илдә исә ССРИ Елмләр Академијасы Азәрбајчан филиалында ишә башлајыр, фолклор бөлмәсинә рәһбәрлик едир вә һәм дә Азәрнәшрдә редактор кими чалышыр.

Һ. Б. Зейналлынын әсәрләри ичәрисиндә 1926-чы илдә јаздыгы «Азәрбајчан аталар сөзләри вә мәсәлләр» (бурада 4 минәдәк аталар сөзү вә мәсәлләр топланмышдыр), 1928-чи илдә јаздыгы «Түрк әдәбијаты үзрә иш китабы», фолклор, терминологија вә с. бағлы мәгаләләрин адларыны чәкмәк олар.

1937-чи ил январын 28-дә Зейналлы Һәнәфи Баба оғлу Руһулла Ахундовун әксингилаби групунун үзвү кими һәбс олуиунду. О, Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 72 вә 73-чү мәддәләри үзрә мәс'улијјәтә чәлб едилди вә күнаһландырылды, ондан өтрү кн:

1. 1917-чи илдә есәрләр партијасынын үзвү олмушдур.

2. 1928-чи илдә Бақыда Түркия консулу Фәрид бәлә әләгә сахламыш вә онун васитәсилә танынмыш түрк милләтчи хадими Исмајыл һикмәтлә мәктүблашмышдыр.

3. 1929-чу илдә вә сонрақы илләрдә мусаватчылардан Баһарлы, Фәзүллајев, Мөвсүмов вә башгалары, һабелә Чобанзадә илә сых әләгәдә олмушдыр.

4. Өзүнүн практик елми ишләриндә әксингилаби милләтчи идеолокијаны јазмышдыр.

1937-чи ил январын 28-дәчә Һ. Б. Зејналлы ССРИ Елмләр Академијасы Азәрбајчан филиалында «бүтүн вәзифәләрдән кәнар едилди».

Һ. Б. Зејналлы илә апарылан биринчи истинтаг 3 күн—1937-чи ил январын 29-дан 31-дәк давам етмишдыр. Ону әксингилабчы вә милләтчи һашым Әфәнди, Исмајыл һикмәт, Хәлил Фикрәт, Бәкир Чобанзадә, Әһмәд Чавад, Чәфәр Чаббарлы, Атабаба Мусаханлы, Чаббар Әфәндијев, Әһмәд Һачынки, Мәммәдсадыг Гулијев, Әлиаббас Мүтәллибов, Бөјүкаға Талыблы, Әли Назим, Вәли Хулуфлу, Микајыл Рәфили, Һәсән Иманов, Салман Мүмтаз, Әһмәд Тринич, Чавад Бағыров, Хәлил Ибраһимов, Рәшад Јусифзадә, Чавад Мөвсүмзадә илә әләгәдә олдуғуна көрә иттиһам етмишдиләр.

Лакин мүттәһим бу иттиһамы рәдд етмишдыр.

Февралын 3-дә Һ. Б. Зејналлы өзүнүн һансыса антисовет тәшкилата мәхсуслугуну бојнуна алмыр. Бу заман мүттәһим тәкидлә дејир: «Дүзкүн ифадә верин, бәсдириң, мугавимәт көстәрмәјин». Һ. Б. Зејналлы јенидән һәр шеји рәдд едир. Лакин сонрақы истинтагда (февралын 4-дә) мүттәһим дејир: «Бәли, мән әксингилаби китаблар алырдым, бәли, мән әксингилаби тәшкилатын үзвү идим. Чавад Бағырзадәни, Һәбиб Сәмәдзадәни, Имран Бабајевни дә һәмнн тәшкилата чәлб етмишдим, бәли, мән әксингилаби милләтчи кадрлар тәрбијә едиб јетишдирмишәм, бәли, мән Түркияјә мејл етмәк бахымындан Азәрбајчаның ССРИ-дән ајрылмасына тәрәфдар идим».

Февралын 9, 10 вә 11-дә Һ. Б. Зејналлы е'тираф етмишдыр ки, о, әксингилаби тәшкилата Р. Ахундов тәрәфиндән чәлб олунмушдыр. «1936-чы илин сонунда онун кабинетиндә Бақыда вә республиканың районларында кәңчләри тәшкилата чәлб етмәк кими кестәришләр алмыш, түрк зијалылары арасында иши кенишләндирәрәк, онлары террора, тәхрибатчылыға, зијанкарлыға, часуслуга вә мүһарибә вахты тәслимчилијә истигамәтләндирмишди».

Һ. Б. Зејналлы февралын 13 вә 14-дә «е'тираф етмиш-

дыр» ки, әксингилаби тәшкилата: Кәңчәдә РХМШ мүдири Намазову, РХМШ инспектору Әһмәд Әһмәдову вә мүәллим Мәммәд Гулијевни, Товузда — РИК сәдри Салманову вә техникүмун мүәллими Биләндәрлини, Шамхорда — РХМШ мүдири Гурбанову вә клуб мүдири Хәлилову, Бақыда Тичарәт Институтунун мүәллими Һачыкәрим Санылыны, Микајыл Мүшфиғи вә Дәмирчизадәни, јазычы Чәһанбахышы, ријазиијат мүәллими Мәчид Абдуллајевни, тарих мүәллими Гафур Әфәндијевни вә аспирант Һәмид Араслыны чәлб етмишдыр. Ады чәкилдән ахырынчы шәхс мүттәһими мә'луматландырага дејирди ки, АПИ тәләбәләри арасында әксингилаби әһвал-руһијәли шәхсләр топласын вә өзү дә тәхрибатчылыг вә зијанкарлыгга мәшғул олсун. Сонрадан о, «хатырламышды» ки, Кәдәбәдә РХМШ инспектору Шаһмуру, мүәллим Ахундову, һабелә Дәстәфурда мүәллим Әлијевни дә бу ишә чәлб етмишдыр.

1937-чи ил февралын 16-да Һ. Б. Зејналлы террорда, часуслугда вә тәхрибатчылыгга әли олдуғуну «бојнуна алмышдыр»: февралын 20-дә ЗСФСР-ин ләғв едилмәси, ССРИ-дән там ајрылмаг шәрти илә Азәрбајжан ССР-ин јарадылмасы мәсәләләри үзәриндә чидди ишләмишдыр.

Һ. Б. Зејналлының истинтаг ишиндән мә'лум олур ки, «Түркияјәни мөвгејиндән чыхыш едәрәк Азәрбајжан ССР-ин ССРИ-дән ајрмаг вә Иран Азәрбајчаны илә бирләшмәк мәсәләсини ирәли сүрән нәримановчулар групу да вармыш». Бу група Дадаш Бунјадзадә, Баба Әлијев, Јусиф Мәликов, Вағи Чавари, Тејмур Әлијев, Мустафа Гулијев, Новруз Рзајев, Бөјүкаға Талыблы, Мөвсүм Гәдирил, Ағаһүсејн Қазымов, Мухтар Һачыјев, Солтан Мәчид Әфәндијев, Тағы Шаһбази, Һәмид Султанов, Мәммәд Сәид Ордубади, Јусиф Гасымов, Мирзаға Әлијев, Исмајыл Зејналлов, Әјјуб Ханбудагов, Һачыға Аббасов, Әзим Әзимзадә, Әзим Дадашов, Вәли Хулуфлу, Мәммәд Биләндәрли даһил иди-ләр.

Февралын 26-да Һ. Б. Зејналлы јенидән «е'тираф едир» ки, о, ССРИ ЕА-ның Азәрбајжан филиалында Руһулла Ахундов тәрәфиндән јарадылан әксингилаби тәшкилатын үзвү олмушдыр.

1937-чи ил мајын 5—10-да Һ. Б. Зејналлы Азәрбајчанда дәвләт чеврилиши илә әләгәдар истинтаг едилди. О, «е'тираф едир ки», бу чеврилиш ССРИ-нин капиталист дәвләтләри илә мүһарибәјә башладығы бир вахтда олмалы иди.

1937-чи ил мајын 10—15-дә Һ. Б. Зејналлы әксингилаби тәшкилатын үзвәринин сијаһысыны «дәғиғләшдирди».

Мајын 25—29-да мүттәһим бу истинтаг ишиндән кечән

профессор Б. В. Чобанзаде иле олан элагэснини де «ачыб сөвлэйир».

Ијунун 22-де Н. Б. Зејналлы нефт сөнајесинэ вурулан зијанкарлыг вэ тэхрибатчылыгда эли олдуғуну «билдирир».

Августун 26-да Н. Б. Зејналлы, Л. П. Берија вэ М. Ч. Бағыровун өлдүрүлмэсинэ көрүлэн хазырлыг барэде, һам де ахырынчынын МК бинасынын јанында, тинде јахуд МК иле Халг Комиссарлары шурасы биналары арасында, ја онун нефт рајонларынын биринэ кедэркэн, јахуд МК бинасынын өнүндөчэ «арадан көтүрмэји» нэзэрдэ тутдугларыны данышыр.

Сентјабрын 2-де мүстэнтиг Н. Б. Зејналлыны иттиһам едир, ондан өтрү ки, мүттәһим «эксингилаби тәшкилатын үзвү кими эксингилабчы иш апармыш, зијанкарлыг төрәтмиш, террор мөвгејинде дајанараг Л. П. Берија вэ М. Ч. Бағыров јолдашлара гаршы хазырланан террорчу актлардан хәбәрдар олмушдур».

Сентјабрын 20-де мүстэнтиг Н. Зејналлыны јенидән иттиһам едир, ондан өтрү ки, о, Руһулла Ахундовун рәһбәрлији алтында елм чөһәсинде де зијанлы ишләр апармышдыр. Орта тәһсил мүәссисәләри үчүн дил вэ әдәбијат үзрә дәрсликләрин мүнтәзәм бурахылышына мане олмушдур; Азәрбајчан әдәбијаты классикләриндән М. Ф. Ахундовун әсәрләринин вэ «Молла Нәсрәддин»ин нәшрини биләрәкдән сахлатдырмышдыр; ингилаби фолклор тәрәфдарларынын әсәрләринин топланмасына дајандырмыш, әвәзинә Короғлу материалларыны топламышдыр, чүнки мәһз бурада о, тәшкилатын Азәрбајчанын мүстәгиллији һаггында «идејасыны» әкс етдирмәли иди; башдан-баша зијанлы терминолокија вэ орфографија тәртиб етмиш вэ ону зијалылар арасында јаймышдыр».

Н. Б. Зејналлы: «Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 73, 64, 69, 17—70-чи маддәләри үзрә өзүмү там күнаһкар һесаб едирәм».

Ишдә Зејналлынын Совет һөкүмәтинә гаршы дүшмән фәалијјәтини «ифша едән» дикәр мүттәһимләрин ифадәләри де вар иди. Һүсәјнов Микајыл Намаз оглунун ифадәсиндән ајдын олур ки, 1933-чү илдә «Азәрбајчан милләтчи партијасы» јарадылмышдыр. Оун тәркибинә ашағыдакы шәхсләр дахил идиләр:

Әһмәд Тринич — Азәрнәшрин директору.

Әли Кәримов — Азәрбајчан Дөвләт Драм Театрынын директору.

Һәнәфи Зејналлы — ССРИ ЕА Азәрбајчан филиалынын әмәдашы.

Вәли Хулуфлу — АСЕ-нин директор мүавини.

Балабәј Һәсәнбәјов — АДУ-нун ректору.

Баба Әскәров — партија тарихи институтунун әмәдашы.

Раһим Һәсәнов — партија тарихи институтунун директор мүавини.

Мәммәд Чуварлински — Нуха Шәһәр Партија Комитәсинин катиби.

Гәнбәр Садыгов — торпагшүнаслыг, елми-тәдгигат институтунун директору.

Һүсәјн Мәммәдов — Марксизм-Ленинизм институтунун партија тәшкилат катиби.

Дашдәмир Бүнјадзаде — Марксизм-Ленинизм институтунун мүдавими.

Исмајыл Чәмилев — Аз.К(б)П Нуха Шәһәр Комитәсинин ишчиси.

Казым Әләскәров — Сијаси әдәбијат нәшријјатынын директору.

Һәмид Султанов — Халг коммунал тәсәррүфаты комиссары.

Әскәр Фәрәчзаде — Дөвләт план комитәсинин сәдри.

Әјјуб Ханбудагов — Загафгазија дахили тичәрәт комиссарлығынын мәс'ул ишчиси.

Дадаш Бүнјадзаде — Загафгазија халг торпаг комиссары.

Мирзә Давуд Һүсәјнов — Загафгазија халг маариф комиссары.

Һәсән Сәфәров — Аз.КП МК-нын кәнд тәсәррүфаты шө'бәсинин мүдирини.

Әһмәд Казымов — партија тарихи институтунун әмәдашы.

Әскәр Ејвазов — Азәрбајчан ССР халг комиссарлары шурасы сәдринин мүавини.

Салех Күллүчански — Азәрбајчан АКТМИ-нин директору.

Ибраһим Еминбәјли — главлитин рәиси.

Солтан Мәчид Әфәндијев — Аз.МИК-ин сәдри.

Адил Һәсәнов — Халг маариф комиссарынын мүавини.

Бәшир Сәфәров — К.—Исмајылов РИК-ни сәдри.

Бала Әфәндијев — Азәрбајчан К(б)П Загатала Рајон Комитәсинин катиби.

Һәмид Јағубов — республика прокурору.

Јусиф Чәфәров — Азәрбајчан К(б)П Гонагкәнд Рајон Комитәсинин катиби.

Һөйдәр Вәзиров — Азербайжан ССР халг торпаг комиссары.

Рзаев — Азербайжан К(б)П Самух Район Комитәсинин катиби.

1937-чи ил сентябрын 20-дә истинтагын баша чатмасы һаггында протокол тәртиб олуңду. Бураја һ. Б. Зејналлы «һеч бир әлавә етмәди».

1937-чи ил октябрын 5-дә Азербайжан ССР-ин халг дахили ишләр комиссары Сумбатов — Топуридзә һ. Б. Зејналлының Азербайжан ССР ЧМ-ның 73, 64, 69 вә 70 маддәләриндә нәзәрдә тутулан чинајәтләрдә тәгсирләндирилдији үчүн 12.493/81 нөмрәли ишә верилмиш иттиһамнамәни тәсдиг едир. Бурада дејилрди: «1936-чы илин сонунда Азербайжан әксингилаби тротскичи-зиновјевчи тәшкилат ашкар едилмиш вә тамамилә дагыдылмышдыр. Тәшкилатын әсас вәзифәси зијанверичлик, часуслуг, партија вә дөвләт рәһбәрләринә гаршы төррордан истифадә етмәк, силаһлы үсјан һазырламаг јолу илә Азербайжаны ССР-дән ајырмаг иди.

Һ. Б. Зејналлы иттиһам едилрди ондан өтрү ки;

1. 1934-чү ил декабрын 1-дә Кировун хаинчасинә өлдүрүлмәсини һәјата кечирән вә сонракы илләрдә (1934—1937) партија вә һөкүмәт рәһбәрләринә гаршы төррорчу актлар һазырлајан әксингилаби тротскичи-зиновјевчи төррорчу тәшкилатын үзвү иди.

2. 1925-чи илдән әксингилаби пантүркист тәшкилатын тәркибинә дахил иди, бу тәшкилатын үзвү Чобанзадә илә әләгә сахламыш вә һәбс олунан күнәдәк партијаја вә Совет һакимийәтинә гаршы барышмаз мүбаризә мөвгејиндә дурмушдыр.

3. 1934-чү илдә әксингилаби милләтчи тәшкилатын тәркибинә дахил иди, һансы ки, онун рәһбәрләриндән бири олан Р. Ахундов тәрәфиндән бу тәшкилата чәлб едилмишдир вә рәһбәрлик илә тәшкилати әләгә сахламышдыр.

4. Азербайжанын ајры-ајры районларында әксингилаби әһвал-руһијјәли адамлары милләтчи тәшкилата чәлб едәрәк силаһлы үсјанын һазырланмасы саһәсиндә фәал иш апармыш, әһали арасында үсјанчы әһвал-руһијјәси јаймышдыр.

5. Төррорчу мөвгејиндә дајанмыш, ҮИК(б)П ЗАГ катиби Берлија вә АК(б)П МК катиби М. Ч. Бағырова гаршы һазырланан төррорчу актларын ишләниб һазырланмасында вә ајры-ајры вариантларын музакирәсиндә фәал иштирак етмишдир.

6. ССРИ ЕА Азербайжан филиалының әдәбијјат вә дилчилик институтунда ишләјәркән елм чәһәсиндә дә зијанлы фәалијјәт көстәрмишдир.

Јәни Азербайжан ССР ЧМ-ның 73, 64, 69 вә 70-чи маддәләриндә нәзәрдә тутулан чинајәтләрдә күнаһландырылдыр.

Һ. Б. Зејналлы өзүнүн күнаһкар олдуғуну тамамилә етираф едир».

1937-чи ил октябрын 11-дә Али Мәһкәмәнин Коллекциясы гәрара алыр:

1. һ. Б. Зејналлының иши мәһкәмәјә верилсин.

2. Ишә бағлы мәһкәмә ичласында, мудафиәчисиз, иттиһамчысыз вә шаһидләрсиз бахылсын.

1937-чи ил октябрын 12-дә ССРИ Али Мәһкәмәси һәрби Коллекциясы Сәјјар сессиясының (Матулевич, Зарјанов, Жигур) бағлы мәһкәмә ичласы олду.

Ичлас саат 16.25 дәгигәдә башланды.

Һ. Б. Зејналлы: «Өзүмү там һунаһкар һесаб едирәм, там тәслим олур вә мәрһәмәт диләјирәм».

Ичлас саат 16.40 дәгигәдә гуртарды.

Һәрби коллекия һәнәфи Баба оғлу Зејналлыны ән јүксәк чәзаја — күлләләнмәјә мәһкум етди.

ССРИ МИК-ин 11.XII-1934-чү илдән гүввәдә олан гәрарына көрә һеч бир шнкајәт гәбул едилмир вә һөкм дәрһал јеринә јетирилмәлидир».

Зејналлы һәнәфи Баба оғлунун күлләләнмәси һаггында һөкм 1937-чи ил октябрын 13-дә Бақыда ичра едилди. Истинтаг ишинин 392-чи сәһифәсинә бу барәдә арајыш тиклимишдир.

1955-чи ил апрелин 6-да Дөвләт Тәһлүкәсизлик Комитәсинин сәдри һ. Б. Зејналлының һәјат јолдашы Шәрифова Сәјјарә Сәттар гызының әринин ишинә јенидән бахылмасы хаһиши илә әләгәдәр әризәсини алмышдыр. С. Шәрифова өзү дә халг дүшмәнинин һәјат јолдашы олдуғуна көрә 8 ил мүддәтинә һәбсдә сахланылырды.

1957-чи ил мартын 30-да ССРИ Али Мәһкәмәси һәрби Коллекциясының гәрарына көрә 1937-чи ил сентябрын 12-дә ССРИ Али Мәһкәмәси һәрби Коллекциясының һәнәфи Баба оғлу Зејналлының истинтаг иши үзрә чыхартдығы һөкм дәјишдирилди вә чинајәт тәркиби олмадығы үчүн иш хәтм едилди.

БӘҚИР ВАҺАБ ОҒЛУ ЧОБАНЗАДӘ

Истинтаг иши № 12493

Милли кадрлары тамамла мәнв етмәк, илк нөвбәдә дүңяча мәшһур, даим дүшүнән, мүлаһизә едән, јени фикрли алимләри, мүтәфәккир вә интеллектуаллары арадан көтүрмәк — 30-чу илләрдә өлкән идарә едән рәһбәр кланын, габагчылы олан һәр шеји чајнаглајан гара әлләрин нијјәти белә иди.

1937—1938-чи илләрдә ССРИ ЕА-нын Азәрбајчан филиалынын демәк олар ки, бүтүн алимләринин истинтагы 12493 нөмрәли иш үзрә кечирди. Һәр шеји мәнв едән-инсан гәссабханасынын, даһа доғрусу, өлүм машынынын бу дәфәки нөвбәти гурбаны исә ССРИ ЕА Азәрбајчан филиалынын баш елми ишчиси, АПИ вә АДУ-нун дил вә әдәбијјат кафедрасынын мүдири, профессор Бәкир Ваһаб оғлу Чобанзадә (59 нөмрәли мәнбус) иди.

Бәкир Ваһаб оғлу Чобанзадә 1893-чү ил мајын 15-дә Крым шәһәри Гарасубазарда анадан олмушдур. 1908-чи илдә о, ибтидан кимназијаны битирмиш вә мүсәлман хејријјә чәмијјәти тәрәфиндән тәһсилни давам етдирмәк мәғсәдилә Истамбула көндәрилмишдир. 1914-чү илдә Истамбул литсејинин әдәбијјат шөбәсинин вә Истамбул университети нәздиндә әрәб вә франсыз дилләри үзрә али курслары битирәрәк мәктәб вә литсејләрдә бу дилләри тәдрис етмәк һүғуғу алмышдыр. Елә һәмнин илдәчә Будапешт университетинин тарих-филолокија факултәсинә дахил олмуш вә ораны 1918-чи илдә битирмишдир. 1920-чи илдә Б. Чобанзадә «Команикус» мәчәлләсиндә заһири синһармоник үғғунсузлағ вә түрк дилләриндә артикулјасија базасы проб-

Чобанзадә Бәкир
Ваһаб оғлу

ләми» мөвзусунда докторлуғ диссертасијасы мүдафиә етмиш вә түрколокија үзрә филолокија емләри доктору алимлик дәрәчәсини алмышдыр. Чобанзадәнин елми рәһбәри мәшһур академик Иғнатс Голдсијер олмушдур. О, Таврија университетинин дәвәти илә Кырма гајытмыш вә дилчилик кафедрасынын досенти тәјјин едилмишдир. 1922-чи ил мартын 15-дә профессор, 1924-чү илдә исә Крым университетинин ректору сечилмишдир.

1924-чү илдә Чобанзадә АДУ-нун вә Јени Түрк Әлифбасы Комитәсинин дәвәти илә Бақыја кәлминш вә бурада түрк дили вә әдәбијјаты кафедрасынын профессору сечилмиш, 1925-чи илдә исә Шәрг факултәсинин деканы олмушдур. 1927-чи илдә Чобанзадә Үмумиттифағ Јени Әлифба Мәркәзи Комитәси елми шурасынын сәдри тәјјин едилмишдир. 1928-чи илдә о, Москвада Шәрг Халғлары Институтунун һәгиғи үзвү сечилмишдир. Бурада Чобанзадә түрколог аспирантлары рәһбәрлик етмишдир.

1925—1933-чү илләрдә Азәрбајчан Терминолокија Комитәсинин гуманитар бөлмәсинин сәдр мүавини, сәдри вә рәһбәри олмушдур. 1930-чу вә 1934-чү илләрдә Фәрганә Али Педагожи Институтунда өзбәк дили вә әдәбијјаты кафедрасынын профессору ишләмишдир. 1932-чи илдән ССРИ ЕА-нын Азәрбајчан филиалында дил бөлмәсинин баш елми мүтәхәссиси, Азәрбајчан Елми-Тәдғигат Педагогика вә Психолокија Институтунун һәгиғи үзвү олмушдур. 1935-чи илдә Парис Дилчилик Чәмијјәтинин үзвү сечилмишдир.

Чобанзадә алман, мачар, франсыз, әрәб, фарс, түрк, рус вә демәк олар ки, бүтүн түрк дилләрини мүкәммәл билирди. Һәбс олунанадәк профессор Б. В. Чобанзадә мүхтәлиф дилләрдә вә мүхтәлиф аспектләрдә түрк дили вә әдәбијјаты проблемләри илә бағлы 150-дән чох китаб вә мәғаләләрини мүәллифи иди.

1937-чи ил январын 26-да Б. В. Чобанзадәнин һәбс олунмасы һағгында гәрар чыхарылды. О, иттиһам едилди ондан өтрү ки, 1924-чү илдән Бақыда јашадығы дөврдә әксингилаби милләтчи фәалијјәтдә олмушдур. Мәсәлән:

а) 1926-чы илдә Крым «Милли фирғәси» Мәркәзи Комитәси ашындан дүсават партијасы Мәркәзи Комитәси илә биркә иш бардә данышығлар апармышдыр.

б) Руһулла Ахундов Чобанзадә илә партија вә Совет һөкүмәтинә гаршы блокда әксингилаби тротскичи тәшкилатла биркә иш һағгында данышығлар апармышдыр.

в) Өзүнүн әдәби әсәрләриндә вә мүһазирәләриндә әксингилабчы милләтчи идеолокијаны кениш јаймышдыр, јәни

Азәрбајҗан ҶМ-нын 72—73-чү маддәләриндә нәзәрдә тутулан чинајәтләрдә тәгсирләндирилди.

Б. В. Чобанзадә 1937-чи ил январын 28-дә Кислөвөдскда «Горнјак» («Мә'дән фәһләси») санаториясында һәбс едилди вә муһафизәчи әскәрин көмәји илә Бақыја кәтирилди.

1937-чи ил февралын 7—9-да Чобанзадә илә илк истинтаг кеңирилди. Бурада ајдын олду ки, 1919-чу илдә о, Маҗарыстанын Гызыл Ордусунда хидмәт етмиш, 1920—1924-чү илләрдә Крым «Милли фиргә»синин үзвү вә катиби олмушдур. Елә бу истинтагдәча Б. В. Чобанзадә әксингилаби милләтчи фәалијјәт апардығыны е'тираф етмишдир, «Әксингилаби мөвгедә дураң, әксингилаби әләгәдә олдуғунуз шәхсләрин фамилияларыны дејин» суалына мütтәһим 1929-чу илдән таныдығы, ССРИ ЕА Азәрбајҗан филиалынын тарих институтунун директор муавини һәсән Имановун, 1929-чу илдән таныдығы «әксингилаби маһнылар охујан» Вәли Хулуфлунун, 1924-чү илдән таныдығы, АСЕ-нин әмәкдашы Јусиф Әлијевин, 1929-чу илдән таныдығы ССРИ ЕА Азәрбајҗан филиалынын әмәкдашы, әксингилаби милләтчи естигамәтләрин, әдәби әсәрләрин муәллифи, групун үзвләринин вә онларын әтрафындакы шәхсләрин әксингилаби мөвгедән тәрбијә едилмәси вә мөһкәмләnmәси сәһәсиндә фәал иш апаран, партија вә совет һөкүмәтинин сијасәтинә гаршы бөһтанлар јарјан Әли Назимин адларыны чәкмишдир. Сонра исә мütтәһим 1933-чү илдән таныдығы ССРИ ЕА Азәрбајҗан филиалынын тарих институтунун әмәкдашы Ағамир Мәммәдовун, 1925-чи илдән таныдығы АПИ-нин досенти вә ССР ЕА Азәрбајҗан филиалынын дил вә әдәбијјат институтунун әмәкдашы Абдулла Тағызадәнин адларыны сөјләмишдир.

1937-чи ил февралын 14-дә Б. В. Чобанзадәнин вәрдији әксингилаби вә пантүркист сијаһыја Әзиз Губајдуллинин, А. С. Букшпанын, Вәли Хулуфлунун, Ағамир Мәммәдовун, Ә. Саламзадәнин, һәсән Имановун, Мөвсүм Сәлимовун вә Әбдуловун адлары әләвә едилмишди.

Февралын 16-дакы истинтаг мәдәнијјәт чәһәси ишчиләри арасында апарылан әксингилаби милләтчи фәалијјәтә һәср олуңмушдур. «Сизин әксингилаби милләтчи фәалијјәтиниз нәдән ибарәт иди?» суалына Чобанзадә белә чаваб вермишдир: «Әксингилаби милли тәблиғат апармағ, пантүркизми кениш јаймағ, әксингилаби милләтчи азәрбајҗанлы зијалыларынын әксингилаби милләтчи вә пантүркист мөвгеләрини мөһкәмләндирмәк вә өз елми әсәримдә әксингилаби милли идејалары ирәли сүрмәкдән ибарәт иди».

«Сиз даһа кимләрә әләгәдә идiniz?» суалынын чавабында Чобанзадә ашағыдакы шәхсләрин адларыны чәкмишдир: (Бақы үзрә) 1925-чи илдән АТИ-нин досенти Јағуб Зәки, 1925-чи илдән Салман Мүмтаз, 1930-чу илдән Семашко адына хәстәхананын һәкими Әләкбәр Адыкәзәлов, 1925-чи илдән халғ сәһијјә комиссарлығынын ишчиси Ревед Ширински, 1933-чү илдән Руһулла Ахундов, 1930-чу илдән АПИ-нин профессору А. С. Букшпан, АПИ-нин досенти Идрис һәсәнов, 1925-чи илдән 30-чу иләдәк һәнәфи Зејналлы (милли тәмајулчү), 1925-чи илдән А. Р. Зифәлд, 1929-чу илдән А. В. Бағри (әксингилабчы-милләтчи), 1925-чи илдән Мәдинә Гијасбәји (мүсавәтчи), 1928-чи илдән АПИ-нин досенти Гасым Фејзуллајев, 1928-чи илдән аспирант Исмајыл Аббасов, 1928-чи илдән АДУ-нун тарихчиси Баба Әскәров, 1929-чу илдән бәстакар А. Рефетов, 1925-чи илдән муәллим Асија Акимова, 1929-чу илдән профессор А. Ахундов, 1930-чу илдән муһәндис Рүстәмбәј Султановла әләгәдә олдуғуну сөјләмишдир.

Сонра Шимали Гафгаз, Өзбәкистан, Ермәнистан, Түркмәнистан вә Ленинграддан олан шәхсләрин адларыны чәкмишди.

Февралын 17—19-да Чобанзадә «түркләрә әләгә сахладығыны, онларын мә'луматчысы вә Бақыда Түркијә консулу илә әләгәдә олдуғуну е'тираф етмишдир».

1937-чи ил мартын 3—5-и «һәбс олуңан күнәдәк мән әксингилаби милләтчи мөвгејиндә дурмушам вә ССРИ-дән ајрылмағ шәрти илә түрк-татар халғларынын вәһид мүстәгил дөвләт һалында бирләшмәси (Вәһид Туран дөвләти) мөгсәдини гаршыја гојмушам».

Сонра Чобанзадә көстәрмишдир: «Биз 1930-чу илдә әксингилаби милләтчи груп јаратмышдығ. Биринчи груп азәрбајҗанлы зијалылардан ибарәт иди (рәһбәри мән идим). Оунун тәркибинә ашағыдакылар дахил иди: Чаббар Мәммәдзадә, Гарабағлы, Фәрһад Ағазадә, Гулам Әләкбәрли, Әһмәд Сејидов, Әлисәбри Гасымов, Әбдулкарим Әфәндизадә, Абдуллајев, Салман Мүмтаз, Баба Әскәров, Исмајыл Аббасов, Әмирханов, Исмајыл Әлизадә, Әли Султанлы, Фејзулла Гасымзадә, Китинајев.

Икинчи группа Крым татар тәләбәләри дахил иди вә бу группа да мән рәһбәрлик едирдим. Үчүнчү груп Азәрбајҗан зијалыларындан ибарәт иди (рәһбәри Исмајыл һикмәт иди), Атабаба Мусаханлы, һәнәфи Зејналлы, Чаббар Әфәндизадә, Абдулла Тағызадә, Халид Сејид Хочајев, Микајыл Мүшфиг, Әли һүсејнзадә, Микајыл Рзагулијев, һүсејн Чавид, Әһмәд Чавад, Сурхај Јусупов вә Абдулла Шанғ

(Исмайл Гикмэт кедәндән сонра 1927-чи илдә бу группа да мән рәһбәрлик едирдим). Дөрдүнчү группу (азәрбајҗанлы зиялылар) Әзиз Губајдуллин апарырды. Онун тәркинбишә Ә. Саламзадә, Ағамир Мәммәдов, А. Букипан, М. Бајрамов, В. Хулуфлу, Гара Исмајлов, Әләскәр Әләкбәр, Мөвсүм Саламов вә һ. Биләндәрли дахил идиләр. Бешинчи груп Газан татарларындан ибарәт иди вә ону да Әзиз Губајдуллин апарырды.

1937-чи илдин мартында 6 истинтаг Чобанзадәнин Крымдакы фәалијјәтинә һәср едилмишди. 1937-чи ил апрелин 17—20-дә Чобанзадә Азәрбајҗандакы әксингилаби фәалијјәтини «ачыб сөјләмиш» вә Руһулла Ахундовун рәһбәрлији илә Азәрбајҗанда әксингилаби Азәрбајҗан милләтчи тәшкилатын олдуғуну тәсдиг етмишдир.

Сонра Азәрбајҗанын районларында, Кәнчәдән Газахадәк олан јерләрдә тәшкилата чәлб олунан шәхсләр һаггында данышылды. 1937-чи ил апрелин 23—25-дә апарылан истинтагда Бәкир Чобанзадә бәлә бир суал верилди: «Азәрбајҗанын районларында силаһлы үсјана һазырлыгла бағлы тәшкилат тәрәфиндән практик олараг нә кими иш көрүлмүшдүр?». Мүттәним чавабында билдирмишди ки, Совет һөкүмәтинә гаршы үсјан үч вариантда олмалы иди:

1. Үсјаны дағ районларындан (Дәстәфурда, Кәдәбәдә, Кәлбәчәрдә вә б.) башламаг.

2. Үсјана Иран вә Түркијә илә сәрһәдјаны районларда башламаг. Чүнки орадан һәм силаһ алынмалы, һәм дә гулдур дәстәләри шәклиндә адамлар көмәјә кәлмәли идиләр.

3. Үсјана Бакынын өзүндәчә башламаг. Чүнки тәшкилат бәлә һесаб едирди ки, Бакыны әлә кечирмәк елә бүтүн Азәрбајҗаны әлә кечирмәк демәкдир.

Ијунун 13-дән мүстәнтиг Азәрбајҗанда баш верәчәк дәвләт чеврилишинин тәфәррүатыны ајдылашдырмышдыр. Чобанзадә демишдир ки, бу заман М. Ч. Бағыровун арадан көтүрүлмәси нәзәрдә тутулмушдур, онун јеринә Гүсәји Рәһманов кечмәли иди.

1937-чи ил ијунун 25-дә ССРИ-дә әксингилаби милләтчи пантүркист кизли тәшкилатын фәалијјәти һаггында суала чаваб верән мүттәним тәшкилатын ашағыдакы үзвләринин адыны чәкмишдир:

1. Рыскулов — РСФСР ХКШ сәдринин мүавини.

2. Исфәндијаров Сәнчәр — РСФСР МИК-ин кечмиш катиби.

3. Шугу Әмирәсән — Крым МССР ХКШ сәдри.

4. Рахимбајов — Өзбәкистан К(б)П МК катиби.

5. Јумангулов — РСФСР халг маариф комиссары.

6. Тәмо Годи — Дағыстан халг маариф комиссары.

7. Өхәр Әлијев — Гарачај-Чаркәз Ичрайјә Комитәсинин сәдри.

8. Солтанмәчид Әфәндијев — Азәрбајҗан ССР МИК сәдри.

9. Дадаш Бүнјадзадә — ЗСФСР халг торпаг комиссары.

10. Мустафа Гулијев — Азәрбајҗан ССР халг маариф комиссары.

Бурада, һабелә Москвада, Ленинградда, Самарада, Һәштәрханда, Саратовда, Улјановскда, Оренбургда, Донбәсдә вә Сибирдә дә пантүркист тәшкилатларын олдуғу көстәрилмишдир.

1937-чи ил ијулун 5—9-да мүстәнтиг Совет һөкүмәтинә гаршы фәал мүбаризә апармаг мөгәсәдилә пантүркист тәшкилатлар арасында әләгәләрин олмасы барәдә суаллар верир. Бурада «Әксингилабчы иттиһадчы тәшкилаты»нын ады чәкмиш вә ашағыдакы шәхсләрин тәшкилатын тәркинбинә дахил олдуғу көстәрилмишдир: Рүстәмбәј Султанов, Әли-Сәбтан Гасымов, Атабаба Мусаханлы, Сәмәд Шаһсуваров, Солтан Гәнизадә, Нурмәммәд Шаһсуваров, Пәнаһ Гасымов, Һамид Шахтаһтински, Јусиф Әлијев, Оруч Әлијев, Әшрәф Һачыјев, Рәшид Мәммәдов, Микајыл Рәһимли, Аббас Султанов, Илјасов, Гулу Гүсәјнов, Абдулла Шаһг, Шамил Маһмудов, Азадбәј Әмиров, Гафур Рәшид (Гантәмир), Фәтуллабәј Рүстәмбәјов, Чаббар Мәммәдзадә.

Ијулун 13—14-дә мүстәнтиг ленинградлы алимләрдән Самојлович вә Вәлинин әксингилаби фәалијјәти илә бағлы сорғу-суал апарыр. Ијулун 16—17-дә «Ваһид түрк-татар дәвләтинин тәркинбинә дахил олачак Дағыстанда әксингилаби милләтчи тәшкилат һаггында истинтаг апарыр. Ијулун 20—21-дә мүстәнтиг «Азәрбајҗанда практик олараг әксингилаби фәалијјәт көстәрән мүсаватчылар, иттиһадчылар вә милли-тәмајүлчүләр блоку һаггында ифадәләр алыр».

1937-чи ил ијулун 27-дә Чобанзадә Азәрбајҗанда әксингилаби тәшкилатлар вә елм чәһһәсиндә әксингилаби иш барәдә истинтаг олунур. Бурада А. В. Бағријин, П. К. Жузенин, С. В. Јелпагјевскинин, Бајбаковун, Увар-Уварын, Писаревскинин, Белјајевин, Рјуминин, Лапухинин, Кованконун, Камаровскинин, Маковелскинин, Јевлаховун, Фидолинин, Широкогоровун, Пахововун адлары чәкилир. Ијулун 28—29-да Б. В. Чобанзадә Рыскулов, ијулун 29-да Зифәлд, августун 2-дә Ј. Вәзиров, августун 25-дә Азәрбајҗан милли партиясы вә Әскәр Фәрәчзадә һаггында ифадә верир.

1937-чи ил сентјабрын 1-дә Чобанзадә сонунчу истин-

тагда она верилэн иттиһамларла бағлы күнаһкар олдуғуны е'тираф едир. Сентјабырын 2-дә Чобанзадәҗә верилэн элавә иттиһамлар үзрә гәрар чыхарылыр. «Чобанзадә практик оларағ өзүнүн әксингилаби фәалијјәтиндә ССРИ-јә гаршы силаһлы үсјана һазырлығла бағлы фәал иш аһармыш, һаричи дөвләтләрин кәшфијјат органлары илә әлағәдә олмуш вә онлара ССРИ барәдә вахташыры мә'луматлар вермиш, ССРИ-јә гаршы үсјан галдырылачағы һалда террор мөвгејиндә дајаначағы јәгин едилмишдир, јә'ни Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 21—64, 68, 70-чи маддәләриндә нәзәрдә тутулуш чинајәтләрдә тәгсирләндириләр.

Һәмин күн 1937-чи ил сентјабырын 2-дәчә Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 64, 69—1, 70 вә 73-чү маддәләриндә нәзәрдә тутулан чинајәтләрдә Б. В. Чобанзадәнин тәгсирләндирилмәси илә бағлы сонунчу иттиһамна мө тәртиб олунур:

1. Милли республикаларын ССРИ-дән силаһлы јолла ајрылмасына һазырлашан вә «Ваһид түрк-татар дөвләтинин јарадылмасына чалышан Үмумиттифағ әксингилаби пантуркист тәшкилат мәркәзинин үзвү кими ҮИК(б)П вә Совет һөкүмәтинә гаршы барышмаз мүбаризә мөвгејиндә дајанмышды.

2. Крымда, Азәрбајчанда, Өзбәкистанда вә Дағыстанда силаһлы үсјанын, тәхрибатын вә террорун һазырланмасы саһәсиндә билаваситә фәал иш апармышдыр.

3. Түркијә вә Польша тәшкилатларынын часусу кими иш апармышдыр.

1937-чи ил сентјабырын 21-дә Б. В. Чобанзадә Азәрбајчан ССР халғ даһили ишләр комиссары Д. Д. Сумбатов-Топуридзенин адына ашағыдакы мәзмунда әризә илә мүраччәт етмишдир:

«Өзүмүн әксингилаби милләтчи фәалијјәtimi е'тираф едирәм вә хаһиш едирәм нәзәрә аласыныз ки:

1. Мән өз ихтисасым үзрә совет Шәргинин илк профессорујам, бу ада Совет һөкүмәти тәрәфиндән лајиг көрүлмүшәм вә бу өлкәләрдә илк дәфә ана дилиндә мүһазирә охумушам.

2. Бүтүн елми фәалијјәtim дөврүндә тәхминән 150 елми әсәр јазмышам. Онларын 100-ү Азәрбајчан дили вә Азәрбајчан дилиндә әдәбијјат проблемләринин илк елми әсәсләрына һәср едилмишдир.

3. Јүзләрлә дилчи вә әдәбијјатшүнас мүтәхәссисләр һазырламышам.

Шаһлы Коммунист Партијасы вә Совет һөкүмәтиндән хаһиш едирәм ки, мәнә өз ихтисасым үзрә ишләмәјим вә Совет Иттифағынын гүдрәтини даһа да артырылмасында,

һабелә һәр чүр әксингилаби милләтчиләрин ифша олунмасында иштирак етмәк үчүн имкан јарадасыныз».

1937-чи ил октјабырын 12-дә ССРИ Али Мәһкәмәси һәрби Коллекцијасы Сәјјар сессиясынын (Матулевич, Зарјанов, Жигур) бағлы мәһкәмә ичласы олду. Ичлас саат 11.20 дәгигәдә башланды, саат 11.40 дәгигәдә гуртарды.

Мүтәһим сон сөзүндә билдирмишди ки, истинтагдан һеч бир шеј кизләтмәдији, һәр шеји ачыб сөјләдији, биркә ишләдији бүтүн јолдашларынын адларыны вердијинә көрә она күзөшт едилсин.

1937-чи ил октјабырын 12-дә Б. В. Чобанзадә ән ағыр чәзаја — күлләләnmәјә мәһкум едилди. һөкм дәрһал јеринә јетирилди. (Ишә Б. В. Чобанзадәнин 1937-чи ил октјабырын 13-дә күлләләnmәси һағғында арајыш тикилмишдир.)

1954-чү ил февралын 14-дә вә 1955-чи ил февралын 21-дә профессор Б. В. Чобанзадәнин һәјат јолдашы Ругијјә Кирејевна әринин ишинә јенидән бахылмасыны хаһиш едир.

1957-чи ил ијунун 6-да ССРИ Али Мәһкәмәси һәрби Коллекцијасынын чыхардығы гәрара көрә Б. В. Чобанзадәнин ишиндә чинајәт тәркиби олмадығына көрә иш хәтм едилди.

БАЛАБӘЈ ЧАББАР ОҒЛУ ҺӘСӘНБӘЈОВ

Истинтаг иши № 12493—6

1937-чи ил январын 28-дә Азәрбајчан ССР ХДНК Дөвләт Тәһлүкәсизлик Идарәсинә 1899-чү илдә анадан олмуш, иғтисадчы, профессор, Азәрбајчан Дөвләт Университетинин ректору, 1919-чү илдән Азәрбајчан К(б)П-нин үзвү Балабәј Чаббар оғлу Һәсәнбәјов һағғында арајыш даһил олду.

Һәсәнбәјов Балабәј
Чаббар оғлу

Араышда дежилди: «Тихомиров вэ Чичикаловун ифадэлэриндэн мүэјјөнлэшдирилмишдир ки, онлар һэсэнбэјовла экингилаби тротскичи элагэдэ олмушлар. Һэсэнбэјов мүхтэлиф мәсэлэлэр үзрэ партианын јеритдији хэттэ экингилаби тротскичи бөһтанлар атмышдыр.

Тихомиров көстәрмишдир ки, 1936-чы илдэ Һэсэнбэјов марксизм-ленинизм институтунун ишчилэринин вэ тэлэбэлэринин партија ичласында экингилаби тротскичи кими чыхыш етмишдир.

Һәмчинин ајдын олмушдур ки, Һэсэнбэјов университетдэ милләтчи эһвал-руһијјэли шәхсләрдән — Ағамир Мәмәдов, һейдәр Вердијев, Абдуллајев вэ башгаларындан ибарәт бир дәстэ дүзәлтмишдир.

Көстәриләнләрә әсасән Б. Ч. Һэсэнбэјов һәбс едилмәли вэ Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 72—73-чү маддәләри үзрә чинајәт мәс'улијјәтинә чәлб олунмалыдыр.

Елә һәмнин күн Б. Ч. Һэсэнбэјов һәбс едилмишдир (ашағыдакы сәбәбләрә көрә онун душтагда сахланма мүддәти ики дәфә узадылмышдыр: «Б. Ч. Һэсэнбэјов экингилаби тротскичи тәшкилатын үзвү олуб УИК(б)П-јә вэ Совет һөкүмәтинә гаршы мүбаризә васитәси кими һөкүмәт әлејһинә силәһли үсјан һазырланмасында иштирак етмиш, мэдәни чәбһәдә зијанкарлыг иши алармыш, террорун тәрәфиндә дурмушдур»).

1937-чи ил апрелин 16-да Азәрбајчан К(б)П Ворошилов Рајон Комитәсинин бүросу Б. Ч. Һэсэнбэјову «ХДИК органлары тәрәфиндән тутулмуш партија дүшмәни вэ экингилаби тротскичи» кими партија сырларындан чыхармышдыр.

1937-чи ил январын 29-да биринчи истинтагда Һэсэнбэјова «ән'әнәви» суал верилмишди: «Истинтага ајдын олмушдур ки, сиз экингилаби милләтчи тәшкилатын үзвүсүңүз. Буну е'тираф едирсинизми?». *Чаваб:* «Мән һеч вахт һеч бир экингилаби милләтчи тәшкилатын үзвү олмамышам. Һәмишә экингилаби милләтчилијә гаршы мүбаризә апармышам». *Мүстәнтиг:* «Экингилабчы тротскичиләрдән кимләри таныјырсыңыз?». *Чаваб:* «Рәсми мәнбәләрдән мәнә ашағыдакы экингилабчы тротскичиләр мә'лумдур: профессор Софронович, 1936-чы илдә һәбс едилмишдир, профессор Николајев, 1936-чы илдә һәбс едилмишдир, профессор Драбкин, Москваја кетмишдир, профессор Тихомиров вэ Чичикалов. Профессор Василјев вэ Гарбер һаггында да мә'луматым рәсми мәнбәләрдәндир». *Мүстәнтиг:* «Экингилабчы милләтчиләрдән кимләри таныјырсыңыз?». *Чаваб:* «Рәсми мәнбәләрдән мәнә мә'лум иди ки, кечмишдә

милли-тәмајулчүлүјә Хулуфлу, Ханбудагов, Чәбијев, Гәдирли, С. М. Әфәндијев, Талыблы гошулмушдулар. Мән исе һеч бир гејри-легал экингилаби иш апармамышам вэ буну мәнә он милјонларла адамлар десәләр дә инанын ки, јаландыр».

10—11 феврал 1937-чи ил, икинчи истинтаг. *Мүстәнтиг:* «ССРИ-дә елми чәбһәнин вәзијјәтилә бағлы экингилаби тротскичи көрүшләр барәдә сизә ким данышмышдыр?». *Чаваб:* «Хатырламырам, белә ки, бу чүр көрүшләр һаггында мәнә һеч ким бир сөз демәјиб». *Мүстәнтиг:* «Сизә Чичикаловун 31. I—1. II. 1937-чи илдә вердији ифадәсини тәгдим едирик». *Чаваб:* «Е'тираф едирәм ки, ССРИ-дә елм чәбһәсинин вәзијјәти һаггында Чичикаловла сөһбәтләрим олуб, һәтта бу барәдә дикар елми ишчиләрлә дә данышгларым ола биләрдди». *Мүстәнтиг:* «Инадкарлыг етмәјин! Сизә Тихомировун 19. XII. 1936-чы илдә вердији ифадәси тәгдим олунмушдур». *Чаваб:* «Мән экингилаби тротскичи бахымдан һеч нә данышмамышам». *Мүстәнтиг:* «Сиз, Гарберә экингилаби тротскичи көрүшләриниз барәдә данышмысыңыз. Буну да инкар едәчәксиниз?». *Чаваб:* «Бәли, инкар едирәм!».

Үчүнчү истинтаг тәхминән ики ајдан сонра 1937-чи ил апрелин 5-дә кеңирилмишдир. *Мүстәнтиг:* «Ахтарыш заманы сиздән экингилабчы Тротскинин әсәрләриндән көтүрүлмүш ситатлар тапылмышдыр. Булар ким тәрәфиндән јазылмышдыр?». *Чаваб:* «Өзүм јазмышам». *Мүстәнтиг:* «Нә үчүн?». *Чаваб:* «Бунлар мәнә 1931-чи илдә јаздыгым «Азәрбајчанда ишчи гүввәсинин тәкрат истәһсалы проблемиси» адлы елми ишим үчүн ләзим олмушдур». *Мүстәнтиг:* «Бәс бу ситатлары сонра нә үчүн сахламышдыңыз?». *Чаваб:* «Садәчә олараг онлар фикир вермәмишдим». *Мүстәнтиг:* «Чавабыңыз бизи гане етмир. Истинтаг сизин экингилаби сәнәдләр сахладыгынны мүэјјән етмишдир. Бизә мә'лумдур ки, сиз 1936-чы илин әввәлләриндә марксизм-ленинизм институтунда кеңирилән партија јыгынчагында халгымизын рәһбәрун Ленини вэ Сталиниә гаршы экингилаби чыхышлар етмишсиниз. Буну бојунуза алырсыңызми?». *Чаваб:* «Рәдд едирәм». *Мүстәнтиг:* «Сизә мүттәһим Тихомировун ифадәсини охујуруг». *Чаваб:* «Партија ичласында мәнә ирад рәтдулар ки, мүһазирәләриндә Ленини вэ Сталинин әсәрләриндән аз ситатлар кәтирирәм. Мән исе онлара чавабымда дедим ки, мәсәлә ситатларда дејил, онун мәһијјәтиндәдир, әсасландырылмасындадыр. Ахы, һәмү чалынан бир һаванын алтында ојнаја билмәз. Бу чавабымла мән

халгмызын рəһбəri Ленин вə Сталинə гаршы неч бир экингилаби мөвгедə олдуғуму етираф едə билмэрэм».

28 мај 1937-чи ил, дөрдүнчү истинтаг: (Бу истинтаг тэхминөн ики ајдан сонра олмушдур). *Мүстəнтиг*: «Ағамир Мəммədову таныјырсынызмы? Онун экингилаби миллэтчи мөвгелəриндэн сизə нə мə'лумдур?». *Чаваб*: «Ағамир Мəммədовун экингилаби миллэтчи мөвгеји һаггында мən неч нə билмирэм». *Мүстəнтиг*: «Чичкалов нсə ифадəсиндə демишдир ки, һэсэнбəјов экингилаби миллэтчи Ағамир Мəммədовла мүнтəзэм əлагə сахлајыр, онун экингилаби миллэтчи көрүшлəрини сијаси чəһэтдэн тамамилə дүзкүн һесаб едир. Бу ифадə илэ сиз дүз данышмамагда ифша олунурсунуз». *Чаваб*: «Јаландыр!».

Охучу көрүр ки, игтисади сијасət саһəсиндə илк азэрбајчанлы профессор, һэлэ 1931-чи илдə чидди монографиларын (инди онлар һарададыр? — З. Б.) мүэллифи олан һэсэнбəјова мүстəнтиг бата билмир вə елэ бу вахтдан истинтаг 3 нөмрəли методун тəтбигинə, јəни ишкəнчлэрə кеңир.

Бешинчи истинтаг ики ајдан сонра, 1937-чи ил августун 4-дэ олду. *Мүстəнтиг*: «Алты ајдан чохдур ки, сиз истинтага мугавимэт кəстəрир вə дүзкүн ифадэлэр вермирсиниз. Истинтаг гəти чаваб кəзлэјир. Сиз УИК(б)П, Совет дөвлəти вə бүтүн халг гаршысында һэр шеји ачыб сөјлэмэк фикриндэсиниз, јахуд сизи кэрək дикэр мүттəһимлəрин ифадэлəri, үзлəшмэлэр васитəсилə ифша едк?». *Чаваб*: «б ајдан чохдур ки, өзүмүн экингилаби тротскичи вə экингилаби миллэтчи тəшкилатларда иштиракымы бојнума алмајараг истинтага гəти мугавимэт кəстəрдијими етираф едирəm. Лакин инди УИК(б)П, Совет һөкүмəти вə совет халгы гаршысында экингилаби мүбаризэдэн əл чəкиб һэр шеји ачыб сөјлэмөји гəрара алдым вə истинтага экингилаби тротскичи вə экингилаби миллэтчи тəшкилатларда өзүмүн вə онларын дикэр үзвлəринини фəалијјəти һаггында əтрафлы, дегин ифадэлэр вермэк фикриндəјэм. Бојнума алырам ки, мən экингилаби тротскичи вə экингилаби миллэтчи тəшкилатларын үзвү олмушам». *Мүстəнтиг*: «Бахаг көрək, сиз нə гэдэр сəммисиниз! Экингилаби тротскичи вə экингилаби миллэтчи тəшкилатлара нə вахт вə ким тэрəфиндэн чəлб едилмисиниз?». *Чаваб*: «Экингилаби тротскичи тəшкилата мən 1936-чы илин əввəллəриндə тротскичи Чичкалов тэрəфиндэн чəлб олунмушам». *Мүстəнтиг*: «Экингилаби тротскичи тəшкилат Бақыда кимə гаршы вə нечə террорчу актлар һазырлајырды?». *Чаваб*: «1936-чы илин баһарында Чичкалов мənə деди ки, экингилаби тротскичи

тəшкилат Калининə, Ворошилова вə Бағырова гаршы террор һазырлајыр. Етираф едирəm ки, мən Чичкаловун террорист көрүшлəрилə шəрик идим вə террору УИК(б)П вə Совет һөкүмəтинə гаршы мүбаризə васитəлəриндэн бири һесаб едирдим».

Алтынчы истинтаг 1937-чи ил августун 26-да олмушдур. *Мүстəнтиг*: «Экингилаби миллэтчи тəшкилата нə вахт вə ким тэрəфиндэн чəлб едилмисиниз?». *Чаваб*: «1936-чы илин баһарында Мирзə Мəммədов тэрəфиндэн». *Мүстəнтиг*: «Истинтаг мүəјјэн етмишдир ки, үзвү олдуғунуз экингилаби миллэтчи тəшкилат өз гаршысына Азэрбајчанын ССРИ-дэн ажрылмасы вəзифəсини гојмушдур. Бу барədə нијə суурсунуз?». *Чаваб*: «Мənə бу барədə Мирзə Мəммədов данышмышдыр». *Мүстəнтиг*: «Экингилаби миллэтчи тəшкилата сиз кимлəri чəлб етмисиниз?». *Чаваб*: «Мən неч кəси чəлб етмəјə мачал тапмамышдым. Лакин АДУ-нун һазырлыг шəбəсинин мүдирини Баба Бабајевини, мүəллимлəri Исафил Ахундову, Аббас Нəбијевини вə китабхана мүдирини Ағамир Мəммədову һазырламаг истəјирдим. 1936-чы илин баһарындан мən онларла мүнтəзэм олараг ашагыдакы мөвзуларда экингилаби миллэтчин сəһбəтлэр апармага башламышдым:

а) Азэрбајчанын милли кадрлары ирəли чəкилмир, арадан көтүрүлүр. Бу ишдə мən вə һəмин шəхслэр УИК(б)П-јə бəһтан атараг ону тəгсирлəндирирдик.

б) Азэрбајчан мэдəнијјəти, дил вə əдəбијјаты инкишаф етмир. Һəмин шəхслэр мəним бу саһədəки экингилаби миллэтчи көрүшлəримлə шəрик идилэр. Лакин сонрадан мən бу ишин далында кетмədим вə экингилаби миллэтчин тəшкилатын олдуғу һаггында бу шəхслərə неч бир мə'лумат вермədим». *Мүстəнтиг*: «Нə үчүн?». *Чаваб*: «1936-чы илин пајызында экингилаби тəшкилатдан узаглашмага башладым, нə нсə мəндə шүбһə ојанмышды, сонра нсə бирдэн-бирə һəбс олундум».

1937-чи ил сентјабрын 2-дэ једдинчи истинтагда мүттəһимдэн сорушурлар: «Истинтаг мүəјјэн етмишдир ки, сиз Кировабад рајонунда Совет һөкүмəтинə гаршы силаһлы үсјан һазырламаг мөгсəди илэ экингилаби үсјанчы фəалијјэт кəстəрмисиниз. Етираф едирсинизми?». *Чаваб*: «Буну мən гəти рəдд едирəm!». *Мүстəнтиг*: «Сизə һэсэн Сəфəровун 7. VII. 1937-чи ил тарихдə вердији ифадəсини охујурут». *Чаваб*: «Сəфəровун да ифадəсини гəти рəдд едирəm!».

1937-чи ил сентјабрын 3-дэ Балабəј һэсэнбəјов өзүмүн күнаһкар олдуғуну «етираф етмишдир», ондан өтрү ки:

а) 1932-чи илдэ фэал экингилабчы тротскичи Чичикаловла элагэ сахламыш, 1936-чы илин эввэллэриндэ Бақы экингилаби тротскичи тэшкилатын тэркибинэ чэлб едилмишдир;

б) 1936-чы илдэ Мирзэ Мэммэдов тэрэфиндэн кизли экингилаби миллэтчи тэшкилата чэлб олуиуиш вэ онуи ишиндэ иштирак етмишдир;

в) Мэммэдовун тапшырығы илэ Агамир Мэммэдовла, Аббас Нэбијевлэ, Баба Бабајевлэ, Исафил Ахундовла экингилаби элагэ јаратмыш вэ онлары назырлајыб экингилаби миллэтчи тэшкилата чэлб етмэјэ чэид кестэрмишдир;

г) экингилаби тротскичи террорист Чичикаловун тэсир алтында УИК(б)П вэ Совет дэвлэтинэ гаршы эсас мүбаризэ васитэси кими террорун тэрэфиндэ дурмушдур;

д) Чичикаловдан өјрөнмишди ки, экингилаби тротскичи тэшкилат Калипинэ, Ворошилова вэ Бағырова гаршы террорчу актлар назырламышдир, лакин онлары һэјата кечирэ билэммишдир.

Јэ'ни Б. Ч. Гэсэнбэјов Азэрбајчан ССР ЧМ-нин 64, 69, 70 вэ 73-чү маддэлэриндэ нэзэрдэ тутулап чинајэтлэр үзрэ кунанландырылмышдыр.

1937-чи ил октјабрын 10-да ССРИ Али Совети Гэрби Коллекијасы Сэјјар сессиясынын (Матулевич, Зарјанов, Жигур) назырлыг ичласы олду: «Б. Ч. Гэсэнбэјовун ишинэ бағлы мэхкэмэ ичласында, мүдафиэчисиз, иттинамчысыз вэ шаһидлэрсиз бахылсын».

1937-чи ил октјабрын 11-дэ, саат 17.45 дэгигэдэ ССРИ Али Мэхкэмэси Гэрби Коллекијасынын бағлы мэхкэмэ ичласы кечирилди. Б. Ч. Гэсэнбэјов өзүнү кунанкар билди. Сон сөздэ мүттэһим кунанынын јункүллэширилмэсини хаһиш етди. Мэхкэмэнин ичласы саат 18-дэ сона јетди.

Һэмин кун университетин ректору, профессор Балабэј Чаббар оғлу Гэсэнбэјов эн ағыр чэзаја — күллэлэнмэјэ мэхкум едилди. Истинтағын ишиндэ Б. Ч. Гэсэнбэјовун өлүм һөкүмүнүн 1937-чи ил сентјабрын 12-дэ Бақы шэһэриндэ јеринэ јетирилдији һагында арајыш вар.

1956-чы ил апрелин 7-дэ Б. Ч. Гэсэнбэјовун иши илэ элагэдэр чыхарылан һөкүм лэғв едилмэси һагында гэрар ССРИ Али Мэхкэмэси Гэрби Коллекијасына тэгдим едилди.

Б. Ч. Гэсэнбэјовун ишинэ јенидэн бахылмыш, ССРИ Али Мэхкэмэси Гэрби Коллекијасынын 1937-чи ил октјабрын 11-дэ чыхардығы һөкм 1956-чы ил сентјабрын 15-дэ ССРИ Али Мэхкэмэсинин Гэрби Коллекијасынын гэрары-

на көрэ лэғв едилмиш вэ чинајэт тэркиби олмадығына көрэ иш хэтм олуиуишдур.

БӨЈУКАГА МИРГАСЫМ ОҒЛУ ТАЛЫБЛЫ

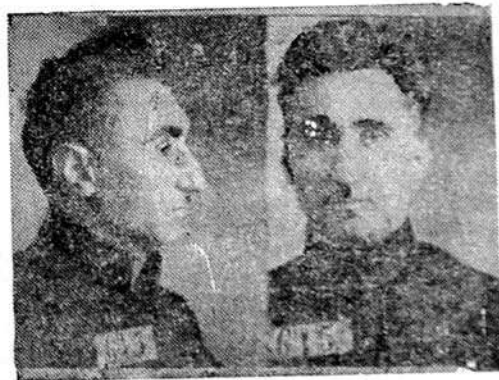
Истинтаг иши № 12493—78

1936-чы ил декабрын 25-дэ Азэрбајчан Кб)П Ворошилов Рајон Комитэси имзасыз мэхтуб эсасында 1918-чи илдэн партијанын үзү олап Бөјукага Миргасым оғлу Талыблыны «ашкар едилмэмиш милли-тэмэјүлчү кими» партија сыраларындан чыхармышдыр.

1937-чи ил јанварын 8-дэ баш лејтенант Атакишијев (кэлэчэк халг комиссары) Азэрбајчан ХДИК ДТИ-нин рэиси Керасимова ашағыдакы мэмзунда арајыш тэгдим етмишдир: «1897-чи илдэ Салјанда анадан олмуш, Азэрбајчан ССР Халг Торпаг Комиссарлыгынын кечмиш эмэкдашы, Јазычылар Иттифагынын, Азэрбајчан МИК-ин, Бақы Советинин үзү Бөјукага Талыблы экингилаби миллэтчи мејллэринэ көрэ партија сыраларындан харич едилмишдир. ДТИ-дэки материаллардан көрүнүр ки, Бөјукага Талыблы партија сыраларында икэн икнүзлү рол ојнамыш, партија вэ Совет һөкүмэтинин үнанына, онун јеритдији милли сijasэтэ гаршы экингилаби миллэтчи эһвал-руһијјэли чыхышлар етмишдир.

Кестэрилэнлэрэ эсасын Бөјукага Талыблынын һэбэ олунуб Азэрбајчан ССР ЧМ-нын 72-чи маддэси үзрэ мэсулијјэтэ чэлб едилмэсини зэрури сајырам».

Елэ һэмин кун Азэрбајчан ССР ХДИК Идарэси рэиси

Талыблы Бөјукага
Миргасым оғлу

Сумбатов Талыблынын һәбси һаггында чыхарылан гәрәры тәсдиғ етди. 1937-чи ил январын 9-да онун һәбс едилмәси үчүн ордер верилди.

10 январ 1937-чи ил, биринчи истинтаг: «Истинтага мә'лумдур ки, сиз кизли мусаватчы тәшкилатын үзвүсүнүз? Буну бојнуруза алырсынызмы?». *Чаваб:* «Гәти рәдд едирәм. Мән һәмнишә мусаватчыларә гаршы мүбаризә апармышам вә апарырам». *Мустәнтиг:* «Мусаватчылардан шәхсән кимләри таныјырсыныз?». *Чаваб:* «Драматург Чәфәр Чаббарлыны, Главлитин рәиси Ибраһим Еминбәјлини, БХМШ мүдирә Нүсәјнову, шаир Микајыл Мүшфиги, күрәкәним Әбусалам Сәмәдову вә Рәһим Вәкилову. Олар һәмнишә дејирдиләр ки, Азәрбајҗан чар дөврүндә олдуғу кими, 1920-чи илдән сонра да асылы мүстәмләкә вәзижәтиндә галмышдыр».

23 январ 1937-чи ил, икинчи истинтаг. *Мустәнтиг:* «Истинтаг сиздән тәләб едир ки, таныдығыныз бүтүн мусаватчыларын адларыны сөјләјсиниз». *Чаваб:* «Адларыны чәдикләримдән башга даһа һеч кәси танымырам». *Мустәнтиг:* «Дуз данышмырсыныз. Мәммәд Нәсән Баһарлыны таныјырсынызмы?». *Чаваб:* «Бәли, онула 1925—1926-чы илләрдән танышам. Лакин мусаватчы олдуғуну билмирәм». *Суал:* «Мусаватчылардан даһа кимләри таныјырсыныз?». *Чаваб:* «Һеч кими танымырам». *Суал:* «Истинтаг сизә инанмыр вә таныдығыныз бүтүн мусаватчыларын адларыны сөјләмәји тәләб едир». *Чаваб:* «Јенә дә билдирәм ки, шәхсән мусаватчылардан даһа һеч кәси танымырам вә һеч кәсин дә адыны үзкә билмәрәм». *Мустәнтиг:* «Истинтаг бир даһа әмин олур ки, сиз сәмини дејилсиниз вә таныдығыныз мусаватчыларын адларыны сөјләмәк истәмирсиниз. Сизә тәклиф едирик ки, билә-билә јалан ифадәләр вермәкдән гачын вә ачгај дүз данышын!». *Чаваб:* «Мән әввәл вердијим чавабларын үстүндә дурурам. Мусаватчылардан даһа һеч кәс мәнә мә'лум дејил». *Мустәнтиг:* «Бир һалда ки, сиз инад едирсиниз вә дүз данышмаг истәмирсиниз, истинтаг сизә ифша етмәји гәрәра алыр! Сејид Нүсәјн Садыхову таныјырсынызмы?». *Чаваб:* «Садыхов Јазычылар Иттифакынын үзвүдур. Ону 1936-чы илдән таныјырам. Лакин онун мусаватчы олдуғу мәнә мә'лум дејил». *Мустәнтиг:* «Мәммәдәмин Рәсулзадәнин күрәкәни кими дә танымырдыныз?». *Чаваб:* «Танымырдым. Бу барәдә ачгај Сүләјман Рустәмдән ешитмишдим». *Мустәнтиг:* «Мусаватчы Мусаханлы илә танышынызмы?». *Чаваб:* «Хејр». *Мустәнтиг:* «Әһмәд Чавады мусаватчы кими таныјырдынызмы?». *Чаваб:* «Әксингилаби мусаватчы идеолокијанын тәрәфдары олан шаир кими ајры-ајры әсәрләриндән мәнә мә'лум иди».

Мустәнтиг: «Әксингилаби әһвал-руһијјәли элементләрдән кимләри таныјырсыныз?». *Чаваб:* «Нүсәјн Чавиди. Башгаларыны танымырам». *Мустәнтиг:* «Дуз данышмырсыныз! Пепинов сизә танышдырмы?». *Чаваб:* «Онун һаггында һеч нә билмирәм!». *Мустәнтиг:* «Солтан Мәчид Гәнизадәни таныјырсынызмы?». *Чаваб:* «Бу фамилијаны биринчи дөфә ешидирәм!». *Мустәнтиг:* «Әксингилаби әһвал-руһијјәли шәхсләрдән сизә даһа кимләр мә'лумдур?». *Чаваб:* «Даһа һеч кәси танымырам». *Мустәнтиг:* «Истинтаг мүддәтиндә мүнтәзәм оларәг сиз таныдығыныз әксингилаби элементләрин адларыны сөјләмәкдән чәкинирсиниз. Мүбаризәни дајандырмағы вә доғру-дүзкүн ифадәләр вермәји тәклиф едирик. Истинтага мә'лумдур ки, сиз диқәр шәхсләри дә таныјырсыныз. Олар һаггында истинтага ифадә вермәјинизи тәләб едирик!». *Чаваб:* «Әксингилаби әһвал-руһијјәли шәхсләрдән даһа һеч кәси танымырам». *Мустәнтиг:* «Макинскиләрдән кимләри таныјырсыныз?». *Чаваб:* «Ачгај бир иһфәри — Әлибәјни». *Мустәнтиг:* «О сизә әксингилаби әһвал-руһијјәли шәхс кими танышдырмы?». *Чаваб:* «Хејр, бу барәдә мәнә һеч нә мә'лум дејилди». *Мустәнтиг:* «Мусаватчылардан даһа кимләри таныјырсыныз?». *Чаваб:* «Даһа һеч кәси». *Мустәнтиг:* «Сиз милли тәмајүлчүсүнүз. Буну е'тираф едирсинизми?». *Чаваб:* «Мән һеч вахт милли тәмајүлчү олмамышам».

1937-чи ил февралын 23-дә, үчүнчү истинтагда Талыблы мустәнтигин она атдығы бүтүн ифтиралары јенә рәдд едир.

28 феврал 1937-чи ил, дөрдүнчү истинтаг. *Мустәнтиг:* «Ахтарыш заманы сизин евиниздән гадаган олунмуш? Тәснит: Мән түркәм» грамофон валы вә УИК(б)П вә Совет һөкүмәтинә беһтан мәзмулу «Гырмызы террор» әксингилаби китаб тапылмышдыр». *Чаваб:* «Грамофон валы һардаса евдә иди, лакин китабын исә евдә сахланмасыны мән гәбаһәт һесаб етмирдим». *Мустәнтиг:* «Сиз әввәлләр Әдлјјә Комиссары вә Азәрбајҗан ССР прокурору ишләмисән?». *Чаваб:* «Бәли, 1925—26-чы илләрдә бу вәзифәләрдә олмушам». *Мустәнтиг:* «Јәгин ки, чинајәт мәчәлләсини билдиниз?». *Чаваб:* «Бәли». *Мустәнтиг:* «Онда һечә дејә биләрсиниз ки, бу китабын евдә сахланмасы гәбаһәт дејил». *Чаваб:* «Китабы мәнә МК-нын катиби вермишди вә она көрә дә белә һесаб етдим ки, ону евдә сахлаја биләрәм». *Мустәнтиг:* «Истинтаг әмин олур ки, сиз китабы евдә сахламагла әксингилаби чинајәт төрәтдијинизи бојнуруза алмаг истәмирсиниз».

Охучу көрүр ки, истинтаг мүттәһим Талыблынын гаршысында нә гәдәр күчсүздүр. Бу о дөврүн мәтбуат орган-

ларынын жаздыглары материаллардан да мълум иди. Олар Талыблыдан жени бир факт ала билмэмшидилэр. Оуну ажры-ажры сөзлөрүнн эсас тутараг мүстэнтиг Хорен Григоржан сэл хэмнн күн февралын 28-дэ мүттөнннн иши илэ элагэдэр ики акт тэртиб етмишдир. Биринчи — «Талыблы АЗК(б)П вэ Азэрбајчан ССР һөкумэт рәһбәрләрннэ бөһтан атараг дејир ки, куја рәһбәрлик мусаватчылары ифша етдијнэ көрө ону көзүмчыдыја салыб. Бундан сонра Талыблы билдирмишдир ки, онун иши үзрэ истинтаг Москвада апарылсын. Белэ ки, бурадакы мүстэнтигләр мүттөннн Азэрбајчанн партија тәшкилатына бөһтанчылыгыда иттиһан едирләр. Талыблы акты имзаламагдан имтина етмишдир». Икинчи — «28. 2. 1937-чи илдэ апарылан истинтаг заманы Талыблыја дикөр мүттөннләрнн ифадэләри тэгдим олундугдан сонра билдирилмишдир ки, үмумијјәтлә Азэрбајчанда ону милләтчи кими һазырлајандан сонра бир көс белэ дејэ биймәз ки, Талыблы милләтчи дејил. Чүнки һамы башга чүр сөјләмәкдән горхурду».

Бунула да күнләрлә, саатларла ишкәнчәләр башланды. Ону амансызчасына, әлләри, ајаглары илэ вэ резин шлангларла дөјмөјэ башладылар... Нәһајәт, Талыблы сынды. (Буна ким дөзәрди? — З. Б.).

1937-чи ил ијулун 13-дэ истинтагын мүддәти ики дөфә узадылдыгдан сонра Талыблы мүстэнтигләрнн диктәси илэ Сумбатова ашагыдакы мөзүмүндә әризә јазмышды: «6 ај әрзишдә мән истинтага сәмини ифадәләр вермәмишәм. Инди исе партија вэ Совет һөкумәти гаршысында тамамилә тәслим олуб мүғавимәти дајандырырам. Мән әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвүјәм вэ бу мәсәлә илэ элагэдәр әтрафлы ифадәләр вермәк истәјирәм. Мәнним ишим үзрә истинтагын сүрәтинн артырмаг үчүн сизин әмриннннн көзләјирәм».

Беләликлә дэ Григоржан, Маркаржан, Аветисјан, Галетјан вэ бу типли дикөр мүстэнтигләрнн удурдуглары дүнјанын мин бир мәнәсыз күнаһларында Талыблы өзүнүн тәгсиркар олдуғуну етираф етмәли иди. 1937-чи ил ијулун 13-дэ, бешинчи истинтагда Талыблы бојнуна алмышдыр ки, (башгалары кими — З. Б.) о, 1934-чү илдэ Рәһим һүсејнов вэ Әскәр Фәрәззадәннн васитәсилә, Руһулла Ахундов тәрәфиндән әксингилаби тәшкилата чөлб едилмишдир. Оуну гаршысына ашагыдакы вәсифәләр гојулмушдур:

1. Рәһбәрлик етдији апаратын јүз фаиз түркләшдирилмәси;

2. Јени үзвләр чөлб етмәк үчүн тәшкилатларла кадрларны топланмасы;

3. Плаплашдырмада әксингилаби милләтчи көстәришләрнн јайылмасы, даһа доғрусу плаплашдырма ишннэ зәрәр вурулмасы.

1937-чи ил ијулун 14-дә алтынчы истинтагда Талыблы етираф етмишдир ки, онун даһил олдуғу тәшкилатын эсас вәзифәси Азэрбајчанда Совет һакимийјәтинн девириәмкә вэ мүстәгил Азэрбајчан дәвләти јаратмаг, Иран Азэрбајчаннн, Дағыстан вэ Күрүстаннн бәзи һиссәләри илэ бирләшәрәк харичи мүдахилә заманы силәһли үсјан јолу илэ Совет һөкумәтинн јыхмаг иди.

1937-чи ил ијулун 15-дә једдинчи истинтагда Талыблынын Бақы План Комитәсиндә вэ Дәвләт План Комитәсиндә ишләдији вахтларда апардығы зијанкарлыг ишләри илэ элагэдәр сорғу-суал башланмышдыр.

1937-чи ил ијулун 16-дә сәккизинчи истинтагда Талыблы әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвләри — Јерли сәнајә комиссары һүсејибала Ағавердијев, халг коммунал тәсәррүфаты комиссары һәмид Султанов, халг малијјә комиссары Надир Ибраһимов, республика дәвләт план комитәсиннн сәдри Әскәр Ејвазов, Азэрбајчан К(б)П МК-нын мәктәбләр шөбәсиннн мүдирнн Изманл Изманлов, республика прокурору Баһадур Вәлибәјов вэ Маштага Рајон Партија Комитәсиннн катиби Әһмәд Әһмәдов һаггында ифадәләр вермишдир.

1937-чи ил ијулун 20-дә, доғгузунчу истинтагда Талыблы әксингилаби тәшкилатын үзвләрннн дәвләт вәсантинн мәнимсәдикләри вэ бу вәсантинн әксингилаби тәшкилатын еһтијачларына сәрф етдикләри барәдә данышыр, Азэрбајчаннн рајонларында әксингилаби тәшкилатын фәалијјәти һаггында ифадә верир, һабелә јазычылардан һачы Нәзәрлиннн, Сәмәд Вурғунун вэ Әләкбәрлиннн, АҺИШ-ин кечмиш сәдри Исафил Рәһимовун, АЗДСИ-нин кечмиш рәиси Новруз Рзајевиннн вэ Харичи Тичарот Комиссарлыгынын кечмиш мүвәккили Ибад Әлијевиннн адларыны чәкир.

1937-чи ил ијулун 21-дә, онунчу истинтагда Талыблы ССРИ-нин дикөр шәһәрләрнндә ишләјән әксингилаби тәшкилатын үзвләри — азэрбајчанлылар, һабелә Азэрнәшриннн директору Әсәд Ахундов вэ МК јанында кәнд тәсәррүфаты мәктәбиннн ректору Күллүчански һаггында ифадәләр верир.

1937-чи ил августун 11-дә, он биринчи истинтагда Талыблы Салјан рајонунда апарылан «әксингилаби милләтчи иш» һаггында ифадәләр верир.

17 август 1937-чи ил, он икинчи истинтаг. Мүстәнтис: «Истинтагын әдәбијјат чәһәсиндә апарылан әксингилаби

милләтчи иш һаггында бә'зи мә'луматы вар вә сиздән тәләб олунур ки, бу мәсәлә илә бағлы ифадәләр верәсиниз». Талыблы: «1925-чи илдә мәним тәшәббүсүмлә Азәрбајчан Јазычылар Чәмијјәтинин тәшкил олунмасы мәсәләси галдырылмышдыр. Елә илк күнләрдән бура милләтчи, антисовет вә дикәр әксингилаби әһвал-руһијјәли шәхсләрин, бир нөв Салман Мүмтаз, мүсаватчылардан Гүсеји Чавид, Әһмәд Чавад, Сәмәд Мәнсур, Јусиф Вәзиров, иттиһадчылардан С. М. Гәнизадә, пантүркист Чобанзадә, түрк професорларыннан Гикмәт вә Фикрәт, гаты милләтчиләрдән Сәмәд Вурғун вә Микајыл Мүшфиг кими шәхсләрин јуvasына чеврилмишдир. 1927-чи илдә Јазычылар чәмијјәти «Гызыл гәләм»лә бирләшди вә Азәрбајчан Пролетар Јазычылары Чәмијјәти јарадылды. Бурада гаты милләтчиләрдән Мустафа Гулијев вә һачы Нәзәрли өз мөвгеләрини мөһкәмләндирдиләр».

Мүстәти: «Јазычылар Иттифагынын ајры-ајры үзвләринин әксингилаби фәалијјәтләри һаггында сизә нә мә'лумдур?». Талыблы: «Мәнә Азәрбајчан Јазычылар Иттифагынын әксингилаби әһвал-руһијјәдә олан үзвләринин апардыглары әксингилаби ишләр мә'лум иди:

1. Сәмәд Вурғун — әгидәли әксингилаби милләтчи. Абдулла Шаиглә бачанаг иди, онун милләтчи мөвгәјини ачыг-часына мүдафиә едирди.

2. Қазым Әләкбәрли — ЈИ-дә өзүнүн милләтчи хәттини јеридир, Сабирин јубилејини милләтчи руһда апармыш, Һ. Чавидин, Ә. Чавадын, А. Шаигин, М. Мүшфигин вә башгаларынын әксингилаби милләтчи чыхышларыны мүдафиә едир.

3. Тағы Шаһбази — көһнә милли-тәмајулчудур. Нәриман Нәримановла сых әләгә сахлајырды.

4. Һачы Нәзәрли — ЈИ-нин дахилиндә С. Вурғундан, М. Гүсејидән, Р. Рзадән вә И. Һафиздән ибарәт мөһкәм әксингилаби милләтчи груп јаратмышды.

5. Микајыл Мүшфиг — гаты милләтчи, Ә. Чавадын шакирди иди.

6. Мейди Гүсеји — Һ. Нәзәрлинин әксингилаби группун үзвүдур вә Азәрбајчанда авербахчылыг ишинин апарылмасында онун сәдагәтли көмәкчиси иди.

7. Әли Назим — әксингилаби мүсаватчы;

8. Јусиф Вәзиров — мәшһур мүсаватчы;

9. Гүсеји Чавид — иртичачы вә милләтчи. Онун бүтүн әсәрләри мүртәчә вә милләтчи бахымдан јазылмыш, бәдин чәһәтдән ашағы сөвијјәдәдир;

10. Әһмәд Чавад — мүсаватчы;

11. Сүләјман Рүстәм — милләтчи, Авербахла шәхсән әләгәси вар иди.

12. Абдулла Шаиг — милләтчи вә пантүркист иди.

1937-чи ил августун 20-дә, он үчүнчү истинтагда Талыблы мәхсуси олараг «1926-чы илдән Бақыда фәалијјәт көстәрән әксингилаби коалисија блоку; Дадаш Бунјадзадәнин рәһбәрлик етдији группун әксингилаби милләтчи фәалијјәти; һейдәр Вәзировун башчылыг етдији әксингилаби милләтчи тәшкилатын һәрби мәркәзи; «сағларын әксингилаби тәшкилаты» барәсиндә данышды.

1937-чи ил августун 22-дә, он дөрдүнчү истинтагда Талыблы «әксингилаби милләтчи тәшкилат тәрәфиндән Азәрбајчан ССР-ин халг тәсәрруфатынын планлашдырылмасына вурулан зијанкарлыг методлары» һаггында ифадәләр верир.

1937-чи ил августун 29-да, он бешинчи истинтагда Талыблы Надир Ибраһимовун әксингилаби милләтчи фәалијјәти һаггында ифадәләр верир.

1937-чи ил сентјабрын 7-дә, он алтынчы истинтагда Талыблы өзүнү әләвә олараг Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 64, 69 вә 73-чү маддәләри үзрә күнаһкар билмишдир.

1937-чи ил сентјабрын 14-дә, он једдинчи, ахырынчы истинтагда Талыблыны «террорист фәалијјәтилә» әләгәдар соргу-суал етмишләр. О билдирмишдир: «Әксингилаби мәркәз вә Руһулла Ахундов М. Ч. Бағырову 1935-чи илин јайында өлдүрмәк барәдә мәнә тапшырыг вермишди. Ону Зуғулбаја кедән јолда өлдүрмәлијдим. Бу ишдә мәнә Маштага Рајон Партија Комитәсинин катиби Әһмәд Әһмәдов көмәк едирди.

1937-чи ил сентјабрын 14-дә Бөјүкаға Талыблынын иши үзрә истинтагын баша чатмасы һаггында протокол тәртиб едилмишди. 1937-чи ил сентјабрын 20-дә исә иттиһам гәрары јазылды. Гәрарда дејилрди: «1936-чы илин ахырларында сילהлы үсјан јолу илә Азәрбајчанын ССРИ-дән ајрылмасы мәгәсәдини гаршысына гојан, партија вә һөкүмәт рәһбәрләринә гаршы террор тәтбиг едән, зијанкарлыг вә часуслуг иши апаран әксингилаби тротскичи милләтчи тәшкилат ашкар едилмиш вә дағыдылмышдыр.

Азәрбајчан әксингилаби тротскичи милләтчи тәшкилат өзүнүн әксингилаби фәалијјәтиндә тротскичи-зиновјевчи террорист мәркәз вә сағларын әксингилаби мәркәзи илә әләгәдә олмушдур.

Истинтаг тәрәфиндән мүзәјјән едилмишдир ки, 1918-чи илдән партијанын үзвү олған мүттәһим Бөјүкаға Талыблы

нечә илләр эрзиндә мәдәнијәт чәбһәсиндә әксингилаби милләтчи идејаларын тәблиғатчысы олмуш, өз фәалијәти илә Совет һөкүмәтинин бу сәһәдәки тәдбирләрини позмушдур.

Бөјүкаға Талыблы иттиһам едилир ондан өтрү ки:

1) Силаһлы үсјан јолу илә Азәрбајҗанын ССРИ-дән ајрылмасыны гаршысына мәгсәд гојан, УИК(б)П вә Совет һөкүмәти рәһбәрләринә гаршы террорчу актлар тәтбиғ едән, зијанкарлығ, капиталист өлкәләринин хејринә часуслуг иши апаран, тротскичи тәшкилатла иттифағда фәалијәт көстәрән Азәрбајҗан әксингилаби милләтчи тәшкилатын МК-сынын үзвү иди;

2) Милләтчи тәшкилатын зијанкарлығ үзрә, әксингилаби үсјанчы группаларын јаранмасы, партија вә һөкүмәт рәһбәрләринчә гаршы террорчу актларын һазырланмасы үзрә апардығы әксингилаби ишләрдән хәбәрдар олмуш вә ән нәһәјәт өзү практик оларағ әксингилаби ишләрин һәјата кечирилмәсиндә иштирак етмишдир:

а) әксингилаби тәшкилата үзвләр чәлб едилмәсиндә;

б) Азәрбајҗан ССР-ин рајонларында үсјанчы группалар тәшкил едилмәсиндә;

в) Азәрбајҗан ССР халғ тәсәрруфатынын планлашдырылмасына зијанкарлығ ишиндә;

г) нефт сәнәјәсиндә тәхрибатчылығ актларынын һазырланмасында;

д) партија вә һөкүмәт рәһбәрләринә гаршы террорчу актларын һазырланмасында.

Јә'ни Азәрбајҗан ССР ЧМ-нын 64, 69, 70 вә 73-чү мәддәләриндә нәзәрдә тутулан чинајәтләрдә тәгсирләндирилмишдир. Талыблы кунәһкар олдуғуну е'тираф етмишдир».

1937-чи ил октябрын 11-дә ССРИ Али Совети Һәрби Коллекиясы сәјјар сессиясынын (Матулевич, Зарјанов, Жигур) һазырлығ ичласынын протоколу тәртиб едилди: Талыблынын иши Азәрбајҗан ССР ЧМ-нын 64, 69, 70 вә 73-чү мәддәләри үзрә мәнкәмәјә верилмәли. Ишә бағлы мәнкәмә ичласында мүдафиәчисиз, иттиһамчысыз вә шаһидләрсиз бахылмалы.

1937-чи ил октябрын 12-дә ССРИ Али Мәнкәмәси Һәрби Коллекиясынын бағлы мәнкәмә ичласы олду. Ичлас саат 15.05 дәгигәдә башланды. Мүттәһим Талыблы өзүнүн кунәһкар олдуғуну е'тираф етди. Ичлас саат 15.25 дәгигәдә бағланды.

1937-чи ил октябрын 12-дә Һәрби Коллекия Бөјүкаға Талыблыны ән ағыр чәзаја — күлләләнмәјә мәнкум етди.

1937-чи ил октябрын 13-дә Б. М. Талыблы Бақы шәһәриндә күлләләнди.

1956-чы ил мајын 29-да Талыблынын ғызы Сона ханым һәрби прокурора атасынын ишинә јенидән бахылмасы вә бәраәт алмасы хаһиши илә мүраҷиәт едир.

1957-чи ил ијунун 25-дә ССРИ Али Мәнкәмәси һәрби Коллекиясынын гәрарына көрә Талыблынын иши илә әләгәдар 1937-чи ил октябрын 12-дә ССРИ Али Мәнкәмәси НК-нын чыхардығы һөкм ләғв едилмиш вә чинајәт тәркиби олмадығына көрә иш хәтм олунмушдур.

ИБРАҲИМ АБДУЛЛА ОҒЛУ ЕМИНБӘЈЛИ

Истинтағ иши № 12493—83

12493 нөмрәли истинтағ иши үзрә иттиһам олунан мүттәһим А. Х. Чичкалов 1937-чи ил январын 23—26 арасында вердији ифадәләрдә белә бир чүмлә ишләтмишди: «Еминбәјли әксингилаби милләтчи тәшкилата даһил иди. Мән онунла 1934-чү илин сонларындан әксингилаби әләгәдә олмушам». Бу чүмлә әсасында 1937-чи ил январын 28-дә Халғ Даһили Ишләр комиссарынын мүваһини Керасимовун адына ашағыдакы мөзмунда арајыш даһил олмушдур: «12493 нөмрәли истинтағ ишинин материалларындан көрүнүр ки, Азәрбајҗан К(б)П-нин үзвү, мөтбуағда дөвләт сиррләрини мүһафизә едән баш идарәнин рәисн Ибраһим Еминбәјли әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвүдур вә кизли мүсаватчыдыр». Фикрин бу шәкилдә ифадәси Еминбәјлинин елә һәмми кечә — 1937-чи ил январын 28-дәчә һәбс олунмасы үчүн әсас олмушдур.

Еминбәјли
Ибраһим
Абдулла оғлу

Һәмнин күн Азәрбајчан К(б)П МК-нын бүросу Бағыровун имзасы илә Азәрбајчан ССР Халг Маариф Комиссарлығынын илк партија тәшкилатынын 1894-чү илдә анадан олмуш Ибраһим Абдулла оғлу Еминбәјлинин әксингилабчы, тротскичи вә милләтчи кими партија сыраларындан чыхарылмасы һаггындакы гәрарыны тәсдиг етмиш вә о, Главлитин рәиси вәзифәсиндән кәтүрүлмүшдүр».

1937-чи ил январын 29-да биринчи истинтагда Еминбәјлијә дә стандарт суалла мұрачиәт едилмишдир: «Истинтага мә'лумдур ки, сиз әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвүсүнүз. Буну е'тираф едирсинизми?». *Чаваб:* «Рәдд едирәм».

2 феврал 1937-чи ил. *Мүстәнтиг:* «Сиз таныдығыңыз вә әлағәдә олдуғунуз әксингилаби тротскичиләрин һамысынын адларыны чәкмәдиниз. Истинтаг сиздән дүзкүн ифадәләр вермәји тәләб едир». *Чаваб:* «Мәнә һәбс едилмиш ашағыдакы әксингилабчы тротскичиләр мә'лумдур: профессорлардан Василјев, Чичикалов, Гарбер, Николајев, Софронович, Драбкина, Тихомиров, Кузовенко, Мигаворјан, Рахметов, досент Манвелов». *Мүстәнтиг:* «Истинтага мә'лумдур ки, сиз әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвүсүнүз. Дүзкүн ифадәләр верин!» *Чаваб:* «Мән һеч бир милләтчи тәшкилатын үзвү олмамышам вә дејиләм».

1937-чи ил февралын 7-дә үчүнчү истинтагда Еминбәјли өзүнүн «милли-тәмајүлчүлү»јү илә әлағәдар сорғу-суал едилмишдир. Бу мәсәлә 1937-чи ил февралын 9-да дөрдүнчү истинтагда ајдынлашдырылмышдыр.

1937-чи ил февралын 13-дә Ибраһим Еминбәјли М. Ч. Бағырова мәктубла мұрачиәт едир. Бурада о, өзүнүн әксингилаби милләтчи тәшкилата мәхсуслуғуну гәти рәдд едирди. «Бу мәсәлә илә әлағәдар мәнимлә нечә күн фәсиләсиз 14—15 саат сорғу-суал апармышлар. Мәнә верилән иттиһамлары гәти рәдд едирәм вә көмәк кәстәрмәјинизи көзләјирәм». Мүттәһим мәктубуна чаваб алмамышды.

1937-чи ил февралын 14—15-дә бешинчи истинтагда Еминбәјли јенидән өзүнүн әксингилаби милләтчи тәшкилата мәхсуслуғуну рәдд етмишдир. *Мүстәнтиг:* «Главлитин рәиси кими сиз нә үчүн өзүнүздә истифадәси гадаған едилмиш әксингилаби китаблар сахлајырдыныз: 1. «Зинојевин «Ингилаб или» китабына әлавә: 2. «Октјабрын дәрсләриндә»; 3. «Ленин вә Тротскинин көһнә «Искра»сы»; 4. М. Гүсәјновун «Мүсават партијасы кечмишдә вә һазырда»; 5. Ә. Гарајевин «Јахын кечмишдән». *Чаваб:* «Главлитин рәиси кими мән белә китаблары сахлаја биләрдим».

Онунчу истинтаг диндирмәсинә гәдәр Еминбәјли һәрһансы бир әксингилаби иш апардығыны инкар едир.

Бундан сонра мүттәһим истинтагын 3 нөмрәли методу тәتبиг едилди вә нәтичәдә Ибраһим Еминбәјлинин истинтагдакы олан давранышы бир андача дәјишди. *Мүстәнтиг:* «Милләтчи әһвал-руһијјәли шәхсләрин әксингилаби милләтчи вә бөһтан характерли сөһбәтләринә нечә мүнәсибәт бәсләјирдиниз?». *Чаваб:* «Мән һәмншә онларын бөһтан характерли сөһбәтләри вә фикирләри илә һәмрәј идим». *Мүстәнтиг:* «Сиз нә сәбәбә көрә башгаларынын әксингилаби милләтчи дүнјакөрүшләри илә разылашыб, өзүнүз дә милләтчи әһвал-руһијјәли чыхышлар едирдиниз?». *Чаваб:* «Она көрә ки, мән — Ибраһим Еминбәјли һәбс олунан күнәдәк әксингилаби милләтчи мөвгедә дурурдум».

1937-чи ил мартын 5-дә онунчу истинтагда Еминбәјли Тағы Шаһбазинин «әксингилаби милләтчи көрүшләри» һаггында ифадәләр верир.

1937-чи ил мартын 29-да И. Еминбәјли М. Ч. Бағырова анд мәктубу јазыр.

И. Еминбәјли нә гәдәр сәдәләһи инсан вә тәмиз үрәкли болшевик иди. Ахы, бу андичмәләр вә көз јашлары Бағырова һеч бир тә'сир кәстәрмирди, чүнки о, позгун Сталин террору гурбанларынын ишкәнчә «гајдаларына» өзү чидди нәзарәт едирди. Мәгсәд дә бу иди ки, И. Еминбәјли кими ингилаб романтикләри физики чәһәтдән арадан кәтүрүлсүн.

1937-чи ил апрелин 10—11-дә он биринчи истинтагда мүстәнтиг Еминбәјлијә «Азәрбајчанын рајонларында сәфәрдә оларкән апардығы әксингилаби сөһбәтләр» барәдә суаллар верир. Мүттәһим бу дәфә дә она верилән иттиһамлары гәти рәдд едир. Һәмнин күндән истинтаг санки 705 нөмрәли мүттәһимин олдуғуну унутур.

Еминбәјли 4 ај истинтага чағырылмыр вә буна көрә дә о, 1937-чи ил ијулун 21-дә Азәрбајчан ССР ХКШ сәдри Н. Рәһмановун (һәмнин вахта о да һәбс едилмишиди, ләкин Еминбәјлинин бундан хәбәри јох иди) адына әризә јазыр. Еминбәјли Рәһманова билдирирди ки, Бағырова 3 дәфә әризә илә мұрачиәт етсә дә ондан чаваб алмамышдыр. «Б ајдыр ки, һәбсдәјәм. Јакин 5 ајдан чохдур мәнимлә һеч бир истинтаг апарылмыр. Ајда бир дәфә мән чағырыб 3 дәгигәлик истинтаг апарырлар вә сорушурлар: «нодир, бојнуна алырсанмы?». Мән исә чаваб верирәм: «Хејр! Бојнума алмалы һеч бир шәј јохдур». «Онда әзиним кет отур вә истираһәт елә. Еләдикләрини бојнуна алмасан, чох отурачарсан вә башгаларындан даһа ағыр чәза алачарсан».

И. Еминбәлијә јенидән 3 нөмрәли метод тәтбиг едилир вә 1937-чи ил августун 20-дә о, мүстәнтигин дигтәсилә Сумбатов-Топуридзәјә «төвбә» әризәси јазыр: «7 ајдыр ки, мән сусурам. Нәһајәт, тәслим олмағы гәрәра алдым. Партија вә һөкүмәт гаршысында төрәтдијим чинајәт ишләри, тәшкилатдакы фәалијјәтим барәсиндә әтрафлы данышмағ истәјирәм. Билдирирәм ки, тәшкилата мән Руһулла Ахундов тәрәфиндән чәлб едилмишәм».

1937-чи ил августун 31-дә он икинчи истинтағ олду. *Мүстәнтиг:* «Сиз халғ комиссары Сумбатовун адына әризә илә мүрачнәт етмисиниз. Орада көстәрирсиниз ки, мүгавимәти дајаидырыб өзүнүзүн әксингилаби фәалијјәтиниз һаггында дүзкүн ифадәләр вермәк гәрәрына кәлмисиниз». *Чаваб:* «Мән өзүмүн әксингилаби фәалијјәтим һаггында истинтаға дүзкүн ифадәләр вермәк гәрәрына кәлмишәм». *Мүстәнтиг:* «Әксингилабчы милләтчи тәшкилата нә вахт вә ким тәрәфиндән чәлб олумусунуз?». *Чаваб:* «1935-чи илин апрел-мај ајларында Руһулла Ахундов тәрәфиндән әксингилаби милләтчи тәшкилата чәлб едилмишәм. Бир дәфә о, мәнә деди: Сән — Еминбәли дәфәләрлә дејирдин ки, Бағыровун шәхсиндә партија рәһбәрлији Азәрбајчанда дүзкүн сijasәт јеритмир. Азәрбајчан фактики оларағ мүстәгил республика кими фәалијјәт көстәрә билмир. Мән сәнә әввәлләр дејирдим ки, биз бу вәзјјәтдән чыхыш јолу тапмалығы вә мүбаризә апармалығы. Бундан сонра билдирди ки, Азәрбајчанда кизли милләтчи тәшкилат фәалијјәт көстәрир вә тәшкилата өзү рәһбәрлик едир. Мән — Еминбәли әксингилаби милләтчи тәшкилата дахил олмағ үчүн разылығ вердим». *Мүстәнтиг:* «Милләтчи тәшкилатын сизә мәълум олан тәркиби һаггында данышын». *Чаваб:* «Руһулла Ахундов, Микајыл Һүсејнов, Һәсән Сәфәров, Гәнбәр Садыгов, Рәһим Һәсәнов, Баба Әскәров, Мәммәд Мәммәдов, Әзим Һәсәнов, Вәли Хулуфлу, Әли Кәримов, Һәнәфи Зејналлы, Қазым Әләкбәрли, Давуд Рәсулзаде, Әһмәд Тринич, Мирзә Мәммәдов, Бөјүкаға Талыблы, Исмајыл Исмајылов, Әсәд Ахундов, Мәммәдсадығ Әфәндијев, Сејфулла Кәримов, Балабәј Һәсәнбәјов». *Мүстәнтиг:* «Тәшкилатын көстәришләри һаггында мәълумат верин». *Чаваб:* «Көстәришләр ашағыдакылардан ибарәт иди. 1. Совет һөкүмәтин дејирмәк үчүн силаһлы үсјан һазырламағ. 2. УИК(б)П вә Совет һөкүмәти рәһбәрләринә гаршы мүбаризә методу кими террордан истифадә етмәк. 3. Мәдәнијјәт чәбһәсиндә, кәнд тәсәррүфатында вә сәнәједә зијанкарлығы иши апармағ. Мән террорчулар групунда иштирак етмәк үчүн разылығ вермишдим. Бағырова гаршы террорчу акт ја Бағыровун

кабинетиндә, јахуд да јашадығы евин пилләкәнләриндән дүшәркән һәјата кечирилмәли иди. 1936-чы илин февралында тамам тәсадүфән Бағырова гаршы террорчу акты јеринә јетирмәк үчүн чох көзәл фүрсәт дүшмүшдү. Лакин мән горхдум. Беријаја гаршы террорчу акты исә башгалары јеринә јетирмәли идиләр». (Еминбәлинин Бағырова вә Беријаја суи-гәсд едилмәси һаггындакы ифадәси истинтағ ишинин 109—131-чи сәһифәләрини әһәт едир.)

1937-чи ил сентјабрын 22-дә Ибраһим Еминбәлијә Азәрбајчан ССР Чинајәт Мәчәлләсинин 73, 17—64 вә 21—70-чи маддәләри үзрә әләвә иттиһамлар тәғдим едилди. Ишдә Еминбәлинин әлејһинә дикәр мүттәһимләрин — Чичикаловун, Әли Кәримовун, Рәһим Һәсәновун, Микајыл Һүсејновун, Һәмид Султановун, Тихомировун вә Баба Әскәровун вердикләри ифадәләр дә вар иди.

1937-чи ил сентјабрын 22-дә Ибраһим Еминбәлинин иши үзрә истинтағын баша чатмасы һаггында протокол тәртиб олумушдү.

1937-чи ил октјабрын 4-дә иттиһам гәрәры тәртиб едилди. Еминбәли Азәрбајчан ССР ЧМ-нин 73, 64 вә 70-чи маддәләри үзрә иттиһам олуңду, ондан өтру ки;

1. 1 декабр 1934-чү илдә С. М. Кировун амансызчасына өлдүрүлмәсини һәјата кечирән, сонракы илләрдә (1934—1937) партија вә һөкүмәт рәһбәрләринә гаршы террорчу актлар һазырлаған әксингилаби тротскичи-зиновјевчи террорист тәшкилатын үзвү иди.

2. 1935-чи илдә кизли әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвү иди вә онун рәһбәр тәркиби илә тәшкилати әләғә сахлајырды.

3. Аз.К(б)П МК катиби М. Ч. Бағырова гаршы террорчу актлар һазырлајан террорист групун үзвү иди.

4. Террорчу иди. Бағырова гаршы террорчу акты физики чәһәтдән јеринә јетирмәк үчүн разылығ вермиш вә онун һазырланмасында практик иш апармышдыр. (Ишдә 1954-чү ил апрелин 9-да М. Ч. Бағыровла апарылан истинтағ заманы онун вердији ифадәдән чыхарыш вардыр. Бурада мүттәһим Бағыров она гаршы һансыса террорчу актын олмасыны гәти рәдд едир.)

1937-чи ил октјабрын 5-дә Сумбатов-Топуридзә тәрәфиндән иттиһам гәрәры тәсдиғ олумушдур.

1937-чи ил октјабрын 11-дә ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби Коллекијасынын (Матулевич, Зарјанов, Жигур) һазырлығ ичласынын протоколу јазылмышдыр. Ишә бағлы мәһкәмә ичласында, мүдафиәчисиз, иттиһамчысыз вә шаһидләрсиз бахылмасы гәрәра алынмышдыр.

1937-чи ил октябрын 12-дә саат 17.45 дәгигәдә баглы мәнкәмә ичласы кечирилмишдир. Ибраһим Еминбәјли күнаһкар олдуғуну бојнуна алмышдыр. Сон сөздә бағышланмасыны вә чәзасынын јүнкүлләшдирилмәсини хаһиш етмишди. Ичлас саат 18-дә баша чатмышдыр. Елә һәмин күн Еминбәјли ән ағыр чәзәја — күлләләмәјә мәнкум едилмишдир. Ишдә онун 1937-чи ил октябрын 13-дә Бақы шәһәриндә күлләләмәси һаггында арајыш вардыр. һөкмүн јеринә јетирилмәси һаггында акт ХДИК-ин биринчи Хүсу-си шәбәсинин, Хүсу-си архивиндә (VIII чилд, сәһ. 33) сахланылыр.

И. Еминбәјлинин һәјат јолдашы Фирузә Мәммәдтағы гызы Еминбәјли исә 1937-чи илдә һәбә едилмиш вә халг дүшмәнинин аилә үзвү кими сүркүн олунамышдыр. Сүркүндән 1946-чы илдә гајытмышдыр.

1954-чү ил ијулун 2-дә И. Еминбәјлинин оғлу Јавуз Еминбәјли атасынын ишинә јенидән бахылмасы хаһиши илә ССРИ Назирләр Советинин сәдри Маленковун адына әризә илә мүрачнәт етмишдир.

1955-чи ил декабрын 10-да ССРИ Али Мәнкәмәси Һәрби Коллекијасынын гәрәрына көрә И. Еминбәјлинин иши илә әләгәдар 1937-чи ил октябрын 12-дә ССРИ Али Мәнкәмәси һәрби коллекијасынын чыхардыгы һөкм ләғв едилмиш вә чинајәт тәркиби олмадығына көрә иш хәтм олунамышдыр.

ҺҮСЕЈНӘЛИ СҮЛЕЈМАН ОҒЛУ БИЛӘНДӘРЛИ

Истинтаг иши № 12493

1937-чи ил январын 26-да 12493 нөмрәли иш үзрә иттиһам олунан мүттәһимләрдән Б. Н. Тихомировун («АДУ-нун

Биләндәрли
Һүсејнәли
Сүлејман оғлу

мүәллимә Һүсејнәли Биләндәрлини әксингилаби тротски-чи тәшкилата мән чәлб етмишәм»), Рзагулу Мәммәдовун («Һүсејнәли Биләндәрли һәлә 1927-чи илдән әксингилаби тротскичи мөвгедә дурурду. О, кизли әксингилабчы тротскичидир») вә шаһид Мирзә Чаббар Мәммәдовун («1929—1932-чи илләр әрзиндә Һүсејнәли Биләндәрли мәни әксингилаби милләтчи истигамәтиндә һазырламышдыр. Бу заман о дејирди ки, Бақыда Совет һөкүмәтини девирмәк вәзифәсини гаршысына гојан әксингилаби тәшкилат фәалијјәт көстәрир») вердикләри ифадәләр әсасында 1905-чи илдә Газах рајонунун Ғыраг-Кәсәмәзли кәдиндә анадан олмуш, тарихчи, Партија Тарихи Институтунун баш елми ишчиси, АДУ-нун тарих мүәллимә Һүсејнәли Сүлејман оғлу Биләндәрли һәбә едилмиш вә Азәрбајҗан ССР ЧМ-нын 72/73-чү маддәләри үзрә чинајәт мәс'улијјәтинә чәлб едилмишдир.

1937-чи ил январын 31-дә Һүсејнәли Биләндәрли «әксингилаби тротскичи, мүсаватчы вә халг дүшмәни кими» УИК(б)П сыраларындан харнч едилмишдир.

Һ. Биләндәрли барәсиндә һәбә тәдбиринин мүддәти ики дәфә узадылмыш вә 12493 нөмрәли иш үзрә иттиһам олунан дикәр мүттәһимләрдән даһа чох диндирилмишдир (22 дәфә). Онун иши үзрә апарылан истинтагда о гәдәр чох ад вә фамилија чәклимиш, јени «фактлар» вә һадисәләр бахымындан мүстәнтиг үчүн о гәдәр «уғурлу» олмушдыр ки, мүстәнтиг Шер (сонрадан өзү дә халг дүшмәни кими һәбә олунамышдыр) 1/VII-1937-чи ил тарихдә гәрар чыхармышдыр: «Һ. Биләндәрлинин иттиһамы үзрә бүтүн истинтаг материалларыны 12493 нөмрәли группашдырылмыш Хүсу-си ишдән 13829 нөмрәли мүстәгил иш кими ајырмаг олар».

28 январ 1937-чи ил, биринчи истинтаг. Мүстәнтиг: «Истинтага мә'лумдур ки, сиз әксингилаби тротскичи тәшкилатын үзвүсүнүз. Әксингилаби ишдә иштиракыңыз һаггында данышмағынызы төвснјә едирик». Чаваб: «Мән һеч бир әксингилаби ишдә иштирак етмәмишәм вә әксингилабчы тротскичиләрлә һәмрә'ј олмамышам». Мүстәнтиг: «Сиз истинтага мүгавимәт хәттиндә дурурсунуз, бир даһа хатырладырыг ки, истинтагын сизни әксингилаби фәалијјәтиниз һаггында кифәјәт гәдәр мә'луматы вардыр. Сәминн вә әтрафлы ифадә вермәјинизи тәклиф едирик». Чаваб: «Тәкрат едирәм ки, мән һеч вахт әксингилаби фәалијјәтдә иштирак етмәмишәм вә әксингилабчыларла һәмрә'ј олмамышам». Мүстәнтиг: «Әксингилабчы тротскичиләрдән шәхсән даһа кимләри таныјырсыныз?». Чаваб: «Мәним әмин Мәммәдәли Биләндәрзадә һәбә олунамышдыр, лакин нә үчүн һәбә

олундугу мөнә мәлум дежил». *Мүстәнтиг*: «Тротскичиләрдән кимләрлә сиз әксингилаби тротскист характерләр сөһбәтләр апармысыныз?». *Чаваб*: «Мәним һеч кәслә әксингилаби тротскист характерли сөһбәтләрим олмайыб». *Мүстәнтиг*: «Бу, дүз дежил. Истинтага мәлумдур ки, тротскичиләрлә сизин әксингилаби тротскист характерли сөһбәтләриниз олуб. Истинтага онлар һаггында данышмағы тәклиф едирик». *Чаваб*: «Дежиләнләри рәдд едирәм вә өз ифадәмин үстүндә дурурам». *Мүстәнтиг*: «Сиз истинтага сәмини чаваблар вермирсиниз вә әксингилаби ишиниз, сизә мәлум олан тротскичиләрин әксингилаби фәалијәтини кизләтмәк мәгсәдилә истинтага мугавимәт көстәрирсиниз. Истинтаг бир даһа хатырладыр ки, сизин әксингилаби фәалијәтдә иштиракыныз һаггында онун мәлуматы вардыр. Буна көрә дә һәр шеји ачыгча бојнуруза алмағы тәкид едир».

Охучу әмин ола биләр ки, 12493 нөмрәли истинтаг ишини апаран мүстәнтигләрин илк диндрәмәдән башлајараг мүтәһинләри чашдыран стандарт суаллар јығыны вар иди. Сонра онлар мүтәһини тәк отагда сахлајыр, бир нечә күн ону нараһат етмәјәрәк өз фикирләри илә јалгыз гојрудулар.

4 феврал 1937-чи ил, икинчи истинтаг. *Мүстәнтиг*: «Сизә мәлум олан әксингилаби тротскичиләрдән кимләри хатырлајырсыныз?». *Чаваб*: «Гәзәтдә охуругум профессор Тихомировдан башга әксингилаби тротскичиләрдән даһа һеч кәси танымырам». *Мүстәнтиг*: «Тротскизм илк дөфә нә вахт гошулмусунуз?». *Чаваб*: «Мән һеч вахт әксингилаби тротскичи көрүшләрә гошулмамышам вә гошулмурам». *Мүстәнтиг*: «Бәс, әксингилаби милләтчи мөвгеләрдә дә һеч вахт дурмамысыныз?». *Чаваб*: «Мән һеч вахт әксингилаби милләтчи мөвгеләрдә дурмамышам». *Мүстәнтиг*: «Мәммәдов Мирзә Чаббары таныјырсынызмы? Сиз онун 22/ХІ-36-чы ил тарихдә вердији ифадәләрлә ифша олунурсунуз». *Чаваб*: «Рәдд едирәм. Мәммәдов мәним һаггында јалан ифадәләр вермишдир». *Мүстәнтиг*: «Сиз тамамилә долашмысыныз вә бош-бош данышырсыныз. Бу, нечә олур—сизин әксингилабчы кими ифша едирләр, дејирсиниз ки, о, сизин бунула әксингилаби милләтчи тәшкилата чәлб едир?». *Чаваб*: «О, јалан ифадәләрилә мәни әксингилабчы кими тәсвир етмәк истәјир». *Мүстәнтиг*: «Истинтаг сизин әксингилаби тәшкилата мәхсуслугунуз һаггында кифајәт гәдәр мәлумата маликдир, буна көрә дә мугавимәти дајандырмағы вә дүз данышмағы тәклиф едир». *Чаваб*: «Мән өз ифадәләримни тәсдиг едирәм». *Мүстәнтиг*: «Рзагулу Мөвсү-

мову таныјырсынызмы?». *Чаваб*: «1927-чи илдән таныјырам». *Мүстәнтиг*: «Истинтага мәлумдур ки, сиз 1927-чи илдән фәал, икнүзлү тротскичисиниз». *Чаваб*: «Хејр, мән буну бојнума алмырам». *Мүстәнтиг*: (Мөвсүмовун 26/Х-1936-чы ил тарихдә вердији ифадәсини охујур.) «Сиз тротскичисиниз, бу заман УИК(б)П-нин сијасәтинә бөһтан атарга «сүбут етмишиниз» ки, тротскичиләр фәһлә синфинин мәнафејини мүдафиә едирләр. Сиз инди дә әксингилаби тротскизмә мәхсуслугунузу рәдд едәчәксиниз?». *Чаваб*: «Бәли, мән буну рәдд едирәм. һеч вахт әксингилаби тротскичи олмамышам вә Мөвсүмовун ифадәләри јаландыр. Мән һеч вахт әксингилабчы олмамышам вә һеч бир әксингилаби тәшкилата гошулмамышам».

14 феврал 1937-чи ил, үчүнчү истинтаг. *Мүстәнтиг*: «Әксингилаби тротскичи тәшкилатын үзвү олдуғунузу етираф едирсинизми?». *Чаваб*: «Хејр, мән буну рәдд едирәм. һеч вахт әксингилаби тротскичи тәшкилатын үзвү олмамышам вә әксингилаби тротскичи көрүшләрә шәрик дејиләм. (Биләндәрли Рзагулу Мәммәдовла үзләшдириләркән онун үнванына дејилән бүтүн сөзләри рәдд етмишдир)».

1937-чи ил февралын 19-да дөрдүнчү истинтагда һ. Биләндәрли әксингилаби тәшкилата мәхсуслугуну јенидән инкар едир. Мирзә Мәммәдовла үзләшәркән о. Мәммәдовун бүтүн ифадәләрини тамамилә рәдд едир. Сонра мүстәнтиг сорушур: «Бәс, әксингилаби тротскичи Имамәли Ахундову таныјырсынызмы?». *Чаваб*: «Имамәли Ахундову хатырламырам. О, мәнә таныш дежил». *Мүстәнтиг*: «Ахундовун 16/Х-1936-чы ил тарихдә јаздығы ифадәсиндән көрүнүр ки, сиз 1927-чи илдә әксингилаби тротскист платформанын охунушунда вә әминиз Биләндәрзадәнин евиндә платформанын әксингилаби мөвгејинин мүзакирәсиндә фәал иштирак етмисиниз». *Чаваб*: «Һәр шеји инкар едирәм. Хејр!».

20—21 феврал 1937-чи ил, бешинчи истинтаг. *Мүстәнтиг*: «Сиз әксингилаби фәалијәтиниз һаггында сәмини ифадә вермәк фикриндәсинизми?». *Чаваб*: «Мәним ифадәләрим сәминидир — әввәл вердијим ифадәләри дә тәсдиг едирәм». *Мүстәнтиг*: «1927-чи илдән һәбс олунан күнәдәк фәал әксингилаби тротскичи олдуғунузу етираф едирсинизми?». *Чаваб*: «Инкар едирәм!» *Мүстәнтиг*: «Сизә Тихомировун 19/ХІІ-1936-чы ил тарихли ифадәсини охујуруг». *Чаваб*: «Тихомиров мәним үчүн шәкис-шүбһәсиз нүфузлу бир адам иди, ләкин онун ифадәсини мән инкар едирәм».

1937-чи ил февралын 22-дән, алтынчы истинтагдан башлајараг һ. Биләндәрли даһа «үрәјиачыг вә сәмини» олду вә истинтаг мүстәнтигләр гурдуғу хәтлә кетди. Биләндәр-

ли көстәрирди: «Тихомировла мәним әксингилаби сөһбәтләрим олмайыб, ләкин е'тираф едирәм ки, Тихомиров кими мән дә елми чәһәдә УИК(б)П хәттинә гижмәт верилмәсиндә әксингилаби тротскичи мөвгеләрдә дурурдум. Русијада тәһкимчилик һуғуғу барәдә мәсәлә үзрә марксизм-ленинизм мүддәаларыны тәфтиш етмәжә тәшәббүс көстәрирдим».

25—26 феврал 1937-чи ил, једдинчи истинтаг. *Мустәнтиг:* «Сизә әксингилаби тротскичи фәалијјәтдә иштиракыныз барәдә әтрафлы вә дүзкүн ифадә вермәк тәклиф едилр». *Ҷаваб:* «Мәним әксингилаби фәалијјәтдә һеч бир иштиракым олмайыб». *Мустәнтиг:* «Пантуркист әһвалируһијјәли шәхсләрдән кимләри танығырсыныз?». *Ҷаваб:* «Хулуфлу, Чобанзадәни, Губајдуллини». *Мустәнтиг:* «Сиз адлары чәкилән шәхсләр тәрәфиндән әксингилаби руһда һазырланмысынызмы?» *Ҷаваб:* «Бәли, мән е'тираф едирәм ки, Хулуфлу вә Тихомиров тәрәфиндән әксингилаби истигамәтдә һазырланмышам».

27 феврал 1937-чи ил, сәккинчи истинтаг. *Мустәнтиг:* «Сиз сон дәгигәјәдәк дүшмәнчи әксингилаби мөвгедә дуррусунуз вә тәрксиләһ едилмәк истәмирсиниз. Истинтаг хәбәрдарлығ едир ки, сизин фәал әксингилаби фәалијјәтинизи ифша едән кифәјәт гәдәр мә'лумата малиқдир. Буна көрә дә истинтаг дүзкүн ифадәләр вермәјинизи тә'кид едир». *Ҷаваб:* «Е'тираф едирәм ки, бу күнә гәдәр мән јалан ифадәләрлә истинтагы јанлыш јола апармаға чалышырдым. Бәјнума алырам ки, 1927-чи илдән әксингилаби тротскичијәм, әмин Мәммәдәли Биләндәрзадә вә Имамәли Ахундов тәрәфиндән әксингилаби руһда һазырланмышам, онларла әксингилаби тротскист сөһбәтләрдә иштирак етмишәм. 1928-чи илдә мән педагог Мирзә Ҷаббар Мәммәдов тәрәфиндән әксингилаби милләтчи-мусаватчы истигамәтдә һазырланмышам. 1931-чи илдә партија сырларына дахил олмушам, бунунла белә әксингилаби милләтчи мөвгәјими сахламагда давам етмишәм».

28 феврал 1937-чи ил, доғгузунчу истинтаг. Һ. Биләндәрли М. Ҷ. Мәммәдовла бирликдә өзүнү тамам «ифша едир». 1937-чи ил мартын 2-дә онунчу истинтагда Имамәли Ахундову, 1937-чи ил мартын 3-дә он биринчи истинтагда Баба Әскәрову, Тихомирову, Еминбәјлини «ифша едир».

Сағлам дүшүнчә нөгтеји-нәзәриндән Һ. Биләндәрлинин «ифшасы» тамам примитив характер дашыыр, ләкин әввәлчәдән һазырланмыш гурғунун јеринә јетирилмәси бахымындан истинтаг үчүн белә ифадәләр дүзү көјдәндүшмә иди. Ләкин көрүн, о вахт мүттәһимин дүшмән фәалијјәтинә чидди сүбут әвәзинә нечә мәнасыз фикирләр әсас көтүрү-

лурду. 1937-чи ил мартын 4-дә он икинчи истинтагда Һ. Биләндәрли профессор Тихомиров һағгында ифадә верәрәк демишдир: «Тихомиров тәләбәләр арасында Сталинин, Кировун вә Ждановун мәтбуатда дәрч олуна јени тарих вә ССРИ халғларынын тарихи үзрә консепктләриндән гәјдләрин әһәмијјәти вә Покровскинин тарих үзрә дәрслијинин тәнгиди һағгында изаһат иши апармамышдир. Тихомиров «халғчылар — марксизмин гәддар дүшмәнләридир» мүддәасы әлејһинә е'тираз етмишдир. 1937-чи ил мартын 5-дә он үчүнчү истинтагда мүттәһим билдирмишдир: «Фәрди террорун тәрәфиндә олдуғуму е'тираф едирәм». Доғрудан да истинтаг апаратынын бөјүк наилијјәти бах, будур!

16 март 1937-чи ил, он дөрдүнчү истинтаг. Һ. Биләндәрли Тихомиров, Чобанзадә, Зејналлы, Ағамир Мәммәдов вә Хулуфлу һағгында «ифшаедичи» ифадәләр вермишдир. 1937-чи ил мартын 20-дә он бешинчи истинтагда мүстәнтиг: «Террорист руһда ким тәрәфиндән һазырланмысыныз?» суалына Һ. Биләндәрли белә Ҷаваб вермишдир: «Тихомиров тәрәфиндән». Бу лап сајыгламадыр! 1937-чи ил мартын 31-дә он алтынчы истинтагда мүттәһим билдирмишдир ки, о, «тәләбәләрин тротскист характерли сәһвләрини өрт-басдыр етмишдир». 1937-чи ил апрелин 21-дә он једдинчи истинтагда мүттәһим өзүнүн «практик әксингилаби фәалијјәти һағгында» ифадә вермәји давам етдирмишдир. 1937-чи ил мајын 17-дә он сәккинчи истинтагда мүстәнтиг Һ. Биләндәрлидән әксингилабчы тротскичиләрин адларыны чәкмәји (!) тәләб етмишдир. Дөрд күн чәкән (20—23 мај 1937-чи ил) он доғгузунчу истинтагда мүстәнтиг сорушмушдур: «Истинтага әксингилаби фәалијјәтдә иштиракыныз вә әксингилабчы элементләрә әлагәниз барәдә данышың». *Ҷаваб:* «Хулуфлу, Әзим Далашов, Чобанзадә, Әли Назим, Зејналлы, Мәммәд Бајрамов, Рәһим Һәсәнөв, Гулам Бағыров, Сөһбәт Сумбатзадә, Губајдуллин, Һәсән Иманов гагы әксингилабчы милләтчи пантуркистдирләр». *Мустәнтиг:* «Сиз Азәрбајчанда әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвү олдуғунузу е'тираф едирсинизми?». *Ҷаваб:* «Бәли, е'тираф едирәм ки, мән Азәрбајчанда әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвүјәм. Тәшкилатын мәғсәди Азәрбајчанда Ленин—Сталин сijasәтинә гаршы мүбаризә апармағ вә Совет һөкүмәтинин милли сijasәтинә әксингилаби бөһтанлар јаймағ јолу илә азәрбајчанлы кәнчләр арасында бу мүбаризә үчүн кадрлар тәрбијә етмәк иди. Тәшкилатын сон мәғсәди исә Азәрбајчанын Совет Иттифағындан ајрылмасы вә онун Түркіјә бирләшмәси иди». *Мустәнтиг:* «Бу әксингилаби тәшкилатын рәһбәри ким иди?». *Ҷаваб:*

«Узвү олдугум бу тәшкилатын рәһбәри Руһулла Ахундов, Хулуфлу, Зејналлы, Чобанзада иди». Мүстәнтиг: «Бу әкенигилаби тәшкилата ким тәрәфиндән чәлб едилмишидир?» Часаб: «Милли мәсәләдә мәним тәрәддүд етдијими билән Вәли Хулуфлу 1930-чу илдә мәни әкенигилаби милләтчи тәшкилата чәлб етмишидир. Вәли Хулуфлунун вәси-тәсилә мәни әкенигилаби тәшкилатын дикәр үзләри илә олағәжә кирдим».

Ијирмичи истинтаг үч күн (25—27 мај 1937-чи ил) чәкмишидир. Биләндәрли јенидән тәкрар етмишидир ки, мусаватчылар вә тротекничиләрлә бир блокда әлағәдә олан әкенигилаби милләтчи тәшкилатын үзвүдүр. Ијирми биринчи истинтагда (10 ијун 1937-чи ил) мүстәнтиг онун әкенигилаби милләтчи тәшкилата чәлб едилмәси, үзвү олмасы һаггында ифадәсини тәсдиг етмәји јенидән тәләб едир.

Нәһајәт, 1937-чи ил ијунун 16-да ијирми икинчи истинтагда әкенигилаби тәшкилата чәлб едилмәк методлары һаггында јенидән сорғу-суал апарылмышыды.

Биләндәрлинин ишинә ону ифша едән дикәр мүттәһим-ләрин дә ифадәләри тикилмишидир. Үч дәрәҗә үзләшмә олмушдур. 1937-чи ил ијулу 4-дә Н. Биләндәрли Азәрбајчан ССР ЧМ-нин 17/70-чи маддәси үзрә (УИК(б)П-јә гаршы мубаризәдә террор тәтбиғ етмәк мөвгәјиндә дурмушдур) олава иттиһам олунмушдур.

1937-чи ил августун 7-дә Н. Биләндәрлинин истинтаг ининини баша чатмасы һаггында протокол тәртиб едилмишидир. 1937-чи ил августун 25-дә иттиһам гәрары гурашдырылыб јазылды.

1937-чи ил октябрын 10-да ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби Коллекијасы Сәјјар сессиясынын (Матулевич, Зарјанов, Жигур) һазырлығ ичласынын протоколу тәртиб едилди: Һүсәјнәли Сүләјман оғлу Биләндәрлинин иши Азәрбајчан ССР ЧМ-нин 70 вә 73-чү маддәләри үзрә мөһкәмәјә верилмәли. Ишә бағлы мөһкәмә ичласында, мудафиәчисиз, иттиһамчысыз вә шаһидләрсиз бахылмалы.

1937-чи ил октябрын 11-дә ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби Коллекијасынын бағлы мөһкәмә ичласы кечирилди. Ичлас саат 13.40 дәгигәдә башланды. Мүттәһим Н. Биләндәрли өзүнүн күнаһкар олдуғуну бојнуна алды. Сон сөздә күнаһынын јүнкүлләшдирилмәсини хаһиш етди. Ичлас саат 13.55 дәгигәдә баша чатды. (Буна бах: 10 ај истинтаг кетмишидир, нечә јүз кағыз вәрәғи мүхтәлиф јазыларла долдурулмушдур, узун сүрән 22 диндирмә просеси кечирилмишидир, чохла адамларын иттиһам олунмасы үчүн хејли материал топланмышдыр, белә «күчлү халғ дүшмәнинин» мөһкәмәси исә чәми 15 дәгигә чәкмишидир!)

1937-чи ил октябрын 11-дә Һүсәјнәли Сүләјман оғлу Биләндәрли ән ағыр чәзаја — күлләләнмәјә мөһкум олунмушдур. Һөкм һәмни дәгигә, дәрһал јеринә јетирилмишидир.

ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби Коллекијасынын 20 октябр 1956-чы ил гәрарына кәрә Н. Биләндәрлинин ишинә јенидән бахылмыш вә ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби Коллекијасынын 1937-чи ил октябрын 11-дә чыхардығы һөкм ләғв олунмуш, чинајәт тәркиби олмадығына кәрә иш хәтм едилмишидир.

МИКАЈЫЛ НАМАЗ ОҒЛУ ҺҮСҮЈНОВ

Истинтаг иши №12493—99

1937-чи ил январын 29-да М. Ч. Бағровун сәдрлији илә Азәрбајчан К(б)П МК бүросунун ичласы кечирилмишидир. Ичласын протоколундан чыхарышда (№ 180) дејилрди: «Азәрбајчан К(б)П МК-нын партија тәблиғаты, тәшвиғаты вә мәтбуаты шө'бәсинин мүдирини Микајыл Назам оғлу Һүсәјновун 1923—1924-чү илләрдә тротеккич иҗаләри һаггында Азәрбајчан К(б)П МК-ја дахил олан материалларла әлағәдәр о тутдуғу вәзифәдән вә партија сираларындан харич едилсин, Азәрбајчан К(б)П МК пленуму үзләринин тәркибиндән чыхарылсын. О, һабелә республика тәблиғатчылары курсунун мүдирини, марксизм-ленинизм институтунда вә тәблиғатчылар мәктәбиндә мүәллимлик вәзифәләриндән кәтүрүлсүн».

Һүсәјнов Микајыл
Назам оғлу

Арајыш елә һәмни күн Азәрбајчан ССР ХДИК ДТИ-нин мүстәнтигини Шер тәрәфиндән тәртиб едилмишидир: «1900-чү илдә Кәнчә шәһәриндә анадан олмуш, Азәрбајчан К(б)П МК-нын мәс'ул ишчисини Микајыл Назам оғлу Һүсәјнов Чи-

чикаловун вердији ифадэлэрэ эсасэн ифша олунмушдур. («Микајыл Һүсејнов Һәсәнбәјовун свиндә әксингилаби милләтчи мәсәлэләри музакирә едирди. Буну мәнә Тихомировун дәстәсиндән олан әксингилаби тәшкилатын үзвү Баба Әскәрөв данышмышдыр»). Дејиләнләрә эсасән М. Н. Һүсејнов һәбс олунмалы вә Азәрбәјчан ССР ҶМ-нын 72/73-чү маддәләри үзрә чинајәт мәс'улијјәтинә чәлб едилмәлидир».

Беләликлә, 12493 нөмрәли истинтаг иши үзрә 99-чу мүтәһим — Микајыл Намаз оғлу Һүсејнов да чәмијјәтдән бу чүр тәһрид олуиду. 1923—1924-чү илләрдә М. Һүсејновун тротскичи көрүшләри һаггында бир «хејрхаһ» шәхс мә'лумат вермишди, сонра Тихомировун дәстәсинә дахил олан Баба Әскәрөвдан Чичикалов өјрәнмишди ки, о, Һәсәнбәјовун свинә «кедирмиш». Бир сөзлә кимсә, һардаса, һәјсә деммишди. Бунунла да репрессия дөврүнүн нөвбәти гурбаны белә арадан көтүрүлмушдур.

Елә һәмни күн 1937-чи ил январын 29-да Микајыл Һүсејнов «әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвү олуб, мөвчүд гурулушун әлејһинә мүбаризә васитәси кими силәһлы үсјан вә УИК(б)П вә Совет һөкүмәти рәһбәрләринә гаршы террорчу актларын тәбтиги мөвгеләриндә дурмушдур» иттиһамы үзрә һәбс едилмишдир.

Нечә дејәрләр, тәки чанлы һисан олсун, онун иттиһамы вә арадан көтүрүлмәси үчүн маддәләр тапмаг асандыр. Охучу Микајыл Һүсејновун нә гәдәр бош, мә'насыз, чәфәнк иттиһамларла јүкләндијинин бир даһа шаһиди олур.

5 феврал 1937-чи ил, биринчи истинтаг. Һәмишә олдуғу кими, мүстәнтиг јенә дә стандарт суалларла М. Һүсејнову диндирмәјә башлајыр: «Истинтага мә'лумдур ки, сиз әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвүсүнүз. Буну е'тираф едирсинизми?». *Чаваб:* «Мән һеч бир әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвү дејиләм». *Мүстәнтиг:* «Истинтаг сиздән дүз данышмағы тәләб едир». *Чаваб:* «Мән гәти дејирәм ки, әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвү олмамышам. 1921-чи илдән УИК(б)П-нин үзвүјәм». *Мүстәнтиг:* «Әксингилаби әһвал-руһијјәли шәхсләрин конкрет олараг адларыны сөјләјин». Һүсејнов әдлијјә органынын ишчиси Гәмбәр Садыховун адыны чәкир.

1937-чи ил февралын 19—20-дә, икинчи истинтагда Һүсејнов Гәмбәр Садыховла бағлы диндирилир. Онун чавабларындан бири белә олмушдур: «1932-чи илин сонлары, јахуд 1933-чү илдә Садыховла сәснализм гуручулуғунун бәзи мәсәлэләри илә бағлы сөһбәтләримиздә бир сыра суаллар мејдана чыхырды: синифләр, дөвләтләрлә бағлы, физики вә әгли эмәк арасында зиддијјәтин арадан гағды-

рылмасы, шәһәрлә кәнд арасындакы фәргләрлә бағлы вә с. Садыхов ССРИ-дә сәснализм гуручулуғуна шубһә илә јанашырды». Бу заман мүстәнтиг Шер Һүсејнова демишди: «Бир һалда ки, сиз Гәмбәр Садыхову вахтында ифша етмә-мисиниз, демәли, өзүнүз дә онун фикрилә һәмрәј олмусунуз вә әксингилаби милләтчи мөвгедә дурмусунуз!» (Даһа нә дејәсән: дашдан кечән мәнтигдир! — З. Б.).

Бундан сонра Микајыл Һүсејнов дөрд ај диндирилмәмиш вә тәкадамлыг камерада сахланмышдыр. Лакин буна сәбәб башга иди. Бир дәгигә дә олсун дајанмајан өлүм конвејерини ишләтмәк үчүн мүстәнтигләр чатышмырды.

1937-чи ил ијунун 25-дә үчүнчү истинтагда мүстәнтиг јенә дә мүтәһимә Гәмбәр Садыховла бағлы суаллар вер-мәјә башлајыр. Һүсејновун сөзләри: «Әксингилаби кәстаришләрә истинадән о, Күрүчүстан вә Ермәнистанла бағлы зәрәрли вә јанлыш мүгајисәләр едир, Азәрбәјчанда мәдәнијјәт вә инчәсәнәтин инкишафына лазыми гижмәт вермирди. Коммунист Партијасынын милли сijasәтинә әксингилаби бөһтанлар атырды». (Бахын, Садыхов нечә адам имиш: Азәрбәјчанын јазыг вәзијјәтини һәлә 50 ил әввәлдән көрүрдү! — З. Б.).

28 ијун 1937-чи ил, дөрдүнчү истинтаг. *Мүстәнтиг:* «Әксингилабчы милләтчиләрдән даһа кимләри таныјырсыныз?» *Чаваб:* «Шаир Мүшфиги, АДУ-нун ректору Һәсәнбәјову, Азәрбәјчан драм театрынын директору Триничи, ССРИ ЕА Азәрбәјчан филиалынын сәдр мүавини Рухулла Ахундову, Азәрнәшрин директору Әсәд Ахундову, Масаллыдакы МТС-ин сijasи шө'бәсинин рәиси Салман Әскәрөву». Сонра Мүшфигин «әксингилаби милләтчилијини» әсәсләнди-ран бош, мә'насыз, ујдурма ифадәләр верлир: «Гранат» Москва енсиклопедијасында Фүзулинин күрд шаири кими верилмәси ону чох һиндәтләндирмишди. С. М. Әфәндијев дә буна өз гәти е'тиразыны билдирмишди вә Јазычылар Иттифагынын сәдри С. Шамилова ашағыдакы мәзмунда мәктүб јазмышды: «Јолдаш Шамилов! «Гранат» енсиклопедијасы редаксиясы Фүзулинин күрд јазычысы олдуғуну дүзкүн јазмамышдыр. Сиз буна гаршы мүтләг е'тиразыны билдирмәлисиниз!» Мәктүб Султан Мәчид Әфәндијев тәрәфиндән Азәрбәјчан дилиндә јазылмышдыр вә һазырда Азәрбәјчан К(б)П МК-дадыр».

Јазыг Султан Мәчид! О, артыг тәкадамлыг камерада иди вә өзүнә нә вахт диван тутулачағыны кезләјирди. Чүнки сонрадан һәбс едилмиш мүстәнтигләрин ифадәләриндән ајдын олмушдур ки, она башгаларына нисбәтән даһа чох, хүсусилә амансызчасына ишкәнчәләр верилмишдир!

Мүстәнтиг Микајыл Ҳүсејновун сөзләрини дәрһал тутмуш вә сорушмушду: «С. М. Эфәндијевин әксингилаби милләтчи көрүшләри һаггында сизә даһа нә мә'лумдур?». *Чаваб:* «Султан Мәчид Эфәндијев Азәрбајчан К(б)П МК-нын сәдр оларкән Ә. Гарајевин «Азәрбајчан К(б)П тарихи һаггында» вә Мирзәдавуд Ҳүсејновун «Мүсават партијасы кечмишдә вә инди» китабларына рә'ј верилмәси вә Ә. Гарајевин, М. Д. Ҳүсејновун тротскичи вә әксингилаби милләтчи сәһвләрилә бағлы мәсәләләр кениш мүзакирә едилмиши. Лакин о, Азәрбајчан К(б)П МК-нын бу мүһүм тапшырығына формал јанашмыш, мүзакирәләрдә вә комиссијанын чыхардығы нәтичәләрдә фәаллыг көстәрмәмишдир. (Охучу! Нәтичәни өзүн чыхарт! — З. Б.).

1937-чи ил ијулун 1-дә бешинчи истинтагда М. Ҳүсејнов Азәрбајчан дилиндә әксингилаби милләтчи мүһазирәләр охујан «әксингилабчы милләтчи» Балабәј Һәсәнбәјов һаггында ифадә вермишдир.

Сонра мүстәнтигә «халг дүшмәни» М. Ҳүсејновун ифша олунамасында ләнклик етдијини хатырлатмышлар. 1937-чи ил ијулун 15-дә алтынчы истинтагда мүстәнтиг мүттәһимдән сорушур: «Азәрбајчанда әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвү олдуғунузу етираф едирсинизми?» *Чаваб:* «Гәти шәкилдә билдирирәм ки, Азәрбајчанда әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвү дејиләм вә һеч вахт олмамышам».

Мүстәнтиг бу истинтаг иши үзрә һәбс едилмиш мүттәһимләрдән Әли Кәримовун вә Һәсән Сәфәровун ифадәләрини М. Ҳүсејнова охујур. Лакин о, јенә дә әксингилаби милләтчи тәшкилата мәхсуслуғуну гәти рәдд едир.

1937-чи ил ијулун 17-дә једдинчи истинтагда М. Ҳүсејнов мүстәнтигин зорла онун бојнуна гојдуғу бүтүн фактлары гәти шәкилдә инкар едир. Онун «әксингилаби инадкарлығыны» көрән мүстәнтиг дејир: «Сиз истинтага мугавимәт көстәрирсиниз. Дүз данышмағы вә күнаһынызы етираф етмәнизи мәсләһәт көрүрүк. Әкс тәгдирдә истинтаг ифша олунамағыныз үчүн дикәр методлардан истифадә едәчәкдир».

Буинула да ифшаедичи методун, јә'ни истинтагын үч нөмрәли методунун тәтбигинә башланды.

Микајыл Ҳүсејнову амансызчасына дөјүр, ағыр ишкәнчәләр верирдиләр. О бу чүр рофтары тәсәввүрүнә белә кәтирмирди, јатсајды јухусуна да кирмәзди!

Ифшаедичи амансыз методун тәтбиги нәтичәсиндә исә М. Ҳүсејнов 1937-чи ил ијулун 22-дә Сумбатов-Топуридзејә ашағыдакы мәзmunда әризә илә мүрачнәт етмәјә мәчбур

олур: «Истинтага мугавимәти дајандырмағы гәраа алдим. Мән һәгигәтән әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвүјәм, онун таркиби, әксингилаби практик фәалијјәти, тәшкилата чәлб едиләнләр, Азәрбајчанын рајонларында, хүсуслә Нухада, Кәнчәдә вә Губада апарылан әксингилаби ишләр, дикәр республикалардакы вә харичдәки тәшкилатларла олан әлағәләр һаггында мә'луматым вардыр. Илк дәфә мән 1935-чи илдә Руһулла Ахундов тәрәфиндән һазырланмышам вә онун рәһбәрлик етдији тәшкилата чәлб олунамышам. О, мәнә тәрчүмә вә редактә сәһәсиндә хүсуслә тапшырыглар верирди».

Әлбәттә ки, М. Ҳүсејнов бу әризәни күтбейин мүстәнтигин диктасилә јазмышдыр. Әкс тәгдирдә «тәрчүмә вә редактә сәһәсиндә нә кими хүсуслә тапшырыг» ола биләр? Доғрудан да лап ујдурмадыр!

Беләликлә башланды! Сәккизинчи истинтаг үч күн — 1937-чи ил ијулун 28-дән 30-дәк фәсиләсиз давам етди. Мүстәнтигләр Ҳүсејновдан өзләри үчүн «гигмәтли» ифадәләр алмаға башладылар. Бу «гигмәтли» ифадәләр истинтаг ишинин 35—36-чы вәрәғәләриндә өз әксини тапмышдыр. М. Ҳүсејнов 12493 нөмрәли иш үзрә истинтаг олунан 88 шәхсин фамилијаларыны сөјләмишдир.

М. Ҳүсејнов һәр шеји «етираф етмишдир»: «Мәнә нә гәдәр ағыр олса да демәлијәм ки, бизим әксингилаби тәшкилатымыз гулдур дәстәсини хатырладырды. Совет Азәрбајчаныны империалист дәвләтләринин мүстәмләкәсинә чевирмәк үчүн әлиндән кәләни едирди». *Мүстәнтиг:* «Сиз һансы тәшкилат һаггында данышырсыныз вә о вахт тәшкилата ким тәрәфиндән чәлб олунаусунуз?». *Чаваб:* «Мән әксингилаби «Азәрбајчан милли партијасы» (Азәрбајчан милли фирғәси) һаггында данышырам. Ора мән 1929-чу илдә Азәрбајчан К(б)П МК-нын кечмиш үзвү Руһулла Ахундов чәлб етмишдир». Азәрбајчан Милли Партијасы (АМП) 1929-чу илдә јарадылмышдыр. Руһулла Ахундов АМП-нин рәһбәр мәркәзинин таркибиндәки шәхсләрин адларыны мәнә сөјләмишди: Мирзәдавуд Ҳүсејнов, Тејмур Әлијев, Әлибейдәр Гарајев, Султан Мәчид Эфәндијев, Дадаш Бунјадзаде, Гәзәнфәр Мусабәјов, Һәмид Султанов, Һәбиб Чәбијев вә Р. Ахундов.

Руһулла Ахундовун сөзләринә көрә Азәрбајчан Милли Партијасынын вәзифәләри ашағыдакылардан ибарәт иди:

1. Капиталист өлкәләри тәрәфиндән ССРИ-јә гаршы мүдахилә заманы Совет һөкүмәти әлејһинә сийләһли үсәјән һазырламағ јолу илә Совет Азәрбајчанынын ССРИ-дән ажрылмасы вә мүстәгил милли республика јарадылмасы;

2. Мөвчуд гурулуша гаршы мүбаризэ васитэси кими террорун, тахрибатчылыгын тэтбиги, зиџанкарлыг вэ часуслуг ишинин апарылмасы;

3. Совет һөкумэтинэ вэ партијага гаршы биркэ мүбаризэ мэгсэдилэ тротскичилэр, мүсаватчылар вэ дикэр экингилаби тэшкитлатларла бирлэшмэк јолу илэ бүтүн экингилаби гүввэлэрин топланмасы;

Мэн Руһулла Ахундовун јени көстэришлэри илэ таманилэ разы идим вэ АМП-дэ өз ишими давам етдирмэк үчүн һазыр олдуғуму билдирмишдим».

1937-чи ил августун 1-дэ доғузулчу истинтагда М. Һүсејнов АМП-нин һәрби мэркэзи һаггында ифаде верир. Бу мэркэз өз гаршысына ашағыдакы мэгсэдлэри гојмушдур: 1. Азәрбајчан дивизијасы илэ рабитэ јарадыб элагэ сахламаг; 2. Бақыда вэ Азәрбајчанын рајонларында силаһлы үсјанлар заманы һәрби эмэлијатларла рәһбәрлик етмэк үчүн мүвафиг кадрлар һазырламаг; 3. Милләтчи әһвал-руһијәли командирләрден ибарәт әсас өзәк јаратмаг вэ олары АМП-јә сәдагәт руһунда тәрбијә етмэк; 4. Усјан заманы истифаде вэ экингилаби партијаны силаһла тәһзиз етмэк үчүн силаһ еһтијаты јаратмаг; 5. Азәрбајчан дивизијасынын һиссәләриндә зиџанкарлыг иши апармаг; 6. Силаһлы үсјан заманы практик көмәк мэгсәдилә орду һиссәләрини бураја чәлб етмәк.

Онуңчу истинтаг дәрд күн — 1937-чи ил августун 9-дан 13-дәк давам етмишидир. М. Һүсејнов Бақыда вэ республиканын рајонларында АМП-нин фәалијәти һаггында ифадәләр вермишидир.

1937-чи ил августун 23—24-дә он биринчи истинтагда М. Һүсејнов АМП илэ Бақы экингилаби тротскичи тәшкитлатын «мэркэзи» арасында јаранан «иттифаг» һаггында ифадәләр вермишидир. Иттифаг ашағыдакылары нәзәрдә тутурду:

а) зоракылыг јолу илэ сталинчи рәһбәрлији, силаһлы үсјанла исә мөвчуд гурулушу девирмәк үчүн биркэ мүбаризэнин апарылмасы;

б) мэркэзи һөкумәти тутмаг уғрунда мүбаризә ишиндә тротскичиләрә АМП тәрәфиндән зәрури көмәјин көстәрилмәси;

в) АМП тәрәфиндән мэркэзи тротскичи һакимијәтә Азәрбајчан нефт сәнајесиндә күзәштләр верилмәси;

г) Азәрбајчанын ССРИ-дән ајрылмасы вэ мүстәгил республика јарадылмасы ишиндә тротскичи «мэркэз» тәрәфиндән тәминатын верилмәси;

д) силаһлы үсјанын, партија вэ Совет һөкумәти рәһ-

бәрләринә гаршы террорчу актлары тәтбигинин тәмин едилмәси саһәсиндә тротскичи «мэркэз» тәрәфиндән АМП-јә көмәк көстәрилмәси.

1937-чи ил августун 27-дә он икинчи истинтагда ајды олмушдур ки, АМП-нин рәһбәр органлары АМП-нин Мэркэзи Комитәсиндән, МҚ-нын бүросундан, һәрби мэркэз вэ Еһтијат мэркәзиндән ибарәт иди. Һәрби мэркәзә — Гамбај Вәзиров вэ Мүрсәл Ибраһимов, Еһтијат мэркәзинә — Давуд Рәсулзаде, Гулам Султанов, Һүсејн Рәһманов, Чаһанкир Ахунзаде, Исмајыл Исмајылов, Мәммәдсадыг Әфәндијев, Гәзәнфәр Мусабәјов вэ Әсәд Ахундов дахил идиләр.

1937-чи ил сентјабрын 1—2-дә он үчүнчү истинтагда АМП-нин Еһтијат мэркәзинин јарадылмасынын тәфәррүаты ајдынлашды вэ Һүсејн Рәһмановун, Давуд Рәсулзаде-нин, Мәммәдсадыг Әфәндијевин, Чаһанкир Ахунзаде-нин вэ Мүсејиб Шаһбазовун «экингилаби фәалијәти дәғигләшдирилди»...

...1937-чи ил октјабрын 1-дә он алтынчы, ахырынчы истинтагда Микајыл Һүсејнова истинтагынын баша чатмасы һаггында протокол тәғдим олунмушдур. Ишин 133—179-чу сәһифәләриндә 12493 нөмрәли иш үзрә иттиһам олунанларын бөјүк әкәсријәтинин М. Һүсејнов ифаһа едән ифадәләри вэ онларла үзләшәркән јазылан протоколлар вар иди.

1937-чи ил октјабрын 3-дә М. Н. Һүсејновун иши үзрә иттиһам гәрары тәртиб олунмушду. О, иттиһам едилрди ондан өтрү ки:

1. 1 декабр 1934-чү илдә С. М. Кировун гәддарчасына өлдүрүлмәсини һәјата кечирән вэ сон илләрдә (1934—1937-чи илләрдә) УИК(б)П вэ Совет һөкумәти рәһбәрләринә гаршы террорчу актлар һазырлајан тротскичи-эһновјечи террорист тәшкитлатын үзүв иди;

2. Ејни заманда экингилаби АМП-нин сыраларында олмушдур. Ора 1929-чү илдә чәлб едилмиш вэ 1933-чү илдән сонра онун гејри-легал Мэркәзи Комитәсинә дахил олмушдур.

3. АМП хәтти үзрә онун бир сыра фәал үзвләри илэ тәшкитлати элагәләри олмуш, онлара тәшкитлатын директивләрини вермиш вэ экингилаби ишләрә истигамәтләндирмишидир. Экингилаби тәшкитлата үч нәфәри шәхсән өзү чәлб етмишидир.

4. Силаһлы үсјан јолу илэ Азәрбајчанын ССРИ-дән ајрылмасы мөвгејиндә дурмушдур. Азәрбајчан ССР-ин 15 рајонунда үсјанчы тәшкитлатларын һазырланмасы үзрә АМП-нин апардыгы ишдән хәбәрдар олмуш вэ шәхсән өзү

Нуха районунда экингилаби үсјанчы тәшкилата рәһбәрлик етмишдир.

5. АМП-нин Бақы экингилаби тротскичи-зиновјевчи террорист тәшкилатынын «мәркәзи», һабелә дикәр экингилаби тәшкилатларла иттифагынын мөвчудлуғундан хәбәрдар иди.

6. Партија вә һөкүмәтә гаршы мүбаризә васитәси кими УИК(б)П вә Совет һөкүмәти рәһбәрләринә гаршы террорун тәтбиг едилмәси мөвгеләриндә дајанмышдыр. Л. П. Беррија вә М. Ч. Бағырова гаршы террорчу актын һазырланмасындан хәбәрдар иди.

1937-чи ил октябрын 12-дә ССРИ Али Мәһкәмәси һәрби Коллекијасынын бағлы мәһкәмә ичласы кечирилмишдир. Ичлас саат 15.25 дәгигәдә ачылмышдыр. М. Н. Гүсејнов өзүнү кунәһкар билмиш, сон сөздә чаванлығынын нәзәрә алыныб чәзасынын јункүлләшдирилмәсини хаһиш етмишдир. Ичлас саат 15.45 дәгигәдә бағланмышдыр. Һәрби Коллекија Микајыл Намаз оғлу Гүсејнову ән ағыр чәзаја — күлләләнмәјә мәһкум етмишдир. Һөкм дәрһал јеринә јетирилмишдир.

1955-чи ил августун 30-дә М. Н. Гүсејновун бачысы гызы Қазымова Сәлтәһәт Қәрим гызы дајысынын бәрәәт алмасы хаһишилә мүрачизәт етмишдир.

1956-чы ил мајын 9-да ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби Коллекијасына М. Н. Гүсејновун иши үзрә гәрар дахил олмушдур. Вәзијәтлә әлағәдар Микајыл Намаз оғлу Гүсејновун ишинә јенидән бахылмыш вә Һәрби Коллекијанын 1 сентјабр 1956-чы ил гәрарына кәрә ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби Коллекијасынын 1937-чи ил октябрын 12-дә чыхардыгы һөкм ләғв едилмиш вә чинајәт тәркиби олмадығына кәрә иш хәтм олунмушдур.

БОРИС НИКОЛАЈЕВИЧ ТИХОМИРОВ

Истинтаг иши № 12493—29

Азәрбајчанда 30-чу илләр репрессиясы дөврүндә тәкчә милли елми кадрлар, шаир вә јазычылар, инчәсәнәт хадимләри, һәрбчиләр вә халг тәсәррүфатынын мүхтәлиф сәһәләри үзрә ихтисаслы мүтәхәссисләр арадан көтүрүлмүрдү. Азәрбајчанлы оғул вә гызларымызла јанашы, Бақыда доғулуб јашајан вә Совет Иттифагынын мүхтәлиф јерләриндән ишләмәјә дәвәт олунан истедадлы, јүксәк ихтисаслы рус, јәһуди, татар вә еләчә дә дикәр милләтләрин нүмајәндәләри дә репрессияја мәруз галырдылар.

128

Тихомиров Борис
Николајевич

Онларын ичәрсиндә 1898-чи илдә анадан олмуш, УИК(б)П-нин үзвү, азәрбајчанлы милли кадрларын јетишдирилмәсиндә бөјүк рол ојнамыш, гырмызы профессор Борис Николајевич Тихомиров да вар иди. О, Партија Тарихи Институтунун директору вә АДУ-нун тарих факултәсинин деканы вәзифәләриндә чалышмышдыр.

1936-чы ил декабрын 1-дә лейтенант Шер тәрәфиндән Азәрбајжан ССР ХДИК ДТИ-нин истинтаг шөбәсинин рәиси мајор Керасимовун адына ашағыдакы мәзмунда арајыш тәртиб едилмишдир: «Ленинград шәһәриндә мәс'улијәтә чәлб олунмуш экингилабчы тротскичиләрдән Гарбер, Зейдел вә башгаларынын вердикләри ифадәләрә кәрә ХДИК тәрәфиндән мүәјјән едилмишдир ки, Б. Н. Тихомиров тротскичи-зиновјевчи тәшкилатын үзвүдүр.

ДТИ-нин истинтаг шөбәси јухарыда кестәриләнләри әсас тутараг Б. Н. Тихомировун һәбс олунмасыны вә Азәрбајжан ССР ЧМ-нин 72/73-чү маддәси үзрә мәс'улијәтә чәлб едилмәсини зәрури сајыр...»

1936-чы ил декабрын 2-дә Б. Н. Тихомиров һәбс едилди.

1936-чы ил декабрын 4-дә кеңирилән биринчи истинтаг-да мүстәнтиг Б. Н. Тихомирова «ән'әнәви» суал верир: «Истинтага мә'лумдур ки, сиз экингилабчи тротскичи-зиновјевчи тәшкилатын үзвүсүнүз. Буну бојнуруза алырсынызмы?» *Чаваб:* «Хејр, бојнума алмырам. Мән өзүмү анчаг онда кунәһкар билирәм ки, ајры-ајры экингилабчы икнүз-лүләрлә барышдырычы мөвгедә олмушам, онлары партија вә совет органлары гаршысында ифша етмәмишәм. Мәсәлән, Николајев, Милманы, Томсинскини. Бојнума алмырам ки, мән партијада экингилабчи икнүзлү рол ојнамышам.

Бу, хусусилә Ј. С. Николајевә гаршы мүнәсибәтдә даһа чоһ бұрузә верилмишди.

5 декабр 1936-чы ил. Икинчи истинтаг. *Суал:* «Сиз әксингилабчы тротскичи Николајеви таныјырсыңызмы?». *Чаваб:* «Таныјырам. 1930-чу илдә икимиз дә Гырмызы Профессорлар Институтуну битириб Бақыја ишләмәжә кәләр-кәһ таныш олмушуг». Бу истинтаг бүтөвлүклә Ј. С. Николајевин әксингилаби тротскичи фәалијјәтинин ашкар едил-мәсинә һәср олунмушдур.

8 декабр 1936-чы ил. Үчүнчү истинтаг. Тихомиров «әксингилабчы тротскичи» Драбкинин фәалијјәти илә бағлы диндирилмишдир.

10 декабр 1936-чы ил, дөрдүнчү истинтаг. *Мүстәнтиг:* «Таныдығыңыз кизли әксингилабчы тротскичиләрин һамысынын адларыны сөjlәјин». *Чаваб:* «Илја Дубински — Азәрфилмин директору; Армен Манвелов — Азәрбајжан Қ(б)П МК-нын биринчи кәтиби М. Ч. Бағыровун көмәкчиси. Манвеловда милләтчи мејләр даһа чоһ үзә чыхырды. О, партија институтунда бүтүн ермәни милләтиндән олан әмәкдашлары савадындан асылы олмајараг, ирәли чәкир вә даим өз һимајәсиндә сахлајырды. Дашнаг партијасынын үзвү һансыса Манғасарову исә хусусилә мүдафиә едирди».

1936-чы ил декабрын 13-дә бешинчи истинтагда Тихомиров көстәрмишдир: «Е'тираф едирәм ки, мән УИК(б)П-нин нәздиндә кизли әксингилаби тротскичи кими фәалијјәт көстәрирдим. Әксингилаби тротскизмә 1931-чи илин икинчи јарысындан гошулмушдум. Мәни бу руһда профессорлардан Х. М. Гарбер вә Ј. С. Николајев һазырламышдылар. Профессор Гарбер, Николајев, Софронович вә мүәллим Степанјан чоһдан тротскичи идиләр...

Әксингилаби тротскичи-зиновјевчи тәшкилатын ашағыдакы үзвләрини таныјырдым. Ленинград үзрә — профессор Томсински, Малышев, Зејдел, Пехерски; Москва үзрә — профессор Милман; Саратов үзрә — профессор Мерјерсон; Арханкелск үзрә — профессор Симмонов. Тәшкилат УИК(б)П әлејһинә мүбаризәдә әксингилаби тротскичи-зиновјевчиләрин сағларла бирләшмәсинин зәрурилији вә УИК(б)П рәһбәрләринә гаршы мүбаризәнин даһа фәал методларына — фәрди террора кечидин вачиблијилә бағлы мәсәләләри мүзакирә едирди. Тәшкилат Сталини, Һитлери вә Муссолинини бәрабәр тутурду».

Мүстәнтигин суалы: «Әксингилаби группунузун әксингилаби һәсдләри һаггында данышын». *Чаваб:* «Онлар әсасән ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Өлкәдә вә партијада демократија јох дәрәчәсиндә-

дир. Өлкәдә фәктиқ олараг башда Сталин олмагла бир групп шәхсин диктатурасы мөвчуддур. Партијаја дәмир јү-јөн кејдирилмишдир.

2. Техникадан башга, ССРИ-дә елм ирәли кетмир. Социал-игтисади фәнләр саһәсиндә там дурғунлуг вә учурум өзүнү кениш бирузә верир. Тарихчиләр, философ вә игтисадчылар үчүн јарадычы ишлә мөшгул олмаға һеч бир шаһраит јохдур, белә ки, партијанын башында дуран бир групп рәһбәрин көстәришләри әлејһинә олан бүтүн чанлы, әсил һәгиги тәфәккүрләр боғулуб кејләшдирилир.

3. Ријакарлыг партијаја гаршы мүбаризәдә әсас методдур. Бу мәсәлә үзрә группун мөвгеји ашағыдакы шәкилдә әсасландырылмышдыр:

а) социал-игтисади фәнләр саһәсиндә елми чәһнәдә ишләмәк үчүн партијаја мәнсубијјәт мәчбуридир;

б) партијадаһили режим һазыркы дәһгәдә бу вә ја ди-кәр «кәскин» мәсәләләрә әсасланан елми-тәдғигат харак-терли мүлаһизәләри тамамилә мәнһуд, дар чәрчивәдә ве-рир;

в) бүтүн бу чәрчивәләрдән чыхмаг үчүн көстәрилән чәһдләр партијалылығы итирмәк тәһлүкәсинә, белә ки, елм чәһнәсиндә имканлы ишдән мәнһрум олмаға кәтириб чых-ра биләр;

г) бурадан партија режими системиниң өзү тәрәфиндән ифласа уғрамыш зәрури мүбаризә методу — икиүзлүлүк мејдана чыхыр.

4. Өлкә вә партијада режимин дәјишдирилмәсинә ан-чаг башда Сталин олмагла УИК(б)П рәһбәрләринин ара-дан көтүрүлмәси илә наил олмаг олар.

5. Партијаја гаршы мүбаризәнин кенишләндирилмәсин просесиндә мүхтәлиф әксингилаби вә антипартија группла-рындан, һәтта әксингилаби милләтчи тәшкилатлардан да истифадә етмәк олар вә бу һәм дә лазымдыр.

6. УИК(б)П рәһбәрләринин арадан көтүрүлмәси мәгсә-дилә террорчу мүбаризә методлары тәтбиг едилмәлидир.

1936-чы ил декабрын 19-да алтынчы истинтагда Тихомиров профессор Томсински илә (Ленинград) бағлы елмдә партијанын көстәришләрини нисләјән бир групп Бақы мүә-лимләрилә (Ағамир Мәммәдов, А. Букшпан, Вәли Хулуф-лу, Мирзә Мәммәдов, Балабәј Һәсәнбәјов, Биләндәрли, Му-саелјан, Беленки, Гринјов, Күләзәров) әксингилаби әла-гәләри барәдә ифадәләр вермишдир.

1936-чы ил декабрын 29-да једдинчи истинтагда Тихомиров Руһулла Ахундовун вә Чичикаловун әксингилаби фәалијјәтилә бағлы диндирилмишдир.

1937-чи ил январын 15—16-да кечирилэн сәккизинчи истинтаг 1936-чы илдә Ленинградла олан мүшавирәҗә һәср едилмишдир. Мүшавирәдә сағларла бирләшән әксингилаби тротскичи-зиновјевчи блоку, партија вә Совет һөкүмәтинә гаршы мүбаризәнин кенишләндирилмәси һаггында сөһбәт-ләр кетмишдир.

Мүстәнтиг: «Әксингилаби тротскичи тәшкилатынызын рәһбәрләри тәрәфиндән һансы әксингилаби тротскичи групплар јарадылмышдыр?». *Ҷаваб:* «Николајевин, Гарберин, Софроновичин вә мәним белә группларымыз вар иди. Профессор Николајевин группа — Малтсев, Кузовенко, Мелјух, Аббас Јусупов, Әшрәф Гулијев, Һәмзә Гасымзадә, Әбүлфәз Ахундов, Соколовскаја, Высотскаја дахил идиләр.

Профессор Гарберин группа — Дубински, Манвелов, Дашевски, Келзен дахил идиләр.

Профессор Тихомировун группа — Саламзадә, Беленки, Биләндәрли, Гринјов, Һәсәнбәјов, Букшпан, Мирзә Мәммәдов вә Софроновичин группа дахил иди».

Үч күн — 1937-чи ил январын 23-дән 25-дәк давам едән доггузунчу истинтагда Тихомиров Совет һөкүмәтинә гаршы биркә мүбаризә мәгсәдилә әксингилаби тротскичи тәшкилатын јерли Әзәрбајчан әксингилаби тәшкилаты арасында олан сазни һаггында ифадәләр вермишдир. Гарберлә Ахундов арасында мүгавилә бағланмышдыр. Соңра Күрчүстан әксингилаби тротскичи мәркәзлә (Буду Мдивани, Серкеј Кавтарадзе, Михаил Окуджава, Рафик Ағамалјан) һабелә милли тәмајүлчүләр вә мүсаватчыларла мүгавиләләр имзаланмышдыр.

28—29 январ 1937-чи ил, онунчу истинтаг. *Мүстәнтиг:* «Әксингилаби тротскичи тәшкилаты Бақыда апардығы практик иш һаггында данышын». *Ҷаваб:* «Бу иш ашағыда көстәрәчәјим әсас истигамәтләр үзрә апарыларды:

1. Әксингилаби тротскизмин тәблиғи.
2. Әксингилаби тротскичин әлагәләрин кенишләндирилмәси, тәшкилата јени үзвәләрин чәлб едилмәси вә әксингилаби групплары јарадылмасы.
3. Идеоложи чәһһәдә рәһбәр вәзифәләрин зәбт едилмәси.

4. Халг тәсәрруфатынын әсас сәһәләриндә (нефт, нәглијат, памбыг) зијанкарлыг иши апармаг.

5. Партија рәһбәрләринә, илк нөвбәдә Бағырова гаршы террорун практик олараг һазырланмасы.

6. Әзәрбајчанын әксингилаби милләтчи тәшкилаты илә мүгавиләнин бағланмасы. Әзәрбајчанын кәндләриндә үсјан-

чы дәстәләринин јарадылмасы, партија вә Совет һөкүмәти рәһбәрлијинә террорчу зәрбә ролуну ојнајан үсјанчы һәрәкатын һазырланмасы. Әзәрбајчан кәндләриндә үсјанчы һәрәкатын һазырланмасы әксингилаби милләтчи тәшкилатын әсас вәзифәси иди».

2 феврал 1937-чи ил, он биринчи истинтаг. Тихомиров «партија вә Совет һөкүмәтинә гаршы мүбаризәдә» әсас метод олан фәрди террор һаггында ифадәләр вермишдир.

28 феврал 1937-чи ил, он икинчи истинтаг. Тихомиров Биләндәрлинин әксингилаби фәалијјәти, һабелә өзүнүн әксингилаби ријакарлығы һаггында «данышмышдыр».

1937-чи ил мартын 27-си. Он үчүнчү истинтаг. Тихомировун Софроновичлә әксингилаби әлагәсинә һәср олунамышдур.

1937-чи ил апрелин 3-дә он дөрдүнчү истинтагда мүттәһим «кизи тротскичи», «солчу» Гурјевич (Москва) һаггында ифадә вермишдир.

1937-чи ил апрелин 11-дә, он бешинчи истинтагда Тихомиров әксингилабчы тротскичи Мелјух (Москва) вә онун әлагәләри барәдә диндирилмишдир.

1937-чи ил апрелин 27-дә, он алтынчы истинтагда о, әксингилабчы милләтчи Микајыл Һүсејнов һаггында данышмышдыр.

1937-чи ил мајын онунда он једдинчи истинтагда мүттәһим УИК(6)П дахилиндә икүнүзлү рол ојнајан әксингилабчы милләтчиләр — Магсуд Мәммәдов, Балабәј Һәсәнбәјов, Сурхәј Һачыјев, Ҷаббар Мәммәдзадә, Губајдуллин вә Чобанзадә; әксингилабчы милләтчи тәшкилатын үзвәләри — Руһулла Ахундов, Вәли Хулуфлу, Һәсән Сәфәров, Һ. Садыхов, А. Тринич, Һәнәфи Зејналлы һаггында ифадәләр вермишдир.

1937-чи ил мајын 11-дә, он сәккизинчи истинтагда әксингилабчы тротскичи, Хәзәр Дәниз Кәмичилији Идарәсинин рәис мүавини В. Ф. Кузовенко барәсиндә данышмышдыр.

14 мај 1937-чи ил, он доггузунчу истинтаг. *Мүстәнтиг:* «Бақы әксингилаби тротскичи тәшкилатын тәркибинә дахил олан һансы әксингилаби тротскичи групплар Сизә мәлүмдур?». *Ҷаваб:* «Рәһмәтов вә Печорскинин, Кеворкјанын, Николајевин групплары».

1937-чи ил мајын 17-дә кечирилән ијирминчи истинтаг әксингилаби тротскичи тәшкилатын практик ишинин «хронологичи инкишафынын» ајдынашдырылмасына һәср олунамышдур.

1937-чи ил ијулун 29—30-да ијирми биринчи истинтагда Тихомиров Партија Тарихи, Нефт, Али Партија инсти-

тутларында, университетдә, Марксизм-Ленинизм Институтунда, Игтисадијат Институтунда, Бақы гарнизонунда вә Хәзәр Дәниз Кәмчилийи Идарәсиндә апарылан «практик әксингилаби иш һаггында» ифадәләр вермишдир.

Анчаг 1937-чи ил ијулун 7-дә бирдән јада дүшмүшдүр ки, 1924-чү илдән УИК(б)П-нин үзвү, 1429333 нөмрәли партија билети олан Б. Н. Тихомиров һәлә партија сыраларында галмышдыр. Буна көрә дә о, тәчили сурәтдә ХДИК органлары тәрәфиндән ашкар едилиб тутулмуш, әксингилабчы тротскист, халг дүшмәни кими партијадан чыхарылмышдыр.

1937-чи ил августун 1-дә ијрми икинчи истинтагда Тихомиров әксингилаби тротскичи тәшкилатын һәрби һиссәләрдә әксингилаби милләтчи тәшкилатла бирликдә апардыгы тәшкилати ишләрлә бағлы диндирилмишдир. Әксингилаби тәшкилата ашағыдакы шәхсләр чәлб едилмишдир: Ганбај Вәзиров — Аз. дивизијанын рәиси, Чабир Әлијев — Аз. дивизијанын сийаси шәбәсинин рәиси, Мәммәдов — Бақы шәһәр һәрби комиссары, Василкин — Бақы шәһәринин коменданты, Абдуллајев — сийаси ишчи, Гулијев — кафедра мүдир. Әксингилаби милләтчи тәшкилата гызыл орду әскәрләринин чәлб едилмәси иши илә Мәммәд Бајрамов мәшғул олмушдур.

Николајев мәнә дејрди: «Әксингилаби тротскичи вә әксингилаби милләтчи тәшкилатлар Бақыда силаһлы үсјаны ја мүнәрибә вахты, јахуд ири дөвләтләр арасында беј-нәлхалг һәрч-мәрчлик кетдијн вахт, јахуд да Сталинә, Ворошилова, Молотова, Кагановичә вә партијанын дикәр рәһбәрләринә гаршы террорчу актларын һәјата кечирилдији бир вахта салмағы нәзәрдә тутмушлар. Силаһлы үсјанын планы артыг тәртиб едилмишди. Бурада ашағыдакылар нәзәрдә тутулурду: а) почт, телеграф, дәмир јолунун ејни вахтда әлә кечирилмәси; б) Азәрбајчанын районларында үсјанчы тәшкилатларла әлағәләрин јарадылмасы вә онларын силаһла тәһиз едилмәси; в) Бақы гарнизонунун һиссәләриндә үсјан; г) нефт мөдәнләриндә партлајыш вә јанғынларын тәшкили; д) мәтбәәнин әлә кечирилмәси вә тротскичи вә милләтчи шүарларла әһалијә мурачиәтләрин чап едилмәси; ј) һәбсханаларын зәбт едилмәси вә мәнбусларын орадән бурахылмасы; ж) һөкүмәт башчыларынын, мәс'ул ишчиләрин өлдүрүлмәси вә һәбс едилмәси; з) әксингилаби һөкүмәтин тәшкили.

Мән бу заман гәзет бурахмалы эдим».

1937-чи ил августун 1—2-дә 23-чү истинтагда Тихомиров әксингилаби тротскичи тәшкилатын рәһбәрләринин

әксингилаби әлағәләри һаггында ифадәләр вермишдир. Берија вә Бағырова гаршы террорчу актлар һаггында мәсәләләр Руһулла Ахундовла мұзакирә едилмишдир. «Мән верилән тапшырыға көрә ашағыдакы шәхсләрдән ибарәт террорчу груп јаратмышдым: Рәһим Һәсәнов, Баба Әскәров, Ибраһим Еминбәјли, Беленки, Горски, Чәмил Әскәров, Манвелјан, Киндин, Даниелјан, Мусаелјан. Бурада, һабелә Николајевин, Токинин, Чичикаловун вә Драбкинин групплары да фәалијәт көстәрирди».

1937-чи ил августун 10-да кечирилән ијрми дөрдүнчү истинтаг Токинин әксингилаби әлағәләринә һәср олунмушдур.

1937-чи ил августун 20-дә ијрми бешинчи истинтагда Тихомиров 1935-чи илдә Бақыда сийаси бүронун үзвләриндә Қалинин вә Ворошилова гаршы һазырланан террорчу актлар барәдә диндирилмишдир.

1937-чи ил августун 29-да Б. Н. Тихомиров демишдир: «Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 73 21/64, 69, 21/70-чи маддәләри үзрә мәнә верилән иттиһамларда өзүмү күнаһкар һесаб едирәм».

1939-чу ил сентјабрын 2-дә ијрми сәккизинчи истинтагда «Террорчу группун иштиракчылары вә мәннм, јә'ни Тихомировун тәрәфиндән һазырланыб террорчу група чәлб едилән Киндин» һаггында ифадәләр верилмишдир.

1937-чи ил августун 29-да Б. Н. Тихомирова истинтаг ишнин баша чатмасы илә әлағәдар протокол тәгдим едилмишдир. 1937-чи ил августун 31-дә 12493 №-ли истинтаг иши үзрә муттәһим Б. Н. Тихомировун иттиһам гәрары тәртиб едилмишдир. Бурада дејилрди: «1936-чы илин сонларында Бақы параләл әксингилаби тротскичи террорчу тәшкилатын үзвү Б. Н. Тихомиров Азәрбајчан ССР ХДИК ДТИ-си тәрәфиндән ашкар едилиб һәбс олунмушдур.

Тәшкилат УИК(б)П вә Совет һөкүмәти рәһбәрләринә гаршы террор тәтбиғ етмәк, зијанкарлыг, тәхрибатчылыг, чәсуслуг иши апармаг вә Бақы шәһәриндә силаһлы үсјан һазырламаг вәзифәсини гаршысына гојмушдур.

Б. Н. Тихомиров иттиһам едилр, ондан өтрү ки:

1. 1934-чү ил декабрын 1-дә С. М. Кировун гәдарчасына өлдүрүлмәсини һәјата кечирән вә сонрақы илләрдә (1934—1937-чи илләр) УИК(б)П вә Совет һөкүмәти рәһбәрләринә гаршы террорчу актлар һазырлајан әксингилаби тротскичи-зиновјевчи тәшкилатын үзвү иди.

2. 1931-чи илдә профессор Гарбер тәрәфиндән әксингилаби тротскичи тәшкилатын тәркибинә чәлб едилмишдир.

3. 1933-чү илдә профессор Томсински васнтәсилә Ленин-

град экингилаби тротскичи тәшкилатла паралел элагә јаратмышдыр. Елә о вахт бу тәшкилатдан УЙК(б)П рәһбәрләрниң гаршы мүбаризә заситәси кими террор вә экингилаби ишлә элагәдар көстәришләр алырды.

4. 1934—1935-чи илләрдә экингилаби тротскичи мәркәзин үзвү Софронович вә бу тәшкилатын фәал үзвү Николајевлә бирликдә халғ тәсәррүфатында зијанкарлығын кенишләндирилмәси һагғында экингилаби мәркәзин директивләрини музакирә етмишләр; Софроновичдән өјрәнмишдир ки, зијанкарлығ ишини Бақы шәһәринин нефт рајонларында практик оларағ кенишләндирмәк олар.

5. 1936-чы илдә Шаумјан адына институтун директору оларкән зијанкарлығ иши апармышдыр.

6. 1935—1936-чы илләрдә экингилаби тротскичи мәркәзин үзвү Софронович вә фәал террорчу Николајевлә бирликдә сипаһлы үсјана һазырлығла бағлы мәсәләләри музакирә етмишдир. Усјан вахты гәзет бурахмағ үчүн шәхсән разылығ вермишдир.

7. 1935—1936-чы илләрдә 10 нәфәрдән ибарәт террорчу груп јаратмышдыр.

8. 1936-чы илин әввәлләриндә экингилаби тротскичи мәркәзин үзвү кими экингилаби тротскичи вә экингилаби милләтчи тәшкилатларын әсас рәһбәри — Руһулла Ахундовла тәшкилати элагә јаратмышдыр.

9. Николајев, Чичкалов вә Р. Ахундовла бирликдә Қалининә, Ворошилова, Беријаја вә Бағырова гаршы террорчу актларын һәјата кечирилмәснлә бағлы бир нечә үсул ишләјиб һазырламышдыр.

10. Ворошилова вә Беријаја гаршы террорчу актларын һәјата кечирилмәсиндә физики чәһәтдән иштиракчы олмаға шәхсән разылығ вермишдир, јә'ни Азәрбајҗан ССР ЧМ-нин 69, 70, 73-чү маддәләриндә нәзәрдә тутулмуш чинајәтләрдә кунәһландырылмышдыр. Мүттәһим өзүнү там тәгсиркар билмишдир.

1937-чи ил сентјабрын 5-дә иттиһам гәрары Азәрбајҗан ССР халғ даһили ишләр комиссары Сумбатов тәрәфиндән тәсдиғ едилмишдир. 1937-чи ил октјабрын 12-дә ССРИ Али Мәһкәмәси һәрби Коллекијасынын (Матулевич, Зарјанов, Жигур) һазырлығ ичласынын протоколу тәртиб едилмишдир: «Б. Н. Тихомировун иши Азәрбајҗан ССР ЧМ-нын 69, 70 вә 73-чү маддәләри үзрә мәһкәмәјә верилмәли. Ишә бағлы мәһкәмә ичласында мүдафиәчисиз, иттиһамчысыз вә шаһидләрсиз бахылмалы».

1937-чи ил октјабрын 13-дә һәрби Коллекијанын бағлы

мәһкәмә ичласы олмушдур. Ичлас саат 22.20 дәгигәдә ачылмышдыр.

Мүттәһим Б. Н. Тихомиров өзүнү кунәһкар билмишдир. Сон сөздә билдирмишдир ки, о ән ағыр чәзаја мәһкумдур. Лакин ејни заманда кунәһнын јункүлләшдирилмәсини халиш етмишди. Ичлас саат 22.40 дәгигәдә бағланмышдыр.

1937-чи ил октјабрын 13-дә ССРИ Али Мәһкәмәси һәрби Коллекијасы Борис Николајевич Тихомирову ән ағыр чәзаја — күлләләнмәјә мәһкум етмишдир. һөкм дәрһал јеринә јетирилмишдир. Ишдә һөкмүн 13/10. 37-чи ил Бақы шәһәриндә ичра едилмәси һагғында арајыш вардыр.

1956-чы ил августун 11-дә ССРИ Али Мәһкәмәси һәрби Коллекијасынын гәрарына көрә 1937-чи ил октјабрын 13-дә Б. Н. Тихомировун иши илә элагәдар чыхарылан һөкм ләғв едилмиш, чинајәт тәркиби олмадығы үчүн иш хәтм олушдур.

АЛЕКСАНДР СЕМЈОНОВИЧ БУКШПАН

Истинтағ иши № 12493—76

12493 №-ли истинтағ иши үзрә һәбс едилмиш Тихомиров вә Чичкаловун ифадәләринә әсасән 1898-чи илдә анадан олмуш, ССРИ ЕА-нын Азәрбајҗан филиалынын Тарих, Археолокија, Етнографија Институтунун эмәкдашы вә Бақы али мәктәбләринин тарихчи профессору Букшпан Александр Семјонович 1937-чи ил январын 26-да Азәрбајҗан ССР ЧМ-нын 72/73-чү маддәләри үзрә чинајәт мәс'улијәтинә чәлб едилмиш вә һәбс олушмушдур.

1937-чи ил январын 31-дә ССРИ ЕА-нын Азәрбајҗан филиалынын рәјасәт һеј'әтинин гәрары вә Тарих, Археоло-

Букшпан Александр Семјонович

кија, Етнографија Институтунун эмри илэ А. С. Букшпан халг дүшмэни кими ишдөн чыхарылмышдыр.

1937-чи ил январын 29-да биринчи истинтагда мүстэн-тиг Хорен Григорјан А. С. Букшпана белэ бир *суалла* мурачнот едир: «Сиз экингилаби тротскичи тәшкилатын үзвүсүнүз. Буну етираф едирсинизми?». *Чаваб*: «Мән экингилаби тротскичи тәшкилатын үзвү олмамышам». *Мүстәнтиг*: «Сизэ дүз данышмагы төклиф едирик. Истинтаг тәрәфиндөн мүэјјөн олунмушдур ки, сиз экингилаби тротскичи тәшкилатын үзвүсүнүз». *Чаваб*: «Мән јенэ дэ дејирәм ки, экингилаби тротскичи тәшкилатын үзвү олмамышам». *Мүстәнтиг*: «Экингилаби тротскичиләрдән кимләри таныјырсыныз?». Букшпан артыг һәбс олунмуш шәхсләрин фамилијаларыны (Чичкалов, Тихомиров, Николајев, Сафронович, Драбкин вә башгалары) сөјләјир.

Икинчи истинтаг дөрд күн (1—4 феврал 1937-чи ил) чәкмишдир. «Экингилабчы милләтчиләрдән кимләри таныјырсыныз?» суалына Букшпан һәбс олунмуш Ибраһим Еминбәјлинин, Вәли Хулуфлунун, һәсән Имановун, Ағамир Мәмәдовун, Балабәј һәсәнбәјовун, Дадаш Бунјадзадәнин, Тағы Шаһбазинин вә Руһулла Ахундовун адларыны сөјләјир. Дөрд күн әрзиндә Букшпан ајаг үстә, һәтта отурмаға, јахуд дивара сөјкәнмәјә ичазә олмадан, фасиләсиз бир-бирини әвәз едән мүстәнтигләрин сорғу-суаллары алтында истинтаг едилмишдир.

Үчүнчү истинтаг (7—9 феврал 1937-чи ил) үч күн чәкмишдир. Букшпан Вәли Хулуфлу, Тихомиров, Сафроновичлә бағлы диндирилмишдир. Лакин о, экингилаби тротскичиләрлә һансыса әлағәнин олмасыны гәти рәдд етмишдир.

Мүстәнтиг: «Сиз 1923-чү илдән һәбс олунан күнәдәк партија сырларында икнүзлү рол ојнамышсыныз. Бу истинтага дәгис мәлумдур. Мүгавимәти дајандырмагы вә дүз данышмагы төклиф едирик». *Чаваб*: «Мән һеч вахт икнүзлүлүк етмәмншәм». *Мүстәнтиг*: «Сиз экингилабчы, террорчу Тротскини тәблиг етмисиниз». *Чаваб*: «Мән экингилабчы Тротскини тәблиг етмәмншәм».

1937-чи ил февралын 10-да дөрдүнчү истинтагда А. С. Букшпан «етираф етмишдир»: «Мән кизли экингилаби тротскичиләрин ифша олунмасына көмәк етмәмншәм. Мән өзүм кизли экингилаби тротскичијәм, партија сырларында икнүзлү рол ојнамышам».

Бешинчи истинтаг дөрд күн (13—16 феврал 1937-чи ил) чәкмишдир. Букшпан јенидән Чичкаловун вә Софроновичин экингилаби фәалијјәти илэ бағлы диндирилмишдир. Профессор Губајдуллинин экингилаби фәалијјәти һаггында

ифадә верәркән Букшпан демишдир ки, Губајдуллин экингилаби мүсаватчылардан Һүсејн Чавид, Әләскәр Әләкбәров, Байрамов (Дөвләт архивинин директору), Күллиәзров (Дөвләт архивинин ишчиси), Чобанзадә, Тихомировла әлағәдә олмушдур. «Өзүмә кәлдикдә исә, мән, (јәни Букшпан) пантүркист Губајдуллинлә әлағә сахлајырдым. Јахын Шәрг тарихинин өјрәнилмәси сәһәсиндә онун шакирди идим».

Узун чәкән тәһгир вә ишкәнчәләр әлбәттә ки, профессор А. С. Букшпана психи тәсир кәстәрмәјә билмәзди. О, ики дәфә өзүнү иттиһар етмәјә чәһд кәстәрмишдир. Ишдә 1937-чи ил мартын 26-да јазылмыш актда дејилрди: «36 нөмрәли төкадамлыг камерада сахланан Букшпан ики дәфә мәләфәдән ип кими истифадә елиб өзүнү өлдүрмәјә чәһд кәстәрмишдир. Лакин нәзәрәтчиләр тәрәфиндән бу сәјләрин гаршысы вахтында алынмышдыр».

1937-чи ил ијунун 14-дә алтынчы истинтагда (Букшпанын һәбсханада сахланылма мүддәти ики дәфә узадылмышдыр.) Букшпан экингилаби тәшкилатын үзвү олмасы, онун фәалијјәтиндә иштирак едән фәал тротскичи кими истинтага «мәлум» нөвбәти фактлар барәдә демишдир: «Гәти сурәтдә билдирирәм ки, мән экингилаби тротскичи тәшкилатын үзвү олмамышам вә онун фәалијјәти һаггында һеч нә билмирәм». Григорјанын бүтүн сүбүт вә «дәлилләри» мүттәһимин гәти «јох» чаваблары илэ рәдд едилрди. *Мүстәнтиг*: «Сиз пантүркист вә панисламист идејаларын фәал тәблиғатчысысыныз». (Афәрин, Григорјан! Һәтта, јәһудини дә пантүркист вә панисламист адландырмашдыр!—З. Б.) Букшпан Григорјанын һәјасызчасына дејилмиш бу «дәлил-сүбугуну» да гәти рәдд етмишдир. *Мүстәнтиг*: «Сиз «Түркләрин мәншәји һаггында» мәғаләниздә түрк халгларынын бирлији идејасыны сүбүт етмәјә чалышмышсыныз». *Букшпан*: «Мәним белә бир мәғаләм олмајыб. «Гәдим түрк дөвләтләринин бирләшмәсинин мәншәји һаггында» һесабатым олуб вә бурада да мән түрк халгларынын бирлији идејасынын сүбүтуна чалышмамышам».

1937-чи ил ијунун 19-да једдинчи истинтагда Букшпан һәбс едилмиш әмис оғлу Јаков Букшпан һаггында, онун профессор Гурко-Крјажин, экингилабчы, пантүркист Хоҷајев вә Губајдуллин, Хулуфлу илэ олан экингилаби әлағәләри барәдә диндирилмишдир. Букшпан Григорјанын бүтүн «дәлил-сүбүтларыны» рәдд етмишдир.

1937-чи ил сентјабрын 20-дә ахырынчы сәккизинчи истинтагда Букшпан «гејри-легал јығынчагда террор һаггында мәсәләнин мүзакирәсиндә» иштиракыны бојнуна алмыр.

Букшпан 12493 нөмрәли иш үзрә иттиһам олуһан мүттәһимләрин она гаршы вердикләри бүтүн ифадәләри рәдд едир.

1937-чи ил сентјабрын 26-да истинтагыһан баша чатмасы илә әләгәдар протокол тәртиб едиләркән А. С. Букшпан билдирмишдир ки, она верилән иттиһамларда өзүнү күһаһкар һесаһ етмиһ.

А. С. Букшпаныһан иши үзрә иттиһам гәрарыһа дежилир: «1936-чы илиһ ахырыһа Азәрбајчан ССР ХДИК ДТИ тәрәфиндән Үмумиттифаг тротскичи-зиновјевчи террорист тәшкилаты илә әләгәдә олан Бақы паралел (!) әксингилаби тротскичи террорист тәшкилаты ашкар едилмиш вә дағыдылмишдыр. Тәшкилат УИК(б)П вә Совет һөкүмәти рәһбәрләри әлејһинә террор тәтбиғ етмәк вәзифәсини гаршысыһа гојмуш, һасуслуг, зиһанкарлығ — тәхрибатчылығ иши апармыш, Бақыда силаһны үсјан (бах, белә! — З. Б.) һазырланмишдыр.

1898-чи ил тәвәллүдлү, Азәрбајчаныһан бир чох али мәктәпләриһан профессору Александр Семјонович Букшпан иттиһам едилир, ондан өтүр ки:

1. 1934-чү ил декабрын 1-дә С. М. Кировун һаинчәсинә өлдүрүлмәсини һәјата кечирән вә сонрақы илләрдә (1934—1937-чи илләр) партија вә Совет һөкүмәти рәһбәрләриһә гаршы террорчу актлар һазырлајан әксингилаби тротскичи-зиновјевчи террорист тәшкилатын үзвүдүр;

2. Он ил әрзиндә (1927—1937-чи илләр) Үмумиттифаг әксингилаби пантүркист тәшкилатын үзвләриндән профессор Чобанзадә вә Губајдуллинлә әксингилаби әләгә сахламыш, онларын әксингилаби фәалијәтиндән хәбәрдар олмуш вә практик оларағ өзү дә әксингилаби милләтчи һаһарактерли иш апармышдыр, јәһни Азәрбајчан ССР ЧМ-һын 70 вә 73-чү маддәләриһә нәзәрдә тутулан чинајәтләрдә төгсирләндирилмишдир.

Әвәлләр А. С. Букшпан әксингилаби тротскичи сөһбәтләр апардығы үчүн өзүнү күһаһкар билмишди, сонра исә вердији ифадәләрдән таһам имтиһа етмишдир. (Охучу Григорјан тәрәфиндән сәнәдләрин нә гәдәр бачарығысыз-һасыһа, јарарсыз һалда тәртиб олуһдуғуһа өзү гижмәт версин! — З. Б.).

1937-чи ил октјабрын 10-да ССРИ Али Мәһкәмәси Гәрби Коллекијасы Сәјјар сессиясыһан (Матулевич, Зарјанов, Жигур) һазырлығ иһласыһан протоколу тәртиб олуһмушдур: «А. С. Букшпаныһан иши Азәрбајчан ССР ЧМ-һын 70, 73-чү маддәләри үзрә мәһкәмәјә верилмәли. Ишә бағ-

лы мәһкәмә иһласыһа, мүдафиәчисиз, иттиһамчысыз вә шаһидләрсиз бахылмәли».

1937-чи ил октјабрын 11-дә ССРИ Али Мәһкәмәси Гәрби Коллекијасы Сәјјар сессиясыһан бағлы мәһкәмә иһласы олмушдур. Иһлас саат 16.30 дәғигәдә ачылмыш, мүттәһим А. С. Букшпан өзүнү күһаһкар һесаһ етмәмишди. Сәдр Букшпаныһан әксингилаби тәшкилатын үзвү олмасы һағғыһа да Чичкаловун, Чобанзадәһан вә Тихомировун вердикләри ифадәләри охумушдур. Букшпан билдирмишдир ки, бу шахсләри (бах, белә! — З. Б.) јахшы таныјыр. Лакин онларын вердикләри ифадәләр јаландыр, она бөһтан атырлар. Мүттәһим сон сөздә демишдир ки, һеч вахт тротскичи олмәмишдыр вә күһаһыһы кәркән әмәклә бағышланмасыһа имһан јарадылмәсыһы һаһиш етмишдир.

Иһлас саат 16.50 дәғигәдә бағланмишдыр.

1937-чи ил октјабрын 11-дә Александр Семјонович Букшпан әһ ағыр чәзәја — күлләләһмәјә мәһкүм олуһмушдур. Һөкүм дәрһал јеринә јетирилмишдир. (Ишдә А. С. Букшпаныһан 1937-чи ил октјабрын 12-дә Бақы шәһәриндә күлләләһмәси һағғыһа арајыш вардыр).

17 апрел 1955-чи илдә А. С. Букшпаныһан һәјат јолдашы, узун илләр һәбс чәзәсы чәкмиш Букшпан-Сазонова Анна Николајевна өзүнә вә әрһнә бәрәәт верилмәсини һаһиш етмишдир.

1956-чы ил апрелиһан 16-да Зағафғазия Гәрби Даирәси прокурорунун көмәкчиси тәрәфиндән һөкүм күләғ едилмәси бәрәдә гәрар чыхарылмишдыр.

1956-чы ил ијунун 15-дә Баш Гәрби прокурор мүваһини дә А. С. Букшпаныһан иши үзрә белә бир гәрар чыхарылмишдыр.

Вәзијәтлә әләгәдар А. С. Букшпаныһан иһинә јенидән бахылмыш, ССРИ Али Мәһкәмәси Гәрби Коллекијасыһан 1956-чы ил 28 нојабр тарихли гәрарыһа көрә ССРИ Али Мәһкәмәси Гәрби Коллекијасыһан 11 октјабр 1937-чи ил тарихли һөкүм күләғ олуһмуш вә чинајәт тәркиби олмәдығы үчүн иш хәтм едилмишдир.

АБДУЛЛА МӘММӘД ОҒЛУ ТАҒЫЗАДӘ

Истинтаг иши № 12493—200

12493 №-ли истинтаг иши үзрә иттиһам олуһан бәзи мүттәһимләрин вердикләри ифадәләрә әсасән 1937-чи ил мартын 17-дә, 1897-чи илдә Кәнчә шәһәриндә аһадан олмуш, ССРИ ЕА Азәрбајчан филиалыһан елми ишчиси вә АПИ-һан дилчилик кафедрасыһан мүдирин Абдулла Мәм-

Тағызәдә Абдулла
Мәммәд оглу

мәд оглу Тағызәдәнин һәбс едилмәси һаггында гәрар чыхарылды. Гәрарда дежилрди ки, А. М. Тағызәдәнин «әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвү олмасы һаггында кифәјәт гәдәр әсас вар, о, зијанкарлыг иши апармыш, силаһры үсјан, партија вә һөкүмәт рәһбәрләринә гаршы террорчу актларын тәтбиғ едилмәси мөвгејиндә дурмушдур, јә'ни Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 72/73, 64, 69 вә 70-чи маддәләриндә нәзәрдә тугулан чинајәтләрдә күнаһландырылар».

1937-чи ил мартын 20-дә биринчи истинтагда мүстәнтигин А. М. Тағызәдәјә илк суалы бу олду: «Әксингилабчы милләтчиләрдән кими таныјырсыныз?» *Чаваб:* «Шәхсән мән әксингилабчы милләтчиләрдән һеч кәси танымырам. Анчаг мәтбуатда ифша олунан әксингилабчы милләтчиләри таныјырам». *Мүстәнтиг:* «Биз Сизин таныдығыныз әксингилабчы милләтчиләри сорушуруг». *Чаваб:* «Шәхсән мән әксингилабчы милләтчиләрдән һеч кәси танымырам».

22 март 1937-чи ил, икинчи истинтаг. *Мүстәнтиг:* «Мартын 20-дә кечилән истинтагда хәбәрдарлыг едилмәсинә бахмајараг, сизә мә'лум олан әксингилабчы милләтчиләрдән һеч бирини адыны чәкмәдиниз. Инди нечә, таныдығыныз әксингилабчы милләтчиләрин адаларыны чәкмәк нијјәтиндәсинизми?» *Чаваб:* «Мән шәхсән бир нәфәр дә әксингилабчы милләтчи танымырам». *Мүстәнтиг:* «Сиз буну гәти шәкилдә тәсдиғ едирәм». *Мүстәнтиг:* «Әксингилабчы милләтчи кими Вәли Хулуфлу таныјырсынызми?» Нијә инад кәстәрсиниз вә истинтага нә үчүн гејри-сәмини чаваб верирсиниз?» *Чаваб:* «Орфографија вә терминологијаны ајры-ајры мәсәләләри үзрә Вәли Хулуфлу әксингилабчы милләтчи кими таныјырам». *Мүстәнтиг:* «Истинтага мә'лумдур ки, сиз һәбс олунан дәгнәјәдәк әксингилаби милләтчи, Совет һөкүмәтинә гаршы мүбаризә

мөвгеләриндә дурмушдуз. Буну е'тираф едирсинизми?» *Чаваб:* «Мән өзүмү күнаһкар һесаб едирәм, она көрә ки, 1921—1922-чи илләрәдәк әксингилаби милләтчи мөвгеләрдә дурмушам. 1922-чи илдән 1936-чы иләдәк идеоложи чәһһәдә ајры-ајры милләтчи сәһвләрим олуб. Бу сәһһәдә өзүмү тәсиркар билирәм».

28 март 1937-чи ил, үчүнчү истинтаг. *Мүстәнтиг:* «Мүгавимәт кәстәрмәдән дүз данышмағынызы тәклиф едирик». *Чаваб:* «1922-чи иләдәк әксингилаби милләтчи мөвгедә дурдуғуму тәсдиғ едирәм». *Мүстәнтиг:* «Һәр шеји бош сөзлә инкар етмәји дајандырмаг фикриндәсиниз, јахуд көзләјирсиниз ки, сизин гејри-сәмилијинизи ифша едән мүтәһимләрин дикәр ифадәләрини тәғдим едәк?» *Чаваб:* «Һәбс олунан күнәдәк мән әксингилаби милләтчи мөвгедә дурмамышам». *Мүстәнтиг:* «Мүтәһим Вәли Хулуфлу 1937-чи ил февралын 25 вә 28-дә вердији ифадәдә сизин һәбс олунан күнәдәк әксингилаби милләтчи мөвгедә дурдуғунуз тәсдиғ едиләр. Бунуна да сиз ифша олунурсунуз. Инад едиб мүгавимәт кәстәрмәјин». *Чаваб:* «Вәли Хулуфлу ифадәсини мән рәдд едирәм». *Мүстәнтиг:* «Вәли Хулуфлу ифадәсини һаһаг јерә рәдд етмәјә чалышырсыныз». *Чаваб:* «Хулуфлу мә'луматы һәгигәтә үјгүн дејил».

1937-чи ил мартын 31-дә дөрдүнчү истинтагда мүстәнтиг А. М. Тағызәдәјә Чобанзәдәнин ифадәсини охујур. Лакин мүтәһим онуна, һабелә түрк алими Исмајыл һикмәтлә олан әләгәсини гәти рәдд едир.

1937-чи ил апрелн 4-дә бешинчи истинтагда А. М. Тағызәдә Чобанзәдә илә олан әксингилаби әләгәсини рәдд едир вә онуна анчаг әлифба, орфографија вә терминологија илә бағлы пантүркист сөһбәтләр апардығыны сөјләјир.

5 апрел 1937-чи ил. Мүстәнтигләр Григорјан вә Шер, Чобанзәдәнин мүтәһим Абдулла Тағызәдә илә әксингилаби милләтчи сөһбәтләр апардығыны гәти рәдд етмәси барәдә мүтәһимин вердији ифадә илә әләгәдар акт тәртиб едиләр. «Мүтәһим Абдулла Тағызәдә истинтагда өзүнү гејри-сәмини апарыр, истинтагла шиндәтли мүбаризә едир вә истинтагын бүтүн суалларына дәлилсиз-сүбүтсүз чаваблар верир. Мүтәһим Абдулла Тағызәдә акты имзаламагдан имтина етмишдир».

8 апрел 1937-чи ил, алтынчы истинтаг. *Мүстәнтиг:* «Чалышын, таныдығыныз, јаддан чыхмыш әксингилабчы милләтчиләрин адаларыны истинтага сөјләјин. (Хулуфлу вә Чобанзәдәдән башга)». *Чаваб:* «Мән әксингилабчы милләтчиләрдән даһа һеч кәси танымырам». *Мүстәнтиг:* «Әксинги-

лабчы милләтчи Әли Кәримову нечә, таныгырсынызмы? Сиз буну истинтагдан нијә кизләдирсиниз?» *Чаваб:* «Әли Кәримову мән әксингилабчы милләтчи кими танымырам, ләкин о, Азәрбајҗанын унификасија едилмиш әлифбаја кечмәсинә манечилик төрәтмәк үчүн Рухулла Ахундовдан әксингилабчы кәстәришләр алырды».

21 апрел 1937-чи ил. Једдинчи истинтагда А. М. Тағызадә мүстәнтигин суалларына чаваб верәрәк кәстәрмишдир: «Мән Совет һөкүмәтинә гаршы мүбаризә мөвгејиндә дурмамышам, әксингилаби иш апармамышам. Орфографияның ајры-ајры мәсәләләрилә бағлы дискуссиялар апарылан конференс вә ичласлардан сонра мән дилчилик сәһәсиндә әксингилаби милләтчи көрүшләр барәдә Чобанзадәјә, Хулуфлуја, Әли Назимә, Гулам Бағырова, Идрис Гәсәнова вә Халид Сејид Хочајевә мүхтәлиф вахтларда өз фикрими билдирмишәм. Онлар Азәрбајҗан орфографиясы сәһәсиндә әксингилаби милләтчи мөвгедә дурурдулар».

1937-чи ил сентябрын 12-дә сәккизинчи истинтагда (мүстәнтигләр истинтагың алты ај да узадылмасына ичазә алмышдылар — З. Б.) мүстәнтиг дејир: «Сиз УИК(6)Пнин милли сијасәт хәттинә вә Совет һөкүмәтинә ијрәнч бәһтин атдығыныз барәдә сөһбәти истинтагдан кизләдирсиниз. Дүз данышын!» *Чаваб:* «Мән буну рәдд едирәм». *Мүстәнтиг:* «Мүтгәһим Чобанзадә сизин әксингилаби милләтчи тәшкилатә мәхсүслүғунуз һагғында ифадә вермишдир». *Чаваб:* «Чобанзадә дүзкүн ифадә вермәмишдир. Мән онун бу ифадәсини рәдд едирәм». *Мүстәнтиг:* «Истинтаг сиздән давраныш хәттинизи дәјишмәји тәләб едир. Сиз Азәрбајҗандакы әксингилаби милләтчи пантүркист тәшкилатың үзвүсүнүз. Буну етираф едирсинизми?» *Чаваб:* «Хејр, етираф етмирәм! Мән әксингилаби милләтчи пантүркист тәшкилатың үзвү дејиләм вә һеч вахт олмамышам. Белә бир тәшкилатың олмасы барәдә мәнә һеч нә мәлум дејил». *Мүстәнтиг:* «Истинтаг хәбәрдарлыг едир ки, сиз јенә дә ифша олуначагысыныз. Дүз данышын!» *Чаваб:* «Мән дүз данышырам!» *Мүстәнтиг:* (Губајдуллинин ифадәсини охујур.) *Чаваб:* «Губајдуллинин дә ифадәсини рәдд едирәм. О, дүз данышмыр. Мән онлар тәрәфиндән һеч бир тәшкилатә чәлб едилмәмишәм».

Охучу көрүр ки, мүстәнтигин Абдулла Тағызадәни халг дүшмәни, әксингилабчы, пантүркист вә милләтчи кими «ифша етмәк» тәшәббүсләри боша чыхды. Ләкин А. М. Тағызадә мәһкүмдур. О, мәһв едиләчәк. Ахы, истинтаг ондан әввәлчәдән нәзәрдә тутулмуш лазими ифадәләри зорла алмалыдыр, јохса Азәрбајҗан зијалылығыны, республика-

ның бүтүн көркәмли алимләрини, онун бүтүн кенофондуну арадан көтүрмәк планы һәјатә кечмәјәчәк.

Вә онда А. М. Тағызадәјә истинтагың 3 нөмрәли методу тәтбиг едилди. Ону вәһишчәсинә дејмәјә вә бир адамың белә давам котирә билмәјәчәји тәкмилләшдирилмиш чәзә үсулларындан истифадә етмәјә башладылар. Нәһајәт, Абдулла Тағызадә тәслим олду.

1937-чи ил октябрын 10-да А. М. Тағызадә Чобанзадә илә үзләшәркән истинтагың она вердији бүтүн иттиһамлары етираф етмишдир.

1937-чи ил октябрын 15-дән 17-дәк фасиләсиз апарылан доггузунчу истинтагың сонунда мүстәнтиг демишдир: «Чобанзадә илә үзләшәркән сиз етираф етдиниз ки, әксингилаби милләтчи пантүркист тәшкилатың үзвүсүнүз вә бу мәсәлә илә әлағәдар дәгиг вә әтрафлы ифадә вермәјә сөз вермисиниз. Вәдинизи һәјатә кечирин!».

Абдулла Тағызадә әлбәтте ки, «һәр шеји етираф етмишдир». О, мүстәнтигин 1937-чи ил октябрын 18-дә онунчу истинтагда, 1937-чи ил октябрын 19-да он биринчи истинтагда кәстәрдији бүтүн иттиһамлары «етираф етмишдир». Разы галмыш мүстәнтиг илә һәмин күн Абдулла Мәммәд оғлу Тағызадәнин иши үзрә истинтагың баша чатмасы һагғында протокол тәртиб етмишдир.

1937-чи ил октябрын 17-дә А. М. Тағызадәнин бүтүн китабханасы јандырылмышдыр. Бу барәдә ишдә мувафиг акт вардыр.

1937-чи ил октябрын 22-дә Сумбатов-Топуридзе А. М. Тағызадәнин истинтаг иши үзрә иттиһам гәрарыны тәсдиг етмишдир. А. М. Тағызадә өзүну тәгсиркар билмишдир, ондан өтүр ки:

1. Азәрбајҗанда әксингилаби милләтчи, террорист, пантүркист тәшкилатың үзвү олмушдур. Бура 1929-чу илдән һазырланмыш вә чәлб олунмушду;

2. Бу тәшкилатда әксингилаби фәалијјәт кәстәрмиш вә елми-тәдгигат хәтти үзрә дилчи мүтәхәссис кими зијанкарлыг иши апармышдыр;

3. Өз мүһазирәләриндә әксингилаби милләтчи вә пантүркист көрүшләр тәблиғ едәрәк педагожи сәһәдә дә әксингилаби иш апармышдыр;

4. Милли республикаларың ССРИ-дән ајрылмаг вә снлаһлы үсјан һазырламаг јолу илә ваһид пантүркист дәвләт јаратмаг, партија вә һөкүмәт рәһбәрләринә гаршы террорчу актларың тәтбиг едилмәси мөвгејиндә дурмушдур, јәһин Азәрбајҗан ССР ЧМ-нын 64, 70 вә 73-чү маддәләриндә нәзәрдә тутулан чинајәтләрдә иттиһам едилмишдир, һәрчәнд

ки, бу 12493 №-ли истинтаг иши үзрә кечән башга азәрбајчанлы алимләрин кунәһларындан нә аз, нә дә чох иди. Лакин јери кәлмишкән дејәк ки, ишдә (елә о бириләриндә дә) мүттәһим Мир Чәфәр Бағырлова 1954-чү ил декабрын 15-дә апарылан истинтаг протоколундан чыхарыш вардыр. Мүттәһим орада кәстәрмишдир: «ХДИК ишчиләринин 1936—1937-чи илләрдә јарынмаг вә јалтаглыг мәгсәдилә мәнә гаршы террорист нијјәтләр бәрәдә шиширдилмиш ишләр дүзәлтдикләри һаггында мән ифадә вермишәм. Јемелјановун тәгдиматларындан белә чыхыр ки, Азәрбајчанда мәнә гаршы һәр аддымда террор һәрәкәтләри һазырлаһырды. Әслиндә исә бу ола билмәзди вә белә дејилди. Һесаб едирәм ки, бунлар һамысы Сумбатов-Топуридзенин вә онун дәстәсинин дүшмән фәалијјәтинин нәтичәси иди. Бүтүн бунлары о, шүбһәсиз ки, Беријанын тапшырығы илә едирди».

1938-чи ил јанварын 1-дә (конвејер, һәтта јени ил бајрамында да ишләјирди!) ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби Коллекијасы Сәјјар сессиясынын (Никитенко, Ијевлев, Ишәнко) һазырлыг ичласынын протоколу тәртиб едилмишдир. Бурада кәстәрилди: «1 декабр 1934-чү ил Гануна ујғун олараг Абдулла Мәммәд оғлу Тағызадә Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 64, 70 вә 73-чү маддәләри үзрә мәнкәмәјә верилсин. Ишә бағлы мәнкәмә ичласында, шаһидләрсиз, иттиһамчысыз вә мүдафиәчисиҙ бахылсын».

1938-чи ил јанварын 2-дә ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби Коллекијасы Сәјјар сессиясынын бағлы мәнкәмә ичласы олду. Ичлас саат 20.20 дәгигәдә ачылды. «А. М. Тағызадә өзүнү кунәһкар билмишдир. Она мә'лум олмушдур ки, әксингилаби тәшкилатын әсас мәгсәди Совет һөкумәтини девирмәкдир. Мүттәһим сон сөздә кунәһынын јүнкүлләшдирилмәсини хаһиш етмишдир».

Саат 20.40 дәгигәдә һөкм охунмушдур. Абдулла Мәммәд оғлу Тағызадә ән ағыр чәзаја — күлләләнмәјә мәнкум олунмушдур. Һөкм гәтидир вә I/XII-1934-чү ил ССРИ МИК Һәрарына көрә һөкм дәрһал јеринә јетирилмәлидир. Ишин 100-чү вәрәгәсиндә белә бир арајыш вар: Абдулла Мәммәд оғлу Тағызадәјә верилән өлүм һөкүмү 1938-чи ил јанварын 2-дә Бакы шәһәриндә јеринә јетирилмишдир. Лакин ишин 102-чи вәрәгәсиндә һөкмүн 1938-чи ил јанварын 3-дә ичра едилдији кәстәрилмишдир.

Беләликлә, 12493 №-ли истинтаг иши үзрә иттиһам олунан 200-чү мүттәһим — Абдулла Мәммәд оғлу Тағызадәнин һәјаты мәнв едилди.

Ону эләвә етмәк галыр ки, 1956-чы ил нојабрын 10-да

А. М. Тағызадәнин бачысы Јагут Тағы гызы Чәфәрзадә ССРИ ДТК сәдри Серова гардашынын бәрәат алмасы хаһиши илә мүрачият етмишдир.

Вәзијјәтлә әлағадар Абдулла Мәммәд оғлу Тағызадәнин ишинә јенидән бахылмыш вә ССРИ Али Мәнкәмәси Һәрби Коллекијасынын 1957-чи ил 19 нојабр гәрарына көрә ССРИ Али Мәнкәмәси Һәрби Коллекијасынын 1938-чи ил 2 јанвар тарихли һөкүм ләғв олунмуш вә чинајәт тәркиби олмадығына көрә иш хәтм едилмишдир.

ӘЛИ НАЗИМ МАҢМУД ОҒЛУ МАҢМУДЗАДӘ

Истинтаг иши № 12493—36

ССРИ ЕА-нын Азәрбајчан филиалынын әввәлчәдән һәбс олунмуш елми әмәкдашларындан Тихомировун, Әли Кәримовун, Хулуфлунун вә башгаларынын вердикләри ифадәләрә көрә академјијада Руһулла Ахундов тәрәфиндән јарадылмыш әксингилаби група Әли Назим Маһмуд оғлу Маһмудзадә дә дахил иди.

1937-чи ил мартын 17-дә Азәрбајчан ССР ХДИК идарәси рәсинә 1906-чы илдә Тәбриз шәһәриндә анадан олмуш, дилчилик вә әдәбијјат институтунун елми ишчиси Әли Назим Маһмуд оғлу Маһмудзадә һаггында арајыш тәгдим едилмишдир. Арајышда дејилди:

«12493 №-ли истинтаг иши үзрә мүһакимә олунан мүттәһимләрин ифадәләриндән ајдын олмушдур ки, Әли Назим Бакы шәһәриндәки әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвүдүр. Кәстәриләнләрә әсасән Әли Назим һәбс олунмалы вә Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 72/73-чү маддәләри үзрә чинајәт мәс'улијјәтинә алынмалыдыр».

Маһмудзадә
Әли Назим
Маһмуд оғлу

1937-чи ил мартын 18-дә Әли Назим һәбс олунду. Бу вахтадәк исе 1936-чы илин августунда Әли Назим партија сыраларындан харич едилмишдир.

Әли Назимлә биринчи истинтаг 1937-чи ил мартын 22-дә олду. *Мүстәнтиг:* «1927-чи илдә сиз Истанбулда пантүркист «Түрк жүрду» журналында бир сыра антисовет мәзmunлу мөгалә чап етдирмисиниз, буну е'тираф едирсинизми?» Әли Назим: «Мөгалә Азәрбајчан эдәбијатынын үмуми түрк эдәбијаты голларындан бири олмасынын тәсдиги илә башлајыр. Мәним јазымда эдәбијат тарихи синфи мүбаризәдән ажры верилир. Умумијәтлә, бу антимарксист мөгаләдир. 1918-чи илин март һадисәләри гара гүввәләр тәрәфиндән тәшкил олунмуш ермәни-түрк ғырғыны кими сәчијәләндирилмишдир. Бу — Азәрбајчанда биринчи социалист ингилабынын үнванына бөһтандыр. 1927-чи илдәк мәним пантүркист көрүшләрим вар иди».

Икинчи истинтаг. 20 апрел 1937-чи ил. *Мүстәнтиг:* «Руһулла Ахундовла мүнәсибәтләриниз нечә иди?» *Ҷаваб:* «Нүфузлу адам кими Руһулла Ахундовла һесаблашырдым, ләкин онун ажры-ажры тапшырыгларыны јеринә јетирмирдим». *Суал:* «Елми вә эдәби фәалијәтиниздә әксингилаби милләтчи мөвгәјинизин конкрет оларак нәдә ифадә олундуғуну истинтага ачыб сөјләјин» *Ҷаваб:* «Мәним елми эдәби фәалијәтимдә һеч бир әксингилаби милләтчи хәттим олмайб. Ләкин бир сыра методоложи вә сијаси характерли сәһвләрим олуб. Механики оларак сәһвләрә јол вермишәм, јәни мән базис вә үстгурумун диалектик гаршылыгы мүнәсибәтләрини изаһ етмәмишәм». *Суал:* «ҮЙК(б)П сыраларындан 1936-чы илдә харич едилмисиниз, демәли сизә гаршы милләтчилик иттиһамы 1936-чы илдән сајылмалыдыр. Истинтага дүзкүн ифадә верин» *Ҷаваб:* «Мән бу иттиһамы гәти рәдд едирәм. Она көрә ки, мәним милләтчијимә далаләт едән һеч бир факт көстәрилә билмәз». *Суал:* «Сиз һәбс олунан дәгигәјәдәк әксингилаби милләтчи мөвгәдә дурурдунуз?» *Ҷаваб:* «Мән әксингилаби милләтчи мөвгәдә дурмамышам»...

Мүстәнтиг: «Истинтаг сизи ашағыдакы фактларла ифша едир: 1934-чү илдә сиз һәмфикирләринизин евиндә оларкән әксингилаби сөһбәтләрдә иштирак етмишсиниз вә бөһтән атарак көстәрмишсиниз ки, Загафгазија һөкүмәти јанлыш бүдчә сијасәти апарыр. Буну е'тираф едирсинизми?» *Ҷаваб:* «Хејр, е'тираф етмирәм!»

Үчүнчү истинтаг, 21 апрел 1937-чи ил. *Мүстәнтиг:* «Истинтага әксингилаби милләтчи көрүшләриниз барәдә данышын» *Ҷаваб:* «Мән бу суала апрелин 20-дәки ифадәмдә

Ҷаваб вермишәм вә јенә дә дејирәм, 1928-чи илдән сонра мәним һеч бир әксингилаби көрүшүм олмайб».

1937-чи ил апрелин 22-дән, дөрдүнчү истинтагдан башлајараг мүттәним Әли Назим Маһмудзадә ифадә вермәјин тактикасыны дәјишди вә рәдд Ҷавабларындан мүстәнтигләри тәмин едән Ҷаваблара кечди. Чох күман ки, Әли Назим истинтагын үч нөмрәли методу тәтбиғ олунмушдур. *Мүстәнтиг:* «ССРИ ЕА Азәрбајчан филиалынын елми вә эдәби фәалијәт хәтти үзрә зијанкарлығ фактлары һагғында истинтага данышын». *Ҷаваб:* «Рәһбәрлик Руһулла Ахундовун әлине кечдикдән сонра белә бир хәтт көтүрүлмүшдур. Бу хәтт ингилаби-демократик јазычылары — Сабир, «Молла Нәсрәддин», М. Ф. Ахундов — нүфуздан салынмасына, мүртәчә-буржуа чәрәјаны јазычыларынын — Гүсејн Ҷавид, Ҷавад Ахундов, Әлибәј Гүсејзадә вә әксингилаби «Фијузат» журналынын ән'әналәринин кенишләндирилмәсинә вә јәјылмасына јөнәлдилмишдир».

Сонра Әли Назим Руһулла Ахундов, Гәнәфи Зејналлы вә Бәкир Чобанзадәнин әлејһинә ифадәләр вермишдир.

1937-чи ил апрелин 25—26-да бешинчи истинтагда Әли Назим әксингилаби, милләтчи әһвал-руһијәли јазычы вә елми ишчиләрин адларыны сөјләмишдир. Бу, алтынчы, једдинчи вә сәккизинчи истинтагларда да (27/IV, 28—29/IV 2/V 1937-чи ил) тәқрар олунду. 1937-чи ил мајын 29-да доғузунчу истинтагда мүстәнтиг сорушур: «Нә үчүн сиз евиниздә әксингилаби милләтчи вә пантүркист эдәбијат вә фашист Тротскинин шәклини сахлајырдыныз». *Ҷаваб:* «Бәли, бу ишдә мән өз күнаһымы е'тираф едирәм».

1937-чи ил ијунун 1-дә онунчу истинтагда Әли Назим бу иш үзрә иттиһам олунан дикәр мүттәнимләрлә сахладығы әксингилаби әлагәләрини дә бојнуна алмышдыр. «Мән һәбс олунан дәгигәјәдәк әксингилаби милләтчи мөвгәләрдә дурдуғуму вә практик әксингилаби иш апардығымы е'тираф етмәјә мәчбурам. Бојнума алырам ки, бу Азәрбајчан К(б)П-нин дахилиндә әксингилаби икнүзлүлүк иди».

Бу ифадәләри Әли Назим 1937-чи ил ијунун 2—3-дә он биринчи истинтагда да тәсдиғ едир. 1937-чи ил ијунун 5-дә он икинчи истинтагда Әли Назим көстәрир: «ССРИ ЕА Азәрбајчан филиалында Руһулла Ахундовун рәһбәрлик етдији әксингилаби милләтчи груп — мән дә оранын үзвү идим — совет һөкүмәтинә гаршы мүбаризә, әксингилаби пантүркист, әксингилаби милләтчи мөвгәләриндә дурурду. (Бу гәдәр әксингилаби иш чох дејилми? — З. Б.) Бу група Руһулла Ахундов, Вәли Хулуфлу, Гәнәфи Зејналлы,

А. Р. Зифелд, Гәсән Иманов, Әлиәждәр Сејидзадә, Салман Мүмтаз, Микајыл Рәфили вә мән, Әли Назим дахил иди».

4 июл 1937-чи ил, он үчүнчү истинтаг. Мүстәнтиг Әли Назими әксингилаби группун үзвләри Сејидзадә вә Нәзәрли илә бағлы сорғу-суал етмишдир. 7 июл 1937-чи ил, он дөрдүнчү истинтаг. Әли Назим әксингилаби Авербах группун вә авербахчылар һаггында ифадә вермишдир. Бу група Сүлејман Рүстәм, Мейди Нүсеји, Сәмәд Вурғун вә Сабит Рәһман дахил иди. 8 июл 1937-чи ил, он бешинчи истинтаг. Әли Назим хүсусилә Чаббар Мәммәдовун иши илә бағлы диндирлимишдир.

1937-чи ил августун 30-да он алтынчы истинтагда Әли Назим көстәрмишдир: «Истинтаг заманы вердијим бүтүн ифадәләри тамамилә тәсдиг едирәм. Бојнума алырам ки, 1926-чы илдән һәбс олуан дәғиғәјәдәк әксингилаби милләтчи мөвгедә дурмушам. Е'тираф едирәм ки, совет һөкүмәтинә гаршы фәал мүбаризә мөвгәјиндә дуран әксингилаби милләтчи група 1934-чү илдә ССРИ ЕА Азәрбајчан филиалынын рәјасәт һеј'әтинин кечмиш сәдр мүавини Рухулла Ахундов тәрәфиндән чөлб олуномушам. Е'тираф едирәм ки, бизим групп әксингилаби милләтчи пантүркист мөвгеләриндә дурараг Азәрбајчанын ССРИ-дән ајрылмасы мөгсәдини күдүрдү. Е'тираф едирәм ки, бизим групп мәдәнијјәт чөһәсиндә зијанкарлыг үзрә конкрет олараг әксингилаби иш апарырды. Бу, әсасән партијанын милли сийасәтинин тәһриф едилмәсиндә, әксингилаби әдәбијјәтин нәшриндә, әксингилаби милләтчи вә пантүркист көрүшләрин тәблиғиндә өз әксини тапырды. Евимдә әксингилаби әдәбијјат сахладығымы е'тираф едирәм. Бојнума алырам ки, 1927-чи илдә Түркијәдә оларкон журналда әксингилаби бөһтанчы мүсаватчы мөвгәјиндән јазылмыш мөгәлә дәрч етдирмишәм. Бүтүн әксингилаби фәалијјәтимдә өзүмү там кунәһкар һесаб едирәм».

Адәтән, 12493 №-ли истинтаг иши үзрә иттиһам олуан мүттәһимләр алты-сәккиз, ән чоһ он дөфә диндирлирдиләр. Лакин Әли Назим Маһмудзадә исә он инди (!) дөфә диндирлимишдир. Көрүнүр Әли Назим истинтагда «даһа үзүјола» олмушдур, чүнки 3 нөмрәли методун елә биринчи дөфә тәтбигиндән сонра, о, давам кәтирә билмәмишдир. Лакин биз һәмин о амансыз дөврүн бу вә ја дикәр зијалысынын даврашы барәдә фикир јүрүдә билмәрик.

Августун 28-дә Әли Назимин мүсәдирә едилмиш бүтүн китабханасы јандырылмышдыр. Бу барәдә ишдә хүсуси акт вар.

1937-чи ил августун 30-да истинтагың тамамланмасы

һаггында протокол, 1937-чи ил сентјабрын 5-дә исә Әли Назим Маһмудзадәнин Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 69, 18—70 вә 73-чү маддәләри үзрә тәгсирләндирилмәси барәдә иттиһам гәрары тәртиб едилмишдир.

1937-чи ил октјабрын 12-дә ССРИ Али Совети Гәрби Коллекиясы Сәјјар сессиясынын (Матулевич, Зарванов, Жигур) һазырлыг ичласынын протоколу тәртиб едилмишдир: Әли Назим Маһмудзадәнин ишини Азәрбајчан ССР ЧМ-нин 18—70 вә 73-чү маддәләри үзрә мөһкәмәјә вермәли. Ишә бағлы мөһкәмә ичласында, мүдафиәчисиз, иттиһамчысыз вә шаһидләрсиз бахылмалы.

13 октјабр 1937-чи ил. Саат 13.25 дәғиғәдә Гәрби Коллекиянын мөһкәмә ичласы ишә башлады: Әли Назим Маһмудзадә Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 69, 13—70 вә 73-чү маддәләри үзрә нәзәрдә тутулуш чинајәтләрдә иттиһам олуномушдур. Мүттәһим өзүнүн кунәһкар олдуғуну е'тираф етмишдир. Мүттәһим сон сөздә истинтага һәр шеји сөјләдијини вә кәңчилијинин нәзәрә алмасыны, кунәһынын кәркин әмәклә бағышланмасына имкан верилмәсини хаһиш етмишдир. Ичлас саат 13.40 дәғиғәдә бағланмышдыр.

Әли Назим Маһмудзадә 10 ил мүддәтинә һәбс чәзасына мөһкум едилмишдир.

1956-чы ил июнун 19-да Әли Назимин оғлу Рамин Маһмудзадә ССРИ ДТК-ә әризә верәрәк атасынын ишинә јениндән бахылмасыны вә оаун бәрәәт алмасынын мүмкүнлүјүнү хаһиш етмишдир.

Ишдә Әли Назим үчүн 21 мај 1956-чы ил тарихдә јазылмыш, Мейди Нүсеји, Сүлејман Рәһимов, Сүлејман Рүстәм, Мәммәд Ариф, Мир Чәләл Пашајев, Әли Вәлијев, Илјас Әфәндијев вә Бәхтијар Ваһабзадә тәрәфиндән имзаланмыш хаһишәнамә вар.

Ишә Әли Назим Маһмудзадәнин 1939—1940-чы илләрдә Орјол һәбсханасына кәтирилмәси һаггында 1957-чи ил 26 феврал тарихли јазылмыш арајыш тикилмишдир. Арајышда Әли Назимә истинтаг просесиндә чәзә тәдбирләри тәтбиг едилмәси илә әлағәдар мүттәһимин шикајәти барәдә мәлумат вар иди. Бах, инди бир чоһ охучуларә тамамилә ајдын олду ки, Әли Назим Маһмудзадәјә 3 нөмрәли метод чоһ көзәл вә уғурла тәтбиг едилмишдир.

ССРИ Али Мөһкәмәси Гәрби Коллекиясынын 19 сентјабр 1957-чи ил гәрарына көрә ССРИ Али Мөһкәмәси Гәрби Коллекиясынын 13.Х. 1937-чи илдә чыхардығы һөкүмләғв олунош вә чинајәт тәркиби олмадығы үчүн иш хәтм едилмишдир.

Əли Назим Маһмуд оғлу Маһмудзадə 1941-чи ил августун 23-дə һəбсханада вəфат етмишдир.

ГУЛАМ КƏРИМ ОҒЛУ БАҒЫРОВ

Истинтаг иши № 25439

1937-чи илдə 12493 нəмрəли истинтаг иши үзрə, демəк олар ки, Азəрбајчанын Елмлэр Академијасында, университетиндə вə институтларында чалышан бүтүн кəркəмли алимлэр мұһакимə едилмиш вə күллəлэнмишдилэр. Онларын ичəрисиндə елм, мэдəнијјэт вə инчəсэнəт хадимлəri дəвар иди. Күһаһсыз мəһв едилмиш бу интеллектуаллара билэрəкдэн дəһшəтли ишкəнчэлэр верэрəк «азадлыгыда кəзэн бир чох вəтэн ханилəринин» һəбс едилиб тутулмасы үчүн ифадэлэр алырдылар. Халгын əгли потенциалынын физики чəһəтдэн арадан кəтүрүлмəsi мəсələсини тамамилə јеринə јетирмəк мəгсəдилə бу адамлары да јашајыш мұһитиндэн ажырмаг вə тəчрид етмəк зəури иди.

Лакин «бədбəхтлијə бах» ки, халг душмэнлəринин јени группунун арадан кəтүрүлмəsi үчүн 12493 нəмрəли истинтаг иши үзрə мұһакимə едилмиш шəхслəрдэн сағ галаны јох иди. Она кəрə дə 1938-чи илдə тутуланлар үчүн һөкүм ССРИ Али Мəһкəмəsi һəрби Коллекијасынын сəјјар сесийасы дејил, ХДИК јанында Хүсуси Мұшавирə, башга сөзлə десəк, Сталин, Јежов вə Берия тəрəфиндэн тəшкил олунмуш үчлүк вермишдир.

О дəһшəтли репрессия иллəриндə бəһтан јолу илə мəчбури һəбс едилэнлəрдэн бири дə 1904-чү илдə анадан ол-

Бағыров Гулам
Кəрим оғлу

муш, ССРИ ЕА-нын Азəрбајчан филиалынын Эдəбијјат вə Дилчилик Институтунун директор мұавини вə дилчилик шəбəсинин рəһбəri Гулам Кəрим оғлу Бағыров иди.

Онун һəбсинə һазырлыг һэлə 1937-чи илдэн башланмышдыр. 1937-чи ил февралын 14-дə ССРИ ЕА-нын Азəрбајчан филиалынын партија тəшкилатынын ичласы кечирилмишдир. Ичласда партија тəшкилат катиби Тевосов билдирмишди: «Гулам Бағыров мунтəзэм олараг пантүркист Чобанзадə илə сых əлагə сахлајыб эмəкдашлыг едирди. О, институтда өзүнүтəнгиди боғур, Рухулла Ахундовла хүсуси јахынлыг едирди».

Бағыров: «Бу јалан вə бəһтандыр!»

Бүрə үзвү Закиров: «Гулам Бағыровла Чобанзадəнин ејни вахтда мəзунијјэтə кетмəsi, ејни санаторијјадə динчөлмəsi, һəтта бир отагда галмасы да тəсадүфдүрмү? Бу онларын сых əлагədə олмасына бир даһа сүбүт дејилми? (? — З. Б.)». Ичласда гəрара алынды: Гулам Кəрим оғлу Бағыров Сов.ИКП сыраларындан харич едилсин, ондан өтрү ки;

1. Азəрбајчан дилинин терминологија вə орфографиясынын, «15 илдə Азəрбајчанда елм» эдəбијјат мəчмұасынын ишлəниб һазырланмасында əксингилабчы пантүркист Чобанзадə илə бирликдə пантүркист консепсийаны кениш јаймышдыр.

2. Əксингилабчы Р. Ахундовун ифша олунмасына вə Чобанзадəнин əксингилабчы шəхс кими фəалијјэт кəстəрмəsi һаггында дəфəлэрлə хəбəрдарлыг едилмəsiнə бахмајараг, онларла сых əлагə сахламышдыр.

3. Эдəбијјат вə Дилчилик Институтунда директор мұавини ишлəркəн өзүнүтəнгиди боғмушдур. Үмүми ичласда институтун эмəкдашларынын əксəријјəти онун əксингилабчы Ахундовун «севимлиси», «хəбəрчиси» адландырмышдыр.

4. Азəрбајчан дилиндə терминологија лүғəти ишлəниб һазырланаркəн ичтиман вə елми тəшкилатлар бура чəлб едилмəмишдир. Нəтичэдə исə лүғəтдə пантүркист тəһрифлэрə кениш јер верилмишдир.

1938-чи ил мартын əввəллəриндə Г. Бағыров əксингилабчи миллəтчи тəшкилатын үзвү кими һəбс едилмиш вə Азəрбајчан ССР ЧМ-нын 72, 73-чү маддэлəri үзрə күһаһландырылмышдыр. Сонрадан эмəлијјат мұвəккили А. Гаравəлијев «мұттəһим Г. К. Бағыровун «15 илдə Азəрбајчанда елм» мəчмұасындə чыхмыш «Азəрбајчанда дилчилийн тəшкили» мəғалəсини охумуш вə белə гəнəзəтə кəлмишдир ки, Г. Бағыров мəғалəсиндə дилчилийн тəшкили мəсələси

илә бағлы пантүркүст мөвгедә дурмуш вә Азәрбајчан јазы-чыларына антмаркүст консепсиядан гүмәт вермишдир. Буна көрә дә «15 илдә Азәрбајчанда елм» китабынын Г. Бағыровун истинтаг ишинә әјани дәлил кими әләвә олунмасы гәрәра алынмышдыр».

1938-чи ил, 10 апрел, биринчи истинтаг, биринчи суал: «Азәрбајчанда әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвү олдуғунузу е’тираф едирсинизми?» Г. К. Бағыров: «Хејр, е’тираф етмирәм». Мүстәнтиг: «Истинтаг бир даһа хәбәр-дәрлыг едир ки, кифәјәт гәдәр јохланылмыш мә’луматлара көрә сиз ады чәкилән тәшкилатын үзвү олмусунуз. Она көрә дә дүзкүн ифадәләр вермәјинизи тәклиф едирик». Г. К. Бағыров: «Мән гәти е’тиразымы билдирирәм».

1938-чи ил апрелин 19-да кеңирилән икинчи истинтагда Г. Бағыров јенидән әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвү олдуғуну рәдд едир. Буна көрә дә өзүнүн әксингилаби иши һаггында ифадә вермәк игтидарында олмадығыны сөјләјир.

Божнуна гојулан бүтүн күнаһлары рәдд едән Г. Бағыров-ва истинтагың үч нөмрәли методу тәтбиг едилир: ону аман-сызчасына дөјүр, ишкәнчә верир, ики дәфә, үч күн ајаг үстә дајанмаға мәчбур едирләр.

Нәһәјәт, 1938-чи ил мајын 10-да үчүнчү истинтагда Г. К. Бағыров бүтүн күнаһлары божнуна алыр: «Бәли, мән һәгигәтән әксингилаби милләтчи тәшкилатын тәркибинә дахил олдуғум үчүн өзүмү күнаһкар билирәм. Мәнн тәшкилата 1936-чы илин сентјабрында В. Хулуфлу чәлб етмишдир». Суал: «Практик әксингилаби ишиниз һаггында истинтага мә’лумат верин». Чәваб: «ССРИ ЕА-нын Азәрбајчан филиалынын Дилчилик вә Әдәбијјат Институтунун директор мүавини вәзифәсиндә чалышаркән мән тематик-истеһсалат планынын јеринә јетирилмәмәсинә чалышырдым. Нәтичәдә 1936-чы ил үчүн тематик-истеһсалат планын позулмушдур».

(Сәбәбә бир бах: Институтун бир иллик истеһсалат планынын позулмасы үчүн о заман адамы «практик әксингилаби ишдә» иттиһам едирдиләр. Анчаг инди елми әмәкдашларын әксәријјәти бүтүн ил боју бир иш көрмәсәләр белә, онлара һеч бир сөз дејилмир, һәлә үстәлик, дөвләтдән мааше да алырлар. Јазыг Гулам Бағыров!)

1938-чи ил ијунун әввәлләриндә А. Гаравәлијев институтун директор әвәзи А. А. Климовдан ашағыдакы мәзмунда арајыш алыр: «1936—1937-чи ил үзрә Әдәбијјат вә Дилчилик Институтунун иш планы позулмушдур. Планлар-чох зәиф, зијанкарчасына тәртиб олунмушдур. Күнүн нәб-

зини тутан актуал мөвзулар нәзәрә алынмамыш, гүмәтли материаллар вә сәнәдләр оғурланмышдыр. 1936-чы илдә М. Ф. Ахундовун архивиндән 28 мәктуб јох олмушдур. Әли Назим, Ағамир Мәммәдов, Чобанзадә, Гулам Бағыров тәррәбиндән ишләнмиш мөвзулар ашағы сәвијјәдә олмуш, Азәрбајчан халгынын дил вә әдәбијјатыны тәһриф едән зијанкар характери дашымышдыр». (Бах белә! — З. Б.).

1938-чи илин ијунунда мүстәнтиг Г. Бағырова әләвә иттиһамлар верир: «Г. Бағыров партија вә һөкүмәт рәһбәрләринә гаршы террор тәтбиг етмәк вәзифәсини гаршысына гојан милләтчи тәшкилатын тәркибинә дахил олмуш вә зијанкарлыг иши апармышдыр». Јә’ни бүтүн бу дәлилләр Г. К. Бағыровун Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 69, 21/70-чи мәддәләри үзрә тәсирләндирилмәсиндә әсас вермишдир.

1938-чи ил ијулун 11-дә Г. К. Бағыров дөрдүнчү, сонунчу истинтагда демишдир: «Мән гәти шәкилдә билдирирәм ки, террорчулуг вә силаһлы үсјана һазырлыг ишиндә практик оларға мәннм һеч бир иштиракым олмајыб».

1938-чи илин ијулундан 1939-чу илин мартына гәдәр Г. Бағыровун иши үзрә истинтаг бир гәдәр долашыға дүшүр. Онун әлејһинә чыхан шәхсләр күлләләнир, мүттәһимә верилән иттиһамлар исә ујдурма һесаб олунурду. 1939-чу ил мартын 20-дә әввәлки иттиһамлар Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 21/64 вә 73-чү мәддәләри илә әвәз едилди. Бу мәддәләрә көрә, Г. Бағыров «анчаг әксингилаби милләтчи пантүркүст тәшкилатда иштирак етдији үчүн тәсирләндирилди».

1939-чу ил мартын 29-да иттиһам гәрәры тәртиб олунду. Гәрәрда дејилди: «Апарылан истинтагың нәтичәләриндән мә’лум олмушдур ки, мүттәһим Г. К. Бағыров силаһлы үсјан һазырламаг јолу илә Азәрбајчанын ССРИ-дән ажрылмасыны гаршысына мөгсәд гојан әксингилаби милләтчи тәшкилатын тәркибинә дахил олмушдур».

Өзүнүн елми әсәрләриндә, хүсусилә «15 илдә Азәрбајчанда елм» мәчмүсиндә пантүркүзмнә тәблиг етмиш, Азәрбајчан әдәби дилинә османлы вә әрәб сөзләри кәтирмишдир. (Белә! — З. Б.).

Г. Бағыров Азәрбајчан әдәбијјатынын классикләри М. Ф. Ахундова, М. Ә. Сабирә вә башгаларына бөһтан ата-раг көстәрмишдир ки, куја онлар әсәрләрини әдәби диядә јазмамышлар. Вә бу классикләрин әдәби ирсини һәр васитә илә кизләтмәјә чалышмышдыр.

Институтун тематик-истеһсалат планынын јеринә јетирилмәсинә мане олмушдур. Мәһз бүтүн бунлара көрә Г. К. Бағыровун Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 21/64 вә 73-чү

маддэлэринэ көрө тэгсирлэндирилмэси зэрури сајылмышдыр.

Мүттөһим өзүнү күнаһкар билмишдир. Лакин истинтагынын баша чатдыгы елан олунаркээн, о вердији ифадэлэрдэн тамамила имтина етмишдир».

1939-чу ил ијулун 21-дэ ССРИ ХДИК јанында Хусуси Мүшавирэнин 25 нөмрөли протоколунда дејилирди: «Анти-совет милләтчи тәшкилатда иштиракына көрө Г. К. Бағыров чәзасыны чәкмәк үчүн сәккиз ил мүддәтинә ислаһ-әмәк дүшәркәсинә көндәрилсин».

Гулам Кәрим оғлу Бағыров үмуми һесабла 17 ил һәбсханаларда, дүшәркәдә вә сүркүндә олмушдур.

1955-чи ил ијунун 16, 22, 23-дә вә 1956-чы ил февралын 29-да Г. К. Бағыров мүхтәлиф прокурорларын адларына бәраәт алмасы хаһиши илә дөрд әризә көндәрир. 1956-чы ил апрелин 18-дә көндәрилән әризәләрә әсасән, Азәрбајчан ССР Али Мәһкәмәсинин мәһкәмә коллекијасы гәрара алыр: «Азәрбајчан ССР прокурорунун етиразы гәбул едилсин. ССРИ ХДИК јанында Хусуси Мүшавирэнин 1939-чу ил ијунун 21-дә Гулам Кәрим оғлу Бағыровун истинтаг иши илә әлагәдар чыхардыгы һөкм ләғв едилсин вә чинајәт тәркиби олмадыгы үчүн иш хәтм олунсун».

Ахырда бирчә факты да әләвә етмәк истәрдим ки, Г. К. Бағыровун бәзи әсәрләри, о чүмлөдән «Губа вә Зағатала шивәләринин сәчијјәви хусусијјәтләри» адлы китабы башга шәхсин фамилијасы илә чапдан чыхмышдыр.

МӘММӘД ИСМАЈЫЛ ОҒЛУ ЧУВАРЛИНСКИ

Истинтаг иши — 12493—33

Бу мөгаләдә исә Азәрбајчанын көзәл зијалысы кими танынмыш, о дәншәтли илләрин нөвбәти гурбаны олмуш Мәммәд Исмајыл оғлу Чуварлински һаггында сөһбәт ача-чағам.

1937-чи ил апрелин 14-дә Азәрбајчан ССР ХДИК ДТИ-нин IV шө'бәси (Сонкин, Атакишијев) тәрәфиндән ашағыдакы мәзмунда арајыш тәртиб олунмушдур: «Азәрбајчан К(6)П Нуха Шәһәр Комитәсинин кечмиш катиби Мәммәд Исмајыл оғлу Чуварлински.

12493 нөмрәли истинтаг иши үзрә иттиһам олунан әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвү Тихомиров өз ифадәсиндә көстәрмишдир ки, Мәммәд Чуварлински Азәрбајчан әксингилаби милләтчи мәркәзлә әләгә сахламышдыр.

Чуварлински Мәммәд
Исмајыл оғлу

Әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвәриндән Әли Кәримов вә Еминбәјли Мәммәд Чуварлински илә сых әләгәдә олдугларыны бојунларына алмыш, Азәрбајчан ССР Маариф Комиссары вә АзК(6)П МК апаратында ишләјәркән онун әксингилаби фәалијјәтини етираф етмишләр.

Јухарыда көстәрилән фактлара әсасән Мәммәд Чуварлинскинин һәбс олунуб Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 72, 73-чу маддәләри үзрә мәсулијјәтә алынмасыны зәрури һесаб едирик».

М. Чуварлинскинин һәбс һаггында акт ДТИ-нин IV шө'бәсинин рәиси Слинман тәрәфиндән тәсдиг олунмушдур. 14/IV-1937-чи илдә Азәрбајчан ХДИК рәиси Сумбатов иттиһамын тәгдим олунмасы һаггындакы гәрары имзаламышдыр. (Гәрар мүттәһимә 1937-чи ил ијулун 18-дә верилмишдир).

Лакин бу вахт М. Чуварлински Бақыда јох иди. 1937-чи илин мајында о, Москваја, УИК(6)П МК-ја М. Ч. Бағыровдан шикајәтә кетмишди. Чуварлински шикајәт әризәсиндә јазырды ки, «Бағыров бүтүн партија кадрларыны сырадан чыхарыр. Азәрбајчан ССР К(6)П МК-нын пленумларындан бириндә тәнгиди чыхышына көрә онун өзүнү дә тәғиб едир». Белә чыхышдан сонра Бағыров Чуварлинскини МК-нын тәркибиндән чыхармыш вә она милләтчи дамғасы вурмушдур.

1937-чи ил ијулун 25-дә ССРИ ХДИК ДТИ-нин VI шө'бәсинин рәиси Волков ССРИ даһили ишләр комиссарынын мұавини Фриновскинин үнванына ашағыдакы мәзмунда мәктуб көндәрмишди:

«Бу ил, ијунун 24-дә Азәрбајчан К(6)П МК-нын катиби јолдаш Бағыров ССРИ ХДИК-ја хәбәр вермишдир ки, Бақыда дәмирјол нәглијјатында ифша олунмуш (дәмирјол

нәглижаты нәжә лазымдыр? — З. Б.) антисовет тротскичи тәршилатын фәал үзвү Чуварлински истинтаг органлары тәрәфиндән ахтарылыр. Әлдә олунан мә'лумата көрә һазырда Чуварлински Москвада, бу үнванда: Столешников денкәси, ев 9, мәнзил 20-дә јашајыр.

Чуварлинскинин һәбсинә ичазә верилмәсини хаһиш едик». (Фриновскинин дәркәнары: «Һәбс едилсин» 25/VI-1937).

1937-чи ил ијунун 27-дә ССРИ ХДИК ДТИ тәрәфиндән Чуварлинскинин һәбсинә 2569 нөмрәли ордер верилди. Ордери халг дахили ишләр комиссарынын мұавини имзаламышды.

Лакин Чуварлински ијунун 25-дә һәбс едилмишдир. Ахтарыш заманы ондан БДТИ-јә верилмәк үчүн ашағыдакылар: Маленковун адына көндәрилмиш мәктубун, Андрејевә, Маленкова, Бағырова вә «Правда» гәзети редакциясына көндәрилмиш эризәләрин — 28 сәһифәлик беш эризәнин гәбзи көтүрүлмүшдүр.

Мүттәһим Чуварлинскинин Москвада долдурулмуш анкетиндән:

1902-чи илдә Азәрбајчан ССР-ин Гарјакин рајонунун Чуварлы кәндиндә анадан олмушдур. Нуха шәһәринин сакинидир. Ихтисасча мұәллим вә партија ишчисидир. АзК(б)П Нуха Шәһәр Комитәсинин биринчи катиби вәзифәсиндә чалышмышдыр. Ингилабдан әввәл кәндли олмуш, 3 ил кешикчи, 1 ил исә гара фәһлә ишләмишдир. Ингилабдан сонра — гуллуғчу олмуш, 14 ил партија ишиндә чалышмышдыр. Ибтидан мәктәбин 4 сифини, II дәрәчәли совет партија мәктәбини, УИК(б)П МК јанында партија ишчиләри үчүн курсу вә гәјаби олараг педагожи техникуму битирмишдир. 1920-чи илдән УИК(б)П МК-нын үзвүдүр. 12 јашында Света адлы гызы вар.

1937-чи ил ијулун 26-да ССРИ ХДИК БДТИ-нин VI шө'бәси III бөлмәсинин рәиси И. Норко М. И. Чуварлинскини диндирмишдир. Ашағыда мүттәһимин вердији ифадәдән бә'зи ситатлар: «1937-чи илин мајында мән Москваја УИК(б)П МК-ја АзК(б)П МК рәһбәрлијиндән вә биринчи катиб М. Ч. Бағыровдан шикајәтә кәлмишдим. Москваја 1937-чи ил мајын 4-дә чатдим. Мән Нуха Шәһәр Партија Комитәсинин катиби вә АзК(б)П МК-нын үзвү идим. МК-нын катиби Бағырова бә'зи мәсәләләрдә өз е'тиразымы билдирмишдим, сонра МК-нын декабр ајында кечирилән пленумунда МК рәһбәрлијинин бә'зи нөгсанларыны тәңгә етмишдим. Бу тәңгиди чыхыш халг дүшмәнләринин республиканын рәһбәр органларына сохулмасы илә әлагәдар иди.

Буна көрә дә Бағыров мәни тә'ғиб етмәјә башлады вә үстүмә милләтчи ләгәби гојуб МК-нын тәркибиндән чыхартды, ишдән азад етди. Вәзијәтин белә олдуғуну көрүб УИК(б)П МК-ја әризә илә мұрачият етдим, Москваја индики кәлишим дә мәһз бунунла әлагәдардыр. Синајскијә Бағыровун мәни тә'ғиб етдијини вә ондан Москваја шикајәтә кетдијими билдирмишдим. Мән УИК(б)П МК-нын катиби Андрејевин вә УИК(б)П МК-нын шө'бә мүдирин Маленковун адларына ики әризә вермишдим».

1937-чи ил ијулун 8-дә М. Чуварлински хусуси мұһафизәчи илә Бақыја кәтирилди вә тәкадамлыг камераја салынды.

1937-чи ил ијулун 15-дә Азәрбајчан ССР ХДИК ДТИ-нин IV шө'бәсинин, IV бөлмә рәисинин көмәкчиси лейтенант Шер (бу фамилияны јадда сахлајын — З. Б.) мүттәһим М. И. Чуварлинскини диндирмишдир.

Шер: «Сиз Азәрбајчанда әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвү кими иттиһам олунурсунуз вә әлдә олан мә'лумата көрә тәшкилатын ишиндә фәаллыг көстәрмисиниз. Истинтаг тәләб едир ки, бу барәдә әтрафлы мә'лумат верәсиниз». Чуварлински: «Әксингилаби милләтчи тәшкилатда иштиракымы гәти сурәтдә рәдд едирәм».

Ишин 17-чи сәһифәсиндә ашағыдакы мәзмунда јазылмыш бир акт вар иди: «Һазыркы акт тәртиб олунур, ондан өтрү ки, мүттәһим Мәммәд Чуварлински 1937-чи ил ијулун 16-да кечирилән истинтагда һөкүмәт рәһбәрләринин үнванына бөһтан атараг билдирмишдир ки, Азәрбајчан К(б)П МК-нын катиби М. Ч. Бағыров Чуварлинскинин әлејһинә ујдурулмуш материаллар һазырламышдыр. Азәрбајчан ХДИК-ин рәиси Сумбагов вә ДТИ-нин IV шө'бәсинин рәиси Синман бу ишдә онун јахын көмәкчиләри олмушдулар.

Мүттәһим Чуварлински һазыркы акты имзаламагдан имтина етмишдир.

ДТИ-нин IV шө'бәсинин рәиси Синман, ДТИ-нин IV бөлмәси рәисинин көмәкчиси Шер».

Охучу көрүр ки, һеч бир кұнаһы олмајан Мәммәд Чуварлински она гаршы дүшүнүлмүш шәкилдә әввәлчәдән һазырланмыш ујдурма фактлар анадла е'тиразыны билдирир вә әдаләтин зөфәр чалачағына үмид едирди. Лакин...

Азәрбајчан ХДИК идарәсинин кечмиш әмәкдашы С. С. Зыковдан 4/IX-1954-чү илдә алынмыш ифадәдә дејилди:

«Хорен Григорјанын көмәкчиси Шерин кечмиш маариф комиссары Чуварлинскини нечә дөјдүјүнүн мән өзүм шаһи-

ди олмушам. Бу барәдә Григорјана данышдым, лakin Чуварлинскинин дөјүлмәси һаггында вердијим хәбәри Григорјан күлүмсәмәклә гаршылады».

ДТИ-нин кечмиш әмәкдашы И. М. Кротковдан 30/XI-1954-чү илдә алынмыш ифадәдән:

«Мән VI бөлмә рәисинин көмәкчиси Шерә табе идим. Бөлмәнин рәиси исә Григорјан иди. Сијаси шө'бәдә ишә башладығым илк күндән истинтаг заманы мүттәһимләрә верилән амансыз ишкәнчәләрин шаһиди олурдум. Бир гәјдә олараг әввәлчә мүттәһимләрдән е'тираф ифадәси алмаг үчүн онлары дөјүр, сонра исә әксингилаби тәшкилатын дикәр иштиракчыларынын адларыны чәкмәк мәгсәдилә әзијјәт верирдиләр. Ән ахырда исә мүттәһимин һәгигәтән дүшмән олдуғу вә буну е'тираф етдији үчүн ишкәнчә верирдиләр.

Азәрбајчан ССР-ин маариф комиссары олмуш, һәбс әдилмәмишдән әввәл Нуха Шәһәр Партија Комитәсинин биринчи катиби ишләмиш Мәммәд Чуварлински ән ағыр ишкәнчәләрә мә'руз галмышдыр. Чуварлински Бағыровдан Москваја шикајәтә кетдији үчүн онун көстәриши илә елә Москвада һәбс олунмушдур. Бақыја кәтирилән кими Сумбатов Бағыровун адындан КСШ-а әмр вермишдир ки, Чуварлински илә һәр чүр рәфтар етмәк олар. Чуварлински дахил һәбсханаја кәтириләндә бир чох ишчиләр севинди. Онларын севинчинә сәбәб Бағыровдан УИК(б)П МК-ја шикајәтә кедән «гаты» чинајәткәрын ахыр ки, тутулуб мүһакимәјә верилмәси иди. Мәһз буна көрә дә мүттәһим истинтага кәтирилән кими бүтүн мүстәнтигләр, о чүмләдән Шер дә она дүшмән көзү илә бахырдылар. Чуварлинскијә илк дәфә ишкәнчә верилән күн мән орада олмамышам. Лakin онун бәрк дөјүлдүјүнү көрмүшәм.

Бир дәфә Шерин көстәриши илә Чуварлинскини 5—6 мүстәнтиг әһәтәјә алыб, резин дәјәнәк вә бурулмуш нәм дөшәкағы илә дөјүб ишкәнчә верирдиләр. Чуварлински күт ағырлары дөзмәјиб јыхылыр, јенидән тәпик вә јумругла ону ајага галдырыб вурурдулар. Бүтүн бунлар тәһгир характери дашыјырды. Сонра исә буну әјләнчә мәгсәдилә едирдиләр.

Верилән ишкәнчәләрин нәтичәсиндә Чуварлински там тагәтдән дүшүрдү, јарышүүрлу вәзијјәтдә өз-өзүнә һеч бир һесабаг вермәдән истәнилән ифадәјә, сәнәдә гом чәкирд.

Онун һансы әсасла тутулдуғуну хатырламышам, анчар јакшы јадымдадыр ки, бир дәфә Шер мәнә гараламада јазылмыш гејдләрә әсасән протокол јазмағы әмр етди.

Шер, Колја, Мусатов, Мәдәт һәсәнов, Мустафа Муста-

фајев вә мән Чуварлинскијә олмазын ишкәнчәләр вермишк. Башгаларыны исә хатырламышам.

1937—1938-чи илләрдә күтләви һәбсләр заманы партија вә совет органларынын бүтүн рәһбәр ишчиләри, халг комиссарлары вә онларын мүавинләри тутулурдулар. Мәсәлән, Маариф Комиссарлығында дөрд халг комиссары — Пәнәһ Гасымов, Мәммәд Чуварлински, Мүсејиб Шаһбазов, Мәммәдсадыг Әфондијев, һәбелә маариф комиссарынын ики мүавини репрессияја мә'руз галмышды».

ДТИ-нин кечмиш әмәкдашы Иван Петрович Клеменчин 18/IV-1955-чи илдә вердији ифадәдән: «Һәбс олунанларын күтләви сурәтдә дөјүлүб инчидилмәси 1937-чи илин орталарындан башламышдыр. IV шө'бәнин кечмиш рәиси Синманын дедијиндән мәнә мә'лум иди ки, мүттәһимләрин дөјүлүб ишкәнчә верилмәси һаггында көстәриш Сумбатовдан алынмышдыр».

1955-чи ил апрелин 13-дә Мәммәд Чуварлинскинин иши үзрә Баш һәрби прокурорлуғун нәзарәт әмәлијјат шө'бәсинин архивиндән кәтирилмиш ишә бахылмасы барәдә протокол тәғтиб едилди. Ајдын олду ки, 1945-чи илдә БһП-нин архив сәнәдләри сахланылан јердә јанғын баш вермиш вә бир чох архив сәнәдләри, о чүмләдән Чуварлинскинин иши үзрә сәнәдләрин бир һиссәси сырадан чыхмыш, бир һиссәси исә хараб олмушдур. Ишин 3—4-чү сәһифәсиндә Чуварлинскинин көј мүрәккәблә И. В. Сталинин үнванына јазылмыш шикајәт әризәси горунуб сахланылырды.

Чуварлинскинин әризәсиндәки бир ситатла таныш олар: «1936-чы илин декабрында Азәрбајжан К(б)П МК пленумунда Аз. К(б)П МК рәһбәрлијинин јарытмаз ишини, нөгсанларыны тәнгид етмишдим. Бу чыхышым јенә дә Бағыровун гәти наразылығына вә е'тиразына сәбәб олмушдур. Елә һәмни вахтдан мән ачыгча тә'ғибә мә'руз галдым.

1937-чи ил мартын 14-дә мән Азәрбајжан ССР Советләр гурултајынын партија групунда чыхыш едәрәк Азәрбајжан ССР Конститусијасы ләјһәсинә бәзи дүзәлишләр етдим. О заман Бағыров әләјһимә чыхыш едәрәк мәни милләтчиликдә кунәһландырды. 1937-чи ил мартын 17-дә МК-нын бүросу, мартын 19-да исә Азәрбајжан К(б)П МК пленуму Бағыровун тәклифи илә мәни МК-нын бүросундан, мартын 20-синдә партија ишиндә харич едиләр.

Бүтүн бу чиркинлијә дөзмәјиб Москваја кәлдим вә Маленковун гәбулуна дүшәчәјим күнү көзләдәм. Онун гәбулунда 1937-чи ил ијунун 27-си вә ја 28-и олмалы идим. Лakin ијунун 25-дә кечә ССРи ХДИК нүмәјәндәләри мәнзилмә кәлиб мәни һәбс едиләр. Артыг алтынчы күндүр ки, Бутырски һәбсханасындајам.

Әзиз рәһбәримиз!

Будур, тәмиз вә намуслу бир болшевик олдуғум һалда, һәбсханәја дүшмүшәм. Бу, тәсадүфи дејил, Аз.К(б)П МК рәһбәрлијиндә јува салмыш чиркин әмәлләрин нәтичәси иди вә Бағыров исә бу јуванын һөрүмчәк торуна дүшмүш-дүр.

Мән Аз.К(б)П МК рәһбәрлијиндәки чиркинликләрин гурбаныйам.

Јолдаш Сталин! Аз.К(б)П һаггында... иттиһам едир-ләр... Хаһиш едирәм Сиз... әкс тәгдирдә Бағыров мәни мәнв едәчәк».

Чуварлинскинин Сталинә олан мәктубунун бир һиссәси, мүттәһимләрин вә иттиһам едилән Аз.ССР ХДИК ДТИ мүстәнтигләринин ифадәләри 1954—1955-чи илдә тапылыб мејдана чыхмышды. Буна көрә дә 1937-чи илин ијулуна гајыдаг.

Охучулар артыг истинтагын үчүнчү методунун тәтбиғи сәһнәсилә танышдырлар. Амансыз ишкәнчәләрә мәруз галан Чуварлински Бағыров вә Сумбатова «тәслим» мәктубу јазыр. Ишкәнчәләрин нә гәдәр ағыр олдуғу мәктубдакы чызма-гара хәтдән ајдын көрүнүрдү. Чуварлинскинин көзәл вә сәлис хәтти чызма-гараја чеврилмишди. Һисс олунурду ки, ағырлардан онун әлләри белә гәләм тутмурду. 1937-чи ил ијулун 21-дә мүстәнтигләрин дигтәси вә көмә-јилә јазылымыш мәктубдан бә'зи сәтирләр:

«Узун сүрән тәрәддүддән сонра мән, Мәммәд Исмајыл оғлу Чуварлински партија вә Совет һөкүмәти гаршысында тамамилә тәслим олмағы (бу мүстәнтигләрин әң чох севдикләри сөздүр, ишкәнчәләрдән сонра бүтүн мүттәһимләр өз мәктубларында бу сөзләрлә башлајырлар — З. Б.) вә өзүмүн әксингилаби милләтчи фәалијәтим һаггында да-нышмағы гәрәра алдым.

(Анчаг 1937-чи ил ијулун 23-дә Азәрбајчан үзрә КПК Партија коллекијасы Чуварлинскинин ишилә бағлы гәрәра алмышды: «ХДИК органлары тәрәфиндән халг дүшмәни кимн һәбс едилмиш Мәммәд Чуварлински партија сыраларындан харич олунсун»).

Чуварлински е'тираф етмишди ки, буржуа милләтчиләри, Аз. К(б)П сыраларында икиүзлү рол ојнајан Ә. Гарајев, Ј. Гасымов, Д. Бүнјадзадә, Ә. Әмирасланов вә башгаларынын тә'сири алтына дүшәрәк әксингилаби милләтчи тәшкилата даһил олмушдур.

«Әксингилаби тәшкилата мән 1936-чы илин сентјабрында Аз.К(б)П МК-нын мәдәнијәт шө'бәсинин кечмиш мү-дири Микајыл Һүсејнов тәрәфиндән чәлб едилмишәм.

Мән Нухадакы әксингилаби тәшкилатын рәһбәри идим». Лакин бу материаллар истинтаг үчүн азыг едирди вә нөвбәти ишкәнчәдән сонра Чуварлински ашағыдакы ифадәләри дә вермишди: «1935-чи илин сентјабрында мәни әксингилаби милләтчи тәшкилата Руһулла Ахундов чәлб етмишдир».

1937-чи ил 7 сентјабр. Шер М. Чуварлинскинин иши үзрә истинтагын баша чатмасы һаггында протокол тәртиб етди.

1937-чи ил 13 сентјабр. Синман М. Чуварлинскинин Азәрбајчан ССР ЦМ-нын 64, 69, 70 вә 73-чү маддәләриндә нәзәрдә тутулан чинајәтләрдә тәгсирләндирилмәсилә әлағәдар иттиһам гәрәры тәртиб етди:

Азәрбајчан ССР ХДИК ДТИ 1936-чы илин сонларында силаһлы үсјан јолу илә Азәрбајчанын ССРИ-дән ајрылма-сы вәзифәсини гаршысына гојан, зијанкарлыг, часуслуг иши апаран, партија вә һөкүмәт рәһбәрләринә гаршы террор тәтбиғ едән әксингилаби тротскичи-милләтчи тәшкилатыны ашкар етмиш вә дағыммышдыр.

Өзүнүн әксингилаби фәалијәтиндә Азәрбајчанын әксингилаби тротскичи милләтчи тәшкилаты тротскичи-зинов-јевчи террорчу мәркәз вә сағларын әксингилаби мәркәзилә әлағәдә олмушдур.

Апарылан истинтагдан ајдын олмушдур ки, Мәммәд Чуварлински һәлә 1931-чи илдә әксингилаби милләтчилијә мејл етмишдир. 1935-чи илдә Чуварлински Руһулла Ахундов тәрәфиндән әксингилаби милләтчи тәшкилата чәлб едилмишдир.

М. Чуварлински әксингилаби тәшкилатда фәал практик иш апармышдыр: о, Нуха Шәһәр Партија Комитәсинин катиби оларкән орадакы әксингилаби милләтчи тәшкилата рәһбәрлик етмишдир.

Мәммәд Чуварлинскинин рәһбәрлији алтында бу тәшкилат рајонун кәнд тәсәррүфаты сәһәсиндә вә сәнәјесиндә зијанкарлыг иши апармыш, үсјанчы кадрлар һазырламышдыр. Чуварлински шәхсән өзү әксингилаби тәшкилата нечә-нечә шәхс чәлб етмишдир.

Јухарыда көстәриләнләрә әсасән Мәммәд Исмајыл оғлу Чуварлински иттиһам олунур ондан өтрү ки:

1. Силаһлы үсјан јолу илә Азәрбајчанын ССРИ-дән ајрылмасыны гаршысына мөгсәд гојан, зијанкарлыг, часуслуг иши апаран, партија вә һөкүмәт рәһбәрләринә гаршы террор тәтбиғ едән әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвү иди.

2. Практик әксингилаби ишдә фәаллыг көстәрәрәк рајондакы әксингилаби үсјанчы тәшкилатын рәһбәри иди.

3. Көнд тәсәррүфатында вә сәнаједә зијанкарлыг иши тәшкил етмиш, үсјанчы кадрлар һазырламышдыр.

Өзүнү күнаһкар билмишдир. Мүттәһим Руһулла Ахундовун, Рәһим Һәсәновун, Мейди Мейдијевин вә Микајыл Һүсејновун ифадәләрилә ифша олуур.

1937-чи ил 12 октјабр. Һәмин күн ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби Коллекијасы Сәјјар сессиясынын (ичласа Азәрбајҗан халгынын чәлладларындан олан А. Вышинскинин мавини Матулевич сәдрлик едирди. Дикәр чәлладлар Зарјанов вә Жигур исә мәһкәмәнин үзвү идиләр) бағлы мәһкәмә ичласы кечирилмишдир.

Ичлас саат 21.30 дәгигәдә ачылды. Сон сөздә М. Чуварлински ислаһ олунамасы үчүн имкан вермәји хаһиш етмишдир.

Саат 21.45 дәгигәдә ичлас сона чатмышды. 15 дәгигәдә М. Чуварлинскинин тәлеји һәлл олунамашдыр. Бир саат эриндә исә дөрд белә «вәтән хаһинини» мәһкәмәси кечирилмишдир. Матулевич вә онун командасы исә ил јарым эриндә Бақыда отурараг фәсиләсиз нә гәдәр һөкмләр вермишләр.

1937-чи ил октјабрын 12-дә Мәммәд Исмајыл оғлу Чуварлински эн агыр чәзаја — күлләләнмәјә мәһкум олунамашдыр. Һөкм 1937-чи ил октјабрын 13-дә јеринә јетирилмишдир. Нәдәнсә күлләләнмә һаггында акт ишдә јохдур.

1955-чи ил ијунун 17-дә ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби Коллекијасына Мәммәд Исмајыл оғлу Чуварлинскинин иши үзрә верилән һөкмүн дәјишдирилмәси барәдә гәрар төгдим едилмишдир. Гәрарда дејилрди ки, М. Чуварлинскинин һәбс едилмәси тамамилә әсассыз олмуш, онун һаггында галдырылан иш ујдурма материаллардан дүзәлдилмишдир.

1955-чи ил августун 3-дә ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби Коллекијасынын гәрары илә ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби Коллекијасынын 12/Х-1937-чи илдә вердији һөкм ләв едилди, чинајәт тәркиби олмадығы үчүн иш хәтм олуңду.

Мәммәд Исмајыл оғлу Чуварлински 12493 нөмрәли истинтаг иши үзрә күлләләнмиш јүзләрлә Азәрбајҗан зијалылары ичәрсиндә 33-чү иди.

ХАЛИД СЕЈИД ХОЧАЈЕВ

Истинтаг иши № 12493

1937—1938-чи илләрдә амансызчасына вә мәгсәдјәнлү шәкилдә арадан көтүрүлән Азәрбајҗанын көркәмли мүтәфәккирләринин онун елми гүввәләринин сјаһысында танынмыш түрколог, ССРИ ЕА-нын Азәрбајҗан филиалынын елми әмәдашы Хоҷајев Халид Сејидин дә адыны чәкмәк лазымдыр.

Халид Сејид Хоҷајев 1888-чи илдә Дашкәнд даирәсинин Қашкорган кәндиндә анадан олмушдур. Мәдрәсәни битирдикдән сонра 1914-чү илдә Истанбула кетмиш вә мүсабигә јолу илә университетә дахил олмушдур. 1918-чи илдә тарих-филолокија фақүлтәсини битирмишдир. 1918—1920-чи илләрдә Кәнчәдә кимназијада мүәллимлик етмишдир. 1920—1921-чи илләрдә Дашкәнддә јашамыш, орада да мүәллимлик фәалијјәти илә мәшғул олмушдур. Лакин тезликлә Бақыја гајытмыш, 1922—1926-чы илләр эриндә Өзбәкистанын даими нүмајәндәлијинин јатагханасынын мүдири, орта вә али тәһсил очагларында мүәллим вәзифәсиндә ишләмиш, сонра исә һәбс олунана кими ССРИ ЕА-нын Азәрбајҗан филиалында чалышмышдыр. Халид Сејид Хоҷајев үслубијјат, синтаксис, түрк вә фарс дилләринин грамматикасы илә бағлы бир чох китабларын мүәллифи олмуш. Орхон јазыларыны тәрчүмә етмишдир. Лакин онун эн бөјүк әсәри Маһмуд Қашғаринин мәшһур лүгәтинин тәрчүмәси иди. Тәәсүфф ки, Хоҷајевин миннәтдар шакирдләри өз мүәллимләринин әсәрини елә адамлара анд едилрәр ки, онлар 30-чу илләрдә Маһмуд Қашғаринин варлығы барәдә

Хоҷајев Халид
Сејид

белә һеч нә билмирдиләр. Бу заман Халид Сејиди хош бир сөзлә хатырламағы белә она чох көрүрдүләр.

Хочајев Халид Сејид 1937-чи ил ијунун 3-дә һәбс едилмиш вә 12493 нөмрәли истинтаг иши үзрә 72 нөмрәли мәһбус олмушдур.

1937-чи ил ијунун 5-дә биринчи истинтагда Халид Сејидә билдирилди:

«Јатагхананын мүдири вәзифәсиндән сиз тәләбәләр арасында әксингилаби, милләтчи тәблиғат апардығыныз үчүн говулмуసుнуз». Халид Сејид: «Мәнә белә иттиһам верилмәмишдир». Суал: «Сиз әбәс јерә верилән суала чаваб вермәкдән чәкинирсиниз. Истинтага мә'лумдур ки, сиз әксингилаби пантүркист тәшкилатын үзвүсүнүз. Буну е'тираф едирсинизми?» Чаваб: «Гәти рәдд едирәм».

(1937-чи ил, ијунун 5-дә ССРИ ЕА-нын Азәрбајчан филиалынын тарих, дил вә әдәбијат институту мүдиријәтинин әмринә көрә Халид Сејид Хочајев ијунун 4-дә институтун елми әмәкдашларынын сјаһысындан чыхарылмышдыр).

Икинчи истинтагда, 1937-чи ил ијунун 21-дә мүттәһимә «үч нөмрәли вариант» тәбтиг едилдикдән сонра Х. С. Хочајев «пешәкар пантүркист» кими чаваб верир: «Бәли, мән е'тираф едирәм ки, 1916-чы илдән һәбс олунанадәк пантүркист мөвгејиндә дајанмышдым». Суал: «Әксингилаби пантүркист тәшкилатына нә вахт дахил олмуసుнуз?» (Услуга тохунулмамышдыр — З. Б.). Чаваб: «1925-чи илдә мөшһур пантүркист Ә. С. Губајдуллинин Бакыја кәлишиндән сонра». Суал: «Пантүркист тәшкилатында сизин практик әксингилаби фәалијәтиниз нәдән ибарәт иди?» Чаваб: «Мән тәләбә-кәнчләр арасында пантүркист тәблиғат апарараг Совет һакимийәтинә гаршы пантүркист кадрлар һазырлајырдым».

Ијулун 7—9-да мүстәнтиг мүттәһимдән сорашду: «Әксингилаби милләтчи тәшкилатда практик ишиниз һагда данышын». Чаваб: «Мәнним әксингилаби фәалијәтим 1926—1928-чи илләрдә Бакыда тәһсил алан өзбәк тәләбәләри арасында кечмишдир». Суал: «1928-чи илдән сонра сиз әксингилаби тәшкилати фәалијәт апармысыныз?» Чаваб: «Хејр апармамышам. Мән пантүркист тәблиғаты өз әсәрләримдә әкс етдирмишәм, хусусилә Маһмуд Кашғаринин «Түрк сөзләри лүғәти» китабынын тәрчүмәсиндә». Суал: «Сиз дүз данышмырсыныз. Бәсдириң бизә мугавимәт кәстәрмәјин». Чаваб: «Бәли, е'тираф едирәм ки, 1935-чи илдә АПИ-нин тәләбәси, миллијәтчә өзбәк олан Сәлимсакову әксингилаби милләтчи истигамәтә јөнәлтмишәм. 1928—

1936-чы илләр әрзиндә даһа һеч кәси бу ишә чәләб етмәмишәм». Суал: «Сиз јенә дә дүз данышмырсыныз. Бакыда елми вә педагожи ишчиләрлә әксингилаби әлагәдә олмуసు-нузму?» Чаваб: «Е'тираф етмәјә мәчбурам ки, Вәли Хулуфлу, Гулам Бағыров, Зифелд, Чаббар Мәммәдзәдә, Һәнәфи Зәјналлы вә аспирантлардан Чобанзәдә, Һүсәјнзәдә вә Дәмричзәдә илә әксингилаби әлагәдә олмушам». Суал: «Сизин онларла әксингилаби әлагәнин нәдән ибарәт иди?» Чаваб: «Бу шәхсләрлә мән пантүркист сөһбәтләр едирдим вә онлар да әксингилаби пантүркист мөвгејиндән данышырдылар. Бундан башга, Вәли Хулуфлу вә Зифелд Маһмуд Кашғаринин пантүркист китабыны тәрчүмә етдијим үчүн мәни мүдафиә едирдиләр». Суал: «Түркијә кәшфијатындакы ишиниз һағында данышын». Чаваб: «Мән Түркијә кәшфијатында ишләмәмишәм». Суал: «Сиз дүз демирсиниз! Бу суалла әлагәдар сизин е'тирафынызы тәләб едирик!» Чаваб: «Е'тираф етмәјә мәчбурам ки, 1918-чи илдә мән Истанбул университетинин бир груп тәләбәси илә бирликдә Нуру Пашанын түрк ордусунда Азәрбајчана кәндәрилмишдим. Биз ордунун «Шубә вә Мәхсуси» хусуси шөбәсинә тәјин олунмушдуг».

14—15 ијул. Мүстәнтиг: «Бәсдириң, мугавимәт кәстәрмәјин. Азәрбајчандан, түрк ордусундан тәрхис олундугдан сонра сизин Түркијә кәшфијаты илә әлагәнин бардә истинтагын кифајәт гәдәр мә'луматы вар». Чаваб: «Бәли, е'тираф етмәлијәм ки, тәхминән 1924-чү илдә мән јендән Түркијә кәшфијаты илә әлагә јаратдым вә тәхминән 1937-чи иләдәк онунла әлагә сахладым». Суал: «Түркијә кәшфијатынын вердији һансы тапшырығлары јеринә јетирирдиниз?» Чаваб: «Түркијә кәшфијатынын тапшырығы үзрә мән тәшкилатымызын өзәјини Инкилтәрәјә мејлдән узаглашдырмаг үчүн тәшкилатын үзвләри арасында түрк-кофил иш апарырдым».

Ахырынчы дәфә Х. С. Хочајев 1937-чи ил сентјабрын 4-дә диндирилмишдир (јә'ни онун иши үзрә истинтаг 3 ај давам етмишдир) вә мүстәнтиг онун иши үзрә истинтагын баша чатмасы һағында протокол тәртиб етмишдир. Халид Сејид «истинтага һеч бир әләвә етмәмишдир». Дүздүр, һәмин күн о, Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 68-чи маддәси үзрә әләвә јенә дә иттиһам едилмишдир: «Әксингилаби пантүркист тәшкилатын үзвү кими һәм дә Түркијәнин хејринә кәшфијат иши апармышдыр».

1937-чи ил, сентјабрын 13-дә 12493/72 нөмрәли иш үзрә иттиһам гәрары имзаланды.

О, Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 73, 70, 63—1 маддәләриндә нәзәрдә тутулан чинајәтләрдә тәгсирләндирилди.

1937-чи ил октябрын 11-дә ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби Коллекижанын Сәйяр сессиясынын (Матулевич, Зарянов, Жигур) назырлыг мушавирәсинин протоколу тәртиб едиллр:

Елә һәмнн күн Х. С. Хочајевә иттиһам гәрарынын сурәти тәгдим едилди.

1937-чи ил, октябрын 12-дә ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби Коллекижасынын Сәйяр сессиясынын мәһкәмә ичласынын протоколу тәртиб олунду.

«Мүттәһим Хочајев күнаһкар олдуғуну там е’тираф етди. Илкин истинтагда вердији ифадәләри тәсдиг етди вә мәһкәмә истинтагына һеч бир әлавәси олмајачагыны билдирди».

Мүттәһим сон сөздә күнаһынын јүнкүлләшдирилмәсинн хаһиш етди. Ичлас саат 15. 10 дәгигәдә ачылды, саат 15. 25 дәгигәдә бағланды.

Һ ө к м: Мүттәһим Хочајев 1925-чи илдән Үмумиттифат антисовет пантүркист, тәһрибатчы-террорчу вә часус тәшкилатынын үзвүдүр. Онларын мәгсәди Совет һакимијјәтини девирмәк, милли республикалары ССРИ-дән ајырмаг вә ваһид түрк-татар буржуа дәвләтини јаратмагдыр. Хочајев мүнтәзәм олараг әксингилаби-милләтчи тәблиғат апармыш, әксингилаби пантүркист тәшкилата јени-јени үзвләр чәлб етмиш вә 1924-чү илдән 1937-чи иләдәк бир харичи дәвләтин часусу олмушдур.

Јухарыда дејиләнләрә әсасән вә Азәрбајчан ССР ЧПМ-нын 316 вә 317-чи маддәләринә мувафиг ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби Коллекижасы Халид Сејид Хочајевн ән ағыр чәзаја — күлләләнмәјә мәһкум етди. Һөкм гәтидир, шикајәт гәбул едилмир вә һөкм 1 декабр 1934-чү ил ССРИ ЧПМ-нын гәрарына көрә дәрһал јеринә јегирилмәлидир.

Ишә 13 октябр, 1937-чи ил тарихли бир арајыш тикилмишдир. Бурада көстәрилерди ки, Халид Сејид Хочајевин күлләләнмә һөкму Бақыда ичра едилмишдир.

1954-чү илин декабрында Х. С. Хочајевин һәјат јолдашы Сара Рза гызы Хочајева (13—X—1937-чи илдән 15—V—1941-чи иләдәк һәбс дүшәркәсиндә олмушдур) әрнзә верәрәк әринин иши вә онун тәлеји һаггында мә’лумат алмағы хаһиш етмишди.

1955-чи ил апрелин 16-да С. Р. Хочајева һәјат јолдашы Х. С. Хочајевин ишинә јенидән бахылмасыны хаһиш едир.

ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби Коллекижасынын 16 мај 1957-чи ил гәрардадына көрә ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби

Коллекижасынын 1937-чи ил, октябрын 12-дә чыхардығы һөкм ләғв олунмуш вә чинајәт тәркиби олмадығына көрә иш хәтм едилмишдир.

ӘБДҮЛӘЗИЗ ҺЕЈДӘР ОҒЛУ САЛАМЗАДӘ

Истинтаг иши № 12493—62

1937-чи ил мајын 15-дә Азәрбајчан ССР ХДИК ДТИ-дә белә бир арајыш тәртиб едилмишди: «12493 нөмрәли иш үзрә истинтаг материалларындан мә’лум олмушдур ки, Ә. Саламзадә тротскичи вә пантүркист тәшкилатларын үзвләри илә әксингилаби әләгә сахламыш вә бу тәшкилатларын фәалијјәтиндә иштирак етмишдир. Көстәриләнләрә әсасән Ә. Саламзадә һәбс олунмалы вә Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 72/73-чү маддәләри үзрә мәс’улијјәтә алынмалы-дыр».

Әбдүләзиз Һејдәр оғлу Саламзадә 1907-чи илдә Шамаһы шәһәриндә анадан олмушдур. О, ССРИ ЕА Азәрбајчан филиалы Тарих институтунун докторанты иди. 1937-чи ил мајын 27-дә Ленинградда һәбс олунмуш вә 1937-чи ил июнун 2-дә Бақыја көндөрлнмишдир.

1937-чи ил июнун 17-дә биринчи истинтагда Саламзадә белә бир суал верилмишди: «Бақыдакы вә Ленинграддакы танышларынызын адларыны сөјләјин». Бурада Губајдуллинн, Тихомировун, Имановун, Гринјовун, Бајрамовун, Рәфилинн, Күлнәзәровун вә Мирзә Ибраһимовун адлары чәкилмишдир. Суал: «Тротскичиләрдән вә әксингилаби милләтчиләрдән кимләри таныјырсыныз?». Чаваб: «Пантүркистләрдән Губајдуллинн вә Чобанзадәни таныјырам».

Саламзадә Әбдүләзиз Һејдәр оғлу

Икинчи истинтаг бир ајдан сонра олмуш вә үч күн (1937-чи ил 16—18 ијул) давам етмишдир. *Мустәнтиг*: «Истинтага мә'лум олмушдур ки, сиз әксингилаби тротскичи тәшкилатын үзвүсүнүз. Буну е'тираф едирсинизми?» *Чаваб*: «Мән әксингилаби тротскичи тәшкилатын үзвү дејиләм вә олмамышам». *Мустәнтиг*: «Истинтаг хәбәрдарлыг едир ки, әкәр сиз әксингилаби тротскичи тәшкилата мәхсуслугунузу бојнуруза алмасаныз ифша олунчагасыңыз. Сизи сәмили вә дүзкүн ифадәләр вермәјә чагырырыг». *Чаваб*: «Мән дүз данышырам. Әксингилаби иш апаран һеч бир тәшкилата мәхсус дејиләм. Тихомировун мәни 1933-чү илдә әксингилаби тротскичи тәшкилата чәлб етмәси һаггында вердији ифадәсини гәти рәдд едирәм».

Әбдүләзиз Саламзадә Азәрбајчанда илк тарих елмләри һәмзәдә иди вә Бақыда һәбсләр заманы о, Ленинградда докторантурада мүдафнәјә һазырлашырды. О, кениш мә'нада интеллектуал иди вә дар дүнјакөрүшүнә малик мүстәнтиг онула данышаркән чоһ чәтинлик чәкирди. Буна көрә дә Ә. Саламзадәјә үч нөмрәли методун тәтбиғ едилмәси гәрара алынды. Саламзадәнин ишиндә сонрадан муһакимә олунмуш мүстәнтигләрин (Шер, Синман, Галстјан) ифадәләри вардыр. Бу ифадәләрдә мүттәһимә үч нөмрәли методун нечә тәтбиғ олундуғу ајры-ајры деталларла әтрафлы тәсвир олунмушдур. Бунула да Ә. Саламзадә «сындырылмышды!»

Үчүнчү истинтаг бир ајдан сонра олмуш вә үч күн (1937-чи ил 17—19 август) давам етмишдир. *Мустәнтиг*: «Гејри-легал әксингилаби тротскичи тәшкилатын үзвү олдуғунузу е'тираф етмәк фикриндәсинизми?» *Чаваб*: «Мән әксингилаби мүгавимәти дајандырмаг (демә, белә дә олурмуш! — З. Б.) вә дүзкүн ифадә вермәк гәрарына кәлдим. Бојнума алырам ки, мән һәгигәтән әксингилаби тротскичи террорист тәшкилатын үзвүјәм». *Мустәнтиг*: «Әксингилаби террорист тәшкилатын үзвүјәм нә вахт вә ким тәрәфиндән чәлб едилмишиниз?» *Чаваб*: «Мән 1933-чү илдә елми рәһбәрим профессор Тихомиров тәрәфиндән чәлб едилмишәм. Тихомировун әксингилаби тротскичи көрүшләри илә тамамилә һәмрә'ј идим». *Мустәнтиг*: «Әксингилаби тротскичи террорист тәшкилат өз гаршысына һансы мөгсәд вә вәзифәләри гојмушдур?» *Чаваб*: «Тихомировун сөзләриндән вә әксингилаби тротскичи тәшкилатын үзвү кими мәнә мә'лумдур ки, бу тәшкилатын әсас вәзифәси зоракылыг јолу илә һазыркы гурулушу дәјишмәк вә капиталист муһасибәтләрини бәргәрар етмәк иди. Буну һәјата кечирмәк үчүн

тәшкилат: 1. Үзвләринин сајыны артырмаг саһәсиндә — бура јени-јени гүввәләр чәлб етмишдир.

2. Әксингилаби тротскичи көрүшләрин јајылмасы саһәсиндә — тәшкилатын хејринә тәблиғат вә тәшвиғат иши апармышдыр.

3. Мүдахиләнин һазырланмасы саһәсиндә — капиталист өлкәләри илә әлағәјә кирмишдир.

4. Өлкә дахилиндә әксингилаби гүввәләрин мөһкәмләндирилмәси саһәсиндә — милләтчи вә дикәр әксингилаби тәшкилатларла блок јаратмышдыр.

Әсас мүбаризә методу партија вә Совет һөкүмәти рәһбәрләрини гаршы террорист актларын, һабелә тәхрибатчылыг, часуслуг вә зијанкарлыгын тәтбиғ едилмәси иди».

1937-чи ил августун 25—26-да дөрдүнчү истинтага Әбдүләзиз Саламзадә «е'тираф етмишдир» ки, Ленинграддан башга Азәрбајчанда фәалијәт көстәрән әксингилаби милләтчи тәшкилата да мәхсус иди. «Ора 1929-чү илдә Совет Шәрг халгларынын тарихи кафедрасы үзрә мәним әввалки рәһбәрим профессор Губајдуллин тәрәфиндән чәлб едилмишәм».

1937-чи ил августун 29-да бешинчи истинтага Саламзадә көстәрмишдир: «Бизим әксингилаби тротскичи террорист тәшкилатын әсас вәзифәси Совет һөкүмәтини зоракылыг јолу илә девирмәк иди».

1937-чи ил сентјабрын 3-дә алтынчы истинтага Саламзадә Хулуфлу, Ағамир Мәммәдов вә һәсән Имановла әксингилаби әлағәләринин олдуғуну билдирир. 1937-чи ил сентјабрын 5-дә ахырынчы, једдинчи истинтага өзүнүн бүтүн ифадәләрини тамамилә тәсдиғ едир. Елә һәмин күн истинтагын баша чатдығы Ә. Саламзадәјә хәбәр верилир.

1937-чи ил сентјабрын 19-дә стандарт шәкилдә ашағыдакы кими јазылан иттиһам гәрары тәртиб едилмишди.

Ә. Саламзадә өзүнү күнаһкар билмишди.

1937-чи ил октјабрын 10-да ССРИ Али Мәһкәмәси Гәрби Коллекиясынын Сәјјар сессиясы (Матулевич, Зарјанов, Жигур) гәрара алмышдыр: «Әбдүләзиз һејдәр оғлу Саламзадәнин иши Азәрбајжан ССР ЦМ-нын 70, 73-чү маддәләри үзрә мөһкәмәјә верилсин. Ишә бағлы мөһкәмә ичләсында, мүдафиәчисиз, иттиһамчысыз вә шаһидләрсиз бахылсын».

1937-чи ил октјабрын 11-дә ССРИ Али Мәһкәмәси Гәрби Коллекиясынын бағлы мөһкәмә ичләсы кечирилди. Ичләс саат 14.00 дәгигәдә ачылды. Мүттәһим Ә. һ. Саламзадә күнаһкар олдуғуну бојнуна алды. Сон сөздә чәзасынын јүн-

күлләшдирилмәсини хаһиш етди. Ичлас саат 14. 15 дәгигәдә бағланды (чәми 15 дәг! — З. Б.).

1937-чи ил октябрын 11-дә Әбдүләзиз Һејдәр оғлу Саламзадә ән агыр чөзаја — күлләләнмәјә мәнһум едилди.

ССРИ МИК-ин 1 декабр 1934-чү ил гәрарына көрә һөкм гәтидир, шикајәт гәбул едилмир вә дәрһал јеринә јетирилмәлидир. Ишдә Әбдүләзиз Һејдәр оғлу Саламзадәнин күлләләнмә һөкмүнүн Бақы шәһәриндә 1937-чи ил октябрын 12-дә јеринә јетирилмәси һагғында арајыш вардыр.

Лакин 1957-чи ил апрелин 18-дә ССРИ Али Мәнһәмәси Һәрби Коллекијасы Азәрбајчан ССР ДИН-ин милис идарәсинә көндәрдији тәгдиматда дејилрди ки, куја Ә. Саламзадә 1938-чи ил нојабрын 19-да һәбсдә оларкән вәфат етмишир. Мүттәһимин өлүмү һагғында бу шәһадәтнамә Ә. Саламзадәнин һәјат јолдашынын гардашы Фуад Әбдүррәһманова верилмәк үчүн көндәрилмишир.

1955-чи ил апрелин 22-дә Ә. Һ. Саламзадәнин бибиси Луму Солтан гызы Саламова гардашы оғлунун талеји һагғында мә'лумат алмаг арзусунда олдуғуну билдирмишиди. 1955-чи ил сентјабрын 22-дә Ә. Һ. Саламзадәнин гызы Аврора Саламова атасынын бәрәәт алмасыны хаһиш етмишир.

Вәзијәтлә әлагәдар Ә. Һ. Саламзадәнин ишинә јенидән бахылмыш, 1956-чы ил нојабрын 28-дә ССРИ Али Мәнһәмәси Һәрби Коллекијасынын гәрарына көрә 1937-чи ил октябрын 11-дә ССРИ Али Мәнһәмәси Һәрби Коллекијасынын чыхардыгы һөкм ләғв едилмиш вә чинајәт тәркиби олмадығына көрә иш хәтм олунамушдур.

АБДУЛЛА МӘҲММӘД ОҒЛУ ШӘРИФОВ

Истинтаг иши № 10497

12493 нөмрәли иш үзрә иттиһам олуналар мүнәкимә едилдикдән вә күлләләндикдән сонра гәссабхана машыныны идарә едән чәлладлар өз фәалијәтләринин икинчи мәрһәләсинә, јә'ни артыг өлдүрүлән адамларын ифадәләриндә адлары чәкилән шәхсләрин арадан көтүрүлмәсинә башладылар.

Икинчи мәрһәләдә репрессияја мә'руз галанлар ичәриндә Азәрбајчан ССР ЕА-нын Тарих, Әдәбијат вә Дилчилик Институтунун елми әмәкдашы, АПИ-нин Азәрбајчан дили вә әдәбијаты кафедрасынын мүдири, 1893-чү илдә анадан олмуш Абдулла Мәнһәмәд оғлу Шәрифов да вар иди.

Шәрифов Абдулла
Мәнһәмәд оғлу

1937-чи ил ијулун 21-дә А. Шәрифов халг дүшмәнинин көмәкчиси вә әләлтысы кими ишдән харич едилмишир. 1937-чи ил декабрын 20-дә о «Совет һөкүмәтинә гаршы силәһлы мубаризә мөвгесиндә дајандығына вә елми чөбһәдә зијанкарлыг иши апардығына көрә» һәбс олунамушдур. Капитан Аванесјан тәрәфиндән тәртиб едилмиш арајышда дејилрди: «Азәрбајчан ССР ХДИК ДТИ органлары тәрәфиндән һәбс едилмиш әксингилаби буржуа-милләтчи тәшкилат мәркәзинин үзвү Руһулла Ахундов көстәрмишир ки, Абдулла Шәрифов әксингилаби буржуа-милләтчи тәшкилатын үзвүдүр. Оун һәбс олунуб Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 64, 69, 70, 73-чү маддәләри үзрә мәс'улијәтә чәлб едилмәсини зәури сајырам».

Башгалары кими Абдулла Шәрифов да һәбс олунамуш һәмкарларынын талејиндән хәбәрдар иди. Буна көрә дә һәр шеји «сәмими е'тираф етмәји» гәрәра алмышды.

1938-чи ил январын 5-дә биринчи истинтагда мүстәнтиг ән'әнәви суалла мүттәһимә мүрачиәт етмишир: «Јахын танышларынызын адларыны сөјләјин». Шәрифов Чобанзадәнин, Губајдуллинин, Тағызадәнин, Зејналлынын, Гулам Бағыровун, Идрис Һәсәнвун, Давуд Гулијевин, Хочајевин, Зифелдин, Зиннәт Закировун адларыны чәкмишир.

1938-чи ил 13—14 январ, икинчи истинтаг. Мүстәнтиг: «Сиз нә вахт, һарада вә ким тәрәфиндән әксингилаби пантүркист тәшкилата үзвү кими чәлб едилмисиниз?» Чаваб: «Мәни әксингилаби пантүркист тәшкилата 1928-чи ил сентјабрын ахырларында ССРИ ЕА-нын Азәрбајчан филиалынын кечмиш әмәкдашы, профессор Губајдуллин чәлб етмишир. Мән әксингилаби иши анчаг Губајдуллинин көстәриши илә апарырдым. Оуну тапшырығы илә Азәрбајчан дилинин грамматикасында кобуд гүсурларә јол верир, дилмизә јад әрәб, фарс терминләри кәтирирдим. Бу зијанкарлыг иши әсасән 1934—1936-чы илләрә андир. Шәхсән

мөним иштиракым илэ билэрэктән Азербайжан дилиндэ харичи сөзлэр лүгәтинин нәшри сахланмышдыр. Һалбуки о илләрдә бу китаба тәләбат даһа чох иди. Лүгәт исә 1935-чи илдән нәшрә һазыр иди.

ССРИ ЕА-нын Азербайжан филиалынын ишчиләри М. Һәсанов, Тағызадә вә Бабазадә тәрәфиндән һазырланмыш «Азербайжан дилинин орфография лүгәти» әсасән зијанкар пантүркист мөвгедән ишләнмишдир.

Руһулла Ахундов һәс олунандан сонра елми чөбһәдә зијанкарлыг иши Вәлибәјовун рәһбәрлији алтында давам етдирилди. ССРИ ЕА-нын Азербайжан филиалынын директор муавини вәзифәсиндә чалышан Вәлибәјов бура елми ишә јад олан әмәкдашлар көтүрмүш, онларын фикир вә идејаларыны әксингилаби мөгсәдләрә јөнәлтмишдир.

1934—1936-чы илләрдә мән әксингилаби пантүркист тәшкилатә јени-јени үзвләр чөлб етмәклә мәшгул олурдум. Бу дөврдә әксингилаби милләтчи тәшкилатә ашағыдакы шәхсләри чөлб етмишдим: 1933-чү илин апрелиндә тарих, дилчилик вә әдәбијәт институтунун директор вәзифәсини јеринә етирән Идрис Һәсанов вә 1934-чү илдә ССРИ ЕА-нын Азербайжан филиалынын аспиранты Әләкбәр Бабазадә. Онларын үзәринә ашағыдакы әксингилаби вәзифәләр дүшүрдү:

1. Әзәрлинин елми-нәзәри вә практик ишләриндә, әсәрләриндә вә дәрсликләрдә пантүркист вә милләтчи идејалары јаймаг.

2. Тәләбә-кәңчләр арасында буржуа милләтчи әдәбијәти кенишләндирәрәк онлары пантүркист вә Совет һөкүмәтинә гаршы дүшмәнчи руһда тәрбијә етмәк».

1938-чи ил январын 18-дә үчүнчү истинтагда А. М. Шәрифов әксингилаби пантүркист тәшкилатә јени үзвләрини чөлб едилмәси иши илә бағлы ифадәләр вермишдир.

1938-чи ил январын 19-да дөрдүнчү истинтагда А. М. Шәрифов е'тираф етмишдир ки:

1. 1918-чи илдән һәс олунан күнәдәк (1938-чи иләдәк) әксингилаби милләтчи пантүркист мөвгедә дурмушдур.

2. 1920-чи илдән башлајараг 1938-чи иләдәк УИК(б)П сыраларында икән ријакарлыг едиб, өз әксингилаби көрүшләрини партијадан кизләтмишдир.

3. 1928-чи илин сентјабрында пантүркист милләтчи тәшкилат мәркәзинин үзвү Губајдуллин илә сых әксингилаби әлагәдә олмушдур.

4. Совет һөкүмәтинә гаршы силаһлы үсјан һазырламаг вә зијанкарлыг иши апармаг јолу илә Ваһид түрк-татар

дөвләтинин јарадылмасында әксингилаби пантүркист тәшкилатын идејаларына там шәрик иди.

5. 1930-чу илдән башлајараг Губајдуллинин көстәриши үзрә али мәктәб тәләбәләри вә ССРИ ЕА-нын Азербайжан филиалынын елми әмәкдашлары арасында әксингилаби пантүркист тәблиғаты кенишләндирмиш вә елми чөбһәдә зијанкарлыг иши апармышдыр.

6. 1933—34-чү илләрдә әксингилаби тәшкилатә јени үзвләр чөлб етмишдир. Онларын арасында Идрис Һәсанов вә Әләкбәр Бабазадә дә вар иди.

7. 1932-чи илдән һәс олунан күнәдәк Азербайжан ХДИК-ин мүвәккили кими фәалијәт көстәрә-көстәрә әксингилаби пантүркист тәшкилатә да дахил олмушдур. Буну ХДИК органларындан кизләтмәклә ријакарлыг вә сатғынлыг етмишдир.

Охучу көрүр ки, А. М. Шәрифовун е'тирафлары нечә үдурма вә јаланла долудур. Истинтагын галаг-галаг јығылмыш наилијәтләрини шәрһ етмәк артыгдыр. Ахы, мүстәһтигләр буларә Азербайжанда милли елми кадрлары арадан көтүрән, вар гүввә илә ишләјән гәссабхана машынларынын саһибләри Берија вә Сумбатов-Топуридзенин истинтаг апаратынын хидмәти сәјәсиндә наил олмушдулар.

1938-чи ил мартын 8-дә бешинчи, ахырынчы истинтагда, јә'ни тәхминән 4-чү истинтагдан 2 ај сонра, истинтаг ишини һәлә гуртармадығыны хатырлады вә А. М. Шәрифову јенидән иттиһам едәрәк ону часуслугда төгсирләндирди. Лакин Шәрифов бу иттиһамы тамамилә рәдд етди.

1938-чи ил мартын 9-да А. М. Шәрифовун иши үзрә истинтагын баша чатмасы һаггында протокол тәртиб олунмушдур. Мартын 15-дә ХДИК муавини Боршов А. М. Шәрифовун Азербайжан ССР ЧМ-нын 64, 69, 70 вә 73-чү маддәләриндә нәзәрдә тутулан чинајәтләрдә иттиһам олунмасы һаггында чыхарылан гәрары тәсдиг етмишдир.

Иттиһам гәрарынын преамбуласы стандарт иди: «1937-чи илин ахырларында Азербайжан ССР ХДИК органлары тәрәфиндән әксингилаби пантүркист тәшкилат ашкар едилиб дағдылмышдыр. Тәшкилатын әсас вәзифәс милли республикалары ССРИ-дән ајярмаг, силаһлы үсјан, зијанкарлыг, тәхрибатчылыг, часуслуг, УИК(б)П вә Совет һөкүмәти рәһбәрләринә гаршы террор тәтбиг етмәк јолу илә Ваһид түрк-татар дөвләти јаратмагдыр.

Азербайжан әксингилаби пантүркист тәшкилаты өзүнүн әксингилаби фәалијәтиндә Умумиттифаг пантүркист мәркәзлә әлагәли иди. Илк нөвбәдә ССРИ-нин дикәр республикаларындакы сағларын әксингилаби вә милләтчи тәшки-

латлары, һабелә капиталист дәвләтләринин кәшфијат идарәләринин әмәкдашлары илә сых әлағә сахлајырды.

1893-чү ил тәвәллүдлү, һәбсдән әввәл ССРИ ЕА-нын Азәрбајчан филиалынын әмәкдашы, АПИ-нин дил вә әдәбијат кафедрасынын мүдир вәзифәсиндә чалышмыш А. М. Шәрифов иттиһам едиләр ондан өтрү ки:

«1. Милли республикалары ССРИ-дән ајырмағ вә Ваһид түрк-татар дәвләти јаратмағ мәғсәдилә силаһлы үсјан һазырлајан әксингилаби пантүркист тәшкилатын үзвү иди.

2. Елми чәһһәдә әксингилаби пантүркист тәблиғат аппары вә зијанкарлығ иши илә мәшғул олурду.

3. Әксингилаби пантүркист тәшкилата јени үзвләр чәлб етмәкдә фәаллығ кәстәрмиш, 2 нәфәри шәхсән өзү тәшкилата үзв етмишдир.

4. Совет һөкүмәтинә гаршы силаһлы үсјан һағгында әксингилаби тәшкилатын кәстәршинә там шәрик иди.

5. Азәрбајчан ССР ХДИК-ин мүвәккили ола-ола әксингилаби пантүркист тәшкилатын үзвү иди. Јә'ни Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 64, 69, 70 вә 73-чү маддәләриндә нәзәрдә тулуан чинајәтләрлә тәғсирләндирилди.

А. М. Шәрифов өзүнү там кунәһкар билмишдир.

4 ајдан сонра, 1938-чи ил ијулуи 2-дә ССРИ Али Совети Һәрби Коллекијасынын (Матулевич, Колпаков, Кулик) һазырлығ ичласынын протоколу тәртиб олунду: «Абдулла Мәһәмәд оғлу Шәрифовун иши Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 64, 69, 70 вә 73-чү маддәләри үзрә мәнкәмәјә верилсин. Ишә 1, 12. 34-чү ил гануна мувафиг бағлы мәнкәмә ичласында мудәфиәчисиз, иттиһамчысыз вә шаһидләрсиз бахылсын».

1938-чи ил ијулуи 3-дә ССРИ Али Мәнкәмәси Һәрби Коллекијасынын бағлы мәнкәмә ичласы кечирилмишдир. Ичлас саат 18. 15 дәгигәдә ачылмышдыр.

А. М. Шәрифов өзүнү там кунәһкар билмишдир. Сон сөздә 22 дәрслијин мүәллифи олдуғуну нәзәрә алыб, кунәһынын јүнкүлләшдирилмәсини хаһиш етмишдир. Ичлас саат 18. 25 дәгигәдә (10 дәгигә әрзиндә алимин тәлеји һәлл олунмушду) бағланмышдыр.

1938-чи ил ијулуи 3-дә Абдулла Шәрифов ән ағыр чәзаја — күлләләнмәјә мәнкум олунмушдур. Һәкм дәрһал јеринә јетирилмишдир. Ишдә А. М. Шәрифовун күлләләнмә һөкмүнүн Бақы шәһәриндә, 1938-чи ил ијулуи 3-дә јеринә јетирилмәси һағгында арајыш вардыр.

1955-чи ил октябрын 18-дә А. М. Шәрифовун һәјат јолдашы Фатма Зиннур гызы Шәрифова ССРИ баш прокурору Руденконун адына әризә јазарағ ишә јенидән бахылмасы

хаһиши илә мүрачиәт етмишдир. Ф. Шәрифова вәтән хаһинин илә үзвү кими нечә ил һәбс дүшәркәсиндә олмушдур. 1956-чы ил ијулуи 27-дә вә октябрын 31-дә А. М. Шәрифовун ишинә јенидән бахылмасы илә әлағәдар гәрар тәртиб олунмушдур.

1957-чи ил мајын 30-да ССРИ Али Мәнкәмәси Һәрби Коллекијасынын гәрарына кәрә, 1938-чи ил ијулуи 3-дә А. М. Шәрифовун иши илә бағлы чыхарылан һөкм ләғв едилмиш, чинајәт тәркиби олмадығы үчүн иш хәтм олунмушдур.

АҒАМИР САДЫГ ОГЛУ МӘММӘДОВ

Истинтаг иши № 12493

30-чу илләрин репрессия гурбанларындан бири дә ССРИ Елмләр Академијасы Азәрбајчан филиалынын баш елми әмәкдашы, АДУ-нун Әсаслы китабханасынын директору Ағамир Садыг оғлу Мәммәдов олмушдур. О, 1900-чү илдә Кәнчә шәһәриндә доғулмушдур, ихтисасча тарихчи иди. А. Мәммәдов да 221-чи нөмрә илә 12493 нөмрәли истинтаг иши үзрә муһакимә едилмишдир.

«Азәрбајчан ССР-дә гејри-легал әксингилаби тәшкилатларын үзвләри Саламзадә, Һәсәнбәјов, Чобанзадә, Хулуфлу, Букшпан, Тихомиров вә Биләндәрлинин» вердији ифадәләр әсасында Ағамир Мәммәдов 1937-чи ил октябрын 7-дә һәбс едилмиш вә «әксингилаби тәшкилатын фәал үзвү» кими Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 73 вә 72-чи маддәләри үзрә чинајәт мәсулијјәтинә чәлб олунмушдур.

1937-чи ил октябрын 7-дә биринчи истинтагда мүстән-тиг А. С. Мәммәдова белә бир суалла мүрачиәт едир: «Азәр-

Мәммәдов Ағамир Садыг оғлу

бајчан экингилаби милләтчи тәшкилатын үзвү олдуғунузу е'тираф едирсинизми?».

Чаваб: «Рәдд едирәм. Мән экингилаби милләтчи тәшкилатын үзвү олмамышам вә белә бир тәшкилатын фәалијјәти һагғында һеч бир мә'луматым јохдур».

Истинтагда фәсиләдән сонра 12493 нөмрәли истинтаг ишин үзрә иттиһам едилмиш Г. С. Губајдуллинлә А. С. Мәмәдов үзләшдирилмишдир. Г. С. Губајдуллинә верилән *суал:* «А. С. Мәмәдовун экингилаби фәалијјәти һагғында сизә нә мә'лумдур?» *Чаваб:* «Ағамир Мәмәдову бу ишә мән, јә'ни Губајдуллин, 1927-чи илдән пантүркист рунда һазырламыш вә экингилаби милләтчи тәшкилата чәлб етмишәм. О, мәним көстәришимлә экингилаби иш апарырды». 1937-чи ил ијулун 19-да һәмнин иш үзрә иттиһам олуна дикәр мүттәһим В. Хулуфлу да ифадәсиндә көстөрмишдир: «Ағамир Мәмәдову экингилаби милләтчи тәшкилата мән чәлб етмишәм». (Бах белә — З. Б.)

А. С. Мәмәдовун *чаваби:* «Г. С. Губајдуллинин ифадәсини гәти рәдд едирәм, она көрә ки, дедикләри һәгиггә ујғун кәлмир. Мән һеч вахт пантүркист олмамышам вә Совет һөкүмәтинин сijasәти еләјһин һеч бир экингилаби иш апармамышам. Губајдуллин өз вәзијјәтини јүнкүлләшдирмәк мәгсәдилә мәним барәмдә јалан ифадәләр верир, Губајдуллинлә һеч бир дүшмәнчилијим вә шәхси-гәрәзлијим јохдур».

Б. Чобанзадә илә үзләшдириләркән Ағамир Мәмәдов јенә дә онун үнванына дејиләнләри рәдд етмиш вә билдирмишдир: «Мән һеч вахт пантүркист олмамышам». Б. Н. Тихомировла үзләшдириләркән А. Мәмәдов демишдир: «Үзләшәркән мәним һагғында верилән ифадәләр јаландыр. Мән һеч вахт экингилабчы олмадығым јенә дә тәсдиг едирәм».

Ишин 10-чу сәһифәсиндә 1937-чи ил октябрын 14-дә јазылмыш имзасыз мәктуб тикилмишдир. Бурада өлкәнин рәһбәрләринин үнванына мәдһијјәләр дејилдикдән сонра көстәрилмишдир (имзасыз мәктуб јазанын үслубу олдуғу кими сахланылыр — З. Б.): «Халғларын өз вәтәнләринә зијан вуран чохла зијанкарлары вә дүшмәнләри вар. Мән әсил бир мусаватчы һагғында сизә мә'лумат вермәји өзүмүн вәтәндашлығ борчу һесаб едирәм: мәсәлән, ССРИ ЕА-нын Азәрбајҗан филиалынын елми ишчиси, АДУ вә АПИ-нин мүәллим, халғ дүшмәни, профессор һәсәнбәјовун сағ әли, Кировабәд шәһәриндә анадан олмуш, Бақыда чохдан јашајан вәтәндаш Ағамир Мәмәдов, онун атасы, әмиси, әмиси оғланлары, бир сөзлә бүтүн Мәмәдовлар аиләси

мусават партијасынын үзвүдүрләр, һәсәнбәјовун бүтүн сирләрини Ағамир Мәмәдовдан өјрәнмәк олар. О, һабелә зијанкарлардан профессор Хулуфлу вә ССРИ ЕА-нын Азәрбајҗан филиалынын елми ишчиси һәсән Имановла әләгә сахлајыр. Бир сөзлә, сиз ишчиси едирәм ки, ондан профессор һәсәнбәјов, профессор Хулуфлу вә чохла мусаватчылар һагғында хәјли шәј өјрәнмәк олар».

1937-чи ил октябрын 19-да икинчи истинтагда А. С. Мәмәдов белә чаваб верир: «Мән экингилаби иш апармамышам вә һеч вахт экингилаби тәшкилатын үзвү олмамышам».

Үчүнчү истинтаг (22 нојабр 1937-чи ил). *Мүстәһтиг:* «Экингилаби тәшкилатын үзвү олдуғунузу е'тираф едирсинизми?» А. С. Мәмәдов: «Хәјр, е'тираф етмирәм!» *Мүстәһтиг:* «Экингилаби милләтчиләрдән вә тротскичиләрдән шәхсән кимләри таныјырсыныз вә Сизин онларла әләгәһизин характери нәдән ибарәт иди?» *Чаваб:* «Мән тротскичиләрдән вә экингилабчы милләтчиләрдән һеч кәси танымырам вә онларла һеч бир әләгәм олмайыб».

Дөрдүнчү, бешинчи вә алтынчы диндирмәләрдә А. Мәмәдов истинтагын бүтүн иттиһамларыны рәдд едир.

Истинтағларарасы фәсиләләрдә Ағамир Мәмәдову бу иш үзрә иттиһам олунымыш дикәр мүттәһимләрин ифадәләри илә таныш едирләр.

Белә ки, 1936-чы ил декабрын 19-да Б. Н. Тихомировун вердији ифадәләрдән өјрәнирик ки, А. С. Мәмәдов «бәһәһ» иди, 1937-чи ил мартын 16-да Г. Биләндәрлинин ифадәсиндән «ајдын олур» ки, А. С. Мәмәдовун јаздығы «Бәһәһизм», «Ислам, јаһуд панисламизм» китабларында онун «экингилаби милләтчи көрүшләри даһа ачығ көстәрилир». 1937-чи ил мајын 10-да В. Хулуфлу демишдир: «Ағамир Мәмәдовун өзүнүн «Азәрбајҗанда кәндли үсјаны» брошүрасында чаризмә гаршы мүбаризә апаран кәндлиләрлә јанашы бәј вә ханлары да мүбариз кими идеаллашдырмышдыр». 1937-чи ил февралын 7-дә А. С. Букшын көстөрмишдир: «Ағамир Мәмәдов өзүнүн «Чаризм дөврүндә Азәрбајҗанда тәһкимчилик мүнәсибәтләринин гануниләшдирилмәси» әсәриндә чаризмин Азәрбајҗанда јеритдији тәһкимчилик гајдаларынын тәкрат олундуғуну иддия едән көрүшләр тәблиғ едирди».

(Беләликлә, биз анчаг истинтаг ишиндән өјрәнә билдирик ки, Ағамир Мәмәдов нечә бир тәдигатчы олмуш вә нә чүр чидди әсәрләр јаратмышдыр. Лакин чоғ тәәсүф ки, онун һеч бир әсәри горуноуб сахланмамышдыр. Милли кадрлары мәһв едән гәссәбхана машыны нечә дә хүсуси зәриф-

лик və ејин заманда сон дәрәчә дәғигликлә ишләмишдир. Ләјәғәтли милли тәфәккүр хадимләринин мәһв едилмәси бәс дејилмиш кими, әләвә онларын јаратдығлары, халг үчүн гојуб кетдикләри инчиләр дә јох едилмишдир. Бүтүн бунар елмә кәлән кәләчәк нәслин бош јердән башламасы үчүн көрүлүрдү).

Ишә 1937-чи ил октябрын 10-да јазылмыш бир акт тикилмишдир. Бурада дејилрди: «Губајдуллин вә Тихомировла үзләшириләркән Ағамир Мәммәдов исар етмишдир ки, она «бөһтан атырлар». Көстөрилән сәбәбә көрә Мәммәдов үзләшмә заманы јазылан протоколу имзаламагдан имтина етмишдир».

1937-чи ил декабрын 1-дә Ағамир Мәммәдов иттиһам олунмушдур, ондан өтрү ки, «Азәрбајчан әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвү олмуш, УИК(6)П вә Совет һөкүмәтинә гаршы мүбаризә методларындан бири кими фәрди террорун тәтбиг едилмәси мөвгејиндә дајанмыш, һабелә капиталист дөвләтләринин нүмәјәндәләри илә әксингилаби әләгә сахламыш, онлары Азәрбајчан ССР-дәки вәзијјәтлә бағлы хәбәрләрлә мәлүматландырмышдыр».

А. С. Мәммәдова Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 17/70-чи, 65-чи маддәләри үзрә әләвә иттиһамлар да верилмишдир.

1937-чи ил декабрын 4-дә капитан Аванесов тәрәфиндән сонунчу иттиһам гәрары тәртиб олунмушдур. Гәрарда јазылмышдыр: «1) А. С. Мәммәдов Азәрбајчанын ССРИ-дән силаһлы јолла ажрылмасыны, партија вә һөкүмәт рәһбәрләринә гаршы террорчу актлар тәтбиг етмәји гаршысына гојан, әксингилаби тротскичи террорист мәркәз вә сағларә әксингилаби тәшкилатлары илә әләгәдә олан Азәрбајчан әксингилаби милләтчи тәшкилат блокунда фаалијјәт көстөрән әксингилаби террорист-пантүркист тәшкилатын үзвү иди.

2) Тротскичи тәшкилатла әксингилаби әләгә сахламыш, партија вә һөкүмәт рәһбәрләринә гаршы фәрди террорун тәтбиг едилмәси мөвгејиндә дурмушдур;

3) Практик әксингилаби иш апармышдыр. Бурада пантүркист тәблиғат, елми эсәрләриндә вә мүнәзирәләрдә әксингилаби милләтчи көрүшләр кениш әксини тапмышдыр, һабелә Түркијә консулу илә әксингилаби әләгәдә олмуш, онун васитәсилә Азәрбајчан ССР-дә әксингилаби ишин вәзијјәти һағгында харичә мәлүматлар вермишдир.

Өзүнү күнаһкар һесаб етмәмшидир».

1938-чи ил январын 4-дә ССРИ Али Мәһкәмәси Гәрби Коллекијасынын (Никитенко, Ијевлев, Ишенко) һазырлығ ичласынын протоколу тәртиб олунмушдур: «Ағамир Садыг

оғлу Мәммәдов 1 декабр 1934-чү ил Гануинуна ујғун оларар Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 73, 70-чи маддәләри үзрә мәһкәмәјә верилмәли. Ишә бағлы мәһкәмә ичласында, шәһидләр-сиз, иттиһамчысыз вә мүдағиғәчисиз бахылмалы».

1938-чи ил январын 5-дә ССРИ Али Мәһкәмәси Гәрби Коллекијасынын бағлы мәһкәмә ичласында «мүттәһим А. С. Мәммәдов өзүнү күнаһкар билмәмшидир. Әксингилаби тәшкилатын үзвү олмамышдыр; нә үчүн она бөһтан атырларыны изаһ едә билмәмшидир, һеч кәслә пис мүнәсибәтдә олмамышдыр. Мүттәһим сон сөзүндә хаһиш етмишдир ки, она бөһтан атылдығына инансынлар».

Ичлас саат 11-дә ачылмыш, саат 11.20 дәғигәдә исә һөкм верилмишдир.

1938-чи ил январын 5-дә ССРИ Али Мәһкәмәси Гәрби Коллекијасы Ағамир Садыг оғлу Мәммәдову ән ағыр чә-заја — күлләләнмәјә мәһкүм етди. Һөкм гәтидир вә о, ССРИ МИК-ин 1 декабр 1934-чү ил Гәрарына әсәсэн дәр-һал јеринә јетирилмәлиндир.

Ишин 59-чу сәһифәсиндә һөкмүн 1938-чи ил январын 6-да јеринә јетирилмәси һағгында арајыш вардыр. Лакин ишин 68-чи сәһифәсиндәки арајышда исә А. С. Мәммәдовун күлләләнмәси һағгында һөкмүн 1938-чи ил январын 5-дә Бақыда јеринә јетирилмәси билдирилир.

Һөкмүн јеринә јетирилмәси һағгында акт ССРИ ХДИК-ин I Хүсуси шөбәсинин Хүсуси архивиндә (V ч., сәһ. 40) сахланылыр.

Беләликлә, тарихчи-алим Ағамир Садыг оғлу Мәммәдов үч ајығ (7. X. 37-5/1. 38) гәрәзли истинтагда ујдурулмуш вә сун'и сурәтдә дүзәлдилмиш чинајәтләрдә күнаһландырылды вә гәти шәкилдә һеч бир шеји бојнуна алмадығына бахмајараг, чисмән мәһв едилди, милли кадрлары — али-ләри, јазычылары, мәдәнијјәт вә инчәсәнәт хадимләринин гырмаға јөнәлдилән Сталин—Бағыров өзбашыналығы гур-банларынын узун сијаһысына онун да ады әләвә олунду.

1955-чи ил апрелин 18-дә Ағамир Мәммәдовун гардашы Қамал аиләләринин рүсвајчы ләкәдән тәминләнмәси вә гардашынын бәрәәт алмасы хаһиши илә мүрачигәт етмишдир.

1956-чы ил ијунун 15-дә А. С. Мәммәдовун иши илә әлә-гәдар ССРИ Али Мәһкәмәси Гәрби Коллекијасынын 1938-чи ил январын 10-да чыхардығы һөкмүн ләғв вә ишин хәтм едилмәси һағгында гәрар тәртиб олунур.

А. С. Мәммәдовун һәјәт јолдашы Неймә Рәшид гызы (јазычы, маарифчи, педагог, Рәшид бәј Әфәндијевин гызы иди — З. Б.) халг дүшмәнинин аилә үзвү кими 1938-чи ил

апрелин 10-да һәбс едилмиш вә һәмнин илин мајында 8 ил мүддәтинә азадлыгдан мәнрум олунараг һәбс дүшәркәсинә көндәрлимишдир. 1956-чы ил нојабрын 17-дә Нејмә Рәшид гызы өзүнүн вә әринин бәрәәт алмасыны хаһиш етмишдир.

Вәзијјәтлә бағлы А. С. Мәммәдовун ишинә јенидән бахылмыш вә ССРИ Али Мәһкәмәси Гәрби Коллекијасынын 21 нојабр 1956-чы ил гәрардадына көрә ССРИ Али Мәһкәмәси Гәрби Коллекијасынын 1938-чи ил јанварын 5-дә чыхардығы һөкм ләғв едилмиш вә чинајәт тәркиби олмадығына көрә ишә хитам верилмишдир.

ИДРИС МӘШӘДИ ЗАМАН ОГЛУ ҺӘСӘНОВ

Истинтаг иши № 10497 (25440)

12493 нөмрәли истинтаг иши үзрә иттиһам олуналардан Б. Чобанзадә, В. Хулуфлу, А. Шәрифов өз ифадәләриндә демншләр: Б. Чобанзадә: — 1930-чу илдә мән Идрис Һәсәновла әксингилаби әләгә јаратмышдым вә әләгәмиз һәбс олунан мүддәтәдәк давам етмишдир; В. Хулуфлу: — Әксингилаби милләтчи тәшкилата азербәјчанлылардан Идрис Һәсәнов да дахил иди (19/VII-1937); А. Шәрифов: — Тарих, Әдәбијјат вә Дилчилик Институтунун директор әвәзи Идрис Һәсәнову әксингилаби пантүркист тәшкилата мән 1933-чү илин апрелиндә чәлб етмишәм (14/I-1938).

1938-чи ил мартын 3-дә, 1897-чи илдә Кәнчә шәһәриндә ападан олмуш ССРИ ЕА-нын Азербәјчан филиалынын Тарих, Әдәбијјат вә Дилчилик Институтунун директор мүавини Идрис Һәсәновун һәбс олунмасы һаггында гәрар чыхарылды. О, Азербәјчан ССР ЧМ-нин 72, 73-чү маддәләри

Һәсәнов Идрис Мәшәди
Заман оғлу

үзрә иттиһам едилрди. Һәбс һаггында гәрар 1938-чи ил апрелин 5-дә И. Һәсәнова е'лан олунду.

Елә һәмнин күн ССРИ ЕА-нын Азербәјчан филиалынын рәјасәт һеј'әти Идрис Һәсәнову «ифша олунмуш халг дүшмәни кими» Тарих, Әдәбијјат вә Дилчилик Институтунун директор мүавинлијиндән вә рәјасәт һеј'әти үзвлүјүндән харич едилмәси барәдә гәрар гәбул етди. 16/IV-1938-чи илдә верилән әмрдә ишә дејилрди: «Идрис Һәсәнов директор мүавини вәзифәсиндән азад едилсин вә ифша олунмуш халг дүшмәни кими 1938-чи ил апрелин 4-дән институтун әмәкдашларынын сијаһысындан чыхарылсын».

Идрис Һәсәновун истинтаг ишиндә институтун директору А. Климов вә дилчилик шә'бәсинин мүдирини Д. Гулијевин имзасы илә Елмләр Академијасынын партија тәшкилатынын үнванына јазылан арајыш да вар иди. Бурада дејилр: «Институтун кечмиш директор мүавини Идрис Һәсәнов һаггында сорғунуза белә чабаб веририк: Идрис Һәсәнов Азербәјчан дилчилији саһәсиндә узун мүддәт пантүркист тәблиғат вә зијанкарлыг иши апармышдыр. О, 1926-чы илдә чапдан чыхмыш «Кәнчә әһалисинин диалектиндә мәнсубијјәт шәкилчиси» исимләрини һалланмасы» адлы илк әсәриндә елә биринчи сәтирдән өзүнүн пантүркист тәблиғатыны јазмаға башлајыр. Онун бүтүн фикир вә мұлаһизәләри «ваһид гәдм түрк дилләри»нин варис олан түрк дили һаггында пантүркист мүсаватчы идејаларын давамдыр. Пантүркист идејаја садиг олан И. Һәсәнов Азербәјчан дилинин грамматикасына османлы формаларыны тәтбиг етмәк фикриндә олдуғуну сөјләмишдир (мәсәлән, «алмамыш», «кәлмәмиш» — «алмадан», «кәлмәдән» вә с.). Бундан әләвә, Азербәјчан дилиндә о, рус вә бејнәлмиләл сөзләри варваризм вә «јад» сөзләр адландырмамышдыр. «Азербәјчан зәһмәкешләринин И. В. Сталинә мәктубу» мәтниндән ситат кәтирән И. Һәсәнов гејд едир ки, «Азербәјчан дили, Азербәјчан мәктәпләриндән аз гала говулмушдур». Буну кобудчасына тәһриф һесаб етмәк олмаз. Бу, әксингилаби фитнәкарлыг вә бөһтандыр. (Грамматика. I бөлмә. Морфолокија. Бақы, 1937, сәһ. 38). Азербәјчан дилинин орфографијасы ишләниб һазырланаркән И. Һәсәнов дикәр вәтән ханләри илә (Чобанзадә, Тағызадә вә б.) бирликдә Азербәјчан дилинин әрәб, фарс, османлы сөзләри илә долдурмаға чалышмыш вә Гәрб, капиталист өлкәләринин мәдәнијјәтини тәблиғ етмишдир. АПИ үчүн мүәллим кадрларынын һазырланмасы ишиндә дә зијанкарлыг мөвгејиндән фәалијјәт көстәрмишдир».

Арајышын мәтнини ихтисар етсәк дә, нүмунә кими ми-

сал кәтирилән парчадан охучулар чох көзәл баша дүшүр ки, һәмкарлары тәрәфиндән верилән белә «академик» тәрчүмеји-һалдан сонра И. Һәсәновун талеји немә нәтичәләнә биләрди.

5 апрел 1938-чи ил, биринчи истинтаг. *Мүстәнтиг*: «Сиз фәалијјәттә олан әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвү-сүнүз. Буну е'тираф едирсинизми?» *Чаваб*: «Хејр, е'тираф етмирам». *Мүстәнтиг*: «Адыны чәкдијимиз тәшкилатын үзвү олдуғунуз бизә дәгиг мә'лумдур. Она көрә дә мугавимәтиниз ағылсызлыгдыр. Дүз данышмағы сизә мәсләһәт көрүрүк». *Чаваб*: «Мән әксингилаби тәшкилатын үзвү олмадығымы артыг өз ифадәмдә көстәрмишәм».

Икинчи истинтаг тәхминән 6 ајдан сонра — сентјабрын 28-дә кечмишдир. Гејд етмәк истәјирик ки, И. Һәсәновун ишиндә анчаг ики истинтагын материаллары вар иди. Куја сонраки истинтагын протоколу јохдур. Лакин бизә ишин кедишиндән ајдын олур ки (И. Һәсәновун Бериянын адына 9/IV-1939-чу илдә јаздығы әризәјә көрә), үчүнчү истинтаг да олмушдур. Бу истинтагын кедиши илә таныш олаг. *Мүстәнтиг*: «Истинтаг мугавимәти дајандырмағы вә әксингилаби фәалијјәтниниз һаггында әтрафлы данышмағы сиздән тәләб едир». *Чаваб*: «Мән әксингилаби фәалијјәтлә мәшгул олмамышам вә олмурам». *Мүстәнтиг*: «Бақыда сиз кимләрә әксингилаби әләгә сахламысыныз?» *Чаваб*: «Һеч кәслә». *Мүстәнтиг*: «Тағызадәни таныјырысыныз?» *Чаваб*: «Бәли, таныјырам». *Мүстәнтиг*: «Сиз онунла әксингилаби әләгәдә олмамысыныз?» *Чаваб*: «Хејр». *Мүстәнтиг*: «Јенә дә дүз данышмырысыныз. Сизи ифша етмәк үчүн Б. Чобанзадәнин ифадәсиндәки бир чүмләнә охујуруг: «О (јәни Тағызадә), Бақыда Идрис Һәсәновла сых әләгә сахлајырды». Буну е'тираф едирсинизми?» *Чаваб*: «Хејр, е'тираф етмирам». *Мүстәнтиг*: «Бәкир Чобанзадә илә әксингилаби әләгәдә олдуғунуз бојунуза алырысынызми?» *Чаваб*: «Хејр, алмырам».

Сонра мүстәнтиг Идрис Һәсәнова 1938-чи ил јанварын 13—14-дә А. Шәрифовун, 1937-чи ил февралын 16-да Б. Чобанзадәнин, 1937-чи ил ијулун 19-да В. Хулуфлунун вердикләри ифадәләри охујур. Идрис Һәсәнов көстәрилән ифадәләри дә вә өзүнүн әксингилаби милләтчи тәшкилата мөхсуслуғуну да гәти рәдд едир.

1938-чи ил ијунун 29-да А. Шәрифовла кечирилән үзләшмәдә И. Һәсәнов Шәрифовун ифадәләрини јенә дә рәдд едир вә өзүнүн һансыса бир тәшкилатда фәалијјәт көстәрдијини бојнуна алмыр.

И. Һәсәновун әлејинә шаһид сифәти илә А. Климов

(Һәсәнов институтун малијјә планыны позмушду вә с.), ССРИ ЕА-нын Азәрбајчан филиалынын сәдр әвәзи Ј. Козин (Һәсәновун вахтында институтда һеч бир инкишаф олмамышдыр) ифадәләр вермишләр. Лакин Һәсәнов бу ифадәләри дә гәти рәдд етмишдир.

1938-чи ил сентјабрын 30-да Идрис Һәсәновун иши үзрә истинтагын баша чатмасы һаггында протокол тәртиб олу-нур: «Мүтәһимин даһа һеч бир әләвәси јохдур».

1938-чи ил декабрын 26-да истинтагын баша чатмасы һаггында икинчи дәфә протокол тәртиб олунду: «Мүтәһим Идрис Һәсәнов өзүнүн милләтчи тәшкилата мөхсуслуғуну гәти рәдд едир, ССРИ ЕА-нын Азәрбајчан филиалындакы зијанкарлыг иши илә бағлы шаһидләрин вердикләри ифадәләрин тәсдиг етмир».

1939-чу ил мартын 15-дә ДТК-нын сержанты Дренишников лейтенант Г. Б. Мустафајев вә сержант Г. Б. Бабајевин иштирақы илә ашағыдакы мәзмунда акт тәртиб едир: «1939-чу ил мартын 15-дә мәним тәрәфимдән Бақы истинтаг һәбсханасындан истинтагын баша чатмасыны е'лан етмәк мәгсәдилә чағырылан мүтәһим Идрис Мәшәди Заман оғлу Һәсәнов она тәғдим олунан истинтаг иши илә танышлыгдан имтина етмиш, протоколу имзаламамышдыр».

1939-чу ил мартын 29-да Идрис Һәсәновун иши үзрә материаллар 10497 нөмрәли истинтаг ишиндән ајрылмыш вә мүстәгил иш кими ајрыча нөмрә илә апарылмасы гәрара алынмышдыр (25440).

1939-чу ил мартын 29-да Идрис Һәсәновун Азәрбајжан ССР ЧМ-нын 72, 73-чү маддәләриндә нәзәрдә тутулан чинајәтләрдә иттиһам олунмасы һаггында гәрар тәртиб олунмушдур: «1936-чы илин сонларында Бақы шәһәриндә Азәрбајжан ССР ХДИК тәрәфиндән силаһлы үсјан јолу илә Азәрбајжанын ССРИ-дән ајрылмасы вәзифәсини гаршыја гојан әксингилаби милләтчи тәшкилат ашкар едилмиш вә дағдылмышдыр».

Истинтаг тәрәфиндән мүәјјән олунмушдур ки, Идрис Мәшәди Заман оғлу Һәсәнов бу тәшкилата онун фәал үзвү Абдулла Шәрифов тәрәфиндән чәлб едилмишдир. 29/IV-1938-чи илдә Һәсәновла кечирилән үзләшмәдә Шәрифов буну там тәсдиг етмишдир.

Әксингилаби тәшкилатын фәал үзвү кими Идрис Һәсәнов өзүнүн елми, нәзәри-практики ишләриндә, әсәрләриндә вә дәрсликләриндә пантүркист вә милләтчилик идеяларыны тәблиғ етмишдир. Кәчләр арасында буржуа-милләтчи әдәбијјаты јаймыш, онлары пантүркист вә Совет һөкүмәтинә гаршы дүшмән рунда тәрбијәләндирмишдир. 1935-чи

илдә орфографиянын зијанлы тәшкилиндә фәаллыг көстөрмишдир. Лухарыда дејиләнләрә әсасән, Идрис Мәшәди Заман оғлу Һәсәнов иттиһам едилди, ондан өтрү ки:

1. Азәрбајҗанын ССРИ-дән ајрылмасы вәзифәсини гаршысына гојан әксингилаби пантуркист милләтчи тәшкилатын үзвү олмушдур, бураја 1933-чү илдә ССРИ ЕА-нын Азәрбајҗан филиалынын елми әмәкдашы Абдулла Шәрифов тәрәфиндән чәлб едилмишдир;

2. Әксингилаби тәшкилатын үзвү кими бу сәһәдә фәалијјәт көстәрән бир чох шәхсләрлә әлағә сахламышдыр. Апарылан бүтүн әксингилаби ишләрдә практик чәһәттән јахындан иштирак етмишдир.

Өзүнү күнаһкар билмәмишдир».

1939-чу ил мартын 30-да Азәрбајҗан ССР-ин Хүсуси ишләр үзрә прокурор мұавини Селиверстов Идрис Һәсәновун ишини ССРИ ХДИК јанында Хүсуси Мұшавирәјә бахылмаға вермәк үчүн гәрар тәртиб едир. Хүсуси Мұшавирәнин ичласынын күндәлји Азәрбајҗан ССР ХДИК мұавини Кәримов тәрәфиндән имзаланмышдыр.

1939-чу ил апрелин 9-да Идрис Һәсәнов ССРИ ХДИК комиссары Беријанын адына әризә јазыр. Бурада о, әксингилаби тәшкилатын фәалијјәти һағғында мәлүматы вә онун үзвү олмадығыны көстәрир. Биринчи истинтадан (5/IV-1938-чи ил) сонра 85 күн, даһа сонра исә 4 ај 16 күн истинтаға чағырылмамышдыр. Идрис Һәсәнов әлејһинә верилән бүтүн иттиһамлары гәти рәдд етмишдир. (Әлбәттә, Берија Һәсәновун әризәсини, чох күман ки, һеч вахт көрмәмишдир).

1939-чу ил ијунун 2-дә Москва прокурору Леонтјев Идрис Һәсәновун ишинә ашағыдакылары да әләвә едир: «Идрис Һәсәновун чинајәтләри сүбүт олунмушдур. Әксингилаби фәалијјәтинә көрә мұттәһим ән ағыр чәзәја мәһкүм едилмәлидир. (Жүлләләнмәјә — З. Б.). Ишә ССРИ ХДИК јанында Хүсуси мұшавирәдә бахылмалыдыр. Ону чәзасыны ислаһ-әмәк дүшәркәсиндә чәкмәклә 8 ил мүддәтинә азадлығдан мәһрүм олунмасыны тәклиф едирәм».

1939-чу ил ССРИ ХДИК јанында Хүсуси Мұшавирәнин 14 нөмрәли протоколунда гијаби оларағ Идрис Һәсәновун да мұһакимә едилдији көстәрилмишдир: «Динләмишләр № 20, истинтаг иши № 25440. Гәрара алмышлар: Идрис Мәшәди Заман оғлу Һәсәнов антисовет тәшкилағында иштиракына көрә 8 ил мүддәтинә ислаһ-әмәк дүшәркәсинә көндәрилсин». Протоколу Хүсуси Мұшавирә катиблијинин рәиси Маркејев имзаламышдыр.

ССРИ Дахилн Ишләр Назирлијинин Шјамал-Шәрг дү-

шәркәсиндә 8 иллик һәбә чәзасындан сонра Идрис Һәсәнов вәтәнә гајытмышдыр. Бақыда јашамаға она ичәзә вермәмишләр. Она көрә дә Кәнчәјә кетмиш, профессор ола-ола 5 вә 6 нөмрәли мәктәбләрдә сырави мұәллим ишләмишдир.

1949-чу ил сентјабрын 25-дә о, Кировабаддан ССРИ Назирләр Советинин сәдри Сталнинн адына, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј’әтинә вә Азәрбајҗан ССР ДТН-ја әризә илә мұрачият едиб. Әризәсиндә Бақыја гајытмағы, әввәлки елми ишинә бәрпа олунмағы хаһиш едирди. Лухарыла көндәрилән әризә И. Һәсәнова нәинки көмәк етмәди, әксинә, ону јенидән иттиһам олунмасына кәтириб чыхартды.

1949-чу ил декабрын 11-дә Азәрбајҗан ССР Кировабад Рәјон ДТ Шә’бәсинин рәиси Мәммәдов ашағыдакы көстәриши алды: «Һәсәнову тапын вә ону нәзарәт алтына алын» (тәһлүкәли шәхс кими — З. Б.).

1949-чу ил декабрын 21-дә Идрис Һәсәнов јенидән һәбә олунду вә Бақыја кәтирилди.

1950-чи ил јанварын 17-дә 811 нөмрәли истинтаг иши үзрә иттиһам гәрары тәртиб едилди. Бурада мұттәһим Идрис Мәшәди Заман оғлу Һәсәнов Азәрбајҗан ССР ЧМ-нын 72/1 һиссә вә 73-чү маддәләри үзрә чинајәтләрдә тәгсирләндирилди:

«Антисовет милләтчи фәалијјәтинә көрә мұһакимә едилмиш И. Һәсәнов ислаһ-әмәк дүшәркәсиндә һәбә чәзасыны баша чатдырдығдан сонра Азәрбајҗана гајытмыш вә Кировабад шәһәриндә јашамышдыр. Идрис Һәсәновун азадлығда галмасы тәһлүкәли олдуғу үчүн о, 1949-чу ил декабрын 21-дә һәбә едилмишдир. Ислаһ-әмәк дүшәркәсиндән гајытдығдан сонра ишинә јенидән бахылмасы илә әлағәдар 6 әризә вермиш, амма әризәләринә чаваб алмамышдыр. Һазырда өзүнүн күнаһкар олдуғуну бојнуна алмыр.

Тәклиф едирик ки: Тәһлүкәли элемент кими мұһакимә олунмуш Идрис Һәсәнов Совет Иттифағынын ән узағ рәјонларындан биринә сүркүн едилсин».

Ишдә олан сәнәдләрә көрә Идрис Һәсәновун һара сүркүн едилдији мәлүм дејил. Онун сүркүндән гајытмасы, сәғ галмасы һәлә дә гаранлығдыр.

1957-чи ил ијулун 29-да Азәрбајҗан ССР прокурору Полјански Идрис Һәсәновун ишинә јенидән бахылмасы үчүн протест вермишдир. Бу ишдә И. Һәсәновун гызы Улдуз Һәсәнованын чох бөјүк зәһмәти олмушдур.

1957-чи ил сентјабрын 27-дә Идрис Һәсәновун иши илә бағлы чыхарылан һөкм ләғв едилмиш, чинајәт тәркиби олмадығы үчүн иш хәтм олунмушдур.

ТАҒЫ АББАС ОҒЛУ ШАҢБАЗИ

Истинтаг иши № 12493—153

1937-чи ил ноjabрын 2-дә Азербайжан ССР ХДИК Идарәси рәиси Сумбатова ашағыдакы мазмунда араjыш тәгдим едилмишди: «1892-чи илдә анадан олмуш, физиолокија институтунун ассистенти Тағы Шаһбази 1922-чи илдә Загафгазија федерасијасынын jарадылмасы илә олагодар антипартија милли-тәмајулчүләр групуна гошулмуш вә Загафгазија федерасијасы мәсәләси вә онун jарадылмасы илә бағлы партијанын jеритдији сијасәт әлејһинә фәал мүбаризә апармышдыр.

1923-чү илдә Тағы Шаһбази кечмиш милли-тәмајулчү, һазырда Мүсаватын 4-чү кизли Мәркәзи Комитәсинин иши үзрә һәбс едилмиш Әбдүл Бағы Мәммәдзадә, иттиһадчы М. Мәликов, К. Фәтәлијев вә мүсаватчы Қәрбалаји Вәли Микајыловла Әбдүл Бағынын евиндә Түркијә консулу М. Шөвкәт бәјни шәрәфинә тәшкил олуномуш тәнағлыгда иштирак етмишдир.

Көстәрилән тәнағлыгда онлар УИК(б)П-нин милли сижасәтини әксингилаб бәһтанчы руһда тәнгид етмишләр.

Мүсаватын Харичи бүросу Азербайжан ССР-дә милли-тәмајулчүләрниц фәалијәти һағғында Бақыдан Мүсаватын 2-чи кизли МК-дан мә'лумат алдыгдан сонра МК-ја ашағыдакы көстәришләри вермишди: «Сағ болшевикләрлә әлағә сахлајын, ашағыда адлары көстәрилән «коммунистләр»лә әлағәјә кириң: Исрафилбәјов, Мухтар һачыјев, Ханбудагов, Казымов, Зејналлы, Әсәд Ахундов, Тағы Шаһбази, Әһмәд Әһмәдов. Сиз һәтта доктор Нәриманова да јанаша биләрсиниз».

Бизим тәрәфимиздән ашкар едилән әксингилаби буржуа-милләтчи тәшкилатын иши үзрә апарылан истинтаг-

Шаһбази Тағы Аббас оғлу

дан мә'лум едилмишдир ки, Тағы Шаһбази һәлә дә әксингилаби милләтчи мөвгедә дурур вә әксингилаби милләтчи тәшкилатын тәркибинә дахилдир. (Руһулла Ахундовун 9/IV-37-чи ил; В. Хулуфлунун 29/I-37-чи ил; Әли Қәримовун 2—4/III-37-чи ил; А. Губажуллинин 19—20/IV-37-чи ил; Еминбәјлинин 27—28/II-37-чи илдә вердикләри ифадәләрә әсасән).

Јухарыда көстәриләнләрә әсасән һесаб едирәм ки, Тағы Шаһбазинин Азербайжан ССР ЧМ-нын 72/73-чү маддәси үзрә мәсу'улијәтә чәлб едилиб һәбс олунамасы зәруридир».

(Арајышы мүстәнтиг Л. А. Синман тәртиб етмишдир. Сонрадан о, троткист кими мұһакимә едилиб ән ағыр чәзаја мәһкум олуномушдур. Лакин чәза 20 иллик һәбслә әвәз едилмишдир).

1937-чи ил ијулун 11-дә Тағы Аббас оғлу Шаһбази һәбс олуңду. О вахта гәдәр исе — 1937-чи ил мартын 4-дә Тағы Шаһбази «кизли милли-тәмајулчүләр групуна мәхсүслүғуна, әксингилаби милләтчи чыхышларына вә икиүзлүлүјүнә көрә» партија сыраларындан харич едилмишди.

Тағы Шаһбази илә биринчи истинтаг 1937-чи ил ијулун 13-дә олмушдур. Мүстәнтиг: «Истинтаг тәрәфиндән ајдын олмушдур ки, сиз әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзүсүнүз. Буну етираф едирсинизми?» Чаваб: «Рәдд едирәм!» Мүстәнтиг: «Сиз дүз данышмырсыңыз. Әксингилаби милләтчиләрдән сизә кимләр мә'лумдур?» Чаваб: «Рәсми мәнбәләрдән (јығынчагдан, мәтбуатдан) мәнә ашағыдакы әксингилаби милләтчиләр мә'лумдур: шаирләрдән һүсејн Чавид, Әһмәд Чавад, Мүшфиг вә јазычы Санылы. Шаир Сәмәд Вурғунда мән бә'зи әксингилаби тәзаһүрләр мұшаһидә етмишдим. Талыблы мәнә мәтбуатдан бәлһидир. Ағабаба Мусаханлы әксингилаби фәалијәтинә көрә сүркүн едилмишди. Кечмиш милли-тәмајулчүләрдән С. М. Әфәндијев, М. Гәдирлин, М. һачыјев, Д. Бунјадзадән вә Е. Ханбудагов таныырам. Онларын милләтчи кими ашкар олунамасындан исе хәбәрим јохдур». Мүстәнтиг: «Сиз јенә дә таныдығыңыз шәхсләрин өз әксингилаби көрүшләри һағғында данышмамаларыны тәсдиг етмәклә дүзкүн ифадә вермирсиниз. Бунунла да өзүнүзүн әксингилаби милләтчи мөвгеләринизи кизләтмәјә чалышырсыңыз. Сиз һәбс олуңан дәгигәјәдәк әксингилаби милләтчи мөвгедә дурдугуңузу да рәдд етмәк фикриндәсиниз?» Чаваб: «Мән һәбс олуңан дәгигәјәдәк әксингилаби милләтчи мөвгедә дурмамышам. Бәјнума алырам ки, 1921—1922-чи илләрдә мәнним милли-тәмајулчү «нәримановчулар» чәрәјанына рәғбәтим олуб, һәбелә әлава едирәм ки, «нәримановчулар» рәғбәт бәслә-

мәјим онула әлагәдар иди ки, мән Загфедерасиянын ја-
радылмасы вә Азербайчанын ора дахил олмасы мәсәләсинә
мүнәсибәтдә онларла разылашырдым».

1937-чи ил нојабрын әввәлләриндә Тағы Шаһбази
диндирилмәмишдир. АДУ-нун кечмиш ректоруну нечә дин-
дирмәк оларды, бир һалда ки, диндирән адамын өзү ондан
бир нечә дәфә ашағы иди. Истинтаг Тағы Шаһбазинин үз-
ләшмәләрини «көзләмәји» гәрәра алмышды.

1937-чи ил октябрын 3-дә Әли Кәримовла Тағы Шаһ-
бази үзләшдирилди. Әли Кәримова верилән суал: «Тағы
Шаһбазинин Азербайчан әксингилаби милләтчи үсјанчы
тәшкилата мәхсуслуғу һагғында сизә нә мә'лумдур?» *Ча-
ваб:* «Тағы Шаһбази һәлә 1921-чи илдә Нәримановун мил-
ләтчи групуна дахил олмушду. Шаһбази бу грундан фор-
мал олараг узаглашараг ашкар едилмәмиш милли-тәмајул-
чү кими галмышдыр. 1934-чү илдә әксингилаби милли тәш-
килатын рәһбәри Руһулла Ахундов әксингилаби милләтчи
тәшкилата дахил олан бир сыра шәхсләрин фамилијалары-
ны мәнә дәрјәкән Тағы Шаһбазинин дә адыны чәкмишди
вә көстәрмишдир ки, Т. Шаһбази Јазычылар Иттифагында
әксингилаби иш апарыр вә әксингилаби група рәһбәрлик
едир. Елә 1934-чү илдәчә мән онула әксингилаби тәшки-
лати әләгә јаратдым. О, Азербайчанын ССРИ-дән ајрыл-
масы һагғында әксингилаби сөһбәтләр апарырды. Тағы
Шаһбази дәфәләрлә кәсин формада УИК(б)П-нин милли
сијасәтинә вә Совет һөкүмәтинә бөһтанлар атмышды». Та-
ғы Шаһбазижә верилән суал: «Ә. Кәримовун ифадәләрини
тәсдиг едирсинизми?» *Чаваб:* «Рәдд едирәм!»

1937-чи ил октябрын 4-дә Т. Шаһбази А. Губајдуллин-
лә үзләшдирилди. Губајдуллин: «Т. Шаһбазинин әксинги-
лаби ишдә иштиракыны мән илк дәфә 1926-чы илдә Әһмәд
Пениновдан ешитмишдим. О вахт 1927-чи илдә Тағы Шаһ-
бази илә әксингилаби әләгәјә кирдим. 1927-чи илдә о, Азәр-
байчан Дөвләт Университетинин ректору тә'јин едилди.
Пантүркист тәшкилатын иштиракчысы кими мәнй Шәрг
факултәсинин деканы вәзифәсинә ирәли чәкди вә бир сыра
әксингилаби көстәришләр верди. Хүсусилә, 1927—1928-чи
илләрдә дејирди ки, түрк Назим Һикмәтә профессор ады-
нын верилмәси мәсәләсини ирәли сүрүм, һалбуки Тағы
Шаһбази билдирди ки, Һикмәт әксингилаби иш апарыр вә
буна көрә дә ССРИ-дән кәнара чыхарылыр. 1930-чу ил-
дәк Тағы Шаһбази илә әксингилаби әләгә сахладым. Нә-
һәјәт, 1936-чы илдә Азәрбайчандакы әксингилаби милләтчи
тәшкилатын фәал үзвләриндән бири (ким? — З. Б.) деди
ки, бу тәшкилат әксингилаби үсјанчы иш апарыр. О, әксин-

гилаби милләтчи тәшкилатын үзвләри ичәрисиндә Тағы
Шаһбазинин дә адыны сөјләмишди». Т. Шаһбазижә вери-
лән суал: «Губајдуллинин ифадәсини тәсдиг едирсинизми?»
Чаваб: «Рәдд едирәм».

1937-чи ил октябрын 5-дә Т. Шаһбази И. Еминбәјли илә
үзләшдирилди. *Еминбәјли:* «1917-чи илдә Шаһбази «Һүм-
мәт» тәшкилатында милли-тәмајулчү група мејл едирди.
1921-чи илдә о, Нәримановун милләтчи групуна јахынлаш-
ды. 1926-чы илдә Тағы Шаһбази Јазычылар Чәмијјәтинин
сәдри иди. Мүавини милләтчи Талыблы, катиб исә танын-
мыш мүсаватчы Әһмәд Чәвад иди». *Шаһбази:* «Ифадәләри
рәдд едирәм».

1937-чи ил октябрын 6-да Т. Шаһбази Бағи Чәфәри илә
үзләшдирилди. Чәфәријә верилән суал: «Тағы Шаһбазинин
әксингилаби милләтчи тәшкилата мәхсуслуғу илә әлагәдар
сизә нә мә'лумдур?» *Чаваб:* «Т. Шаһбази Азәрбайчан әкс-
ингилаби милләтчи тәшкилатын үзвүдүр. Ону 1920-чи ил-
дән таныјырам. 1935-чи илын орталарында шәхсән мән ону
әксингилаби тәшкилата чәлб етмишәм вә әксингилаби әлә-
гә сахламышам». Т. Шаһбазижә верилән суал: «Чәфәринин
ифадәләрини тәсдиг едирсинизми?» *Чаваб:* «Хејр, рәдд
едирәм!»

Тағы Шаһбазинин ишиндә 12493 нөмрәли истинтаг иши
үзрә иттиһам олунмуш мүттәһимләрдән Бағи Чәфәринин,
Һәмид Султановун, Гулам Сәфәровун, Мирзәдавуд Һүсәј-
новун, Дадаш Бунјадзадонин, Ә. Губајдуллинин, Бәкир Чо-
банзадонин, Әһмәд Чәвад Ахундовун, Һәнәфи Зейналлы-
нын, Бөјүкаға Талыблынын вә Ибраһим Еминбәјлинин
Тағы Шаһбазинин әксингилаби фәалијјәтини тәсдиг едән
ифадәләри вардыр.

Тағы Шаһбазинин инадкарлығы вә «дүзкүн вә сәминнә»
ифадәләрдән гачмасы нәтичәсиндә она истинтагын үч нөм-
рәли методу тәтбиг едилди.

Нәһәјәт, 1937-чи ил нојабрын 2-дә Тағы Шаһбази мүс-
тәнтигин диктәсилә Халг Комиссары Сумбатов-Топуридзә-
јә әризә јазыр: «Бунула билдирәм ки, бүкүнәдәк мән
истинтага ифадәләр вермәмишәм. Сусмагын вә истинтаг-
дан өз чинајәтләримни кизләтмәјимин мә'насыз олдуғуну
баша дүшдүм. Һәр шеји сәминнә шәкилдә бојнума алмаг
гәрәрына кәлдим. Мән буржуа-милләтчи гурулуш јаратмаг
мәгәсәдилә Азәрбайчан ССР-дә чеврилиш һазырлајан аван-
түра характерли әксингилаби тәшкилата үрәкдән инан-
мышдым.

Әксингилаби тәшкилата 1935-чи илдә Һәмид Султанов

вә Бағи Чәфәри тәрәфиндән чәлб едилмишдим. Онларла да, Руһулла Ахундова да әлағә сахлајырдым.

Мүәллі Әләскәр Әлијев, шаир Саньлыны вә тәләбә—тибб ишчиси Ләтифи исә әксингилаби тәшкилата мән чәлб етмишдим.

Совет һөкүмәти әлејһинә силаһлы үсјана һазырлығ һағғында вә әксингилаби тәшкилатын АҚ(б)П-нин рәһбәрләринә һаршы террор тәтбиг етмәк һағғындакы ијјәтләриндән хәбәрдар идим».

1937-чи ил нојабрын 9-да Тағы Шаһбази илә икинчи вә ахырынчы истинтағ кечирилди. *Мүстәғтиг*: «Үзләшмәләр сизи әксингилаби милләтчи террорист тәшкилатын фәал үзвү кими дә ифша едир. Азәрбајҗан ССР Халғ Дахили Ишләр Комиссарынын адына јаздығыңыз әриздә әксингилаби тәшкилатда иштиракыңыз вә практик оларағ шәхсән өзүнүз апардығыңыз ишләри бојнууза алмысыңыз». *Чәваб*: «Бәли, мән 1937-чи ил нојабрын 2-дә јаздығым әриздә олдуғу кими өзүмүн әксингилаби милләтчи тәшкилатда иштиракымы тамамилә етираф едирәм». *Мүстәғтиг*: «Сизи әксингилаби милләтчи тәшкилата ким вә нә вахт чәлб едиб?» *Чәваб*: «Мән 1935-чи илин пайызында Һәмид Султанов вә Бағи Чәфәри тәрәфиндән чәлб едилмишәм». Сонра Тағы Шаһбази мүстәғтигин бүтүн суалларына чәвабларыны ашағыдакы сөзләрлә башлајырды: «Һәмид Султанов вә Бағи Чәфәри мәнә дејирдиләр...», «Һәмид Султановун сөзләриндән мән билирдим ки...» вә с. вә и. а. Тағы Шаһбазинин истинтағ ишини охујанлара ајдын олур ки, она гаршы чеврилән бүтүн иттиһамлар ујдурма вә гондармадыр, о, һеч бир чинајәт етмәмишдир.

1937-чи ил нојабрын 13-дә истинтағын баша чатмасы һағғында протокол тәртиб едилди. Тағы Шаһбази өзүнүн күнаһкар олдуғуну бојнуна алды вә ифадәләринин сәмилијини нәзәрә алмағы хәлиш етди. Елә һәмин күн иттиһам гәрары тәртиб олунду, Тағы Аббас оғлу Шаһбази Азәрбајҗан ССР ЧМ-нын 64, 70, 73-чү маддәләриндә нәзәрдә тутулан чинајәтләрдә иттиһам олунду.

1937-чи ил декабрын 31-дә Грозны шәһәриндә (Бакыдакы үчлүк Матулевич, Зарјанов, Жигур өлүм һөкмләринә мөһүр вурмағы белә чатдыра билмирдиләр вә она көрә дә истинтағ ишләринин бир һиссәси иш аз олан јерләрә көндәрилди) ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби Коллекијасы (Никитченко, Ијевлев, Ишенко) Сәјјар сессиясынын ичласы кечирилди. Бурада Т. А. Шаһбазинин иши үзрә иттиһам гәрары тәсдиғ едилди.

1938-чи ил јанварын 1-дә Тағы Шаһбази иттиһам гәрарынын бир сурәтини алды.

1938-чи ил јанварын 2-дә Һәрби Коллекијанын бағлы мәһкәмә ичласы кечирилди. Ичлас саат 15.30 дәгигәдә ачылды. «Мүтәһим Т. Шаһбази өзүнү күнаһкар билмишдир. Сон сөздә демишдир ки, әксингилаби милләтчи тәшкилатын авантюрист характер дашыдығына инанмыш, пешман олмуш вә өлдүрүлмәмәсини хәлиш етмишдир». Ичлас саат 15.45 дәгигәдә бағланмышдыр.

1938-чи ил јанварын 2-дә Һәрби Коллекија Тағы Аббас оғлу Шаһбазини ән ағыр чәзаја — күлләләнмәјә мәһкум етди. Һөкм дәрһал јеринә јетирилмишдир. Ишдә Тағы Аббас оғлу Шаһбазинин өлүм һөкмүнүн Бакы шәһәриндә 1938-чи ил јанварын 2-дә јеринә јетирилдији һағғында арајыш вардыр. Һөкмүн ичра едилмәси һағғында акт ССРИ ХДИК-ин I Хүсуси шәбәсинин Хүсуси архивиндә сахланылдыр.

1954-чү ил ијулун 29-да Т. Шаһбазинин һәјат јолдашы — М. К. Шаһбази-Пашина әринин ишинә јенидән бахылмасы хәлишилә Н. С. Хрушшовун адына әриздә илә мүрачигәт етмишди (О, өзү «вәтән ханнинин аилә үзвү кими» сәккиз иллик һәбс чәзасы чәкмишди).

1955-чи ил октябрын 16-да Марија Кирилловна Шаһбази әринин ишинә јенидән бахылыб бәрәәт верилмәси илә әлағәдар икинчи мәктуб јазыр.

1956-чы ил сентјабрын 25-дә М. К. Шаһбази-Пашина ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби Коллекијасындан һәјат јолдашы Тағы Аббас оғлу Шаһбазијә бәрәәт верилмәсн һағғында арајыш алды.

ГУБАЈДУЛЛИН ГАЗИС САЛИҢОВИЧ (ГУБАЈДУЛЛИН ӘЗИЗ)

Истинтағ иши № 12493

1937-чи илдә репрессияја мәрүз галмыш вә һәбс олунмуш Азәрбајҗан ССР ЕА-нын демәк олар ки, бүтүн алимләри 12493 нөмрәли истинтағ иши үзрә иттиһам едилмишләр. Онлар 1937-чи ил октябрын 12-дә күлләләнмәјә мәһкум олунмуш, октябрын 13-дә исә күлләләнмишләр.

Суал олунур: Ахы, бу адамлары һарадакы дәфи едибләр? Бәс, мәнз һарада? Булла адасындакы сулары акваторија адландырырлар. Адада бәрк фыртыналы һаваларда ләпәләр саһилә чохла инсан кәлләләри вә сүмүкләри чыха-

Губајдуллин Газиз
Салихович

рыр. Бәлкә дә оңлар репрессия гурбанларынын чәсәдләри-
дир? Бу, мүтләг јохланмалы вә мүәјјән едилмәлидир. Јал-
ныз апарылан тәдгигатлардан сонра Сталин репрессиясы
гурбанлары үчүн һәмни јердә абидә учалтмаг һаггында фи-
кир јүрүтмәк олар.

1937-чи ил октябрын 13-дә е'дам олуан Азәрбајчан
ССР ЕА-нын нөвбәти әмәкдашы, тарихчи, профессор Губај-
дуллин Газиз (Әзиз) Салихович иди. О, 1887-чи илдә ана-
дан олмушдур.

1937-чи ил мартын 17-дә профессор Г. С. Губајдуллин
ЕА-нын әввәлчәдән һәбс олунаш әмәкдашларындан Тихо-
миров, Хулуфлу, Буқшпан вә Чобанзадәнин вердикләри
ифадәләр әсасында Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 72/73-чү мад-
дәләри үзрә чинајәт мәсулијјәтинә чәлб едилмиш вә «Бакы
шәһәриндә әксингилаби иши апаран көркәмли әксингилабчы-
милләтчи хадим кими» һәбс олунашдур.

Г. С. Губајдуллин 1916-чы илдә Казан университетинин
тарих-филолокија факултәсини битирмишдир. Онун чапдан
чыхмыш ән бөјүк әсәри «Марко Поло монгол тарихинин та-
рихчиси кими» мөвзусунда јаздыгы диплом иши иди. Гу-
бајдуллин ғыса мүддәтдә көркәмли тарихчи кими шәһрәт
газанмышдур. О, рус, татар, Азәрбајчан вә өзбәк дилләрин-
дә јазыб-јаратмыш, 100-дән чох әсәрин, китаб вә мәгаләлә-
рин мүәллифи олмушдур.

1925-чи илдә Г. С. Губајдуллин Азәрбајчан Дөвләт Уни-
верситетинин досенти сечилмишдир. 1928-чи илдә о, Шәрг
тарихи кафедрасынын, 1930-чу илдә исә Москва Универси-
тетинин профессору тәјий едилмишдир. Г. С. Губајдуллин
бир чох Азәрбајчан тарихчиләринин илк мүәллими олмуш-
дур.

1937-чи ил мартын 22-дә апарылан илк истинтагда Г. С.
Губајдуллин е'тираф етмишдир ки, һәбс олуан дәгигәјәдәк

«әксингилаби пантүркист мөвгедә дурмушдур». «Сиз ким-
ләрлә әксингилаби әләгә сахлајырдыныз?» суалына чаваб
вермишди: «мән Чобанзадә вә башгалары илә әксингилаби
әләгә сахлајырдым». Сонра истинтаг мүттәһимин хәиши
илә дајандырылмышдур.

Икинчи истинтаг исә фәсиләсиз он ики күн (1937-чи ил
9—20 апрел) чәкмишдир. Г. С. Губајдуллин бу истинтагда
1925-чи илдән Бакида өзүнүн әксингилаби әләгәләри ба-
рәдә ифадә вермишди: «Әксингилаби милләтчи тәшкилат
ССРИ-дән ажрылмаг шәрти илә, Инкилтәрәнин протекто-
ратлығы алтында» (әсәрәтдә сахламаг үсулларындан би-
ри — З. Б.) түрк-татар халгларындан ибарәт «мүстәгил»
дөвләт јаратмаг вәзифәсини гаршысына гојмушдур. Бу дөв-
ләтин тәркибинә өзбәкистан, Ғыргызыстан, Түркмәнистан,
Азәрбајчан, Татарыстан, Башгырдыстан вә Дагыстан ку-
мыркары дахил олмалы идиләр. Мәгсәдимизи һәјата кечир-
мәк үчүн бә «Азәрбајчаны өјрәнән чәмијјәт»ни үзвләрин-
дән кениш истифадә едирдик: Х. С. Хочајев, А. Р. һагер-
дијев, Т. Шаһбази, А. Әләкбәров, М. Г. Баһарлы вә б.
Чәмијјәтдә әксингилаби иши ачыг шәкилдә апарырдыг.
Чәмијјәтин хәтти илә бир сыра әксингилаби әсәрләр чапдан
чыхмышды: 1) Б. В. Чобанзадәнин «Түрк-татар диалекто-
локијасы»; 2) Х. С. Хочајевин «Түрк дилләринин мүгајисә-
ли грамматикасы». 3) М. Баһарлынын «Азәрбајчанын
тарихи-игтисади ичмалы». 4) Г. С. Губајдуллинин «Хәзәр-
ләрин мәншәји мәсәләсинә даир» вә б. (көзәл әксингилаби
әсәрләрдир! — З. Б.).

Тәшкилатын үзвләринин практик әксингилаби фәалијјә-
ти ашагыдакы көсторишләрдән ибарәт иди: 1) легал им-
канилардан, јәни дил-әдәбијјат вә мәдәнијјәт тарихи үзрә
мә'руза, мүһазирә вә диспутлардан истифадә јолу илә пан-
түркизмни тәблиғи; 2) тәләбәләр арасында пантүркист
әдәбијјатын јайылмасы, пантүркизм вә милләтчилик бахы-
мындан тәдрис планларынын тәртиби едилмәси, 3) әксинги-
лаби әһвал-руһијјәли тәләбәләрдән вә Бакы шәһәри али
мәктәбләринин академик тәркибиндән әксингилаби милләт-
чи тәшкилата јени үзвләрин топланмасы вә чәлб едилмәси;
4) әксингилаби милләтчи тәшкилатын тә'сири алтында али
мәктәбләрин партија-ичтиман тәшкилатларын рәһбәрләри-
нин әлә алынмасы, әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзв-
ләринин бу тәшкилатларын рәһбәрлијјинә салынмасы,
5) кәнддә ишләмәјә кәдән әксингилаби милләтчи тәшкилат-
ын (ӘИМТ) үзвү олан тәләбәләрин кәләчәкдә кәнддә тәш-
килатын өзәјини јаратмаг мәгсәди илә тә'лиматландырыл-
масы.

Үчүнчү истинтагда (1937-чи ил апрелин 23—30-да) мүт-төһим демишди ки, «ССРИ-дө пантүркист ЭИМТ-ын рәһбәр өзөји 1925-чи илдә Сәмэргәнддә тәшкил олунмушдур». «Бақыдакы әксингилаби пантүркист фәалијәттиниз һаг-гында әтрафлы данышын» суальна Г. С. Губајдуллин чаваб вермишди ки, 1926-чы илдән 1933-чү иләдәк, 1935-чи ил-дән 1937-чи иләдәк 24 нәфәри пантүркист истингамәтә јөнәлт-мишди.

Дөрдүнчү истинтагда (1937-чи ил, мајын 19—23-дә) мүттөһим Түркијә вә Алманија мүнәһирләрнә илә олан әксингилаби әләгәләрнә барәдә «хатырламышды». Бешинчи истинтагда (1937-чи ил, ијунун 1—7-дә) алман кәшфијја-ты илә әләгәләрнә барәдә ифадә вермишди.

1937-чи ил ијунун 6-да «пантүркизм идеологу» (белә! — З. Б.) Г. С. Губајдуллин чаваб вермишди: «Солтан Мәчид Әфәндијевнә 1909-чу илдән таныјырам. Казан Университе-тиндә онунла бир вахтда тәһсил алмышам. О, панисламит көрүшләрнә гызгын ифадәчиси олдуғу үчүн «Мәчид мүсәл-мански» ләгәбинә алмышды».

1937-чи ил ијунун 16-да Г. С. Губајдуллин «ингилабдан әввәлкә дөврлә, 1918-чи илдән 1925-чи иләдәк Татарыста-нын көркәмлә милләтчи хадимнә — Солтан Галијевскинин әксингилаби тәшкилатыннән үзвү, һәбсдән габаг—ССРИ-дә пантүркизмнән идеологларыннан бири кими» диндириләр.

«Пантүркизмнән идеологларыннан бири олан» Г. С. Гу-бајдуллин ијулун 4-дә вә 5-дә Пепинов вә милләтчи комму-нистләр (нәримановчулар) блоку, мүсаватчылар вә неона-ционалистләрлә олан әләгәләрнә ачыб сөйләмишди.

Милләтчи коммунистләр блокуна ашағыдакы шәхсләр дахил иди: С. М. Әфәндијев, Д. Бунјадзадә, Б. Талыблы, Гәдирли, Т. Шаһбази, П. Гасымов, Ч. Мәммәдзадә, М. Гу-лијев, Н. Чәбијев.

Мүсаватчылар: М. Баһарлы, Ә. Әһмәдов, Ә. Ахундов, Сүһбанвердибәјов, И. Ахундов, Н. Шаһсуваров.

Неонационалистләр: Ә. Пепинов, Ф. Ордубадски, С. Қа-зымов, Шабанов, Мәликасланов, Худатов вә б.

Соңра мүттөһим кәстәрмишди: «1936-чы илин ноја-брында ЭИМТ-ын рәһбәри Руһулла Ахундов өз кабинетин-дә мәнә билдирди ки, онун рәһбәрлик етдији ЭИМТ өз һаг-шысына Азәрбајҗан ССР-ин ССРИ-дән силәһли јолла ај-рылмасы, Иран Азәрбајҗанынын әразисиннән ишғал едил-мәси вә бу әразидә (милләтчиләр башда олмагла) Инкил-тәрә вә Түркијә илә иттифагда буржуа демократик дөвлә-ти јарадылмасы вәзифәсинә гојмушдур».

Ијулун 13-дә мүттөһим «пантүркист» академик А. Н.

Самојлович, 1937-чи ил августун 2-дә «Түркијә кәшфијја-тыннән чәсусу», Ленинград лиманынын әмәкдашы К. Сатов, августун 5-дә «әксингилаби дашнак мөвгәјиндә дуран» Гуркен Апрессов һаггында ифадә верир: «Апрессов мәнә билдирмишди ки, Ермәнистан милләтчиләрнә Ермәнистаннән ССРИ-дән ајрылмасы истингамәтиндә артыг фәал иш апа-рырлар. Апрессов бизим адам иди вә мәндән һеч нә киз-ләтмирди».

1937-чи ил августун 7-дә мүттөһим «иттиһадчы» Солтан Мәчид Гәнизадә һаггында данышыр. Иттиһадчылар гру-пу — бураја Гәмидбәј Шаһтахтински, Чәһанбахш, Муган-лински, Нурмәммәд Шаһсуваров, Аға Ахундов, Сәмәд Ача-лов, Рәшидбәј Әфәндијев вә Гәнијев өзү дахил идиләр — «Азәрбајҗанда Совет һөкүмәтинә гаршы силәһли үсјән һазырламағ, Азәрбајҗаны ССРИ-дән ајырмағ вә Азәрбај-җаны хилафәтә табе етмәк вәзифәсинә ирәли сүрмүшләр».

1937-чи ил августун 16—17-дә мүттөһим «ССРИ-дә РСФСР ХҚШ-ын сәдр мұавини Рыскуловун рәһбәрлик ет-дији Умумиттифаг пантүркист мәркәз һаггында» истинтаг едиләр.

1937-чи ил августун 27—28-дә «Бақыда чалышан рус профессор һеј'әтниннән вә елми ишчиләриннән әксингилаби тәшкилатларын барәдә» диндириләр. Профессор И. И. Ши-рокогоровун рәһбәрлик етдији груп «Совет һөкүмәтиннә де-вирмәк вә конститусијалы монархија јаратмағ» тәрәфдары иди. Бу группун тәркибинә профессор Широкогоров, Уар-Уар, Белјајев, Ошман, Лапухин, Иовлев, Жузе, Ашмарин, Писаревски, Јевлахов, Пахомов вә Богачов дахил идиләр. Профессор Ишков-Бағријин группун исә «капитализми бәр-па етмәк вә ССРИ-нин әразисиндә буржуа-демократик дөвләти јаратмағ мәгсәдиннә» ирәли сүрүрдү. Бу група исә Ишков, Бағриј, Бајбаков, Зуммер, Кованко, Јелпатјевски, Луков, Хатунтсев, Комаровски, Јелјашевич, Маковелски, Гулјајев, Фридлов, Селихонович, Линин, Тривус, Беркер дахил идиләр.

Һәр ики груп «тротскичиләр, пантүркистләр, иттиһадчы-лар, мүсаватчылар, күрчү меншевикләрнә вә украјналы милләтчиләрлә сых әләгә сахлајырды».

1937-чи ил августун 29-да мүстәнтиг «Азәрбајҗан әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвү», Азәрбајҗан ССР-ин кечмиш халғ маариф комиссары Мүсәјиб Шаһбазовла бағ-лы истинтаг апармышдыр.

1937-чи ил сентјабрын 3-дә «Умумиттифаг пантүркист тәшкилатын үзвү» Г. С. Губајдуллин Биһиһејбәт вә Ленин рајонларын үзрә әксингилаби тәһрибатчы өзөјин рәһбәрлә-

ри, хүсусилэ Алим Сакитовун экингилаби пантүркист тәшкилатынын тәхрибатчылыг группунун рәһбәрләрн илә эләгәдәр диндирилмишдир.

1937-чи ил сентјабрын 4-дә Г. С. Губајдуллин ССРИ-дә силаһлы үсјана һазырлыг, һөкүмәтә гаршы үсјанчы фәалијјәт, тәхрибатчылыг вә һасуслуг иши илә эләгәдәр, јәни Азәрбајҗан ССР ЦМ-нын 21/64, 68, 69-чу маддәләри үзрә иттиһам олунар.

Сентјабрын 7-дә Г. С. Губајдуллин пантүркист фәалиј-јәтә 1910-чу илдән башладығыны, Түркијә, Алманија вә Јапонијанын һејринә кәшфијјат иши апардығыны етираф етмишдир. Г. С. Губајдуллинин ишинә Букшпанын, Чобан-задәнин, А. Маһмудзадәнин, Тихомировун, Хулуфлуунун, Зейналлынын, Биләндәрлинин, Халфинин, Хочајевин, Саки-товун, Новрузинин, Сәфәрловун вә Алтунбајовун «Губајдул-лини ифша едән» ифадәләри тикилмишдир.

Сентјабрын 7-дә Г. С. Губајдуллинин иши үзрә истинтаг баша чатмышды. 1937-чи ил сентјабрын 16-да Г. С. Губај-дуллин Азәрбајҗан ССР ЦМ-нын 73, 64, 63—1, 69 вә 70-чи маддәләриндә нәзәрдә тутулан чинајәтләрдә иштиракына, јәни:

1. Милли республикаларын ССРИ-дән силаһлы јолла ајрылмасына һазырлашан вә ваһид түрк-татар дәвләтинин јарадылмасына чалышан Умумиттифаг экингилаби пан-түркист тәшкилат мәркәзинин үзвү олдуғуна;

2. Пантүркист тәшкилатда биләваситә фәал иш апар-дығына вә Татарыстан, Өзбәкистан, Крым вә Азәрбајҗанда тәшкилатә јени-јени үзвләр чәлб етдијинә;

3. Зијанверичи-тәхрибатчылыг группу јаратдығына вә Азәрнефткомбинатын мәдәнләриндә бир сыра зијанверичи актлар тәшкил етдијинә;

4. Түрк, алман вә јапон кәшфијјатларынын һасусу кими фәал иш апардығына көрә тәгсирләндирилмиш вә иттиһам гәрары тәртиб едилмишдир.

1937-чи ил октјабрын 11-дә ССРИ Али Мәһкәмәси Һәр-би Коллекијасы Сәјјар сессиясынын (Магулевич, Зарја-нов, Жигур) һазырлыг ичласынын протоколу тәртиб едил-мишдир. Бурада мүйјән олунмушдур: 1) иттиһам гәрары разылашдырылсын вә ишә 1 декабр 1934-чү ил гәрарына мұвафиг гәјдада ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби Коллекија-сында бахылсын.

2) Газис Салиһович Губајдуллинин иши Азәрбајҗан ССР ЦМ-нын 73, 64, 63—1, 69 вә 70-чи маддәләри үзрә мөһ-кәмәјә верилсин.

3) Ишә бағлы мөһкәмә ичласында мұдафиәчисиз, итти-һамчысыз вә шаһидләрсиз бахылсын.

1937-чи ил октјабрын 12-дә ССРИ Али Мәһкәмәси Һәр-би Коллекијасы Сәјјар сессиясынын бағлы мөһкәмә ичла-сы олду. Ичлас саат 11. 40 дәгигәдә ачылды.

«Мүттәһим Г. С. Губајдуллин өзүнүн кұнаһкар олдуғу-ну етираф етди. Илкин истинтагда вердији ифадәләри там тәсдиг етди, мөһкәмә истинтагына һеч бир әләвәси олмаја-чағыны билдирди».

Сәдр мүттәһимә сон сөз верди вә мөһкәмә ичласыны бағлы елан етди. Бурада мүттәһим бүтүн чинајәтләринин үстүнүн там ачылдығыны көстәрди вә кұнаһынын јүнкүл-ләшдирилмәсини хаһиш етди.

Һөкм охунду: Газис Салиһович Губајдуллин шәхси әш-јалары мұсадирә едилмәклә јанашы, ән ағыр чәзаја — күл-ләләнмәјә мөһкүм олунсун. Һөкм гәтидир, шикајәт гәбул едилмир вә 1 декабр 1934-чү ил ССРИ МИК-ин гәрарына мұвафиг һөкм дәрһал јеринә јетирилмәлидир».

Ичлас саат 12. 00 дәгигәдә гуртарды.

Күлләләнмә һөкмү 1937-чи ил октјабрын 13-дә ичра едилмишдир. Газис Салиһович Губајдуллинин ишинә бу барәдә арајыш тикилмишдир.

1955-чи ил июлул 16-да Г. С. Губајдуллинин һәјат јол-дашы Рәфигә Шакировна ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј-әтинин сәдри Ворошиловун үнванына әринин ишинә јени-дән бахылмасы вә бәраәт алмасы, татар халғынын илк тарихчиси олмуш Губајдуллинә совет алими адынын гәјта-рылмасы илә әләгәдәр мәхтубла мұрачиәт едир.

ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби Коллекијасынын 16 март 1957-чи ил гәрарына көрә Г. С. Губајдуллинин иши илә әләгәдәр 1937-чи ил октјабрын 12-дә ССРИ Али Мәһкәмә-си Һәрби Коллекијасынын һөкмүнә јенидән бахылмыш вә чинајәт тәркиби олмадығы үчүн иш хәтм едилмишдир.

ВӘЗИРОВ ЈУСИФ МИРБАБА ОГЛУ (ЈУСИФ ВӘЗИР ЧӘМӘНЗӘМИНЛИ)

Истинтаг иши № 169

1937—1938-чи илләрдә репрессияја мәрүз галан Азәр-бајҗанын бир групп елм вә мәдәнијјәт хадимләринин вердик-ләри ифадәләр әсасында 1940-чы ил январын 25-дә Вәзи-ров Јусиф Мирбаба оглунын һәбс олунмасы һағында гәрар чыхарылмышдыр.

Гәрарда дејилрди: «1929-чу илдә Бақыда «мұсаватчы-

ларла милли-тəмајулчүлэрин антисовет блоку» жардылмышдыр. Ј. Вəзирова бу антисовет блокуна рəһбэр һеј'əтинə мəхсус иди. Истанбулда мусават һөкүмəтинин консулу олан Ј. Вəзирова инкилис-франсыз вə Түркия кəшфијатлары илə əлағədə олмушдыр. Ј. Вəзирова өз һəмфикирлэри арасында мүнтəзэм олараг əксингилаби көрүшлэр тəблиг етмишдыр. 1931-чи илдə Ј. Вəзирова Азэрбајчанын əксингилаби миллэтчи тəшкилатына чəлб олунмушдыр.

Јусиф Вəзирова 1940-чы ил январын 27-дə Өзбəkистан ССР-ин Уркəнч шəһəриндəки педагожи институтда мўəлим ишлəдији вахт һəбс олунмуш вə Бакия кəтирилмишдыр.

1940-чы ил февралын 13-дə Ј. Вəзирова биринчи дəфə истинтаг едилмишдыр. Бурада мўтəһимин 1937-чи илэдək олан тэрчүмєји-һалы дəгиг вə əтрафлы тəһлил олунмушдыр. О вахт Ј. Вəзирова «Студентлэр» романына көрə Азэрбајчан Јазычылар Иттифагындан чыхарылмыш, бүтүн вəзифэлəрдən көтүрүлмүш вə ишсиз галдыгына көрə Уркəнч кетмишди.

Февралын 14 вə 15-дə апарылан истинтагда тəсдиг етмишдыр ки, 1917-чи илдə Кијевдə охујаркən мусават партијасына дахил олмуш вə мусаватын Кијевдəки тəшкилатынын рəһбəri сечилмишдыр. Һəмин тəшкилата тələбэлəрдən Чəлил Мəммədзадə — халг маариф комиссарынын мўəвини, Рүстəм Əлијев — һəким, Шамил Маһмудбəјов — Азэркинонун директору, Мəммədһəsən Вəлијев — АДУ-нун мўəллими вə Гасымов дахил идилэр. Февралын 16-да Ј. Вəзирова демшиди ки, ону Истанбулда сəлаһијјəтли нумажэндə вəзифəсинə 1919-чу илин јайында һөкүмət башчысы Усуббəјов тəклиф етмишдыр. О, һабелə дахили ишлэр назиринин мўəвини Рүстəмбəјов, јол-нəглијјат назир Мəликасланов вə харичи ишлэр назир Чəфəровла шəхсэн таныш иди.

Февралын 24-дə Вəзирова билдирмишдыр ки, Истанбулда о, ашагыдакы əсэрлэрини чап етдирмишдыр: «Азэрбајчан əдəбијјатына бир нəзэр» (1922) вə «Азэрбајчанын тарихи-чографи вə игтисади ичмалы» (1922). Парисдə о, Азэрбајчан сəфирлији тэрəфиндэн бурахылан «Парис хəбэрлэри»ндə эмəkдашлыг етмишдыр.

«Һансы əсэрлэрин мўəллифисиниз?» суалына Ј. Вəзирова белə чаваб вермишдыр: «Мəликмəммəd (нағыл) — 1911-чи ил, «Ағ бухагда гара хал» (нағыл) 1911-чи ил, «Диванə» (һекајэлэр мəчмуəsi) — 1912-чи ил, «Ағсагал» (һекајэлэр мəчмуəsi) — 1912-чи ил; «Өмүр сəһифэлэри» (һекајэлэр мəчмуəsi) — 1912-чи ил; «Чəннəтин гəбзи», (һекајə) — 1913-чү ил, «Азэрбајчанлы мўсəлман гадынларын əсл вəзијјə»

ти» — 1913-чү ил, «Ганлы көз јашлары» (Азэрбајчан гадынларынын һəјатындан) — 1913-чү ил, «Азэрбајчана мухтарийјэт» — 1917-чи ил, «Биз кимик вə нə истəјирик?» — 1919-чу ил, «Кечмиш сəһифэлэр» (һекајэлэр мəчмуəsi), «Јарамаз» (һекајэлэр мəчмуəsi), «Гајнананын кəчкэлэри» (һекајэлэр мəчмуəsi), «Гызлар булағы» (роман), «Студентлэр» (роман) — 1917-чи ил.

Февралын 25-дə мўтəһим верилən суалларын чавабында демшиди ки, өзүнүн «Болшевик тəһлүкəsi» вə «Студентлэр» əсэрлэрини миллэтчи, даһа доғрусу мўтəрəддид əсэрлэр һесаб едир.

Ј. Вəзирова əксингилаби миллэтчи тəшкилата мəхсуслугуну вə өз һəмфикирлэри арасында əксингилаби миллэтчи көрүшлэри тəблиг етдијини бојнуна алмамышдыр. Февралын 27-дə Ј. Вəзирова «Сизи мусавата ким чəлб етмишди?» — суалына чаваб вермишди ки, 1917-чи илдə Кијевдə тələбэлэрин түрк федералист «Мусават» комитəси жардылмыш вə о, комитəнин сəдри сечилмишдыр.

1940-чы илин февралын 26-да Јусиф Вəзирова иттиһам едилмəsi барəd гəрар чыхарылмышдыр. Кўнаһландырылмышдыр ондан өтү ки:

1. 1919-чу илдə мусават һөкүмəтинин консулу вəзифəсиндə ишлəјаркən инкилис-франсыз вə Түркия тəшкилатлары илə əлағədə олмушдыр.

2. Фəал, пешкар мусаватчы кими гејри-легал мусават тəшкилатынын рəһбэр өзəјинə мəхсус олмуш вə 1927-чи илдə мусаватчыларла милли тəмајулчүлэрин јаратдылары антисовет блокуна кечмишдыр.

3. Өз һəмфикирлэри арасында мүнтəзэм олараг əксингилаби көрүшлэри тəблиг етмиш вə 1931-чи илдə Азэрбајчанын əксингилаби-миллэтчи тəшкилатынын тэркибинə дахил олмуш, јəни Азэрбајчан ССР-ин ЧМ-нын 73—72-чи маддэлəриндə нəзəрдə тугулан чинајəттлэр үзрə иттиһам олунур.

Бу гəрарла таныш олдуғдан сонра Ј. Вəзирова ашагыдан өз əли илə јазмышдыр: «Мənə верилən үч маддэдэн ибарət иттиһамлар ағ јаландыр. Мən өзүмү кўнаһкар һесаб етмирəm». Бу сөзлэри јазыб имзасыны гојмушдыр.

Мартын 7, 13, 17 вə 19-да кечирилən истинтаг заманы да Ј. Вəзирова əксингилаби фəалијјət вə тəблиғат апардыгыны, һабелə əксингилаби тəшкилатын үзвү олдуғуну тəкрар-тəкрар гəти шəкилдə рəдд етмишдыр.

Ишдə Ј. Вəзирова əксингилаби тəшкилата мəхсуслугу барəd профессор Б. Чобанзадəнин ифадəsi (1937) вардыр. Јусиф Вəзирова бу иттиһамы да гəти рəдд едир. 1938-чи ил

дә нефт институтунун досенти Н. М. Шаһсуваров өз ифадәсиндә көстәрмишдир ки, Ј. Вәзиров әксингилабчы-милләтчи тәшкилатын (партијалар блоку) рәһбәр һеј'әтинә дахил олмушдур. Һәмни һеј'әтә ашағыдакы шәхсләр дә дахил идиләр:

1. Шаһсуваров Нурмәммәд — иттиһадчы.
 2. Султанов Рүстәмбәј — битәрәф, милләтчи.
 3. Мусаханлы Атабаба — мүсаватчы.
 4. Ахундов Әһмәд Чавад — мүсаватчы.
 5. Вәкилов Рәһим — мүсаватчы.
 6. Баһарлы Мәммәдһәсән — мүсаватчы.
 7. Ахундзадә Идрис — мүсаватчы.
 8. Гасымов Пәһәд — милли-тәмајулчу.
 9. Рзабәјли Фәтуллабәј — иттиһадчы.
 10. Талыблы Бәјүкаға — милли-тәмајулчу.
- Бураја 1931-чи вә ја 1932-чи илләрдә чәлб олунмуш Ј. Вәзиров да дахил иди.

Вәзиров бу иттиһамы да рәдд едир. 1937-чи илдә Һачыаға Нәзәрли өз ифадәсиндә көстәрмишдир ки, Чәбијев, Руһулла Ахундов вә Ә. Гарајев буржуа милләтчи-мүсаватчы Әһмәд Чавадын, Һүсеји Чавидин вә Јусиф Вәзировун күчлү тә'сири алтында идиләр.

Ј. Вәзиров бу иттиһамы да рәдд едир.

1937-чи илдә Бәкир Чобанзадә мүсаватчылар арасында Әһмәд Пепинов, Шамо Нахчывански, Әлиаға Шыхлынски, Чавад Ахундов, Атабаба Мусаханлы, Һүсеји Чавид, Аға Ахундов, Абдулла Шаиг, Јусиф Вәзиров, Чаббар Мәммәдзадә, Микајыл Мүшфиг, Зәки Пепинов вә Һүсеји Рәһмановун адларыны чәкмиш вә Вәзировун Инкиләтәрә, Франса, Түркия вә Алманија тәшкилатлары илә олан әлагәләриндән данышмышдыр.

Ј. Вәзиров бу иттиһамы да гәти шәкилдә рәдд етмишдир.

1940-чы ил апрелин 3-дә Ј. Вәзиров ашағыдакы әризә илә мүстәнтигә мүрачиәт едир: «Хәниш едирәм мәним әманәт китабчамын һәјәт јолдашыма чатдырылмасына ичәзә верәсиниз. Чүнки аиләм ики ајдан чохдур ки, кәнардан һеч бир мадди көмәк алмыр».

Әманәт китабчасында 4 мин манат пул вар иди вә бу вәсаит мүтәһимин аиләсинә верилди.

1940-чы ил апрелин 16-да Ј. Вәзировун иши үзрә иттиһам гәрары чыхарылды. О, күнаһландырылырды ондан өтрү ки:

а) пешәкар мүсаватчы кими 1931-чи илдә Азәрбајҗанда

фәалијјәт көстәрән әксингилаби милләтчи-мүсаватчы тәшкилатына дахил олмушдур.

б) әксингилаби милләтчи-мүсаватчы тәшкилатынын үзвү иди, өз әтрафындакылар арасында пантүркист, милләтчи-тротскичи мүсават тәблиғат апармышдыр.

Јә'ни Азәрбајҗан ССР-ин Чинајәт Мәчәлләсинин 72 вә 73-чү маддәләриндә нәзәрдә тутулан чинајәтләр үзрә күнаһландырылыр.

1940-чы ил апрелин 19-да иттиһамнамә ССРИ Халг Дахили Ишләр Комиссарлығы јанында Хүсуси мүшавирәдә бахылмағ үчүн верилди.

1940-чы ил ијунун 11-дә Хүсуси мүшавирә Вәзиров Јусиф Мирбала оғлуну антисовет фәалијјәтинә көрә 1940-чы ил январын 27-дән 8 ил мүддәтинә ислаһ-әмәк дүшәркәсиндә һәбс чәзасына мәнһум етди.

1956-чы ил февралын 7-дә Азәрбајҗан ССР прокурору, Ј. М. Вәзировун иши үзрә протест тәғдим етди. 1956-чы ил февралын 28-дә онун иши үзрә һөкм ләғв едилди вә иттиһам сүбута јетмәдији үчүн ишә хитам верилди.

Јусиф Вәзировун истинтаг ишинә ашағыдакы шәхсләрә верилән һөкмләр барәдә арајышлар тикилмишдир:

1. Вәзиров Чәмил Исмајыл оғлу — 28. XII. 1939-чу ил. 10 ил мүддәтинә мәнһум едилмишдир.

2. Һүсеји Чавид — 9. VI. 39-чу ил. 8 ил мүддәтинә мәнһум едилмиш вә Владивостока сүркүн олунмушдур.

3. Пепинов Әһмәдбәј Әмәровиҗ — күлләләнмиш, 3. VII. 38-чи ил.

4. Ахундов Әсәд Нәсир оғлу — күлләләнмиш 19. IV. 39-чу ил.

5. Ахундов Аға Әбдүлхалыг оғлу — 16. IV. 39-чу ил, 15 ил мүддәтинә мәнһум едилмишдир.

6. Исмајылзадә Микајыл Мүшфиг — күлләләнмиш 5. I. 38-чи ил.

7. Шаһсуваров Нурмәммәд Адилхан оғлу — 9. II. 40-чы ил, 5 ил мүддәтинә мәнһум едилмиш вә Краснодара сүркүн олунмушдур.

8. Ахундов Руһулла — күлләләнмиш 21. IV. 38.

9. Тағыјев Зейнал Садыгович — күлләләнмиш 28. XII. 39-чу ил.

10. Талыблы Бәјүкаға Миргасым оғлу — күлләләнмиш 12. X. 37-чи ил.

11. Саныјев (Санылы) Һачыкәрим — вәфат етмиш 16. IX. 37-чи ил.

12. Әләкбәрли Мәммәдказым Әләкбәровиҗ — күлләләнмиш 12. X. 37-чи ил.

13. Мəммədov Чабир Аббас оғлу — күллəlәнмиш 2. I. 38-чи ил.

P. S. J. M. Вəзировун истинтаг ишиндə фотошəкли жox иди. Бурадa онун анчаг бармаг излəри вардыр.

МƏММƏД ҺАЧЫ МИРЗЭ БАБА ОҒЛУ ОРХАНБƏЈЛИ

Истинтаг иши № 14046

1937-чи ил августун 17-дə Азəрбajчан ХДИК ДТИ-нин 3-чү шө'бəси I бөлмəсинин рəиси Гасымов тэрəфиндэн ашадьдакы мəзмундa араjыш тэртиб едилмишди:

«1893-чү илдə анадан олмуш, терапевт-Һəким Мəммəd Һачы Мирзəбаба оғлу Орханбəјли (о Һэм дə Əлиевдир), I империалист мүнəрибəсинədəк тəһсилини Түркиядə алмышдыр. Бу ынвандa: Бакы 6-чы Коммунист дөнкəси, вь 4-дə јашајыр.

ДТИ-нин 3-чү шө'бəсиндə олан материаллара кэрə Орханбəјли Бакы үзрə антисовет əһвал-рунијјəли азəрбajчанлы зијалыларла кениш əлагə сахлајыр, партија сијасəтинə вə Һөкүмэтə гаршы чиркин бəйтанлар атараг мүнтəзэм суртдə əксингилаби фашист тəблиғаты апарыр.

Орханбəјлинин кечмишдə əксингилаби мұсават партијасынын үзвү олан бир нечə гоһуму Ирандa јашајыр. О, гоһумлары илə Иран консуллуғу васитəсилə əлагə сахлајыр.

Кечмишдə, јəни 1916-чы илдэн 1920-чи илэдəк Орханбəјли Түрк ордусу сыраларында капитан рүтбəсиндə хидмэт етмиш, Фэлəстин чəбҺəсиндə инкилислэрə əсир дүшмүш вə 1920-чи илэдəк орадa галмышдыр. Кестəрилəнлэрə əсасэн Мəммəd Орханбəјли Азəрбajчан ССР ЦМ-нын 72 вə

Орханбəјли Мəммəd Һачы
Мирзə Баба оғлу

73-чү маддэлəринə кэрə мəс'улијјэтə чəлб олунмалы вə Һəбс едилмəлидир.

Арајыш ДТИ-нин 3-чү шө'бəсинин рəиси мајор Боршев тэрəфиндэн тəсдиғлənмишди. (1937—1938-чи иллəрдə репрессияја мə'руз галан азəрбajчанлы зијалыларын вə интеллектуалларын сајы о гэдэр чох иди ки, чəза органларынын рəһбэрлэри арајышлара дэркəнар гојмага белə вахтлары чатмырды вə буну Һэтта шө'бə рəислэринə дə тапшырырдылар).

1937-чи ил августун 19-дa Орханбəјлинин Һəбси Һаггында гарар тэртиб едилди: О: «мүнтəзэм сурэтдə əксингилаби фашист тəблиғаты апардығы вə харичдə əксингилаби мұсават дайрэлəрилə əлагə сахладьдығы барədə кифајət гэдэр материалларла ифша олунур».

Елə Һəмин күн Орханбəјли ДТИ-нин 123 нөмрəли ордери үзрə Һəбс едилди. Һəбс олунанын анкети үзрə арвады — ФəриҺə 38 јашында, оғлу Орхан — 23 јашында вə гьзы Турфан — 8 јашында иди.

Мəммəd Орханбəјли өзү 1893-чү илдə Рəштдə тачир аилəсиндə анадан олмушдур. 1908-чи илдə о, Бакыда кечмиш «ИттиҺад» фарс мəктəбиндə охумушдур. Мəктəби битирмəмиш, Истанбула анасынын гоһуму Сəрвэр пашанын јанына кетмишдир. 1908-чи илдə Истанбулдакы «Султаннијјə» мəктəбинə дахил олмуш вə ораны битирдикдэн сонра университетин тибб факүлтəсинə гəбул олунмушдур. 1911-чи илдə университети гуртардыгдан сонра Һэрби Тибб Академијасына дахил олмуш вə 1914-чү илдə Һэрби Һəким рүтбəси алмышдыр. Сонра о, Султан ордусуна сəфэрбэр олунмуш вə 7-чи дивизијанын 21-чи полкунун баталјон Һəкими тəјин едилмишдир. 1918-чи илдə Фэлəстин чəбҺəсиндə инкилислэрə əсир дүшүмүш вə Искəндəријјə (Мисир) кəндəрилмишдир, орадa 1920-чи илдэн барышыгадəк галмышдыр. Сонра Истанбула гајьтмыш, Азəрбajчана кəлмэк үчүн бурахьлыш вэрəги алмыш вə 1920-чи ил мајын 2-дə Бакыја кəлмишдир. Бакыда о, XI Ордунун санитар инссəсиндə хидмэт етмишдир. 1921-чи илин сонларында тэрхис олунмуш вə 1928-чи илэдəк кəчүрүлмүш Һэрби мəктəбдə Һəким, сонра Ағамальюғлу адына техникумдa вə дикəр тэдрис мүүссисэлəриндə ишлəмишдир. Һəбс олунан күнэдəк Бакыда Ворошилов рајон сəһијјə шө'бəсиндə чалышмышдыр.

1933-чү илин мартында Орханбəјли чəза органы тэрəфиндэн Һəбс едилмиш вə 78 күн дустагда галмышдыр. Һəбс едилмəсинə сəбəб гардашы Мəммədбағьр Əлиевин мұсават партијасына мəхсүслүғу олмушдур. О, Иранын кəлэчək

шаһы Рза ханла јахын иди вә 1923-чү илдә Орханбәјли Иранда оларкән гардашы ону чох дилә тутду ки, бурада галсын. Лакин о, бу тәклифи рәдд етди вә Бақыја гајытды. Елә һәмнин күн биринчи дәфә һәбс едилди.

1937-чи илдә Орханбәјлинин һәбсинәдәк гоһумларындан Исрафиловлар — Әбдүл Халыг, Нәсрулла, Сүлејман, Мәм-мәдәли Салајев вә бир нечә танышы (һамысы мусаватчы иди) репрессияја мәруз галмыш вә һәбс дүшәркәләринә көндәрилмишидиләр.

1937-чи ил сентјабрын 10 вә 13-дә, октјабрын 5-дә кечирилән истинтагларда Орханбәјли ССРИ-дә, Түркиядә вә Иранда, һабелә Бақыдаки Иран консулханасынын әмә-дашлары арасында олан гоһум вә танышлары барәдә диндирилмишидир. Анчаг бешинчи истинтагда — 1937-чи ил декабрын 23-дә маһијјәтчә она верилән иттиһамла әлағәдар диндирилмишидир. *Мүстәнтиг:* «1923-чү илдә Ирандан ССРИ-јә кәләркән мусаватчылар тәрәфиндән сизә нә кими тапшырыглар верилмишидир?». *Ҷаваб:* «Иранда оларкән мән һеч бир мусаватчы илә көрүшмәмишәм, онлардан һеч бир тапшырыг алмамышам, үмумијјәтлә мусаватчылар Азәрбајҗанда мөндән истифадә етмәк мәгсәдилә һеч бир чәһд көстәрмәмишләр». *Мүстәнтиг:* «Сиз дүз данышмырсыныз. Ирандан кәләркән сиз мусаватчылардан әксингилаби иш үзрә бир сыра тапшырыг алмысыныз. Дүзкүн ифадә верин!» *Ҷаваб:* «Ирандан һеч бир тапшырыг алмамышам». *Мүстәнтиг:* «Истинтага мугавимәт көстәрмәјин вә дүзкүн ифадә верин».

1937-чи ил декабрын 27-дә кечирилән алтынчы истинтагда мүстәнтиг Орханбәјлијә тәзјиг көстәрмәкдә давам едир: «Истинтаг мөјјәвләшдирмишидир ки, Сиз харичи кәшфијјатын часусусуз. Часуслуг фәалијјәтиниз һаггында ифадә верин». *Орханбәјли:* «Мән һеч вахт харичи кәшфијјатын часусу олмамышам». *Мүстәнтиг:* «Сиз Түркия кәшфијјатынын часусусуз. Истинтагла мубаризәнизи дајандырын вә часуслуг фәалијјәтиниз һаггында дүзкүн ифадәләр верин». *Ҷаваб:* «Һеч вахт Түркия кәшфијјатынын часусу олмамышам. Часуслуг иши апармамышам».

Һәјасыз, гарајаха мүстәнтигин әлиндән тәнкә кәлән Орханбәјли 1937-чи ил декабрын 28-дә «Сиз әксингилаби мусават тәшкилатынын үзвүсүз, практик әксингилаби иш апармысыз. Буну е'тираф едирсинизми?» суалына белә Ҷаваб вермишиди:

«Мән рәсми олараг мусават тәшкилатынын үзвү дејилдим, лакин мусаватчыларла һәмрәј идим. Бөјнума алырам ки, һәбс олуан күндән мән Совет һөкүмәтинә гаршы зидд

әһвал-руһијјәдә идим. Јолдашларымын арасында ачыгча Совет һөкүмәтиндән наразылығымы билдирир, Коммунист партијасы вә Совет дөвләтинин кечирдији ајры-ајры тәдбирләри тәнгид едирдим. Түркофил олдуғум үчүн Совет һөкүмәтинә зидд әһвал-руһијјәдә идим, мәнә әһатә едән шәхсләр арасында анҗисовет сөһбәтләр апарыр, әксингилаби ләтифәләр данышырдым вә с. вә и. а. Мән түрк мәдәнијјәтинин тәблиғ едирдим, пантүркист Һүсејн Чавидин пјесләрини Азәрбајҗан Драм Театрынын репертуарындан чыхарылмасынын әлејһинә идим. Бу мәсәлә илә әлағәдар дәфәләрлә јолдашларымын јанында милләтчи вә әксингилаби көрүшләрим барәдә данышмышдым. Јени Азәрбајҗан әлифбасына кечмәјин әлејһинә идим, Азәрбајҗан дилинин османлашдырылмасыны тәблиғ едирдим. Бәзи әрзаг мәһсулларынын чатышмамасы илә әлағәдар четинликләрлә гаршылашырдым. Буна көрә дә анҗисовет сөһбәтләрә јол верирдим. Бүтүн буналары мусаватчыларла һәмрәј олдуғума көрә едирдим. Мән түркофил идим, Совет һөкүмәтинә гаршы зидд мөвгедә дурурдум.

Протоколда јазыланлар доғрудур, охујуб имза едирәм:

Орханбәјли»

1937-чи ил декабрын 26—28-дә мүстәнтиг Тевосјан тәрәфиндән кечирилән истинтагда шаһид сифәтилә Маһмуд Бәрбәрзадә (23 нөмрәли мәктәбин мүәллими), Јусиф Мирзәзадә (һәрби тәрчүмәчиләр курсунун мүәллими) вә Ағакәрим Шәрифов (театр музејинин директору) өз ифадәләрилә Орханбәјлинин дедикләрини тәсдиғ етмишләр.

Орханбәјлинин ачығ вә кәскин шәкилдә вердији ифадәләр чох күман ки, мүстәнтигләри севиндирмишидир, чүнки онлар артыг үч нөмрәли метода мүраҗиәт етмәли олмаја чагдылар. Мән чохла истинтаг иши охумушам, анчаг Орханбәјлинин вердији ифадәләрә һеч бир ишдә раст кәлмәмишәм. Бу адамда пахыллығ едиләчәк дәрәчәдә Ҷасарәт вар иди. Анчаг онун јашамасына чох аз вахт галырды. Ҷәми бир күн!

1937-чи ил декабрын 29-да Тевосјан вә Маркарјан Мәмәд һачи Мирзә Баба оғлу Орханбәјлинин иши үзрә иттиһам гәрары тәртиб едиләр. Гәрарда охујуруг: О, «әксингилаби милләтчи тәшкилата мәхсуслуғуна, мүнтәзәм олараг әксингилаби тәблиғат апардығына көрә, јәни Азәрбајҗан ССР ЧМ-нын 72 вә 73-чү маддәләриндә нәзәрдә тутулан җинајәтләрдә иттиһам олуурду.

Өзүнү тәгсиркар билмишидир, Шәрифовун, Мирзәзадәнин вә Бәрбәрзадәнин ифадәләрилә ифша едилір».

Орханбәјлинин иши бахылмаг үчүн Азербәјчан ССР ХДИК јанында Хүсуси Үчлүјә көндәрилди. 1937-чи ил декабрын 29-да Хүсуси Үчлүк гәрәра алды: «1893-чү илдә анадан олмуш Мәммәд Гаачы Мирзә Баба оғлу Орханбәјли күлләләнсин, әмлакы мүсадирә едилсин. Үчлүјүн катиби—Коган».

Ишдә 1937-чи ил декабрын 29-да Азербәјчан ССР ХДИК-ин Хүсуси Үчлүјүнүн Мәммәд Гаачы Мирзә Баба оғлу Орханбәјли һаггында чыхардыгы күлләләнмә һөкмүнүн елә декабрын 29-да кечә саат 1.50 дәгигәдә јеринә јетрилмәси барәдә акт вардыр.

Акты ДТИ-нин 10-чу шөбәсинин рәиси баш лејтенант Суханов вә ДТИ-нин бөлмә рәиси лејтенант Коган имзаламышдылар.

1955-чи ил августун 25-дә Орханбәјлинин гызы — Турфан Мәммәд гызы (Бақы, Кетховели күчәси, ев 21) Загафгазја һәрби Дайрәсинин һәрби прокурорунун адына әризә илә мүрациәт етмишди: «Нәзәринизә чатдырырам ки, атам Мәммәд Орханбәјли 1937-чи ил августун 19-да һәбс олунмуш вә әмлакы мүсадирә едилмишдир. Һазырда мән билмәк истәрдим атам дүшмәндир, ја јох? Ону һәбс едәндә мәнним доггуз јашым вар иди. Атам өлүб, ја сағдыр? Хаһиш едирәм бу барәдә мәнә мәлүмат верәсиз».

1957-чи ил февралын 25-дә Азербәјчан ССР-ин прокурор мүавини Мелкумјан јенидән Јусиф Мирзәзадәни диндирмиш вә о, 1937-чи ил декабрын 27-дә вердији ифадәләри тәсдиг етмишдир. Дикәр шаһид Маһмуд Бәрбәрзадә исә 1940-чы ил октябрын 5-дә һәбс олунмуш вә 8 ил мүддәти-нә азадлыгдан мәһрум едилмишдир. Тәкрар истинтагда—1956-чы ил нојабрын 27-дә о, јенә дә 1937-чи ил декабрын 26-да вердији ифадәләри тәсдигләмишди. Орханбәјлинин иши үзрә шаһид сифәтилә 1956-чы ил ијулун 19-да вә августун 1-дә диндирилмиш Әһмәдаға Мәммәдрза оғлу Бақыханов вә Ибраһим Әбдул Қарим оғлу Әфәндизадә мүттәһим һаггында демишләр ки, «ону јахшы һәким кими таныјырыг, ондан һеч бир пислик көрмәмишик, антисовет характерли мејләр һисс етмәмишик, сијасәтлә марагланан дејилди, Орханбәјли јахшы ишчи, педагог, һәкимлик сәнәтинин көзәл биличиси иди».

1956-чы ил декабрын 13-дә мүстәнтиг Чәнибәјов Мәммәд Орханбәјлинин иши үзрә гәрар тәртиб етди. Гәрарын ахырынчы чүмләси белә иди: «1937-чи ил декабрын 29-да Азербәјчан ХДИК үчлүјүнүн Орханбәјлинин иши илә әлагәдар чыхардыгы һөкмү дүзкүн һесаб едәрдим». Бу гәрар

1956-чы ил декабрын 21-дә ДТК-нын сәдр мүавини Заманов тәрәфиндән тәсдиг олунмушдур.

1960-чы ил октябрын 18-дә Азербәјчан ССР Прокурору Әкбәрәв Мәммәд Орханбәјлинин иши илә әлагәдар Азербәјчан ССР Али Советинин чинајәт ишләри үзрә Мәһкәмә коллекиясына нәзарәт гәјдәсијлә протест вермиш вә Азербәјчан ССР ХДИК Үчлүјүнүн 1937-чи ил декабрын 29-да чыхардыгы гәрарын ләғвини вә факлар сүбута јетмәдији үчүн ишин хәтм олунмасына хаһиш етмишдир.

1961-чи ил февралын 23-дә мәһкәмә коллекиясы мүәјјән етмишдир: «Азербәјчан ССР ХДИК Үчлүјүнүн 1937-чи ил декабрын 29-да Орханбәјлинин ишилә бағлы чыхартдыгы гәрар ләғв едилсин вә факлар сүбута јетмәдији үчүн иш хәтм олунсун, өлүмүндән сонра она бәрәәт верилсин».

1961-чи ил февралын 27-дә Мәммәд Орханбәјлинин гоһумлары она бәрәәт верилмәси һаггында арајыш алмышдылар.

ТЕЈМУР ҺЕЈДӘР ОҒЛУ САЛАҺОВ

Истинтаг иши № 12493—152 (10493)

1937-чи ил январын 10-да Бақы Шәһәр Партија Комитәсинин бүросунда 1896-чы илдә анадан олмуш, 1919-чү илин ијулундан ҮИК(б)П үзвү Тејмур Һејдәр оғлу Салаһовун иши кениш мүзакирә олунмушдур: «Партија комитәсиндә олан истинтаг материалларына әсасән Т. Һ. Салаһов һазырда Азербәјчан ХДИК органлары тәрәфиндән ту-тулуб мүһакимә едилмиш, әксингилабчы тротскичиләрдән Мәммәдлински вә Абдуллајевлә әлагәдә олмуш вә бу әлагәләрини партијадан кизләтмишдир. Гәрәра алыныр: әксингилабчы тротскичиләрдән Мәммәдлински вә Абдуллајев-

Салаһов Тејмур Һејдәр оғлу

лэ элагэ сахладыгына көрө Т. Һ. Салаһов партија сырала-
рындан харич едилсин».

Партија сыраларындан чыхарылмыш АК(6)П Лачын
РК-нын кечмиш катиби Т. Һ. Салаһов һэбс олунан күнэ —
1937-чи илин ијулунадэк Азербайжан Мејвэ-Тэрэвэз Тича-
рэтги Тәшкилатынын директору вәзифәсиндә чалышмышдыр.

1937-чи ил ијулун сонларында Азербайжан ХДИК ДТИ-
нин IV шө'бәсинин рәиси Л. А. Синман Салаһовун ишилә
бағлы ашағыдакы мәзмунда арајыш тәртиб етмишдир:
«Азербайжан ССР-дә әксингилаби буржуа милләтчи тәшки-
латын үзвләриндән Һејдәр Вәзиров (Азербайжан ССР халг
торпаг комиссары) вә Һасән Сәфәров (АК(6)П МК-нын
кәнд тәсәррүфаты шө'бәсинин мүдири) өз ифадәләриндә
кәстәрмишләр ки, Тејмур Салаһов әксингилаби тәшкилат
мәркәзинин үзвүдүр. Дејиләнләрә әсасән Т. Салаһовун
Азербайжан ССР ЧМ-нын 72, 73-чү маддәләри үзрә мәс'у-
лијјәтә чәлб едилиб һэбс олунмасыны зәрури һесаб еди-
рәм».

1937-чи ил ијулун 31-дә Т. Һ. Салаһов «әксингилаби
буржуа милләтчи тәшкилатын үзвү» кими һэбсә алын-
мышдыр.

Т. Салаһов көһнә партија ишчиси иди. Буна көрә дә өл-
кәдә вә республикада нә баш вердијини чох көзәл баша
дүшүрдү. «Халг дүшмәнләри»нә гаршы мүбаризә илә эла-
гәдар УИК(6)П МК-нын директивләрилә јахындан таныш
иди. Һэбс олунан интеллектуалларын нечә «е'тираф ифадә-
ләри» вердикләрини тәсәввүр едирди. Буна көрә дә о, нә
ифадә вермәкдән бојун гачырды, нә дә истинтага мүгавимәт
көстәрди. Чүнки белә һәрәкәт һеч кәсин давам кәтирмәди-
ји истинтагың дикәр методунун тәтбигинә кәтириб чыхара-
чагды.

Беләликлә дә, мүстәнтиг ики күн чәкән — 1937-чи ил
октябрын 7 вә 8-дә кечирилән биринчи истинтагда мүттә-
һимә ән әнәви суалла мурачиәт едир: «Сизә верилән итти-
һамларда өзүңүзү кунәһкар билирсиннизми? Јә'ни Азербай-
жан әксингилаби милләтчи тәшкилатын мәркәзинин өзвү-
сүнүзмү?». Чаваб: «Мәнә верилән иттиһамларда өзүмү
кунәһкар билирәм. Мән Т. Салаһов һәгигәтән Азербайжан
әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвүјәм». Мүстәнтиг:
«Бу әксингилаби тәшкилата нә вахт вә ким тәрәфиндән
чәлб едилмисиниз?» Чаваб: «1935-чи ил мајын сонларында
Дадаш Бунјадзадә тәрәфиндән чәлб олунмушам». Мүс-
тәнтиг: «1935-чи илдә һарада вә һансы вәзифәдә ишләми-
синиз?» Чаваб: «1935-чи илдә Азербайжан ССР-ин Лачын
рајон партија комитәсинин катиби вәзифәсиндә ишләми-

шәм». Мүстәнтиг: «Азербайжан әксингилаби милләтчи тәш-
килатын мәгсәди нә иди?» Чаваб: «Бизим әксингилаби мил-
ләтчи тәшкилатын мәгсәди Азербайжанда Совет һакимј-
јәтини девирмәк, ону ССРИ-дән ајырмаг вә мүстәгил
Азербайжан Буржуа Демократик Республикасы јаратмаг
иди». Мүстәнтиг: «Бунлар сизә һарадан мә'лумдур?» Чав-
ваб: «Әксингилаби милләтчи тәшкилатын мәгсәди һаггында
дә мәнә Дадаш Бунјадзадә данышмышды». Мүстәнтиг:
«Азербайжан әксингилаби милләтчи тәшкилат бу мәгсәдә
һансы јолла наил олмаг истәјирди?» Чаваб: «Тәшкилат
Совет һөкүмәтинә гаршы ашағыдакы мүбаризә методлары-
нын нәзәрдә тутурду: 1) Капиталист дәвләтләри тәрәфиндән
ССРИ-јә гаршы мүдахилә заманы силаһлы үсјән. 2) Азербай-
жанын халг тәсәррүфатында зијанкарлыг иши апармаг». Чаваб:
«Совет һөкүмәтинә гаршы мүбаризә методлары һаггында
мәнә Дадаш Бунјадзадә вә Һејдәр Вәзиров мә'лумат вер-
мишләр». Мүстәнтиг: «Азербайжан әксингилаби милләтчи
тәшкилатын сизә мә'лум олан үзвләринин адларыны сөјлә-
јин». Чаваб: «Әксингилаби милләтчи тәшкилатын ашағы-
дакы үзвләрини таныјырам: Рухулла Ахундов, Һүсејнбала
Ағавердијев, Әскәр Ејвазов, Баһадур Вәлибәјов, Һәмид
Султанов, Һејдәр Вәзиров, Гәзәнфәр Мусабәјов, Дадаш
Бунјадзадә, Солтанмәчид Әфәндијев, Һасән Сәфәров, Гә-
дәри, Микајыл Һүсејнов. Онлар һаггында мәнә Дадаш
Бунјадзадә вә Һејдәр Вәзиров данышмышлар. Әксингила-
би тәшкилата шәхсән мән Лачын рајону үзрә ашағыдакы
шәхсләри чәлб етмишәм: Сүләјман Рәһимов — Лачын РК-
нын кечмиш катиб муавини, Һасәнәли Бахышзадә — Лачын
рајону торпаг шө'бәсинин кечмиш мүдири, Јусиф Баһа-
ров — Лачын РИК-ин сәдри, Мүсејиб Ахундов — Күрд Пе-
дагожи Техникумунун директору, Һүсејн Һүсејнов — Күрд-
дүстан» совхозунун директору».

Икинчи истинтаг 4 күн — 1937-чи ил октябрын 25-дән
28-дәк давам етмишдир. Мүстәнтиг: «Практик оларәг әксин-
гилаби ишиниз һаггында әтрафлы данышын». Чаваб:
«Мән Лачын рајону үзрә әксингилаби милләтчи тәшкила-
тын рәһбәри кими ашағыдакы истигамәтдә әксингилаби
иш апарырдым:

- а) әксингилаби тәшкилатын тәркибинин артырылмасы
мәгсәдилә ора јени үзвләр чәлб едирдим.
- б) кәнд тәсәррүфаты — һејвандарлыг вә колхоз гуручу-
луғу сәһәсиндә зијанкарлыг ишини тәшкил едирдим.
- в) колхозчу күтләләр арасында наразылыг үчүн шәрәит
јарадырдым.

г) Совет һөкүмәтинә гаршы силаһлы үсјанла бағлы һазырлығ ишләри апарырдым».

Мустәнти: «Сөјләдијиниз әксингилаби ишләрин апарылмасы үчүн кимләрдән вә нә вахт көстәришләр алырдыныз?» *Чаваб:* «Көстәриши мән 1935-чи илдә Дадаш Бунјадзадә вә Һејдәр Вәзировдан алырдым». *Мустәнти:* «Кәнд тәсәррүфатында, јәни һејвандарлығ вә колхоз гуручулуғу саһәсиндә практик оларағ нә кими зијанкарлығ иши апардыныз?» *Чаваб:* «Гарамалын тәләф едилмәси вә колхозчулар тәрәфиндән наразылығын артырылмасы, хүсусилә һејвандарларын наразы салынмасы үчүн:

1. 1935-чи илдән башлајарағ 1937-чи иләдәк мүнтәзәм оларағ илдән-илә төвләләрин тикинтиси позулурду. Биләрдән ләјинһәләшдирилмиш 18 төвлә тикилмәмишдир.

2. 1936-чы илдә сүрү јемлә тәмин олунмајан отлағларын дәјишмәз һиссәсинә бурахылырды, нәтичәдә дә Гочаз кәндинин колхозунда 60 башдан артығ, дикәр кәнддә исә 300 баш гарамал өлмүшдүр.

3. 1935—1936-чы илләрдә ғыш дөврү үчүн јем һазырлығы позулмушдүр.

4. 1935—1936-чы илләрдә сүрүнүн мәләзләшдирилмәси иши позулмушдүр.

5. 1935—1936-чы илләр үчүн нәзәрдә тутулмуш һејвандарлығын инкишаф планы позулмушдүр».

Мустәнти: «Совет Иттифағына гаршы силаһлы үсјана һазырлығла бағлы көрдүјүнүз ишләр барәдә әтрафлы данышын». *Чаваб:* «Совет һөкүмәтинә гаршы силаһлы үсјана һазырлығын зәрурилији һағгында көстәриши мән 1935-чи илдә Дадаш Бунјадзадә вә Һејдәр Вәзировдан алмышам. Бунунла әләғәдар ашағыдакы ишләри апармышам:

1) Силаһлы үсјан үчүн һәр шејдән әввал тәшкилата јени үзвләр топламағ вә тәшкилатын өзәјини јаратмағ ләзим иди. Белә бир өзәк јарадылды вә мәнним рәһбәрлијим алтында бу истиғамәттә хејли иш көрүлдү.

2) Илк нөвбәдә Лачын рајонунда үсјанчы дәстәләр јаратмағ мәғсәдилә һазырлығ ишләри апарылырды.

3) Үсјанчыларын силаһла тәмин едилмәсинә чалышырдығ».

1937-чи ил октябрын 31-дә Тејмур Һејдәр оғлу Салаһова Азәрбајҗан ССР ҶМ-нын 64, 69 вә 70-чи маддәләри үзрә әләвә иттиһамлар верилди.

1937-чи ил нојабрын 6-да Тејмур Салаһовун иши үзрә истинтағын баша чатмасы һағгында протокол тәртиб едилди.

Иттиһам вериләнә вә мәнкәмә башлајанадәк Т. Һ. Са-

лаһов һәбсханада 88/5 нөмрәли камерада сахланырды. Камерада онунла бирликдә мütтәһимләрдән Қазым Әлијев, Николај Богачов вә Лазар Вартанов да галырды. Сонралар бу мütтәһимләр Салаһовун камерада апардығы сөһбәтләр барәдә ифадәләр вермишләр. Онлар көстәрмишләр ки, Салаһов истинтағын апарылмасыннан наразы галдығыны сөјләмиш вә с. вә н. а. Лакин Салаһов 1937-чи илин нојабр—декабр ајларында камера јолдашлары илә үзләшәркән онларын ифадәләрини тамамилә рәдд етмишдир.

1938-чи ил апрелин сонларынадәк Т. Һ. Салаһов 88/5 нөмрәли камерада галмыш вә диндирилмәјә чағырылмамышдыр.

1938-чи ил апрелин 25-дә Салаһов истинтаға чағырылмасыны хәһиш етмишдир. Орада демишдир:

«Билдирәм ки, Ибраһим Сәмәдовун, Сүләјман Рәһимовун вә ифадәләримдә адлары чәкилән дикәр шәхсләрин әксингилаби милләтчи тәшкилата мәхсуслуғу һағгында мәнним әввәлләр вердијим чаваблар һәңигәтә ујғун дејилдир. Сәмәдов вә Рәһимов милләтчи тәшкилатын үзвү олмамышлар. Галан шәхсләрин дә әксингилаби милләтчи тәшкилатла һеч бир әләғәси олмамышдыр. Вердијим ифадәләр тамамилә ујдурмадыр».

1938-чи ил мајын 3-дә Т. Салаһов ахырынчы истинтаға чағырылмышдыр. *Мустәнти:* «1938-чи ил апрелин 25-дә вердијиниз ифадәләрдә билдирисиниз ки, әввәлләр адларыны чәкдијиниз шәхсләрин әксингилаби милләтчи тәшкилатында һеч бир иштирақлары олмамышдыр. Бу ифадәни бир даһа тәсдиғ едирисинизми?» *Салаһов:* «Бәли, тәсдиғ едирәм». *Мустәнти:* «Шәхсән Сиз өзүнүз әксингилаби милләтчи тәшкилата мәхсуслуғунузу етираф едирисинизми?» *Салаһов:* «Хејр, тәсдиғ етмирәм! Мән әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвү олмамышам». *Мустәнти:* «Нечә үзвү олмамасыныз ки, әввәлләр бу суала сиз даһа әтрафлы чаваб вермисиниз?» *Салаһов:* «Бу суалла әләғәдар әввәлләр вердијим ифадәләр һәңигәтә ујғун дејилдир. Мән өзүмә бөһтан атмышам». *Мустәнти:* «Нә үчүн өзүнүзә бөһтан атмышыныз?» *Салаһов:* «Истинтағ тәрәфиндән чәзәја мәрүз галачағымдан горхдуғума көрә». *Мустәнти:* «Демәли, сиз милләтчи тәшкилата мәхсуслуғунузу гәти рәдд едирисиниз?». *Салаһов:* «Бәли, рәдд едирәм!»»

1938-чи илин мартында мütтәһим Тејмур Һејдәр оғлу Салаһовун иши үзрә иттиһам гәрары тәртиб едилди. Т. Һ. Салаһов Азәрбајҗан ССР ҶМ-нын 64, 69, 70 вә 73-чү маддәләриндә нәзәрдә тутулан чинајәтләрдә иттиһам олу-нурду.

Иттиһам гәрары ХДИ Комиссарынын муавини Боршов тәрәфиндән, 1938-чи ил мартын 15-дә Баш һәрби прокурор көмәкчиси Шулте тәрәфиндән исә 1938-чи ил ијулул 2-дә тәсдиғ едилмишдир. Иттиһамнамәдә дејилдири:

«1936-чы илин сонларында Азәрбајчан ССР ХДИК Бақы шәһәриндә әксингилаби милләтчи террорист тәшкилат ашкар етмиш вә дағымышдыр. Тәшкилатын мәғсәди силаһлы үсјан јолу илә Азәрбајчаны ССРИ-дән ајырмағ, зијанкарлығы вә часуслуг иши апармағ, партија вә һөкүмәт рәһбәрләринә гаршы террор тәтбиғ етмәк иди.

Тәшкилат өзүнүн әксингилаби милләтчилик фәалијјәтиндә тротскичи-зиновјевчи террорист мәркәз вә сағларын әксингилаби мәркәзилә әлагәли иди.

Ады чәкилән әксингилаби тәшкилатын үзвү кими Тејмур һейдәр оғлу Салаһов мәсуулијјәтә чәлб едилмишдир.

1935-чи илин мајында Т. Салаһов әксингилаби тәшкилат мәркәзинин үзвү Дадаш Бунјадзадә илә әлагәјә киришиш вә һәмин илдән әксингилаби тәшкилатын тәркибинә дахил олмушдыр.

Сонра әксингилаби милләтчи тәшкилатын тәркиби, мәғсәд вә вәзифәләрилә таныш олмуш, тәшкилатын Совет һөкүмәтинә гаршы мубаризә методларына тамамилә шәрик олдуғуну билдирмишдир. Т. Салаһов јухарыда ады чәкилән тәшкилатын Азәрбајчан ССР Лачын рајону үзрә рәһбәри кими фәал әксингилаби-иш апармышдыр.

Совет һөкүмәтинә гаршы силаһлы үсјана һазырлығ мәғсәдилә Салаһов әксингилаби милләтчи тәшкилатын тәркибинә јени үзвләр чәлб едилмәси јолу илә үсјанчы дәстәләрин јарадылмасына вә онларын силаһла тәһиз едилмәсинә чалышмышдыр.

Бундан башға Т. Салаһов 1935—1936-чы илләр әрзиндә кәнд тәссәрүфаты үзрә зијанкарлығы ишини һәјата кечирмишдир».

1938-чи ил ијулул 2-дә ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби Коллекијасы (Матулевич, Колпаков, Кулик) Сәјјар сессиясынын һазырлығ ичласы кечирилмишдир. Ичлас гәрара алмышдыр ки, Т. Һ. Салаһовун иши Азәрбајчан ССР ЧМ-нын 64, 69, 70 вә 73-чү маддәләри үзрә мәһкәмәјә верилсин. Ишә бағлы мәһкәмә ичласында иттиһамчысыз, мүдафиәчисиз вә шаһидләрсиз бахылсын.

1938-чи ил ијулул 3-дә Һәрби Коллекијанын бағлы мәһкәмә ичласы кечирилди. Ичлас саат 22.25 дәгигәдә ачылды. Мәһкәмәдә Т. Һ. Салаһов өзүнү күнаһкар билмәмишдир вә илкин истинтагда вердији ифадәләри тәсдиғ етмәмишдир. Сон сөздә мүттәһим билдирмишдир ки, о, кәнд

тәссәрүфаты саһәсиндә вә коллективләшмә дөврүндә намус вә вичданла ишләмишдир. Буна көрә дә мәһкәмәдән она бәраат газандырмасыны хаһиш етмишдир. Ичлас саат 22.40 дәгигәдә бағланмышдыр.

1938-чи ил ијулул 3-дә һәрби коллекија Тејмур һейдәр оғлу Салаһову ән ағыр чәзаја — күлләләнмәјә мәһкум етмишдир. һөкм дәрһал јеринә јетирилмишдир.

Ишдә Т. Һ. Салаһовун 1938-чи ил ијулул 3-дә Бақы шәһәриндә күлләләнмәси һагғында арајыш вардыр. һөкмүн јеринә јетирилмәси һагғында акт ССРИ ХДИК-ин биринчи Хүсуси шәбәсинин Хүсуси архивиндә (VIII чилд, сәһ. 44) сахланылыр.

1955-чи ил мартын 2-дә Т. Салаһовун һәјат јолдашы Сона Дәрја ғызы Салаһова ДТК-нын сәдри Гусковун адына әризә јазыб һәјат јолдашынын ишинә јенидән бахылмасыны вә онун һәгигәтән күнаһкар олуб-олмамасынын мүәјјәнләшдирилмәсини хаһиш етмишдир.

Апарылан тәдгигатлардан вә арашдырмалардан сонра 1956-чы ил ијулул 14-дә ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби Коллекијасынын гәрарына көрә 1938-чи ил ијулул 3-дә ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби Коллекијасынын Т. Һ. Салаһовун истинтағ иши үзрә чыхардығы һөкм дәјишдирилди, чинајәт тәркиби олмадығы үчүн иш хәтм едилди.

Ачы таллар

АББАС МИРЗЭ РЭСУЛ ОГЛУ ШӘРИФЗАДӘ

30-чу илләрин минләргә гурбанлары сijaһысында инчә-сәнәт хадимләримизин дә адлары вар. Бу язымда онлардан бири һаггында, халгымызын семимлис, бөјүк театр устасы Аббас Мирзәнин һәјатынын сон күнләриндән бәһс едәчәјәм.

1937-чи ил ијулун 22-дә Азәрб. ХДИК-нын мүавини Керасимов тәрәфиндән шө'бә мүдирин Слиманын үнванына белә дәркәнар язсылыр:

«Јолдаш Слиман! Јадымдадыр ки, Әли Кәримовун ифадәләриндә Шәрифовун вә Үлвинин адлары чәкилир. Онлар тә'хирә салынмадан һәбс едилмәли вә истинтага чәлб олунамалыдырлар.

Керасимов».

1937-чи ил декабрын 3-дә Азәрб. ССР ХДИК Дөвләт Тәһләкәсизлији Идарәси 3-чү бөлмәсинин рәис мүавини баш ләјтенант Борисов бу мәзмунда арајыш тәртиб едир:

«Шәрифов Аббас Мирзә Рәсул оғлу, 1891-чи илдә анандан олуб, азәрбајчанлыдыр. Азәрбајчан Дөвләт Драм Театрынын артистидир. Әлдә едилмиш мә'луматлара кәрә Шәрифов Аббас Мирзә Рәсул оғлу бир харичи дөвләтин хејринә часуслугда ифша олуноур.

Гејд олунаплара әсасән Шәрифов Аббас Мирзә Рәсул оғлу һәбсә салыныб Азәрб. ССР ЧМ-нын 68-чи маддәси илә мәс'улијјәтә чәлб едилмәлидир».

Һәмни «әлдә едилмиш мә'луматлар» артыг күлләләнмиш Руһулла Ахундовун ифадәләри иди. 1937-чи ил ијулун 24-дә, (әлбәттә, ишкәнчәләрдән сонра), вердији ифадәсин-

дә о, демишдир: «Шәхсән мән һесаб едирдим ки, һәр бир иши кадрларын һазырланмасындан, јә'ни адамларын чәлб едилмәсиндән башламалыјыг. Тәшкилата чәлб олунашәхсләр өз нөвбәләриндә бура дикәр шәхсләри чәлб етмәлидирләр. Мәним тәрәфимдән чәлб олуноуш Әли Кәримов (Аздраманын мүдирин) өз нөвбәсиндә Аббас Мирзә Шәрифову вә Мирзә Аға Әлијеви тәшкилата чәлб етмишди».

Лакин Аббас Мирзәнин «чинајәт иши»ндә Әли Кәримовун ифадәләри јохдур. Әксинә, 1937-чи ил февралын 19—21 (үч күн далбадал) диндирилмиш Әли Кәримов кәстәрмишди ки, о, әксингилаби милләтчи тәшкилатына Тринич тәрәфиндән гошулмушдур. Көрүнүр диндирәнләрин бир һиссәси дикәр мүстәнтигләрин ишләриндән хәбәрсиз олуб. Онлар исә јалныз бир мәгсәд үчүн чалышырдылар, «сүбүт етмәк» вә күлләләмәк!

1937-чи ил ијулун 23—26-да диндирилән Аздраманын мүдирин Әли Кәримов мүстәнтигин: «Артист Аббас Мирзә Шәрифов әксингилаби тәшкилата дахил иди ми?» суалына белә чаваб верди: «Буну рәдд едирәм! Бир даһа тәкидлә дејирәм ки, Шәрифов әксингилаби милләтчи тәшкилата дахил олмајыб» (Әли Кәримов 1937-чи ил октябрын 13-дә күлләләниб).

1937-чи ил октябрын 11-дә диндирилән Руһулла Ахундов кәстәрди: «Бакыдакы антисовет мүсават тәшкилатынын рәһбәр үзвләри ашағыдакылар иди: Дөвләт думасынын сабиғ үзвү Мәммәд Јусиф Чәфәров, Јазычылар иттифагынын үзвү һүсејин Садыг, шаир Әһмәд Чавад, јазычы, мүсаватын Истанбулдакы консулу Јусиф Вәзиров, мәшһур пан-түркист шаир һүсејин Чавид. 1926-чы илдә шәхсән мәнни тәшәббүсүмлә Мирзојан вә Гарајев ону харичә мүаличәјә көндәрмишдиләр; бәдни техникумдан Рәфибәјов. Новруз Ағајев, Әбдүррәһим Әшрәфов, Оруч Оручов, Исабәј Ашурбәјов, јазычылар иттифагындан Атабаба Мусаханлы; бәстәкар Үзејир һачыбәјов; халг артистләри Мирзә Аға Әлије вә Аббас Мирзә Шәрифзадә».

Лакин Аббас Мирзәнин ишиндә јухарыда адлары чәкилән антисовет мүсават тәшкилатынын рәһбәр үзвләриндән һеч биринин ифадәси јохдур.

1937-чи ил декабрын 3-дә Аббас Мирзә Шәрифовун мәс'улијјәтә чәлб едилмәси һагда гәрар чыхарылыр:

«Мән, Азәрб. ССР ХДИК ДТИ-нин 3-чү шө'бәсинин мүвәккили ләјтенант Ковриженко вәтәндаш Шәрифов Аббас Мирзәнин бир харичи дөвләтин хејринә часуслуг ишләәләгәдәр кифајәт гәдәр ифша олунодугуну нәзәрә аларар гәрара кәлдим: «Аббас Мирзә Рәсул оғлу Шәрифов Азәрб.

ССР ЧМ-нын 68-чи маддәси үзрә мөттәһим сифәтилә мәс'улијјәтә чәлб едилиб һәбсә алынсын». Ғәрар Аз. ССР ХДИ комиссары Сумбатов тәрәфиндән тәсдиғ едилмишдир».

1937-чи ил декабрын 4-дә 3240 №-ли ордерә әсасән Аббас Мирзә өз евиндә һәбс олунмушдур. (Чадроваја, 115). Ахтарыш заманы евиндә бир театр ғылынчы вә ики театр тапанчасы мүсадирә едилмишдир.

1937-чи ил декабрын 9-да ХДИК ДТИ-нин 3-чү шө'бәси, 2-чи бөлмәсинин рәиси В. А. Маж 1908-чи илдән сәһнә устасы олан Аббас Мирзәни диндирмәјә башлады: Суал: «Сизин ґоһумларыңыздан харичдә ким вар?» Чаваб: «Гардашым Гулам Рза Шәрифов Теһрандадыр. О, 1921-чи илдә мүнәһирәт едиб». Суал: «Сон илләрдә сиз Азәрб. ССР-дә олан харичи консулханалара кетмисинизми?» Чаваб: «1932-чи илдә мән Кәнчәдә олан Иран консуллуғуна ики, ја үч дәфә кетмишәм. О вахт консул Вафи иди. О демәк олар ки, һәр ахшам бизим театра кәлирди, сонра исе артистләри ґонағ чағырырды. Бунларын ичиндә мән дә вар идим». Суал: «Вафи Бакыја көчәндән сонра сиз онула көрүшмүсүнүзмү?» Чаваб: «Бир дәфә мән она күчәдә раст кәлдим. Икинчи дәфә о мәнә телефонла деди ки, онун јанына ґонағлар кәләчәк вә хаһиш етди ки, мән дә кәлим. Мән разылығ вермәдим. Бундан сонра даһа ону көрмәдим вә консуллуғ мәмурларындан һеч кәси танымырам». Суал: «Бакыдакы түрк консуллуғу мәмурлары илә сизин мүнәсибәтиниз нечә иди?» Чаваб: «Онлардан һеч кәси танымырам. Нә инди, нә дә кечмишдә». Суал: «Ифша олунмуш халғ дүшмәнләриндән сизин ким илә јахынлығыңыз вар иди?» Чаваб: «Һеч бириси илә јахынлығым јох иди, амма бә'зиләрини таныјырдым». Суал: «Әллиһәјдәр Ғарајевлә мүнәсибәтләриниз нечә иди?» Чаваб: «Ғарајеви мән һәлә мүсават дөврүндән таныјырам, чүнки о, мәнним ґоншум иди. 1921, 1922 вә 1923-чү илләрдә онула Губа, Товуз вә башґа районларда кәзиб тамашалар тәшкил едирдим. 1923-чү илдән сонра мәнним онула әләгәм олмајыб вә чәмијјәтдә дә ону көрмәмишәм».

1937-чи ил декабрын 17-дә Аббас Мирзә икинчи дәфә диндирилди. Суал: «Сизә Азәрб. ССР ЧМ-нын 68-чи маддәсилә мәс'улијјәтә чәлб олунманыз һагда ґәрар е'лан едилиб. Өзүнүзү бу ишдә мүғәсир билирсинизми?» Чаваб: «Мән өзүмү јалныз Кәнчәдә Иран консулу Вафинин јанына кетмәкдә мүғәсир һесаб едирәм. Даһа һеч бир шеј дејә билмәрәм». Суал: «Сизә икинчи дәфә суал верилр — ифша олунмуш халғ дүшмәнләриндән ким илә јахынлығыңыз вар иди?» Чаваб: «Һеч бир илә јахынлығым олмајыб». Суал:

«Мүсаватчылар Азәрбајчанда ағалығ едәндә сиз онлара ґошулмушдунузму?» Чаваб: «Хејр! Мән мүсават партијасынын үзвү дејилдим, онларын мөвгеләрилә шәрик олмамышам. Үмумијјәтлә, мән театрдан башґа бир шеј билмирдим». Суал: «Азәрбајчанда Совет һакимијјәти ғуруландан сонра индики дөврә гәдәр сиздә әксингилаби милләтчи характерли тәрәддүдләр вар идими?» Чаваб: «Хејр, һеч бир заман!» Суал: «Истинтағ сизә тәклиф едир ки, өзүнүзүн сијаси көрүшләриниз һагда бүтүн һәґигәти данышасыңыз». Чаваб: «Мән тамамилә Совет һөкүмәти вә коммунист партијасынын тәрәфдарыјам. Онларын тапшырығлары мәнним үчүн ґанундур».

1937-чи ил декабрын 25-дә Аббас Мирзәнин үчүнчү дәфә диндирилмәсиндән. Суал: «Сон илләрдә сизин мүсаватчы вә пантүркистләрдән ким илә јахынлығыңыз вар иди?» Чаваб: «Јахынлығым һеч бири илә олмајыб, амма ишимлә әләгәдәр Һүсејн Чавиди, Чавад Ахундзәдәни, Мүшфиғи, Сејид Һүсејни таныјырам». Суал: «Ишинизлә әләгәдәр јох, шәхси әләгәнин вар идими?» Чаваб: «Чавидин евиндә олмушам. Башғаларынын — јох». Суал: «Сизә һарадан мәлумдур ки, бу шәхсләр өз сијаси әғидәләринә көрә мүсаватчыдырлар?» Чаваб: «Һүсејн Чавидин милләтчи-османчы әғидәли олмағыны мән онун пјесләриндән билирәм. Чавад Ахундзәдәнин бүтүн ше'рләриндә милләтчи руһа раст кәлирсән. Мүшфиғин милләтчи әғидәли олмағыны мән онун јазычылар иттифағында ифша олунмасындан билирәм». Суал: «Бунула иш битмир. Аранызда нә кими милләтчи руһда сөһбәтләр олурду?» Чаваб: «Бу руһда арамызда һеч вахт вә һеч бир сөһбәт олмајыб». Суал: «Нә үчүн сиз, бу шәхсләрин пантүркист әһвал-руһијјәли олдуғларыны вә әсәрләриндә спесифик мејлләри билә-билә онларын әсәрләрини тәблиғ едирдиниз?» Чаваб: «Мән театрда ишләјирдим вә әкәр мәнә бир рол тапшырылырдыса, мән бу ролу ојнамалыјдым». Суал: «Индијә гәдәр вердиниз чавабларда олдуғу кими сиз бу чавабыңызда да сәмими дејилсиниз. Сиз јахшы артист олмағыңыздан истифадә едәрәк Чавид, Чавад вә Мүшфиғ кими буржуа антисовет јазычыларыны тәрәннуу едиб онларын пантүркист хәттини һәјата кечирриниз. Нә үчүн сиз концертләрдә вә радиода репертуарыңызда Мүшфиғин, Һүсејн Чавидин вә Әһмәд Чавадын әсәрләрини салырдыңыз?» Чаваб: «Мәнним бүтүн концерт програмларым Инчәсәнәт комитәси тәрәфиндән тәсдиғ едилмишдир вә онун ичәзәси олмадан мән һеч бир шејлә чыхыш етмирдим». Суал: «Сиз бојнуруза алырсыңыз ки, Азәрбајчан дилинин османлашдырылмасы илә сиз кәнч артистлә-

рин да хэстэлэндирмисиниз?» *Чаваб:* «Буну бојнума алырам. Мэн пантүркүст жазычыларын эсэрлэринин тэрчүмөлөрийндөн истифадэ етмишэм вэ истэр-истэмэз онларын кэтирдији османлы терминологиасыны Азербайжан дилинэ дахил едирдим». *Суал:* «Истинтаг тэлэб едир ки, сиз Азербайжанда фэалијјэт көстэрэн кизли мүсават тэшкилатына дахил олмагыныз гагда ифадэлэр верэсиниз. Сизин бу тэшкилата ким чэлб едиб?» *Чаваб:* «Мэни неч кэс неч бир тэшкилата чэлб етмөјиб вэ белэ тэшкилатын олмасы гагда мэнэ неч бир шеј бэлли дејил».

1937-чи ил декабрын 31-дэ Аббас Мирзэнин дөрдүнчү диндирилмэсиндэн. *Суал:* «Мүсаватчы вэ буржуа милләтчи олан Улви Рэчэб, һачыага Аббасов, Мирзэ Ага Әлијев, Әһмэд Чавад, Гүсејн Чавид вэ башга бу кими шэхслэр сизэ нечэ сijasи тэ'сир көстөрдилэр?» *Чаваб:* «Неч бир тэ'сир көстөрмирдилэр». *Суал:* «Ифша олунмуш халг дүшмэни Руһулла Ахундовла мүнасибэтиниз нечэ иди?» *Чаваб:* «Арамызда неч бир мүнасибэт јох иди». *Суал:* «Әли Кэримовла мүнасибэтиниз нечэ иди?» *Чаваб:* «Мэнин онулла бирчэ дэфэ чидди сөһбэтим олуб, о да Мөвсүм Сән'анинин театрдакы мөвгеји һаггында иди. Нэм да бу сөһбэт партком Абдуллајевин иштиракы илэ олуб». *Суал:* «Һачыага Аббасовла мүнасибэтлэриниз нечэ иди?» *Чаваб:* «Ону театр мэктебиндэки һэрэкэтлэрини тэнгид етдијим үчүн 1929-чу илдэн онулла арамыз јох иди».

1938-чи ил январын 8-дэ Аббас Мирзэнин бешинчи диндирилмэсиндэн. *Мүстәтиг:* «Бәсдир, истинтага мүғавимәт көстөрдиниз! Мүсаватчы фэалијјэтиниз гагда ифадэ верин». *Чаваб:* «Мэн неч вахт Совет һакимийјәти әлејһиннә ишләмәмишәм вэ әкәр бир шеј етсәјдим бу барәдә хәбәр верәрдим. Мэн нәинки мүсаватчы ишләрлә мәшгул олмамышам, һәтта бу гагда белә дүшүнмәмишәм дә». *Мүстәтиг:* «Сиз башга шэхслэрин ифадэлэри илэ ифша олунана гәдәр, истинтаг сәмини ифадә вермәјиниз тэлэб едир». *Чаваб:* «Бундан артыг неч бир шеј дејә билмәрәм, чүнки консулханаја кетмәјимдән башга мәним неч бир күнаһым јохдур». *Суал:* «Мәкәр сиз көрмүрсүнүз ки, консулханаја кетмәјиниз сизин әсл сijasи әгидәниз үчүн сүбүтдур?» *Чаваб:* «Мэн бу сәһими бојнума алырам. Кәрәк консулун јанына кетмәјәјдим. Лакин бу Көнчәдә олуб. Бақыда исә о мәнн дә'вәт едәндә кетмәдим». *Суал:* «Сиз Иран консуллуғу илэ әлагәниз барәдә һәр шеји дединиз?» *Чаваб:* «Бәли, һәр шеји». *Суал:* «Бу доғру дејил. Сиз ифадә вердиниз ки, консуллуға ики дэфэ артистләрлә бирликдә кетмисиниз. Нәгигәтдә исә сиз консуллуғда өз һәјат јолдашыныз

Сара ханымла бирликдә олмусунуз». *Чаваб:* «О да башга артист вэ режиссорларла биркә кетмишди». *Суал:* «Елә һаллар олубму ки, сиз Иран консулундан һәдијјә аласыныз?» *Чаваб:* «Хејр, белә һаллар неч вахт олмајыб». *Мүстәтиг:* «Сизә бир даһа тәклиф едилир ки, өзүнүзүн антисовет фэалијјэтиниз гагда һәр шеји данышасыныз». *Чаваб:* «Мәнним демәјә неч бир сөзүм јохдур. Мэн неч бир антисовет иш көрмәмишәм».

1938-чи ил январын 9-да Аббас Мирзэнин алтынчы диндирилмэсиндэн. *Суал:* «Шыхзаманову таныјырсынызмы?» *Чаваб:* «Мэн ешитмишәм ки, Көнчәдә белә бир мүлк саһиби вар. Мэн ону кинофилмә чәкмәк истәјирдим. Лакин ону танымырдым». *Суал:* «Мүсават дөврүндә әксәшфијјат идарәсинин башчысы ким иди?» (Суала бир бах! — З. Б.). *Чаваб:* «Билмирәм». *Суал:* «Сизин мүсаватын әксәшфијјат идарәсилә нә мүнасибэтиниз вар иди?» *Чаваб:* «Неч бир мүнасибәтим олмајыб». *Суал:* «Мүсават әксәшфијјат идарәсинин һансы мәмуру илэ таныш идиниз?» *Чаваб:* «Мэн орада неч кими танымырдым».

Бундан сонра 6453 №-ли иш үзрә ашағыдакы гәрар чыхарылар:

«1938-чи ил январын 9-да мән, Азәрб. ССР ХДИК ДТИ-нин 3-чү шө'бәсинин 2-чи бөлмә рәиси баш лејтенант В. А. Мај 1937-чи ил декабрын 4-дә Азәрб. ССР ЧМ-нын 68 м. илэ мәс'улијјәтә чэлб олунмуш Шәрифов Аббас Мирзэнин 6453 №-ли истинтаг ишинә бахыб ашағыдакылары мүәјјән етдим:

Шәрифову Азәрб. ССР ЧМ-нын 68 м. илэ мәс'улијјәтә чэлб етмәк үчүн истинтаг тәрәфиндән материал әлдә едилмәјиб. Лакин истинтагын сәрәнчамаына Азәрб. ССР ХДИК-нын 1937-чи илдә ифша олунуб дағдылмыш Азәрбайжан әразисиндә кизли фэалијјәтдә олан мүсаватчы тәшкилатына Шәрифовун дахил олмасы гагда шаһидлэрин ифадэлэри дахил олмушдур. Бу тәшкилатын башга үзвлэри гагда олан истинтагы Азәрб. ССР ХДИК ДТИ-нин 4-чү шө'бәси апардығы үчүн һәмнин шө'бәдә Шәрифовун да һаггында мүәјјән ифадэлэр мөвчуддур. Буна әсасән гәрара алдым:

Шәрифов Аббас Мирзә һаггында олан 6453 №-ли истинтаг иши ахтарышын нәтичәлэри вә шәхсн сәндәсләрлә бирликдә 8-чи шө'бә васитәсилә кәләчәк истинтаг үчүн Азәрб. ССР ХДИК-нын 4-чү шө'бәсинә көндәрилсин».

1938-чи ил январын 10-да бу гәрар Азәрб. ССР ХДИК-нын комиссар мүавини Боршов тәрәфиндән тәсдиг едилмишдир.

1938-чи ил февралын 8-дә Шәрифов Аббас Мирзэнин иши һаггында даһа бир гәрар чыхарылар:

муавини Мөвсүм хан Вафи илэ антисовет элагэлэри сахла-
жан экингилабчы миллэтчи кими ифша олунур.

Азэрб. ССР-дэ олан миллэтчи антисовет тэшкилатынын
рәһбәри олан Руһулла Ахундовун ифадэләри илэ Шәрифов
Бакыдакы мұсават тэшкилатынын рәһбәри кими ифша
едилр.

Акентләрин вердији хәбәрләрә көрә Аббас Мирзәнин
гардашы, харичдә олан мұсаватчыларын рәһбәрләриндән
бири олан Гулам Мирзә Шәрифзадә, инди Иранда, ССРИ-
нин сәрһәди јахынлығында олуб мұсаватчы үсјанчы дөстә-
ләри тәшкил едир.

Дејиләнләрә әсасән Шәрифов Аббас Мирзә Рәсул оғлу-
ну иттиһам едән истинтаг иши ССРИ ХДИК-нын 00485 №-
ли әмринә ујғун олараг Үчлүјүн бахылмасына тәгдим
олунсун».

Дәркәнарлар: «Разыјам»—Аз.ССР ХДИК ДТИ Истин-
таг групунун рәиси лејтенант *В. А. Шнејдер*.

«Тәсдиг едирәм»—Аз.ССР ХДИК-нын комиссары баш
мајор *Рајев*.

Ишин 50-чи вәрәгәси:

«Аз.ССР ХДИК Хүсуси Үчлүјүн 1938-чи ил октябрын
19-да кечирилән ичласынын протоколундан чыхарыш.

Ешидилди: «1891-чи илдә анадан олмуш, битәрәф Шәри-
фов Аббас Мирзә Рәсул оғлу һаггында олан 10497 №-ли
истинтаг иши.

Гәрәра алынды: «Шәрифов Аббас Мирзә Рәсул оғлу —
часуслуг фәалијәтинә көрә күлләләнсин, әмлакы мұсәдирә
олунсун» (көрәсән әмлакын бураја нә дәхли вар иди? —
З. Б.).

Аз. ССР ХДИК ДТИ I Хүсуси шө'бәнин рәиси лејтенант
Савченко.

Ишин 51-чи вәрәгәси: «Актдан чыхарыш. Азәрб. ССР
ХДИК Хүсуси Үчлүјүн Шәрифов Аббас Мирзә Рәсул оғлу-
нун күлләләнмәси һагда 19 октябр 1938-чи ил тарихли
гәрәри 1938-чи ил нојабрын 16-да јеринә јетирилиб». Јенә
дә лејтенант Савченко гол чәкиб. Көрәсән бу Савченко
инди һарада ола биләр? Бу мөл'ун бизим күнаһсыз адам-
ларымызын һамысынын күлләләнмәсиндә фәал иштирак
едиб.

Беләликлә, 1938-чи ил октябрын 19-да күлләләнмәјә
мәһкум едилән Аббас Мирзә нојабрын 16-да күлләләниб.
Көрәсән бир аја гәдәр Үчлүјүн гәрәри нә үчүн јеринә јети-

рилмирди? Ахы о заманкы чәлладлар белә гәрарлары тә'-
хирә салмадан јеринә јетиридиләр.

Охучуларә демәк истәјирәм ки, октябрын 19-дан но-
јабрын 16-дәк артыг күлләләнмәјә мәһкум олунмуш Аббас
Мирзәјә, әкәр ләзыми ифадәләр версә ону күлләләнмәјәчәк-
ләри вәдини вериб, бу јазыгдан истәдикләрини алыб онун
адындан сахта ифадәләр дүзәлтдиләр.

1955-чи ил августун 27-дә Баш Гәрби Прокурорлуғунун
прокурору Б. Плеханов Шәрифов Аббас Мирзәнин иши
үзрә сахтакарлар һагда арајыш тәртиб едир.

1. Шнејдер Владимир Александрович — Азәрб. ХДИК
ДТИ-нин истинтаг групунун кечмиш рәиси — истинтаг иш-
ләринин сахталашдырылмасына вә һәбс олунан адамларә
физики тә'сир көстәрмәјинә көрә 1941-чи илдә беш ил мүд-
дәтинә азадлыгдан мәһрум олунуб.

2. Перелман Борис Иосифович — һәммин истинтаг групунун
фәал мүстәнтиги — һәбс олунанларә физики тә'сир көс-
тәрмәјинә көрә (јә'ни дөјмәк, ишкәнчә вермәк вә с.) —
1941-чи илдә ики ил мүддәтинә азадлыгдан мәһрум олунуб
(Илаһи! вәһши чәлладларә беш ил, ики ил?! — *З. Б.*).

3. Грекин Григори Исајевич — һәммин истинтаг групунун
мүстәнтиги — һәбс олунанларә физики тә'сир көстәрмәјинә
көрә 1939-чу илдә ики ил мүддәтинә азадлыгдан мәһрум
едилиб, өзү дә шәрти!

4. Борисов-Павлов Калинин Иосифович. Бу о гәдәр кү-
наһсызлары өлүмчүл һала салыб ки, о заманкы ХДИК иш-
чиләри дә онун јанында бә'зән «утанырдылар». Бундан
башга бу адам чохла сирләр ача биләрди. Она көрә дә
1938-чи ил апрелин 22-дә «әксингилаби тәшкилатын үзвү
кими» күлләләнди.

Мүттәһим Б. И. Перелманын 1939-чу ил ијунун 7-дә вер-
дији изаһатдан: «Рогов вә Ларионов (мүстәнтигләр—*З. Б.*)
кими Абдуллајев Јагуб да камераларда душтаглар арасын-
дән агент сахламаг ишини тә'рифләјир вә бунун сәмәрәсин-
дән гидаланырдылар. Мәсәлән, Абдуллајевин сәрәнчамын-
да мәһбус артист Аббас Мирзә Шәрифов вар иди. Бир ајдан
чоһ о, Аббас Мирзәни инчигди, амма һеч бир нәтичә ала
билмәди. Һәбсхананда мүстәнтиг Кушманјан һәбс олунмуш
гәзет көшкүндә ишләјән иранлы Әли Һәсәндән Шәрифовун
Иран кәшфијатчысы олмағы һагда ифадә алды. Сонра
Әли Һәсән дахили һәбсханаја көчүрүлүб. Орада Абдуллајев
вә Кушманјан өзләри кечирдикләри үзләшмәдә Әли Һәсәнә
Шәрифовун ифша олунмасында көмәк егдиләр».

1955-чи ил августун 19-да диндирилән В. А. Шнејдер
көстәрди ки, Әршадн ХДИК-нын кизли әмәкдашы иди. О,

имтиязлы мөвге тутуб ХДИК бинасына хусуси бурахылы-ша малик иди. ХДИК рәһбәрлији Әршадијә гижмәтли һәдиј-јәләр дә верирди. О, мүнәтәзәм оларға пул вәсанәт дә алыр-ды. Лакин Әршади ХДИК илә ишләдији дөврдә ХДИК-ә һеч бир материал вермәјиб. Мән белә бир фикир ирәли сүр-дүм ки, Әршади ријакардыр вә тәкид етдим ки, ону һәбсә алыб мәһкум етсинләр.

Шнејдерә суал: «Сизә Маһмудов Маһмудун иттиһам ишини тәғдим едирик. Нечә олду ки, бу иш үзрә иттиһам-намәјә мустәнтиг Грекин гол чәкиб, сизинлә разылашдыры-лыб вә Рајев тәрәфиндән тәсдиг олунуб, амма Маһмудовун өзү исә һеч һәбсә дә алынмамышды?».

Шнејдерин чавабы: «Бунун нечә олдуғуну мән изаһ едә билмәрәм».

1939-чу ил октябрын 19-да Маһмудов Маһмуд Хусуси Үчлүјүн гәрары илә күлләләнмәјә мәһкум едилиб. Илкин истинтагда Маһмудов бир-биринә зидд ифадәләр вермиш-ди. Һәлә биринчи диндирмәдән жабағ, һәбс едилән күнү (28. IV. 1938), Маһмудов әризә јазды ки, Иран кәшфијјаты хејринә часуслуг ишинә ону Аббас Мирзә Шәрифов чәлб едиб. 1938-чи ил ијунун 20-дә Маһмудов өз ифадәләриндән имтина етди.

1955-чи ил августун 25-дә ССРИ Баш Прокурорунун мұавини Ј. Барској Шәрифов Аббас Мирзәннин иши үзрә ССРИ Али Мәһкәмәсини Гәрби Коллекијасына етиразы-ны тәғдим етди:

«Азәрб. ССР ХДИК Хусуси Үчлүјүн Шәрифов Аббас Мирзә һағгында чыхардығы гәрар ашағыдакы әсаслара кәрә ләғв едилмәлидир:

Әли Һәсән Аббас оғлу провокатор олуб Аз. ССР ХДИК-нын сабиғ әмәкдашлары Грекин, Перелман вә Шнејдер тәрәфиндән Аббас Мирзә Шәрифовун истинтаг ишини сахта-лашдырылмағда истифадә олунурду. Ишин сәнәдләри вә элава истинтаг сүбүт едирләр ки, Шәрифов Аббас Мирзә-нин һәбс олунмасы вә күлләләнмәси әсассыз олуб».

1955-чи ил сентјабрын 17-дә ССРИ Али Мәһкәмәннин Гәрби Коллекијасы ССРИ Баш Прокурорунун етиразы үзрә, часуслуг фәалијјәтнинә кәрә күлләләнмәјә мәһкум едилмиш 1991-чи илдә анадан олан шамахылы Шәрифов Аббас Мирзә Рәсул оғлунун иши илә таныш олду. Баш Прокурорун етиразында кәстәрилик ки, Шәрифов Иран кәшфијјаты илә әлағәсинә вә Бақыда олан әксингилабчы мұсаватчылар тәшкилатынын үзвү олмасына кәрә мәһкум олунуб. Етиразда кәстәрилир ки, Шәрифовун иттиһамы онун етирафлы ифадәләри илә шаһидләр Руһулла Ахун-

дов, Һәсән Әршадинин, Маһмудов Маһмудун вә Әли Һәсән Аббас оғлунун ифадәләрилә әсасланыр.

Етиразда кәстәрилир ки, ифадәләр Шәрифовдан фитнә јолу илә алыныб вә онун күлләләнмәсиндән сонра ишинә элава едилиб. Шәрифовун бу ифадәләри һағгәтә үјүгүн де-јил, чүнки онун бу ифадәләри ишдә олан материалларла тәсдиг олунмур.

Шаһид Руһулла Ахундов Шәрифов Аббас Мирзә әлеј-һинә ифадәләрини дәншәтли дөјүлмәсиндән сонра вериб. Әли Һәсән Аббас оғлу провокатор иди вә истинтаг тәрәфин-дән чинајәт ишләринин сахталашдырылмасы үчүн истифа-дә олунурду. Шаһид Һәсән Әршади Шәрифовун әлејһинә вердији ифадәләриндән имтина етди вә кәстәрди ки, о, чох-лу күнаһсыз адамларла бәһтан атмышдыр. Маһмудов Маһ-мудун иши тәркибиндә чинајәт олмадығы үчүн хәтм олу-нуб.

Бүтүн бунлары нәзәрдән кечириб вә Баш Прокурорун етиразы илә разылашарағ Гәрби Коллекија гәрара алыр:

1938-чи ил октябрын 19-да Азәрб. ССР ХДИК Хусуси Үчлүјүн Шәрифов Аббас Мирзә Рәсул оғлу һағда чыхарды-ғы гәрар ләғв едилиб онун иши хәтм олунмалыдыр».

1955-чи ил октябрын 15-дә Шәрифов Аббас Мирзәннин гызы Фирәнкиз Азәрб. ССР НС нәздиндәки ДТК-нын ұнва-нына ашағыдакы әризини кәндәрир.

«Мәним атам, 1891-чи илдә анадан олмуш Азәрб. ССР халғ артисти Шәрифов Аббас Мирзә һәбсинә гәдәр Азәрб. Дөвләт Драм театрында чалышырды. 1937-чи илин сент-јабрында о, Азәрб. ССР ХДИК тәрәфиндән һәбс едилиб вә о вахтдан онун тәлеји мәнә бәлли дејил. Хаһиш едирәм ашағыдакы суалларыма чаваб верәсиниз:

1. Атам сағдырмы?

2. О һарададыр?

3. Онун тәгсиринин олуб олмамасыны мұәјјән етмәк үчүн иши јохланылырмы?».

1955-чи ил нојабрын 19-да Аббас Мирзәннин гызына хә-бәр верилиб ки, атасы 1941-чи ил нојабрын 1-дә инфаркт-дан вәфат едиб (Әһсән бу хәбәри верәнә! — З. Б.).

1955-чи ил октябрын 19-да Аббас Мирзәннин оғлу Гара-таја хәбәр верилиб ки, онун атасы Шәрифов Аббас Мирзә-нин 1955-чи ил сентјабрын 17-дә һүгугу өзүнә гәјтарылыб вә иши дә чинајәт тәркиби олмадығы үчүн хәтм олунуб.

1957-чи ил октябрын 9-да Бақы шәһәр малијјә шәбә-синин мүдири А. М. Зүлфугаров Азәрб. ССР НС нәздиндә-ки ДТИ-нин сәдр мұавини Заманова хәбәр верир ки, «Һү-гугу өзүнә гәјтарылмыш Аббас Мирзә Шәрифовун мұсади-

рәдилмиш мүлкүнүн гијмәти — 720 манат сыфыр-сыфыр гәпик бүдчә һесабына Шәрифова Фатмаја 1957-чи ил сентјабрын 11-дә верилмишдир» (Машаллаһ бизим һөкүмәтнимизә ки, 720 манат сыфыр-сыфыр гәпји Аббас Мирзәнин ушағларындан әсиркәмәјиб! — З. Б.).

Бәлкә андијјәти олан тәшкилатлар бу ачы јазыны охујандан сонра рәһмәтлик Аббас Мирзәнин анадан олмасынын 100 иллији һағда фикирләшәрләр.

УЛВИ РӘЧӘБ ШАШЫГЗАДӘ

Истинтаг иши № 12493/169

1937-чи ил ијулун 22-дә Азәрб. ССР ХДИК-нын комиссар мұавини ХДИК ДТИ-нин 4-чү шө'бә мүдирин Синмана белә бир дәркәнар көндәрир:

«Јолдаш Синман! Јадымдадыр ки, Әли Кәримовун ифадәләриндә Шәрифовун вә Улвинин адлары чәкилир. Онлар тә'хирә салынмадан һәбс едилмәли вә истинтага чәлб олунмалыдырлар. *Керасимов*».

Бу дәркәнара әсасән Синман белә бир арајыш тәртиб едир:

«Шашыгзадә Улви Рәчәб Молла оғлу, 1901-чи илдә Батумда анадан олмуш, Азәрбајчан ССР вәтәндашы, Азәрбајчан Драм театрынын артисти.

Идарәмиз тәрәфиндән һәбс олунмуш әксингилаби буржуа-милләтчи тәшкилатын үзвү Әли Кәримов көстәрди ки, Шашыгзадә Улви Рәчәб әксингилаби буржуа-милләтчи тәшкилатынын үзвүдүр.

Изаһ едиләнә әсасән Шашыгзадә Рәчәбин һәбс олунуб Азәрб. ССР ЧМ 72 вә 73 мм. илә мәс'улијјәтә чәлб едилмәсини зәрури һесаб едирәм.

Синманын бу һағда гәрары 1937-чи ил сентјабрын 15-дә ХДИК-нын комиссары әвәзи Боршов тәрәфиндән тәсдиг едилир.

Һәмнин гәрар Улви Рәчәбә 1937-чи ил сентјабрын 21-дә е'лан олунур амма өзүнү 1425 №-ли ордерлә сентјабрын 15-дә һәбс едирләр. Һәбс едиләндә Улвидән 150 манат пул мүсадирә едирләр.

1937-чи ил сентјабрын 20-дә мүстәнтиг Петрунин Улви Рәчәбә ашағыдакы суалы верир: «Сиз әксингилаби буржуа-милләтчи тәшкилатынын үзвү олмағынызы бојнуруза алырсынызы?» Улви Рәчәбин чавабы: «Хејр, буну тәсдиг етмирәм».

1937-чи ил октјабрын 4-дә мүтәһим Әли Хасбулат оғлу Кәримовла Шашыгзадә Улви Рәчәбин үзләшдирилмәси кечирилди. Әли Кәримовун ифадәсиндән сонра мүстәнтиг Зенков Улви Рәчәбә белә суал верди: «Сиз Әли Кәримовун көстәрдији ифадәни, јә'ни 1935-чи илдән онун әксингилаби буржуа-милләтчи групуна дахил олмағынызы, Азәрбајчанда әксингилаби буржуа-милләтчи тәшкилатын олмасыны, бу тәшкилатын мәгсәд вә һәдәфләрини, Азәрбајчан К(б)П МК катиби јолдаш Бағыровун әлејһинә суй-гәсд һазырланмасыны вә Азәрбајчан Дөвләт Драм театрынын әмәкдашлары арасында әксингилаби милләтчи фәаліјјәтинизи тәсдиг едирсинизми?» Чаваб: «Әли Кәримовун ифадәләрини гәтијјәтлә рәдд едирәм. Бунлар јаландыр».

1937-чи ил нојабрын 1—2-дә (арасы кәсилмәдән ики күн) мүстәнтигләр Зыков, Петрунин, Бабајев вә Оганезов тәрәфиндән кечирилән диндирмәдә Улви Рәчәб бојнуруза алыр ки, ону тәшкилата 1935-чи илдә Әли Кәримов чәлб едиб.

Бундан сонра мүстәнтигләр белә бир суал вердиләр: «Әли Кәримов сизин гаршыныза нә кими вәзифәләр гојду?»

Улвинин чавабы: «Мәни әксингилаби милләтчи тәшкилата чәлб едәндән сонра Әли Кәримов гаршында ашағыдакы вәзифәләри гојду:

1. Азәрбајчан Дөвләт Драм театрынын әмәкдашлары арасында әксингилаби милләтчи тәблиғат апармағ.

2. Әксингилаби буржуа-милләтчи тәшкилата јени үзвләр чәлб етмәк.

3. Театрын репертуарына идеоложи чәһәтдән сәбатсыз вә зијанлы әсәрләри јеритмәјә имкан јаратмағ.

4. Руһулла Ахундову Азәрбајчан халғынын рәһбәри кими шөһрәтләндирмәк».

Суал: «Әксингилаби буржуа-милләтчи тәшкилатын терорчу көстәришләри һағында сизә Әли Кәримов нә демишди?» Чаваб: «1936-чы илин гышында Әли Кәримов мәнә хәбәр верди ки, әксингилаби буржуа-милләтчи тәшкилаты Аз. К(б)П МК катиби М. Ч. Бағыровун әлејһинә суй-гәсд һазырлајыб».

(М. Ч. Бағыров мәнкәмәсиндә ифадә вериб ки, Азәрбајчанда онун әлејһинә һеч вахт суй-гәсд һазырланмајыб вә бу ола да билмәзди. Бу һағда јаланчы ујдурмалар Берија, Микојан вә Сумбатов-Топуридзе тәрәфиндән јајыларды — З. Б.).

1937-чи ил нојабрын 3-дә Шашыгзадә Улви Рәчәбин иши үзрә јени бир гәрар тәртиб олунур:

«Мән, ХДИК ДТИ-нин 1 бөлмә рәиси С. Зыков Азәрб.

ССР ЧМ 72/73 мм. илэ иттиһам едилэн Шашыгзадэ Үлви Рәчәбин һаггында олан 12493 №-ли истинтаг ишһини нәзәр-дән кечирәрәк мүөҗән етдим:

Мүгәссир Шашыгзадэ Үлви Рәчәб әксингилаби буржуа-милләтчи тәшкилатынын үзвү олараг Совет һакимијјәти әлејһинә силаһлы үсјан мөвгејиндә дајанараг, 1936-чы илдә Азәрб. Қ(6)П МК катиби јолдаш Бағыровун әлејһинә һазырланан суй-гәсд һагда хәбәрдар иди, јә'ни о, Азәрб. ССР ЧМ 73, 21 (64, 21) 70 мм. илэ тәгсирләндирилән чинајәтләр етмишдир.

Гәрара алдым:

Мүгәссир Шашыгзадэ Үлви Рәчәбә Азәрб. ССР ЧМ 72/73 мм. илэ иснад едилән мәс'улијјәти дәјишдирилиб ЧМ 73, 21/64 вә 21/70 маддәләрә чәлб олунсун.

«Разыјам» — *Синман*
«Тәсдиг едирәм» — *Боршов.*

1937-чи ил нојабрын 15-дә кечирилән диндирмәдә мүс-тәнтиг Үлви Рәчәбә деди: «Өз ифадәләринизи јекунлашды-рын». Үлви Рәчәбин *чавабы*: «Мән бојнума алырам ки:

1. Мән әксингилаби буржуа-милләтчи тәшкилатын үзвү идим вә бу тәшкилата мәнни 1935-чи илдә онун фәал үзвү Әли Қәримов чәлб етмишди.

2. Әксингилаби буржуа-милләтчи тәшкилатын Азәрбај-чанда буржуа-милләтчи дөвләтин јарадылмасы үчүн рес-публикада Совет һакимијјәти әлејһинә силаһлы үсјан гал-дырылмасы гәрары илэ тамамилә разы идим.

3. 1936-чы илдә Азәрб. К(6)П МК катиби М. Ч. Бағы-ровун әлејһинә һазырланан суй-гәсд һагда билдирдим.

4. Азәрбајчан Дөвләт Драм театрында әксингилаби буржуа-милләтчи тәшкилатын үзвләриндән дөрд нәфәрдән ибарәт әксингилаби милләтчи дәстәнин олмагындан хәбәр-дар идим.

5. Әли Қәримовун тапшырығы илэ 1935—1937-чи ил-ләрдә драм театрынын әмәкдашлары арасында әксингила-би милләтчи тәшвиғат апарырдым.

6. 1935-чи илдә Бақыја гастрол кәлән күрчү террор-чулар Хорава вә Васадзе илэ әксингилаби әлағә јаратдым. Булар Тифлисдә партија вә һөкүмәт рәһбәрләринин әлеј-һинә суй-гәсд һазырамалары һагда мәнә хәбәр вериб, мәннмлә Бақыдакы актјорлар арасында террорчулуғ әһвал-руһијјәсини јаймаг һагда сөзләшдиләр. Мән буна өз разы-лығымы вердим».

1937-чи ил нојабрын 15-дә Синман Үлви Рәчәбин иши үзрә иттиһамнамә тәртиб едир.

Иттиһамнамә ХДИК комиссары Сумбатов тәрәфиндән тәсдиг едилиб.

1938-чи ил январын 2-дә Бақыда ССРИ Али Мәһкәмә-синин Гәрби Коллекијасынын бағлы ичласы кечирилди (сәдр — Никитченко, үзвләр — Ијевлев вә Ишәнко). Ичлас саат 17. 40 дәгигәдә ачылды.

Өзүнү мүгәссир һесаб едирми суалына Үлви Рәчәб чаваб верди ки, о, өзүнү мүгәссир һесаб етмир. Ибтидан истин-тагда о, өзүнү гәфилдән һәбс олунмасынын тә'сири алтын-да мүгәссир билиб. О, һәбсханада галмағы өзүнә мә'насыз һесаб едиб, она көрә дә өзүнү етмәдији чинајәтдә мү-гәссир билди. Мүтәһимә сон сөз верилди, лакин о, һеч бир шеј демәди.

Һөкм саат 18-дә чыхарылды (Демәли, «мәһкәмә» ичла-сы чәми 20 дәгигә чәкди! — З. Б.).

Гәрби Коллекија Шашыгзадэ Үлви Рәчәби чинајәт чә-засынын ән јүксәк дәрәчәсинә—күлләләнмәјә мәһкум етди.

Ишин 54-чү вәрәгәсиндә олан арајышда дејилир ки, Шашыгзадэ Үлви Рәчәбә тә'јин едилмиш һөкм — күлләлән-мә Бақы шәһәриндә 1938-чи ил январын 2-дә јеринә јәти-рилиб. Һөкмүн јеринә јәтирилмәси һагда акт ССРИ ХДИК I Хүсуси шә'бәнин Хүсуси архивиндә сахланылыр (8-чи чилд, вәрәгә 37).

1955-чи илдә Үлви Рәчәбин бачылары — Алтун вә Нев-рестан ССРИ Баш прокурору Руденконун адына әризә јә-зыб гардашларынын тәлеји һагда хәбәр вермәји хаһиш едирләр.

1955-чи илин август ајында Азәрбајчан Дөвләт Драм театрынын директору Адил Искәндәрөв Баш һәрби проку-рорлуғуна Үлви Рәчәб һаггында мүсбәт хасијјәтнамә кәндәрди. Буидан башга Үлви Рәчәб һаггында һәмнин үнвана мүсбәт хасијјәтнамәләрини халг артистләри Мустафа Мәр-данов, Исмајыл Дағыстанлы, Барат Шәкинскаја, Тағызадә вә Мәрзијә Давудова да кәндәрдиләр.

1955-чи ил октјабрын 29-да Баш һәрби прокурорунун муавини Д. Терехов ССРИ Али Мәһкәмәсинин Гәрби Кол-лекијасына Үлви Рәчәбин иши үзрә өз гәрарыны кәндәрди.

Гәрарда дејилир ки, Шашыгзадэ Үлви Рәчәб һаггында чыхарылан һөкм ләғв едилиб онун иши хитам олунма-лыдыр.

1955-чи ил нојабрын 19-да ССРИ Али Мәһкәмәнин Гәр-би Коллекијасы өзүнүн ЧН—013674 №-ли гәрары илэ Гәр-

би Қоллекијанын 1938-чи ил январ тарихли Шашығзада Үлви Рәчәбин һаггындакы һөкмүнү ләғв едиб иши хитам етди.

1956-чы ил ијунун 7-дә Давудова Мәрзијә ханым Јусиф гызына хәбәр верилиб ки, ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби Коллекијасынын 1955-чи ил нојабрын 19-да чыхан гәрары илә Шашығзада Үлви Рәчәбин һүггү өзүнә гәјтарылмышдыр.

Һөкм: „Чәмијјәтдән чыхарылмалы шәхсләр“

РЕПРЕССИЈА ГУРБАНЛАРЫНДАН БИРИ, ЈАХУД БАЛАСАДЫГ ҺҮРМҮЗ ОҒЛУ ЗЕЈНАЛОВУН КҮНАҒЫ НӘ ИДИ?

1937-чи ил декабрын 5-дә башланан вә һәмин ајын 10-да битән 8882 нөмрәли чинајәт иши үзрә истинтаг сәнәдләринин мәзмуну беләдир: «Үчүнчү дәрәчәли ДТ комиссары Сумбатов тәрәфиндән тәсдиг олуңмуш чәмијјәтдән кәнар едиләси шәхсләрин сијаһысындан чыхарыш:

Зејналов Баласадыг Һүрмүз оғлу, 50 јашлы, кечмиш нефт сәнәјеси саһиби, ССРИ вәтәндашы, битәрәф, мүәјјән пешәси олмајан, Балаханы кәнд сакини, 1927-чи илдә әксингилаби мүсаватчы фәалијјәтинә кәрә 8 ил мүддәтинә конслакердә галмаға мәһкум едилмишдир.

Мүсават Партијасынын үзвү оларат Совет һакимијјәти әлејһинә фәал мүбаризә апарыб вә буна кәрә дә 8 ил мүддәтинә мәһкум едилмишдир. Әһали арасында антисовет тәшвиғаты илә мәшғул олур, ССРИ-дә фәһлә вә кәндлиләрин мадди-мәишәт вәзијјәтинә вә Совет һакимијјәтинә әксингилаби бөһтанлар атыр.

Дүздүр: ДТИ-нин 3-чү шөбәси 7-чи бөлмәсинин рәиси, ДТ баш лейтенанты *Маркарјан*».

1937-чи ил декабрын 5-дә 3181 нөмрәли ордерә әсасән Баласадыг Һүрмүз оғлу Зејналов һәбс едилмишдир. Онун һимәјәсиндә арвады Сәфакүл Хәлифәли гызы — 40 јашлы вә үч оғлу — 12 јашлы Кәрим, 4 јашлы Фуад вә 2 јашлы Халыг вар иди. Анкетдән мәлүм олур ки, Баласадыг дәмричи олуб, атасы исә даш карханасында ишләјиб.

Ишин 5-чи вәрәгәси Балаханы кәндинин мүвәккили адындан верилән тарихсиз арајышдыр. Арајышда јазыл-

мышдыр: «Балаханы гэсэбэсинин сакини Зејналов Баласадыг нефт гујуларыны сахиби иди. Бундан башга фэал мүсаватчыдыр».

1937-чи ил декабрын 6-да шаһид сифэти илэ диндирилмиш Балаханы кэнд сакини Новрузовун ифадэлэриндэн:

Мүстэнтиг: «Балаханы кэнд сакини Зејналов Баласадыгын кечмиши һагда нэ дејэ билэрсиниз?». *Чаваб:* «Зејналов Баласадыгы мэн ушаглыгдан таныјырам. Кечмишдэ о, нефт сэнэјеси сахиби, истисмарчы олуб, сэси алынмышта. Мүсават Партијасынын үзвү оларга Совет һакимијјэти элэјинэ фэалијјэт көстэриб вэ буна көрө дэ 1927-чи илдэ 8 ил мүдлэтинэ мәнкум олунуб. Қонслакердэн 1932-чи илдэ гажыдыб». *Суал:* «Зејналов Баласадыгын антисовет фэалијјэти һагда сизэ нэ мэлумдур?». *Чаваб:* «Қонслакердэн гажытдыгдан сонра Зејналов Баласадыг эһали арасында јенэ дэ антисовет тэшвигаты илэ мэшгул иди. О, бөһтан атараг дејирди ки, куја кечмишдэ фөһлэ вэ кэнддилэр даһа јакшы јашајырдылар. О, Сталин Конститусијасына бөһтан атырды, шајнэлэј јайырды ки, куја Совет һакимијјэти тезликлә јыхылачаг. Инди дэ эһали арасында эксингилаби милләтчи тэшвигат апарараг Түркијэ илэ Ираны тэрифләјир».

Јенэ декабрын 6-да Балаханы кэнд сакини Әлијев шаһид кими диндирилиб ифадэ вермишди:

Суал: «Зејналов Баласадыг һүрмүз оғлуну нэ вахтдан таныјырсыныз?». *Чаваб:* «Мэн ону 1919-чу илдэн таныјырам. Кечмишдэ о, Мүсават Партијасынын үзвү олуб. Совет һакимијјэти элэјинэ фэал ишләјирди вэ буна көрө дэ 1927-чи илдэ 8 ил конслакердэ һэбсдэ иди. Эһали арасында антисовет тэшвигаты илэ мэшгул олуб дејир ки, куја фөһлэ вэ кэнддилэр мүсават дөврүндэ индикиндэн даһа јакшы јашајырдылар. Кэнддэ о, антисовет үнсүрлэри илэ сых тэмасдадыр, өзү исэ Совет һакимијјэтинин гэддар дүшмәндир».

Јенэ декабрын 6-да диндирилэн Балаханы кэнд сакини Мәммәдов көстәрди: «Зејналов Баласадыг һүрмүз оғлу кечмишдэ мүсаватчы олуб, онун нефт гујулары вар иди. О, парламентин үзвү иди, Совет һөкүмәти элэјинэ фэал мүбаризэ едирди. О дејирди ки, Совет һөкүмәти тезликлә јыхылачаг, фашистлэри тэрифләјирди. Дејирди ки, Сталин Конститусијасы башдан-ајага јаландыр, бош-бош вэдләрди. О, партија вэ дөвлэт рәһбәрлэринэ бөһтан атырды».

Инсаны мөһв етмөк үчүн мүстэнтигэ бу үч «шаһидин» ифадэлэриндэн артыг даһа нэ лазым иди? Буна көрө 1937-чи ил декабр ајынын 8-дэ Зејналовун биринчи вэ сонунчу диндирилмәси белэ кечди:

Мүстэнтиг: «Истинтаг мүэјјөн едиб ки, сиз кечмишдэ нефт сэнэјеси сахиби, истисмарчы олмусуруз. Буну бојнуруза алырсыныз?». *Чаваб:* «Бу дүз дејил. Мәнним һеч вахт нефт мөдәним олмајыб вэ истисмарчы да олмамышам. Мэн һәмишэ дөмирич олмушам». *Мүстэнтиг:* «Истинтаг дөғиг мүэјјөн едиб ки, сиз Мүсават Партијасынын үзвү олуб Совет һакимијјэтинин элэјинэ фэал мүбаризэ апарырдыныз. Буну бојнуруза алырсыныз?». *Чаваб:* «Бөли, мэн 1919-чу илдэн 1927-чи илдәк Мүсават Партијасынын үзвү олуб Совет һакимијјэтинин элэјинэ фэал мүбаризэ апарырдым». *Суал:* «Истинтаг мүэјјөн едиб ки, сиз даим антисовет тэшвигаты илэ мэшгул идиниз. Буну бојнуруза алырсыныз?». *Чаваб:* «Хејр, бу дүз дејил. Доғрудур, 1927-чи илэ гэдәр мән антисовет тэшвигаты илэ мэшгул идим, амма конслакердэн гажытдыгдан сонра мән тамамилэ дүзәлишәм вэ антисовет тэшвигаты илэ мэшгул олмамышам». *Мүстэнтиг:* «Истинтаг мүэјјөн едиб ки, сиз мүсаватчы вэ истисмарчы кими сәсиниздөн мөһрум олунмусуруз. Буну бојнуруза алырсыныз?». *Чаваб:* «Хејр, бу дүз дејил, мәнним һеч вахт сәсим алынмајыб». *Суал:* «Истинтаг мүэјјөн едиб ки, конслакердэн Балаханы кәндинэ гажытдыгдан сонра сиз јенэ дэ эһали арасында антисовет тэшвигаты илэ мэшгул идиниз. Буну бојнуруза алырсыныз?». *Чаваб:* «Хејр, мән буну инкар едирәм». *Суал:* «Сиз јалан данышырсыныз. Сизэ шаһидлэр Мәммәдовун вэ Новрузовун ифадэлэрини тәғдим едирик, онлар исэ тәсдиг едирләр ки, сиз даим эһали арасында антисовет тэшвигаты илэ мэшгул идиниз. Бу факты тәсдиг едирсиниз?». *Чаваб:* «Мән бунлары инкар едирәм. Бу ики нәфәр мәнэ бөһтан атыр». *Суал:* «Истинтаг мүэјјөн едиб ки, сиз парламентин үзвү идиниз вэ парламентдэ Коммунист Партијасынын вэ Совет һакимијјэтинин элэјинэ мүбаризэ апарырдыныз. Буну бојнуруза алырсыныз?». *Чаваб:* «Бу дүз дејил. Мэн һеч вахт парламент үзвү олмамышам».

1937-чи ил декабрын 8-дэ вэ 9-да шаһидлэр Мәммәдов вэ Новрузов илэ үзләшдириләндэ Баласадыг Зејналов јенэ дэ онун элэјинэ дејиләплэри рәдд етмишди.

1937-чи ил декабрын 10-да Маркарјан Зејналовун истинтагыны битириб 8882 нөмрәли иһини Азәрбајҗан ССР ХДИК Хүсуси Үчлүјүнэ тәғдим едир.

Баласадыг Зејналов өзүнү һеч бир шејдэ мүғәсир билмәсэ дэ декабрын 12-дэ Азәрбајҗан ССР ХДИК Хүсуси Үчлүјү онун иһи үзрә ашағыдакы гәрары чыхарыр:

«Зејналов Баласадыг һүрмүз оғлу күлләләнсин. Үчлүјүн катиби — Коган».

1937-чи ил декабрын 15-дән 16-на кечән кечә Баласадыг Зејналов күлләләнир (бу барәдә ишин 19-чу вәрәгәсини тәшкил едән күлләләнмә актындан чыхарышда бәһс олу- нур).

1956-чы ил ијул ајынын 20-дә Баласадыг Зејналовун һәјат јолдашы Сәфакул Мәшәди Хәлифәли гызы әризә јазыб хаһиш едир ки, әринин тәлеји һагда хәбәр версинләр.

Чаваб верилр ки, онун әри Баласадыг Һүрмүз оғлу Зејналов 1937-чи илдә 10 ил мүддәтинә һәбсә мәнкум олу- нуб вә 1939-чу ил октябр ајынын 15-дә јаталаг хәстәлијин- дән вәфат едиб.

1957-чи ил октябрын 15-дә Азәрбајчан ССР прокурор- лугунда Баласадыг Һүрмүз оғлу Зејналовун чинајәт ишинә јенидән бахылар.

1989-чу ил августун 31-дә Азәрбајчан ССР Прокурорлу- гу ССРИ Али Совети Рәјасәт Һәј'әтинин 16 јанвар 1989-чу ил тарихли фәрманынын биринчи маддәсинә әсасән Бала- садыг Һүрмүз оғлу Зејналова бәраәт верилр вә онун чи- најәт иши хәтм олунар.

ХАНЫШ РҮСТӘМ ОҒЛУ РҮСТӘМОВ

1937-чи ил сентјабрын 9-да башланан вә һәмин ајын 20-дә битән 5959 нөмрәли чинајәт ишинин биринчи вәрәгә- синин мәзмуну беләдир:

«Үчүнчү дәрәчәли комиссар Сумбатов тәрәфиндән тәс- диғ едилмиш вә чәмијјәтдән кәнар едиләси голчомаглар сијаһысындан

Чыхарыш

Рүстәмов Ханыш Рүстәм оғлу, 1892-чи илдә анадан ол- муш, голчомаг, Чәбрајыл рајонунун Бөјүк Мәрчанлы кән- диндән, 1930-чу илдә әксингилаби фәалијјәтинә көрә үч ил

Рүстәмов Ханыш
Рүстәм оғлу

мүддәтинә конслакерә сүркүн едилмиш, 1934-чу илдә сүр- күндән гәјитмышдыр. Онун һаггында

Хасијјәтнамә

1929-чу иләдәк онун голчомаг малдарлығ тәсәррүфаты вар иди вә о, муздурлары истисмар едирди. Әксингилаби мүсават тәшкилатынын үзү иди. Мил дүзүндә үсјанчы һәрәкатын инкишафына көмәк едирди. Сүркүндән гә- јыдыб Ашағы Маралјан кәндинин иттиһадчылары һачы Мәһәррәм оғлу, Аллаһверди вә башгалары илә сых әлағә јаратмышды. Антисовет мејли вар. 1936-чы илдә колхозун һесабдары олдуғу вахт колхозун төвләсини јандырмагдан ондан шүбһәләнмишләр. 1936-чы илдә Бөјүк Мәрчанлы кән- диндә колхоз јарадылан заман колхоз әлејһинә тәблиғат илә мәшғул иди.

Баш мүвәккил *Валујев*.

1937-чи ил сентјабрын 9-да һәбс едилән Рүстәмов Ха- нышын һәбс олунмасы һагда 36 нөмрәли ордер сентјабрын 11-дә верилмишдир. Ајын 15-дә Рүстәмовун евиндә ахта- рыш апарылан заман орада һеч бир шеј тапылмамышдыр.

Рүстәмовун һәбс анкетиндән чыхарыш: 1930-чу ил фев- ралын 5-дә «колхоз әлејһинә тәблиғата көрә» һәбс едил- миш вә 1932-чи ил февралын 20-дә Азәрбајчан Дөвләт Си- јаси Идарәсинин (ГПУ) Коллекијасы тәрәфиндән Азәр- бајчан ССР ЧМ 72—73 маддәләри илә үч ил азадлыгдан мәһрум едилиб конслакерә кәндәрилмишдир. 1932-чи ил нојабрын 12-дә һәбсдән азад олунуб. 100 јашлы атасы Рүс- тәм, 80 јашлы анасы Күлханым, ики арвады — Туту Ата- киши гызы вә Бүлгәјис Залы гызы, једди оғлу вә ики гызы вар. Ики инәји, бир аты, бир өкүзү вә бир һектар торпагы вар.

1937-чи ил сентјабрын 16-да диндирилмиш, Бөјүк Мәр- чанлы кәнд Советинин катиби Мәммәдов Уғурлу Нәсир оғлунун ифадәсиндән (анкетә көрә о, касыб кәндли һесаб олунур вә һнајәсиндә атасы, анасы, арвады вә бир гызы вар. Тәсәррүфатында ики инәк, бир ат вә он беш гојуну вар).

Мүстәнтиг: «Вәтәндаш Мәммәдов, сиз Ханыш Рүстәм оғлунун әксингилаби фәалијјәти һагда нә дејә биләрсиниз? Бу барәдә сизә мәълум олан фактлары дејин. *Уғурлу:* 1920- чи илдән 1936-чы иләдәк Ханыш Мүсават партијасынын үзү иди. Буну мән 1926-чы илдә билмишәм. О вахт Иран- дан Мәшәди Гасым Мәммәдулу оғлу адлы бир молла кәл-

ди вә Ханышын гоһумуна бир сijaһы верди ки, орада Ханышын ады да вар иди. Гыз бисавад олдуғу үчүн һәмин сijaһыны Мәрчанлы кәнд Советинин сәдри Әмирова верди, о да ону Қарјакин рајонуна ДСИ-нә апарды. 1927-чи илдән 1930-чу илэдәк Ханыш Рүстәм оғлу Мәрчанлы гулдур дәстәсинин фаал үзвү иди, гарәт вә гәтләрдә иштирак едирди. Мәсәлән, бу дәстә 1935-чи илдә Әһмәдли кәндинә басғын едәрәк кооперативи гарәт етди. Елә орада да атышма олду, анчаг ким өлдү, ким јараланды, дејә билмәрәм. Јадымдадыр, бир ат вурулду, бирини дә апардылар. Јенә дә 1930-чу ил, тәхминән сентјабр ајында бу гулдур дәстәси Ханышла бирликдә милислә атышды, милис рәиси Әли Әлијев өлдүрүлдү. Милис нәфәри Гардашхан исә јараланды. Суал: Дејин көрәк, Ханыш Рүстәм оғлу Совет һөкүмәтинин вә колхозларын әлејһинә конкрет олараг нә дејирди? Чаваб: 1937-чи илдә Ханыш ичласда, тракторла торпағы шумлама мәсәләсинин музакирәсиндә бунун әлејһинә чыхыш етди: «Мән дејирәм ки, бизә трактор лазым дејил. Онларын истифадәси үчүн пул вермәлијик, онлара јаначаг лазымдыр вә биз дә тахыл вермәлијик» вә тәклиф етди ки, шумлама кәл вә өкүзлә апарылсын. Белә бир һадисә дә олуб. Колхозда јанғын баш верди, төвлә јанды вә дөрд баш колхоз малы тәләф олду. Бу малы һәмин төвләјә Ханыш салдырмышды. 1937-чи илдә Ханыш колхозда сүд фермасы тәшкил олунанда бунун әлејһинә чыхды вә деди ки, бу ферма бүтүн мал-гарамызы алачаг, бизи сүдсүз гојачаглар вә инди һеч бир алвер јохдур вә һеч бир шеј ала билмирсән. Суал: Дејин көрәк, Ханыш Рүстәмовун ичтиман вәзижјәти нәчәдир вә онун тәсәррүфатында нәји вар иди? Чаваб: О, һәмишә голчомаг олуб, онун тәсәррүфатында даим муздурлар ишләјиб вә о, чохлу верки верирди».

1937-чи ил сентјабрын 15-дә вә 17-дә шаһид сифәтилә диндирилән Мәрчанлы кәнд Советинин сәдри Әһкәрәмов Мәмед Шаһкәрим оғлу вә Бөјүк Мәрчанлы колхозунун бригадири Әлијев Кәрај (ишдә Карај кими кедир — З. Б.) Тәһмәз оғлунун ифадәләри дә Мәммәдов Уғурлунун дедикләринә ујғундур.

1937-чи ил сентјабрын 17-дә Ханыш Рүстәм оғлунун диндирилмәси:

Суал: «Вәтәндаш Рүстәмов дејин көрәк, сиз мусават фиргәсинә үзв олмусунузму? Ирандан кәлән Молла Мәшәди ким иди? Бу әһвалат 1926-чы илдә олуб. О, бир сijaһы да кәтириб сизин гыз гоһумунуза вермишди. Чаваб: Мәним һеч бир гыз гоһумум јохдур, мән һеч бир молла танымырам вә Мүсават фиргәсиндә олмамышам. Суал:

Дејин, вәтәндаш Рүстәмов, 1930-чу илдә сиз Мәрчанлы гулдур дәстәси илә бирликдә кооперативин гарәтиндә иштирак едиб нә апармысыныз вә сизинлә бирликдә бу гарәтдә ким иштирак едиб? Чаваб: Мән гулдур дәстәсиндә һеч вахт олмамышам вә гарәтдә иштирак етмәмишәм. Мәрчанлыда исә мәнни һәбснә гәдәр һеч бир гулдур дәстәси олмајыб. Суал: Сиз Хыдыры таныјырсыныз вә онула нәчә вахт бир јердә олмусунуз? Чаваб: Мән Хыдыры танымырам вә һеч вахт танымамышам. Суал: Чәбрајыл рајонунун милис рәиси Әли Әлијеви ким вә нә заман өлдүрүб, милис нәфәри Гардашханы ким јаралајыб вә сизин бу ишдә нә кими иштиракыныз олуб? Чаваб: Мән бу адда милис рәиси танымырам. Гардашханы танымырам вә онун өлдүрүлмәси һагда һеч бир шеј дејә билмәрәм. Суал: Дејин көрәк, сиз колхоз ичласында тракторларын әлејһинә чыхыш едиб онлар үчүн чохлу пул вермәк һагда данышмысызми? Чаваб: Белә бир ичлас ки, орада тракторларын чәлб едилмәси мәсәләси музакирә едилсин, бизим колхозда олмајыб. Суал: Сизә вердијим суалларда дејиләнә он һансында өзүнүзү мүгәссир билирсиниз? Јохса сиз үмумијјәтлә, өзүнүзү мүгәссир һесаб етмирсиниз? Чаваб: Мән һеч бир шејдә өзүмү мүгәссир сајмырам. Суал: Дејин көрәк, сизин тәсәррүфатыныз голчомаг тәсәррүфатыјдымы вә сизин муздурлары истисмар едән голчомаг кими сәсдән нә вахт мөһрум едибләр? Чаваб: Мәним һеч вахт муздурум олмајыб, тәсәррүфатым голчомаг тәсәррүфаты дејилди вә сәсдән дә мөһрум олунамамышдым».

Бүтүн бунлара бахмајараг мән белә фикирдәјәм ки, Ханыш Рүстәм оғлу илә кимсә Бөјүк Мәрчанлы кәндиндә һагг-һесаб чүрүтмәк истәјирди. Чүнки ишин 6-чы вәрәгәсиндә Мәрчанлы кәнд Советинин 18 сентјабр 1937-чи ил тарихли, 146—18 нөмрәли арајышы вар. Орада дејилди:

«Верилир ондан өтрү ки, Чәбрајыл рајону Бөјүк Мәрчанлы кәнд сакини Ханыш Рүстәм оғлу ичтиман вәзижјәтинә көрә голчомагдыр вә 1928-чи илдән 1933-чү илэдәк, јәни һәбсдән азад олунасынадәк сечки һүғугундан мөһрум олуб. 1933-чү илдән өз фәрди тәсәррүфатында чалышмыш, 1936-чы илдә колхоза дахил олмушдур.

Мәрчанлы кәнд Советинин сәдри Әмиров Нәчафгулу;
К/с катиби Мәммәдов Уғурлу».

1937-чи ил, сентјабрын 20-дә:

«1930-чу илдә Азәрбајҗан ССР ЧМ 72—73 маддәләри илә үч ил мүддәтинә мәһкүм олунамыш Ханыш Рүстәм оғлу Рүстәмовун ишин үзә еттиһамнама:

Нәзәрә алараг ки, Ханыш Рүстәм оғлу 1933-чү илдә

конслакердән гаҗыдараг Совет һакимийәти вә колхоз гуручулуғуна гаршы дүшмән мөвгејиндә галыб, әввәлки кими антисовет фәалијәти илә мәшғулдур, јә’ни:

а) 1937-чи илдә колхозчулар ичласында шумламаја тракторлары чәлбетмә мәсәләси музакирә едиләндә о деди: «Бизә трактор лазым дејил, онлар үчүн чохла пул вермәк кәрәкдир, онлара јаначаг лазымдыр. Өкүзләрлә шумласаг даһа јахшы олур». Бунунла о, колхозун мәнсулдарлығыны сарсытмаг истәјирди;

б) колхозда сүд фермасынын тәшкилинин әлејһинә иди вә дејирди: «Бүтүн мал-гарамызы алыб, кәндлиләри малсыз гојачаглар»;

в) 1927-чи илдән 1930-чу илдә һәбсә алынана гәдәр гулдур дәстәсинин фәал үзвү олуб, дәфәләрлә милислә атышмаларда вә динч әһалинин гарәтиндә иштирак едиб. Атышмаларын бириндә милис рәиси Әли Әлијев өлдүрүлмүшдүр.

Ханыш Рүстәмовун чинајәти сүбут олунур. Мүттәһим өзүнү мүгәссир билмәди.

Ханыш Рүстәмовун 5959 нөмрәли чинајәт иши Азәрбајчан ССР ДИК Фөвгәл’адә Үчлүјүн сәрәнчамына верилсин.

Мүвәккил — *Захаров.*

«Разыјам» — мүвәккилләр групунун рәиси — *Лисин.*

Ишин 24-чү вәрәгәсиндә олан Азәрбајчан ССР ДИК Фөвгәл’адә Үчлүјүнүн 1937-чи ил 22 сентјабр тарихли 16 нөмрәли протоколундан чыхарыш:

«Гәрара кәлдик: Рүстәмов Ханыш Рүстәм оғлуну ислаһ әмәк дүшәркәсинә он ил мүддәтинә һәбс вә сијаси һүгүгдан беш ил мүддәтинә мәһрум етмәк.

Үчлүјүн катиби — *Коган.*

1938-чи ил январын 24-дә Сегежа дүшәркәсиндә олан мәнбус Рүстәмов Ханыш ССР И Халг Дахили Ишләр комиссары Јежова шикајәт јазыр вә кәстәрир ки, она иснад олан чинајәтләрин һеч бириндә онун тәгсири јохдур. Мартын 31-дә Сегежа конслакеринин рәиси Јежовун адына Ханыш Рүстәмов һагда тәгдим етдији хасијәтнамәдә јазыр ки, о, јергазандыр, нормасыны јеринә јетирмир, өзүнү пис апары, мәдәни дәрнәкләрдә иштирак етмир.

1940-чы ил апрелин 13-дә Ханыш Рүстәмовун шикајәтинә әсасән ишинә јенидән бахылмасы Азәрбајчан халгынын чәлладларындан биринә, сержант А. Аванесова тапшырылыр. Кәнддән тәләб етдији арајышда ашағыдакылар јазылыб (вәрәгә 31):

«Арајыш Мәрчанлы кәнд Совети тәрәфиндән верилди. Бөјүк Мәрчанлы кәнд сакини Рүстәмов Ханыш Рүстәм оғлуну вә ондан өтәри ки, сәси алынмыш, бир нечә дәфә һәбс олунмуш, һал-һазырда сүркүндүр (1937-чи илдән). Оңа кәрә арајыш верилиб тәсдиг олунду.

Мәрчанлы кәнд 3. д. с. сәдри — *Мамедов.*

Катиб — *Сүлејманов.*

30 апрел 1940, № 50».

Аванесов 1940-чы ил ијунун 5-дә шаһид сифәтилә Мамедов Уғурлу вә Әлијев Қарајы јенидән диндирир вә һәр икиси өзләринин биринчи ифадәләрини тәсдиг едирләр. Ијунун 7-дә Аванесов белә гәрар чыхарыр: «Рүстәмов Ханыш Рүстәм оғлунун мәнкум едилмәсини дүзкүн һесаб едирәм. Онун әксингилаби вә антисовет фәалијәти тәсдиг олунур. Милис рәисинин өлдүрүлмәсиндә исә, о, иштирак етмәјиб. Онун бәрәәт шикајәти рәдд едилсин».

1940-чы ил ијунун 25-дә Азәрбајчан ССР Халг Дахили Ишләр Комиссары Јемелјанов һәмин гәрары тәсдиг едир вә ијулун 16-да Алтај конслакерләринин рәисинә хәбәр верилир ки, Ханыш Рүстәмовун шикајәти рәдд едилир.

1958-чи ил октјабрын 8-дә Ханыш Рүстәмовун оғлу Исмајтин әривәсн әсасында Чәбрајыл рајону ДТК мүвәккили Әләкбәрөв Мамедов Уғурлу Нәсир оғлуну јенидән диндирир. Уғурлу Нәсир оғлу кәстәрди: «Мән јалныз Ханышын тракторлар һагда дедији сөзләрини тәсдиг едирәм. Онун гулдур дәстәсинин үзвү олмасы һагда мәнә һеч бир шеј мә’лум дејил, еләчә дә онун антисовет вә антиколхоз тәблиғаты һагда. Мән рус дилини билмирәм вә Аванесов мәнә алдадыб гол чәкдириб. Буна кәрә ифадәләримин чохундан илттина едирәм».

Октјабрын 24-дә диндирилән Бөјүк Мәрчанлы кәнд сакини Гулијев Наиб Әли Чәфәргулу оғлу кәстәрди ки, һәбсдә олан Ханыш Рүстәм оғлу гулдур дәстәсиндә ола билмәзди. Рүстәмовун һеч вахт муздурлары олмајыб вә өз тәсәрруфатында о, өзү ишләјирди. Рүстәмов Ханышдан о, һеч вахт антисовет вә антиколхоз сөһбәтләри ешитмәмиш, һәмин күн кәндин сакини Нурмәммәдов Пирмәммәд Ејваз оғлу да ејни ифадә верди. Кечмиш милис нәфәри Мустафајев Гардашхан Чәләл оғлу кәстәрди ки, јара алдығым атышмада мән Ханыш Рүстәмову кәрмәмишдим вә онун бу атышмада иштиракы һагда ешитмәмишәм.

1958-чи ил декабрын 20-дә Азәрбајчан ССР прокурорунун мүавини Гасымбәјов Ханыш Рүстәм оғлунун ишинә је-

индэн бахыб Азербайжан ССР Али Мәһкәмәсинә ашағыдакы етиразыны билдирip:

«Ханыш едирәм Рүстәмов Ханыш Рүстәм оғлу һагда 1937-чи ил сентябрын 22-дә Фөвгәл'адә Үчлүҗүн гәрарыны ләғв едиб, онун ишинә хәтм верәсиниз, чүнки иттиһамы сүбүт олунмаҗыб».

1959-чу ил иҗунун 26-да Азербайжан ССР Али Мәһкәмәсинин чинајәт ишләри үзрә мәһкәмә коллекијасы гәрара кәлди: Азербайжан ССР ДИК Фөвгәл'адә Үчлүҗүнүн Рүстәмов Ханыш Рүстәм оғлу һагда 1937-чи ил сентябрын 22-дә гәбул етдији гәрары ләғв едилиб, онун чинајәт иши исә хәтм олунсун».

Охучулар өвләри нәтичә чыхара биләрләр ки, Ханыш Рүстәм оғлу Рүстәмөвун истинтаг иши башдан-баша ујдурмадыр, гәрәзлидир. Әбәс јерә Ханыш Рүстәм оғлунун өмрү һәбс дүшәркәлариндә чүрүҗүб кетди. Аллах она рәһмәт еләсин!

ЈОЛЧУ ШҮКҮРӘЛИ ОҒЛУ ФӘРЗӘЛИЈЕВ

1937-чи ил сентябрын 9-да башланан вә һәмин аҗын 20-дә битән 5961 нөмрәли чинајәт ишинин биринчи вәрәгәсинин мәзмуну беләдир:

«Үчүнчү дәрәчәли комиссар Сумбатовун тәрәфиндән тәсдиг едилмиш вә чәмијјәтдән кәнар едиләси голчомаглар сијаһысындан

Чыхарыш

Јолчу Шүкүрәли оғлу, 46 јашлы, кечмиш голчомаг, битәрәф, тәк тәсәррүфатчы малдар, 1930-чу илдә үсјанда иштиракына кәрә беш илә мұһакимә олунмуш, сүркүндән 1934-чу илдә гајытмыш һагында

Хасијјәтнамә

Кечмишдә голчомаг олуб, 1929-чу илдә голчомаглыгдан салыныб. Әксингилаби Мүсават тәшкилатынын үзвү олуб. 1930-чу илин үсјанында иштирак едиб. Вурушмада сол ајагындан јараланыб. 1936-чы илдә Бөјүк Мәрчанлы кәндиндә колхоз тәшкилинин әлејһинә чыхыш едиб. Колхоза зидд фәалијјәтлә мәшғүлдүр».

Јолчу Фәрзәлијев 1937-чи ил августун 8-дә ХДИК-нын 38 №-ли ордеринә әсасән һәбс олунуб. Сентябрын 2-дә милис нәфәри Мәммәдәли Әлијев вә сентябрын 6-да икинчи дәфә милис нәфәри Муртуза Јагуб оғлу тәрәфиндән Јолчу-

нун евиндә ахтарыш апарылыб. Биринчи дәфә «һеч бир шей мүсадирә олунмады», икинчи дәфә исә «ахтарыш заманы бир чиб бычағы вә бир тогга тапылыб».

Јолчунун һимајәсиндә 60 јашлы Фәрһи Гараһәсән адлы арвады, 12 јашлы оғлу Малчы, 7 јашлы гызы Вәзифә, 5 јашлы гызы Шәфигә, 1 јашлы гызы Көзәл, гардашы Гара вә әмиси оғлу Баба вар иди.

Ишин 6-чы вәрәгәси 13/IX-37-чи ил тарихли вә 141/18 №-ли Бөјүк Мәрчанлы кәнд советинин арајышыдыр: «Верилир һәмин арајыш Бөјүк Мәрчанлы кәнд совети тәрәфиндән ондан өтрү ки, Бөјүк Мәрчанлы кәнд сакини Јолчу Шүкүр оғлу һәнгигәтән голчомаг олуб сәсиндән мөһрүм едилмишди вә сијаси мөһбус олуб. Индики заманда фәрди тәсәррүфатчыдыр.

Кәнд советинин сәдри — Мәммәдов

К/с катиби — Мәммәдов».

Ишин 7-чи вәрәгәси: «Загафгазија Дөвләт Сијаси Идарәсинин 1930-чу ил иҗулун 22 тарихли мәһкәмә ичласынын протоколундан

Чыхарыш

Ешидилди: Јолчу Шүкүрәли оғлу, 57 јашлы, Бөјүк Мәрчанлы кәнд сакини, бисавад, битәрәф, кәндли, голчомағын Азерб. ССР ЧМ 73 вә 79 мм илә 9592 №-ли чинајәт иши. Азерб. ДСИ Коллекијасынын гәрары илә 5 ил һәбс дүшәркәсиндә сахланылмаға мәһкум едилиб. һәбс мүддәти 1930-чу ил февралын 20-дән һесаб олунсун. 1930-чу ил 13 апрел тарихли Азерб. МИК-ин әфви тәтбиг олунмасын. Әмлакы мүсадирә едилсин.

Гәрара алынды: Јолчу Шүкүрәли оғлу беш ил мүддәтинә һәбс дүшәркәсинә кәндәрилсин. Әфв тәтбиг олунмасын».

1937-чи ил сентябрын 10-да Јолчу Шүкүрәли оғлунун иши үзрә шаһид сифәтилә Бөјүк Мәрчанлы кәнд сакинләри — Уғурлу Нәсир оғлу Мәммәдов (к/с катиби), Солтан Гүсәји оғлу Нифтәлијев (колхоз сәдри) вә Мәммәд Шаһкәрим Әликәримов (к/с сәдри) диндирилмишләр. һәр үчү кәстәрди ки, онлар Јолчу Шүкүрәли оғлу Фәрзәлијевни јахшы таныјырлар. О, антисовет руһлу олуб, Совет һакимијјәтиндән наразы иди. Кечмишдә голчомаг олуб муздур сахлајырды вә 1930-чу илә гәдәр өзкә әмәјини истисмар едирди. О, сәрһәдчиләрлә дөјүшдә иштирак едиб, сол ајагындан јараланмышды. һәбсини чәкәндән сонра евә гајыдыр вә јендән колхоз әлејһинә тәшвиғат апарараг дејирди ки, кол-

хозда неч бир фајда жохдур вѳ фѳрди тѳсѳррѳватчы кими јашамаг даһа јахшыдыр. Оуну тѳшвинѳнѳ кѳрѳ кѳндиллѳр колхоза кирмидилѳр. О дејирди ки, истиграз алдатмадыр, чѳнки пулуи јеринѳ чамаата бош кағыз верирлѳр.

1937-чи ил сѳнтјабрыи 12-дѳ Јолчу Шѳкѳрѳли оғлу Фѳрзѳлијѳв һагда мѳстѳнтигин јаздығы анкетдѳн: Јолчу Шѳкѳрѳли оғлу, 60 јашлы, Бѳјѳк Мѳрчанлы кѳнд сакинѳ, би-савад, сол ајағы кѳсилиб, кѳндли, бир еви, 7 гојуну, бир аты вѳ бир инѳји вар иди. Гулдур дѳстѳлѳринѳ олмајыб.

Мѳстѳнтиг: «Вѳтѳндаш Јолчу сѳјлѳјин кѳрѳк сиз Азѳр-бајчаныи советлѳшмѳсиндѳн ѳввѳл вѳ сонра нѳ кими тѳсѳр-рѳвата малик идиниз?». *Јолчу:* «Азѳрбајчаныи советлѳшмѳ-синдѳн ѳввѳл мѳним тѳсѳррѳватымда 60 гојун, бир ат, бир инѳк вѳ бир ешшѳк вар иди. Советлѳшмѳдѳн сонра јѳз гоју-нум, бир дѳвѳм, бир инѳјим, бир ѳкѳзѳм, бир атым вѳ бир ешшѳјим вар иди». *Мѳстѳнтиг:* «1930-чу илдѳ Аз.ДСИ кол-лекѳијасы сизѳ нѳјѳ кѳрѳ беш ил мѳддѳтинѳ мѳхкум едиб?»

Јолчу: «1930-чу илдѳ мѳн Мил дѳзѳндѳ кѳчдѳ идим. Мѳним-лѳ бирликдѳ һѳмкѳндлилѳрим Азад Фѳрѳч оғлу (һазырда сѳркѳндѳдир) вѳ Хыдыр Голај оғлу (1934-чу илдѳ сѳркѳндѳ вѳфат едиб) да вар идилѳр. Бизим кѳчѳн јанындан сѳрһѳд-чилѳр кечирди вѳ Азадла Хыдыр онлара атѳш ачдылар. Сѳрһѳдчилѳр онларын һѳр икисинѳ ѳллѳриндѳ снлаһ тутду-лар. Буидан сонра бир сѳрһѳдчи кѳлиб мѳни дѳ тутду ки, куја мѳн дѳ атышмада иштирак етмишѳм. Мѳни Бакија апарыб беш ил мѳддѳтинѳ мѳхкум етдилѳр». *Мѳстѳнтиг:* «Јолчу, данышын кѳрѳк, сиз сѳркѳндѳн гајыдаркѳн колхоза дахил олубсунузу вѳ ѳкѳр жох, дејин нѳ ѳчѳн?» *Јолчу:* «Мѳн 1935-чи илдѳ сѳркѳндѳн Мѳрчанлыја гајытдым. Кол-хоза она кѳрѳ кирмѳдим ки, мѳн ѳлил кими ишлѳјѳ билмир-дим. Инди мѳним тѳсѳррѳватымда 30 гојун, бир дѳвѳ, бир инѳк, бир ат вѳ бир ешшѳк вар. Даһа неч бир шејим жох-дур». *Мѳстѳнтиг:* «Дејин кѳрѳк, сиз 1935-чи илдѳ Бѳјѳк Мѳрчанлы кѳнд сакинлѳри арасында колхоз гурулушу һа-да нѳ кими сѳһбѳтлѳр апарырдыныз?» *Јолчу:* «1935-чи ил-дѳ мѳн Бѳјѳк Мѳрчанлы кѳндиннѳ колхозчулары илѳ неч бир данышыг апармамышам». *Мѳстѳнтиг:* «Сиз Бѳјѳк Мѳр-чанлы кѳнд сакинлѳри арасында демишсиниз ки, колхозда неч бир шеј жохдур вѳ фѳрди тѳсѳррѳватчы кими јашамаг даһа јахшыдыр. Бунун нѳтичѳсиндѳ 1935—36-чы иллѳрдѳ колхоздан 8 тѳсѳррѳват чыхмышдыр». *Чаваб:* «Мѳн неч кѳсѳ бир сѳз демишѳм вѳ бу тѳсѳррѳватлар һагда да бир шеј билмирѳм». *Мѳстѳнтиг:* «Дејиннѳ кѳрѳк, сиз 1937-чи илдѳ «Вѳтѳн мѳдафиѳсинѳ мѳһкѳмлѳтмѳ» истигразына нечѳ манатлыга јазылмысыныз?» *Чаваб:* «Мѳн 240 маната ја-

зылмышам». *Мѳстѳнтиг:* «Бу истиграза јазылыш кампани-јасы заманы сиз Базарчај ѳтрафындакы јайлагда демиш-синиз ки, биз һѳр ил истиграза јазылырыг, Совет һѳкумѳти кѳндиллѳрдѳн пул јыгыр, ѳвзѳинѳ дѳ неч бир гијмѳти олма-јан бош кағыз верир». *Чаваб:* «Мѳн буну демишѳм». *Мѳстѳнтиг:* «Сѳјлѳјиниз, сизин ѳввѳллѳр нечѳ муздурунуз олуб?» *Чаваб:* «Мѳним неч вахт муздурум олмајыб».

Бунуи да Јолчу Шѳкѳрѳли оғлунун диндирлѳмѳси бит-ди. ѳч рѳсми шѳхсин Јолчу һагда вердиклѳри ифадѳлѳр ѳсасында 1937-чи ил сѳнтјабрыи 24-дѳ лејтенант Сѳфѳров ашағыдакы гѳрары чыхарыр:

«Фѳрзѳлијѳв Јолчу Шѳкѳрѳли оғлу 60 јашлы, сабиг гол-чѳмаг-гулдур, һал-һазырда фѳрди тѳсѳррѳватчы, ѳлил, би-савад, 1930-чу илдѳ гулдурлуг фѳалијјѳтинѳ кѳрѳ мѳһакимѳ олунуб.

Јолчу Шѳкѳрѳли оғлу Фѳрзѳлијѳвин 1935-чи илдѳ сѳр-кѳндѳн гајыдыб Совет һѳкумѳтинѳ вѳ колхоз гуручулугуна гаршы дѳшмѳн ѳнсѳру олуб, ѳввѳлки кими колхозлара зидд тѳшвингат апарыр вѳ бу да ашағыдакылардан мѳзѳјѳн еди-лир:

а) 1937-чи илдѳ «Вѳтѳн мѳдафиѳсинѳ мѳһкѳмлѳтмѳ» ис-тигразына јазылмыш кампанијасы вахтында кѳндиллѳр арасында јайлагда дејиб: «Дѳвлѳт кѳндиллѳрдѳн пул алыр, кѳндиллѳрѳ нѳѳ гијмѳти олмајан кағыз верир вѳ бунларла кѳндиллѳр неч вахт бир шеј улмајыр» ки, бунуи да сѳја-си кампанијаныи кѳдишатына манѳ олурду.

б) 1936-чы илдѳ бир груп кѳндиллѳр арасында дејиб: «Фѳрди тѳсѳррѳватчы кими јашамаг даһа јахшыдыр, нѳн-ки колхозда, чѳнки тѳк о оланд азадсан — һара истѳјирсѳн ораја да кѳдирсѳн». Оуну бу тѳшвингѳнѳ кѳрѳ колхоздан 8 тѳсѳррѳват чыхмышдыр.

Јазыланлара вѳ ѳч шаһидин ифадѳлѳринѳ ѳсасѳн Јолчу Шѳкѳрѳли оғлу Фѳрзѳлијѳв ѳзѳнѳ мѳгѳсир билмѳди.

Вѳссалам! Фѳрзѳлијѳвин бирчѳ дѳфѳ (!) диндирлѳмѳси вѳ Бѳјѳк Мѳрчанлы кѳндиннѳ вѳзѳифѳли шѳхслѳриннѳн иф-адѳлѳри Јолчунун мѳгѳддѳратыны һѳлл етмѳк ѳчѳн кѳфајѳт имиш!

Ишин 23-чу вѳрѳгѳси: Азѳрбајчан ХДИК Хѳсусѳн ѳчлѳ-јѳнѳн 1937-чи ил 23 сѳнтјабр тарихли протоколундан чых-рыш:

Ешидилди: 5961 нѳмрѳли истинтаг иши. Јолчу Шѳкѳр-ѳли оғлу Фѳрзѳлијѳв, кечмишдѳ голчѳмаг, тѳгсирлѳндири-лир ондан ѳтрѳ ки, о, ССРИ Мѳдафиѳ истигразынын ѳлѳј-нинѳ ѳксингилаби тѳшвингат апарыб, кѳндиллѳриннѳн колхоз-лара дахил олмасынын вѳ онларын колхозлардан чыхмасы

үчүн ташвигат апарыб ки, бунун нәтижәсиндә кәндлиләр колхозлардан чыхырдылар.

Гәрара алынды: Жолчу Шүкүрәли оғлу Фәрзәлијев, 60 жашлы — күлләләнсин, мүлки мүсадира олунсун.
Үчлүјүн катиби — *Коган*.

1956-чы ил февралын 29-да Фәрзәлијев Жолчунун оғлу Малчы Жолчу оғлу Нәсанов Азәрб. ССР прокурору Бабајевә әризә јазыр вә хаһиш едир ки, атасы һаггында кениш тәдгигат апарылсын, чүнки атасы һаһаг тутулуб вә бу сүбут олуһаһаг.

1957-чи ил мајын 16-да Қарјакин р-н прокурорунун әвәзи Н. Әһмәдов Бөјүк Мәрчанлы кәнд сакинләринин бир нечәсини диндирди вә онлар Жолчу һагда белә көстәрдиләр:

1) Рәһимов Гара Нәсан оғлу: «Жолчу һеч заман колхозу писләмәмиш вә онун һөкәрләри олмайыб».

2) Јағубов Шаһһүсеји Јусиф оғлу: «Совет гурулушуна гаршы Жолчу тәблиғат апарә билмәзди. О, пис адам олмайышды, өз әлинин әмәји илә мәшғул олмушдур».

3) Хәлилов Осман Мәһәммәд оғлу: «Совет һакимијјәти әлејһинә тәблиғат апармасыны көрмәмишәм. Башгаларының колхоза даһил олмасына мане олмасыны көрмәмишәм».

4) Мәммәдов Уғурлу Нәсир оғлу: «10 сентјабр 1937-чи илдә вердијим ифадәми тәсдиғ етмирәм. Орадакы сөзләри мән демәмишәм, имза да мәнним дејилдир. Жолчунун үч гардашы вар иди, онлары да о сахлајырды. Совет гурулушу вә колхоз әлејһинә данышмағыны ешитмәмишәм. Нәсрәт вә Баба Жолчунун әмиси оғланлары олуб, һөкәрләри јох. Жолчунун сәси алынмамышдыр, кулак олмамышдыр»...

Јалныз Нифтәлијев Солтан Нүсеји оғлу өз ифадәләрини тәсдиғ етди: «1937-чи ил сентјабрын 10-да вердијим ифадәми вә үзләшмәми тәсдиғ едирәм. Нәсрәт Жолчунун гојун отараны олуб, Жолчунун сәси алынмышды. Нәсрәти муздур тутдуғуна көрә һәм дә Жолчу кулак иди».

1957-чи ил мајын 20-дә прокурор И. Әһмәдовун рәјиндән чыхарыш: «Диндирилмиш шаһидләрдән јалныз Нифтәлијев Солтан 10/IX-1937-чи ил тарихли ифадәсини тәсдиғ етмишдир вә јалныз онун ифадәсинә инанмағ олмаз. Фәрзәлијев Жолчу Шүкүрәли оғлу әсассыз һәбс едиләрәк, гануһсуз оларағ күлләләнмәјә мәнқум едилмишдир».

1957-чи ил сентјабрын 28-дә Аз. ССР Али мәнқәмәсинин Чинајәт үзрә мәнқәмә коллекијасы гәрара алыр:
«Азәрб. ССР ХДИК-нын нәздиндәки Үчлүјүн 22 сентјабр 1937-чи ил тарихли Фәрзәлијев Жолчу Шүкүрәли оғлу һаг-

гында олан гәрары ләғв едилиб ишин ичрасына сүбута јетмәдијинә көрә хитам верилсин».

Беләликлә, киминсә фитвасына вә өлкәдә (хүсусән Азәрбајчанда) узун илләр гануһсуз фәалијјәтдә олан үч нәфәр (Үчлүјүн) өзбашыналығына көрә минләрлә һеч бир тәғсири олмајан вәтәндашларың арасында Жолчу Шүкүрәли оғлу Фәрзәлијев дә күлләләниб мәнв едилмишдир. Жолчунун јахын адамлары 40 ил көзләмәли олдулар вә нәһајәт һәгигәт үзә чыхды. Әфсус ки, Жолчунун ишиндә онун һеч шәкли дә тапылмады, охучулар онун үзүнү көрәјди. Аллаһ она да рәһмәт еләсин!

БАБА ЧАВАД ОҒЛУ ИБРАҺИМОВ

Бабаның «чинајәт» ишинин биринчи вәрәғәсинин мәзмуну: «(Сөрһәд) дәстәсинә аид олан сөрһәд боју сәһәсиндән чыхарылмасы вачиб олан әксингилаби голчомағ үнсүрләрин сijaһысындан

чыхарыш

Ибраһимов Баба Чавад оғлу, 43 жашлы, сәсиндән мәнврум олмуш кечмиш голчомағ, колхозчу, Чәбрајыл рајонунун Бөјүк Мәрчанлы кәнд сакини, 1933-чү илдә бир ил мүддәтинә һәбс олунуб.

Гулдурларың фәал көмәкчиси, 1928-чи илдән 1934-чү иләдәк Әһмәдовлар гулдур дәстәси үзвләринин кизләдилмәси илә мәшғул олмуш вә онлара (Ирандан) Совет тәрәфинә кечиб гулдурлуғла мәшғул олдуғлары заман көмәк етмишдир. Онун доғма гардашы Давуд Чавад оғлу сийаһлы үсјан галдырдығына көрә 1921-чи илдә күлләләниб. Икинчи гардашы һејдәр Чавад оғлу әксингилаби фәалијјәтинә көрә 1932-чи илдә Азәрбајҗан ДСИ (ГПУ) тәрәфиндән чәмијјәтдән кәнар едилиб мәнқум олунмушдур.

Ибраһимов Баба
Чавад оғлу

Ибраһимов Баба Чавад оғлу һазырда колхозун дағылмасы вә кеңирилән тәдбирләрин позулмасы үчүн колхозда анти-совет тәшвиғаты илә мәшғулдур.

Дәстәнин рәнси-катиби—Греднев

Гәраркаһ рәнси-катиби—Мадера

Сијаһы Азәрб. ССР ХДИК тәрәфиндән тәсдиғ олунобу» (көрәсән Сумбатовун тәсдиғ етдији вә чәмијјәтдән кәнар едиләси «голчомағлар сијаһысыны» ким һазырлајыб вә бу сијаһыда нә гәдәр вәтәндашларымызын ады вар? — З. Б.).

1938-чи ил мартын бириндә 32 №-ли ордер әсасында Ибраһимов Баба һәбс олуноду. Бундан габағ, февралын 28-дә Ниғтәлијев Аббасгулуноун иштиракыјла апарылан ахтарышда «Ибраһимов Бабанын евиндә һеч бир шеј тапылмады».

Ибраһимов Бабанын әнкетиндән чыхарыш: 1893-чү илдә Бөјүк Мәрчанлы кәндиндә анадан олуб, кәндли, голчомағ. Һәјәт јолдашы Аллаһјетәр Бајрам гызыдыр, 15 јашлы оғлу Исмајыл, 9 јашлы оғлу Ибраһим вә 6 јашлы оғлу Муса вардыр.

Ишин 7-чи вәрәғәси: 17/18 нөмрәли 2 март 1938-чи ил тарихли Бөјүк Мәрчанлы кәнд советинин арајышындан:

«Чәбрајыл рајонунун Бөјүк Мәрчанлы кәнд сакини Ибраһимов Баба Чавад оғлу кәндли голчомағ әнләсиндәндир. Өзү кечмишдә голчомағ олуб, 1929-чу илдән 1934-чү иләдәк сәсиндән мәрһум едилмишдир. Үзәринә 12 миндән 15 минәдәк верки гојулмушду. 1921-чи илдә онун гардашы Давуд Чавад оғлу Совет һөкүмәтинин әлејһинә мусават дәстәсинин тәшкилине көрә күлләләнмишдир. Икинчи гардашы Һәјдәр Чавад оғлу мусаватчы кими 1932-чи илдә һәбс едилб вә индијә гәдәр гајытмамышдыр. Үчүнчү гардашы Ибад Чавад оғлу 1930-чу илдән 1934-чү иләдәк банданын үзвү иди, сонра ашкара чыхды вә 1934-чү илдә вәфат етди. Баба Чавад оғлуноун өзү 1918-чи илдән 1932-чи иләдәк муздур әмәјиндән истифадә едирди. 1932-чи илдән онун тәсәррүфатында 130 баш гојуну, 12 дәвәси, 8 аты, 8 ешшәји вә 15 баш инәји вар иди. 1934-чү илдә голчомағлығдан салыныб.

Б. Мәрчанлы к/с сәдри — Мәмәдов

К/с катиби — Мәмәдов Р.».

(машаллаһ Чавад оғлу Баба! Аллаһ сәнә рәһмәт еләсин! Инди киностудијада бир гатарын (15 баш) дүзәлә билмәси үчүн дәвә нәинки Чәбрајылда, һәтта бу бојда респуб-

ликада да тапылмыр. Һеч ешшәк галыб ки, атлардан сөһбәт ачағ? Индики боллугумуз да елә о заманки «голчомағлығдан салынымыш»ларын јер үзүндән јох едилмәсиндән кәлир! Бәс бу барәдә онларча «Ишығлыдыр ләмпәләри колхозун», «Јарашығлы, кур ишығлы кәндимиз» вә с. үнванлы диссертасијалар јазан, мөгәлә вә китаблар нәшр етдирәнләр нә дејә биләрләр? Јазығ бизим кәндлиләримиз!)

Јенә дә мартын 2-дә Бөјүк Мәрчанлы колхозунун вердији икинчи арајыш.

«Чәбрајыл р-нун Бөјүк Мәрчанлы кәнд сакини Баба Чавад оғлу Ибраһимов кәндли голчомағ әнләсиндәндир. 1929-чу илдән 1934-чү иләдәк сәсиндән мәрһум едилмишдир. Һазырда голчомағдыр. Колхозда пассив ишләјир, колхоз гурулушунун әлејһинә тәшвиғат апарыр, колхоз ишини һәмишә позур, она тапшырылан иши кәјфијјәтсиз ичра едир. 1937-чи илин октябр ајында колхоз тахылынын дашынымасы заманы јүз килограм бугда кизләтмиш, сонра да гајтармышды. Һәмин илин мај ајындан сентјабр ајынадәк колхозун ичәзәси олмадан јајлаға кедиб 4—5 ај колхозда ишләмәмишдир.

1937-чи илин феврал ајында дөвләтә тәһвил вермәк үчүн она 450 кг. бијан көкүнүн јығылмасы тапшырылмышдыр, амма, о гулаг асмады, бојун гачырағ тапшырығы јеринә јетирмәди (һарададыр инди о бијан көкү? — З. Б.).

Һәмин илин март ајынын 12-дә она Бағыров архынын 15 метрлик сәһәсинин тәмизләнмәси тапшырылмышды. О, јенә дә ишдән бојун гачырыб, она верилән тапшырығы јеринә јетирмәди.

1938-чи илин јанвар ајында ону кәндә кәһриз чәкилмәси ишинә көндәрдиләр. О исә бунун әлејһинә тәшвиғат апарыб ишин кедишатыны позушдур вә буна көрә дә беш нәфәр ишләмәк истәмәмишдир.

1938-чи илин феврал ајында ону Һорадиз стансијасындан минерал күбрә кәтирмәјә көндәрмишдиләр. О, күбрәни алыб кәтирди, анчағ онун јүз килограмыны палчыға тәкүб зај етмишди.

Бундан башға 1921-чи илдә онун Давуд ады гардашы мусават тәшкилатынын тәшкилатчысы кими күлләләнмишдир. О, Совет һөкүмәтинин әлејһинә бир дәстә һазырламышды. Икинчи гардашы Һәјдәр 1932-чи илдә мусаватчы кими һәбс едилмишди. Үчүнчү гардашы Ибад 1930-чу илдән 1934-чү иләдәк банданын үзвү иди, сонра өзү тәслим олду вә вәфат етди.

1932-чи иләдәк Баба Чавад оғлу муздур әмәјиндән ис-

тифада едирди. Бөжүк Мөрчанлы кәнд сакинлери Мөстан огулу Нүмбәт, Фөрһад огулу Бөлүлүл, Әмраһ огулу Еҗваз вә Ибад огулу Сәдир онун муздурлары идиләр.

1937-чи илдә онун 109 әмәк күнү вар иди.

Колхоз сәдри — *Солтан Нифтәлијев*

Мөһүр».

Мәнә елә кәлир ки, бу ики арајышын вә сәрһәд дәстәси рәснсини вердији үчүнчү сәнәдин мәзмунлары Баба Чавад оғлунун јох олмасы үчүн о заманки әдлийјәни идәр едән гулдурлары артыгламасы илә кифајәт иди. Вә бундан башга нәјә көрә о заман Бөжүк Мөрчанлыда тәшкил олуан (вә ја олунмуш) колхозун сәдри Солтан Нифтәлијев өз һәмкәндләрилә белә јарамаз ишләрә әл атыб чамааты күллә алтына атырды — мәнә ајдын дејил. Елә чыхыр ки, Бөжүк Мөрчанлы чамаатынын әксәријјәти голчомаг олуб, о исә, тәк тәһһа, онларын әлејһинә мубариз олуб. Нә исә!

1938-чи ил мартын 3-дә «ингилабдан (һансы ингилабдан? — З. Б.) габаг» вә ингилабдан сонра 1935-чи иләдәк кәндли-голчомағын, 1937-чи илдән колхозчу Баба Чавад оғлу Ибраһимовун диндирилмәси. *Мүстәнтиг*: «Истинтаг мүәјјән едиб ки, сиз 1934-чү иләдәк Ханәлинин башчылыг етдији Әһмәдовлар бандасы илә әләг сахлајырдынын вә сизин гардашынын Ибад да бу дәстәнин үзвү иди». Бабанын *чавабы*: «Мәним доғма гардашым Ибад һеч вахт бир бандала олмайыб вә мәним дә бандитләрлә һеч бир әләгәм олмайыб. Гардашым Ибад 1935-чи илдә Бөжүк Мөрчанлы кәндиндә вәфат едиб». *Мүстәнтиг*: «Истинтаг мүәјјән едиб ки, сизи гардашынын Давуд 1921-чи илдә Совет һакимийәти әлејһинә бир силаһлы дәстә гуруб вә буна көрә дә о, 1921-чи илдә күлләләниб». *Чаваб*: «Гардашым Давуд 1921-чи илдә силаһ кизләтмәјә көрә күлләләниб. Башга гардашым Бајрам 1932-чи илдә ДСИ тәрәфиндән мүсаватчы кими һәбс едилиб вә индијә гәдәр гајытмайыб». *Мүстәнтиг*: «Истинтаг мүәјјән едиб ки, сиз колхозда чоһ пассив чалышмысынын, колхоз гурулушунун әлејһинә тәшвиғат апармысынын вә дејирдиниз ки, бизә колхоз лазым дејил, бизә фәрди малдарлыг тәсәррүфаты лазымдыр». *Чаваб*: «Һеч бир антисовет вә колхоза зидд тәшвиғат апармамышам. Мән колхозда фәал ишләјиб бригадир вә колхоз сәдринин мәнә тапшырдылары ишләрә јеринә јетирмишәм». *Мүстәнтиг*: «Истинтаг мүәјјән едиб ки, сиз бугданы әкин үчүн дашыјанда јүз бир кг бугда оғурламысынын». *Чаваб*: «Мән колхоз бугдасыны һеч вахт дашымамышам вә бугда да оғурламамышам». *Мүстәнтиг*: «Истинтаг мүәјјән едиб ки,

сиз 1937-чи илдә бијан көкүнүн јығымындан ваз кечмисиниз вә сизә тапшырылан Бағыров архынын тәмизләнмәсиндән бојун гачырмысынын». *Чаваб*: «1937-чи илдә мәнә тапшырылмыш он метрә каналы тәмизләјиб тапшырығы јеринә јетирмишәм. Бијан көкүнү мән јыға билмәдим, чүнки о ајда мән атдан јыхылыб әзилмишдим вә ишләјә билмирдим». *Мүстәнтиг*: «Сиз колхоз сәдрипин ичазәси олмадан јајлага кедиб, 1937-чи ил мајындан сентјабрына гәдәр колхозда ишләмәмисиниз». *Чаваб*: «Колхоз сәдри Солтан Нифтәлијев мәнә ичазә верди вә мән дә јајлага кетдим». *Мүстәнтиг*: «Истинтаг мүәјјән едиб ки, сиз 1938-чи илин февралында Һорадиз стансийасындан минерал күбрә кәтириб ону палчыға бошалдыб зај етмисиниз». *Чаваб*: «1938-чи илин февралында мән күбрә үчүн Һорадиз стансийасына кетмәмишдим вә буна көрә дә күбрәни палчыға төкә билмәздим». *Мүстәнтиг*: «Истинтаг мүәјјән едиб ки, сиз 1938-чи илин январында кәһриз газылмасына тәјин олунмушсунуз. Лакин өзүнүз ишләмәјиб тәшвиғат апармысынын ки, башгалары да ишләмәсин вә дејирдиниз ки, бу кәһриз бизә лазым дејил». *Чаваб*: «Мән кәһриздә бир күн ишләмишәм, сонра ишләјә билмәмишәм, чүнки голум ағрыјырды. Кәһриз чәкилмәси әлејһинә мән һеч бир тәшвиғат апармамышам». *Мүстәнтиг*: «Истинтаг мүәјјән едиб ки, сиз голчомаг кими 1929-чу илдән 1935-чи иләдәк сәдән мәһрум едилмисиниз». *Чаваб*: «Дүздүр. Мән 1931-чи илдән 1934-чү иләдәк сәдән мәһрум едилмишәм. 1932-чи илдә мән голчомагындан салынышам». *Мүстәнтиг*: «101 килограм колхоз бугдасынын оғурланмасында вә 100 килограм күбрәнин зај едилмәсиндә өзүнүзү мүгәссир билирсинизми?» *Чаваб*: «Мән нә бугда оғурламышам, нә дә күбрә дашымышам. Нә үчүн колхоз сәдринин мәнән акт бағладығыны билмирәм».

1938-чи ил мартын 5-дә кеңирлән диндирмәдә Ибраһимов Баба јенә дә, демәк олар ки, ејни суаллара мәнфи чаваблар вериб.

Мартын 2-дә шаһид сифәтилә диндирилән колхоз сәдри Нифтәлијев Солтанын ифадәси. *Мүстәнтиг*: «Сизә Бөжүк Мөрчанлы кәнд сакини Ибраһимов Бабанын бандит фәалијјәти мәлумдурму?» *Чаваб*: «Мәнә мәлумдур ки, Ибраһимов Бабанын Бөжүк Мөрчанлы кәнд сакини олан бандит Рүстәм оғлу Ханышла әләгәс вар иди. 1928-чи илдә Баба бир ај әрзиндә Ханышы өз евиндә «Чул үзү» јајлағында кизләдирди. Бабанын гардашы Давуд 1931-чи илдә Совет һакимийәтинин әлејһинә мүсават дәстәси тәшкил етмишди. Елә о илдә дә күлләләнмишди. Икинчи гардашы Һејдәр мүсаватчы кими 1932-чи илдә һәбс едилиб вә индијә гәдәр гајытмайыб. Үчүнчү гардашы Ибад 1930-чу илдән 1934-чү

илэдэк банда үзвү иди». Сонраки ифадэлэри өзүнүн вердн-
ји араышында оланларын тэкрарыдыр.

Иш үзрэ диндирилэн Бөжүк Мэрчанлы кэнд сакинлэри
Эзизов Гүрбэт Ага Мамед оғлу, Әлиев Мейдигулу Бейбуд
оғлу вә Нифтәлиев Аббасгулу Шәмил оғлу 1938-чи ил мар-
тын 3-дә шәһид сифәтилә диндирилэн заман колхоз сәдри
Нифтәлиев Солтанын дедији сөвләри тәкрар етдиләр.

1938-чи ил мартын 6-да ХДИК-нын Чәбрайыл Сәрһәд
дәстәси гәраркаһынын рәис мұавини лейтенант Агаев Баба
Чавад оғлу Ибраһимовун иши үзрә ашағыдакы иттиһам-
намәни тәртиб едир: «Ибраһимов Баба Чавад оғлу Совет
һөкүмәти әлејһинә дүшмән олараг антисовет вә әксингила-
би фәалијјәтлә мәшғул олуб, бу да ашағыдакылардан иба-
рәтдир:

а) 1928-чи илдән 1934-чү илэдәк о, бандалара көмәк
етмәклә мәшғул олуб. Өз евиндә Әһмәдовлар банда дәстә-
синин үзвләрини Совет һакиміјјәти тәрәфинә кечән вахт
кизләди, онларын бандит фәалијјәтләринә јардым көстә-
рирди. Һәммин банданын тәркибиндә ики гардаш вар иди вә
онлардан бири күлләләниб.

б) 1934-чү илдән 1937-чи илэдәк колхозун дағылмасы
үчүн антисовет тәшвиғатыны апарырды, кәндлиләрә сүбүт
етмәјә чалышырды ки, «колхоз гурулушу сәрфәли дејил вә
фәрди тәсәррүфатчылыг даһа әлверишлидир».

в) 1934-чү илдә колхоз әмлакыны мәнимсәјиб минерал
күбрәни зај етмишдир.

Иттиһам шәһидләрин ифадәләри илә тәсдиғ олунур.

Көстәриләнләрә әсасән Баба Чавад оғлу Ибраһимов
иснад едилән иттиһам сүбүт олунур. Ибраһимов Бабанын
6034 №-ли чинајәт иши үзрә Азәрб. ССР ХДИК Фөвгәл'-
адә Үчлүјүн сәрәнчамына көндәрилсин».

1938-чи ил мартын 11-дә Азәрб. ССР ХДИК-нын Үчлү-
јү белә гәрар чыхарыр:

«Баба Чавад оғлу Ибраһимов, 43 јашлы, харичи бан-
дитләрлә әлагәсинә вә антисовет тәшвиғатына көрә күллә-
ләсин, мүлкү мүсәдирә едилсин.

Үчлүјүн катиби *Савченко*».

Ишин 36-чы вәрәгәсиндә дејилди ки, Баба Чавад оғлу
Ибраһимов 1938-чи ил март ајынын 25-дән 26-на кечән
кечә күлләләниб.

1957-чи илдә Баба Чавад оғлу Ибраһимовун оғлу Исма-
јыл Баба оғлу Чавадовун шикәјәти әсасында атасынын
чинајәт иши Азәрб. ССР прокурорлуғу тәрәфиндән јенидән
јохланылыб.

1958-чи ил мартын 25-дә вә апрелин 4-дә Бөжүк Мәрчан-
лы кәнд сакинләри Әзизов Гүрбәт Ага Мәммәд оғлу, Әли-
јев Мейдигулу Бейбуд оғлу, Нифтәлиев Солтан Гүсејн оғ-
лу, Нифтәлиев Аббасгулу Шәми оғлу, Аббасов Мисир-
Мейди оғлу вә Ағамирзәјев Коса Мәнсум оғлу јенидән дин-
дирилмишләр.

Әзизов Гүрбәт: «1938-чи илдә мән Бөжүк Мәрчанлы кеч-
миш кәнд сакини Баба Чавад оғлу Ибраһимовун иши үзрә
диндирилмишәм. Ишдә олан ифадәләр мәнним адымдан
јазылыб. Ибраһимов Бабанын антисовет вә колхоза зидд
фәалијјәти һагда мәнә һеч бир шеј мә'лум дејил. Онун
бандитлик фәалијјәти һагда мәнә һеч бир шеј мә'лум дејил
вә харичдән кәлән бандитләрлә әлагәси һагда һеч бир шеј
билмирәм».

Әлиев Мейдигулу: «Ибраһимов Баба һеч заман бан-
дит фәалијјәти илә мәшғул олмајыб. Әкәр мәнним 3 март
1938-чи илдәки ифадәмдә онун бандитләрлә әлагәси һагда
бир шеј јазылыбса, буну мәнним адымдан јазылар. Баба-
нын антисовет вә колхоз әлејһинә олан фәалијјәти һагда
мәнә һеч бир шеј бәлли дејилдир. О белә ишләрлә мәшғул
олмајыб».

Нифтәлиев Солтан: «Ибраһимов Бабанын һеч вахт муз-
дуру олмајыб. Онун антисовет фәалијјәти һагда мән һеч
бир шеј билмирәм. Бандитләрлә әлагәси һагда мән һеч бир
шеј билмирәм. Колхозчулары колхоздан чыхмаға тәһрик
етмәјиб».

Нифтәлиев Аббасгулу: «Ибраһимовун өзү бандитлик
етмәјиб вә бандитләрлә әлагә сахламырды. Онун антисовет
вә колхоз әлејһинә фәалијјәти һагда мәнә һеч бир шеј мә'-
лум дејил».

Аббасов Мисир: «Кечмишдә Ибраһимов Бабанын вар-
лы тәсәррүфаты вар иди, лакин онун муздулары олмајыб
вә тәсәррүфатында өзү вә гардашлары ишләјирдиләр. Иб-
раһимов өзү бандит олмајыб вә онун харичдән кәлән бан-
дитләрлә әлагәсиндән мәнә һеч бир шеј мә'лум дејил. Ан-
тисовет вә колхоз әлејһинә фәалијјәти һагда мәнә һеч бир
шеј мә'лум дејил».

Ағамирзәјев Коса: «Ибраһимов Бабанын антисовет вә
колхоз әлејһинә фәалијјәти һагда мәнә һеч бир шеј мә'лум
дејил.

1958-чи ил апрелин 22-дә Азәрб. ССР Прокурорунун мұа-
вини Азәрбајҗан ССР Али Мәһкәмәсинә Ибраһимов Баба
Чавад оғлунун иши үзрә етираз јазараг хәһиш етди ки,
онун һаггында 1938-чи ил мартын 11-дә ХДИК Үчлүјүн гә-
рары ләғв едилсин.

1958-чи ил мајын 5-дә Азәрб. ССР Али Мәһкәмәсинин

Чинајэт үзрә мөһкәмә коллекијасы гәрара алды: «Азәрб. ССР ХДИК Үчлүјүнүн 11 март 1938-чи ил тарихли Баба Чавад оғлу Ибраһимовун иши сүбута јетмәдијиндән ләғв олунсун. Ибраһимов Баба Чавад оғлуна өлүмүндән сонра бәраәт верилсин».

1958-чи ил мај ајында Баба Чавад оғлу Ибраһимовун оғлу Исмајыл Баба оғлу Чавадовун атасынын бәраәти һаг-да арајышы алмышдыр.

Охучулары тәкчә Бөјүк Мәрчанлы кәндинин үч сакини-нин — Рүстәмөв Ханыш Рүстәм оғлунун, Фәрзәлијев јол-чу Шүкүрәли оғлунун вә Ибраһимов Баба Чавад оғлу-нун фачналәри илә таныш етдик. Амма белә күнаһсыз гур-банларын сајыны ким дејә биләр?

**ЕЈВАЗОВ КӘРИМ МӘХӘММӘД ОҒЛУ,
АЛХАНОВ МӘШӘДИ ӘМӘД МӘХӘРРӘМ ОҒЛУ,
МИРЗАДӘ СЕЈИД МҮСЕЈИБ СЕЈИД ҺҮСЕЈН ОҒЛУ,
ҺҮМБӘТОВ ӘБДҮЛӘЛИ СҮЛЕЈМАН ОҒЛУ,
АББАСОВ САДЫГ АББАС ОҒЛУ**

1937-чи ил августун 4-дә 1 №-ли сијаһыја вә 1 №-ли кате-горијаја әсасән ХДИК-нин 39 нөмрәли ордери илә Зорке-шиш кәнд сакини, «35 јашлы, кечмишдә голчомаг, гулдур дәрәсәи вә әксингилаби тәшкилаты илә әлагәдә олан, 1936-чы илдә сүркүндән гајытмыш вә 1937-чи илдә Ејвазовун әксингилаби дәрәсәинә дахил олмуш» Һүмбәтов Әбдүләли Сүлејман оғлу һәсб олунур.

40 №-ли ордәрә әсасән Зоркешиш кәнд әһли «50 јашлы, кечмишдә ири голчомаг, кәндин мөтәбәр адамы, 1933-чү илдә сүркүн едилмиш, 1935-чи илдә Лачына гајытмыш вә Ејвазовун әксингилаби дәрәсәинә дахил олмуш» Аббасов Садыг Аббас оғлу һәсб едилер.

1937-чи ил августун 5-дә 1 №-ли сијаһыја, 1 №-ли кате-горијаја вә 29 нөмрәли ордәрә әсасән Зоркешиш кәнд әһли «55 јашлы, кечмиш голчомаг, 1927-чи илдә әксингилабчы иттиһадчы фәалијјәтинә кәрә сүркүн едилмиш вә 1931-чи илдә гајытмыш, кечмишдә «Иттиһад» партијасынын фәалы олмуш вә индики дөврдә әксингилаби партијанын үзвләри олан кечмиш голчомаглардан дәрә дүзәлдиб кәнддә анти-совет әксингилаби тәблиғат апаран» Ејвазов Кәрим Мә-һәммәд оғлу һәсб алыныр.

Һәмин сијаһыја, категоријаја вә 30 №-ли ордәрә әсасән Зоркешиш кәнд әһли, «50 јашлы кечмиш голчомаг, 1930-чу илдә гулдур дәрәсәинә көмәк етдијинә кәрә сүркүн едил-

миш вә 1934-чү илдә гајытмыш, сүркүндән гајыдыб Ејвазо-вун әксингилаби дәрәсәинә дахил олуб антисовет әксингила-би тәблиғат апаран» Алханов Мәшәди Әһмәд Мәһәррәм оғлу һәсб едилер.

4 №-ли сијаһыја, 2 №-ли категоријаја вә 33 №-ли орде-рә әсасән Сејидләр кәнд сакини «1885-чи илдә анадан олан, варлы, 1931-чи илдә иттиһадчы олмағына кәрә сүркүн еди-лән вә 1934-чү илдә гајыдан, кечмишдә әксингилаби «Итти-һад» партијасынын тәшкилатчыларындан олан, ифаа олун-муш сијасы гулдур Сејид Һәмидин гардашы олан, 1937-чи илдә Лачын рајонуна кәлиб Ејвазовун дәрәсәинә дахил олуб әксингилаби тәблиғат апаран» Мирзадә Сејид Мүсе-јиб Сејид Һүсејн оғлу һәсб олунур.

Һәр бешинин евиндә ахтарыш апарылыб вә «һеч бир шеј тапылмајыб».

1937-чи ил августун 16-да 6-чы Степанакерт әмәлијјат дәрәсәинин әмәлијјат мұвәккили сержант М. Попов һәсб олунан беш «кечмиш голчомаг»ы диндирди.

1. *Ејвазова суал:* «Истинтағын сәрәнчамында олан ша-һидләрин ифадәләриндә көстәрилер ки, сиз әтрафыныза сүркүндән гајытмыш кечмиш голчомаглардан дәрә топла-јыб, мүнтәзәм олараг кәндлиләр арасында антисовет тәб-лиғаты илә мәшғул олуб Совет һөкүмәтинә гаршы наразы-лыг едир, мұһарибә һагда вә Совет һакимијјәтинин тезлик-лә јыхылмасы барәсиндә бөһтанчы шајиләр јайырсыныз. Бунларда өзүнүзү мұгәссир билирсинизми?» *Чаваб:* «Мәнә иснад олунан иттиһамда өзүмү тәгсиркар билмирәм». *По-пов:* «Сизә антисовет фәалијјәтиниз һагда шаһид Зүлфи Әһмәдовун ифадәләри охунур». *Чаваб:* «Шаһид Зүлфи Әһ-мәдов јалан дејир». *Попов:* «Антисовет фәалијјәтиниз һа-гда Сизә икинчи шаһид Һәсән Һүмбәтовун ифадәләри оху-нур. Нә үчүн сиз дүзкүн ифадәләрдән бојун гачырысы-ныз? Доғру данышын!» *Чаваб:* «Шаһид Һәсән Һүмбәтов јалан дејир». *Попов:* «Сиз Мәшәди Әһмәдлә бирликдә кәнд-лиләр арасында мұһарибә барәсиндә вә Совет һакимијјә-тинин тезликлә јыхылачағы һағында шајиләр јайырсы-ныз. Буну бојунуза алырсыныз?» *Чаваб:* «Мән буну рәдд едирәм. Мән һеч вахт мұһарибә вә Совет һакимијјәтинин јыхылмасы һагда шајиләр јаймамышам».

2. *Алханова суал:* «Истинтағын сәрәнчамында олан ша-һидләрин ифадәләриндә көстәрилер ки, сиз систематик олараг кәндлиләр арасында антисовет тәблиғаты илә мәш-ғул олур, Совет һөкүмәтинин әлејһинә дүшмәнчилик едир, колхоз әлејһинә тәхрибатчылыгга мәшғул олур, колхозчу-лары ишә чыхмамаға чағырырсыныз. Бунларда өзүнүзү

мүгәссир билирсинизми?» *Чаваб:* «Мәнә иснад олунан иттиһамларда өзүмү мүгәссир билмирәм». *Суал:* «Иҗун аҗында сиз колхозчулар арасында антисовет сөһбәтләри илә мәшғул идиниз, деҗирдиниз ки, колхозда ишләмәк ач галмаг демәкдир. Буну боҗнуруза алырсынызмы?» *Чаваб:* «Мән белә данышығлары һеч җердә, һеч вахт апармамышам». *Суал:* «Сиз кәндлиләр арасында мүһарибә һагда вә Совет һакимијјәтинин тезликлә деврилмәси һагда фитнәкар шаҗиәләр јаҗырдыныз. Буналары боҗнуруза алырсынызмы?» *Чаваб:* «Өзүмү мүгәссир билмирәм вә фитнәкар шаҗиәләр јаҗмамышам». *Суал:* «Истинтағын сәрәнчамында олан шаһидләрин ифадәләриндә көстәрилик ки, сиз тәблиғат јолу илә колхоз ишләрини дағытмаг вә кәндлиләр арасында мүһарибә вә Совет һакимијјәтинин тезликлә деврилмәси һагда шаҗиәләр јаҗан Еҗвазовун әксингилаби дәрәҗәсинин фәал үзвүсүнүз». *Чаваб:* «Мән буну инкар едирәм. Еҗвазовун дәрәҗәсинә дахил деҗиләм вә онун дәрәҗәсиндә кимләрин олдуғу мәнә мә’лум деҗил». *Суал:* «Сизә антисовет фәалијјәтинин һагда һәсән һүмбәтовун ифадәләри охунур». *Чаваб:* «Шаһид һүмбәтов јалан деҗир». *Суал:* «Антисовет фәалијјәтинин һагда сизә икинчи шаһид Дидан һүсејновун ифадәләри охунур». *Чаваб:* «Шаһид һүсејнов јалан деҗир». *Суал:* «Антисовет фәалијјәтинин һагда сизә үчүнчү шаһид Әбдүләли һүмбәтовун ифадәләри охунур». *Чаваб:* «Шаһид һүмбәтовун ифадәләри јаландыр».

3. *Мирзәдәҗә суал:* «Истинтағын сәрәнчамында олан шаһидләрин ифадәләриндә көстәрилик ки, сиз гаршысына колхозлары дағытмаг мәғсәдини гоҗан вә әһали арасында систематик олараг антисовет тәблиғаты апаран Еҗвазовун әксингилаби дәрәҗәсинә дахилсиниз. Истинтаг сизә хәбәрдарлыг едиб сиздән доғру ифадәләр тәләб едир». *Чаваб:* «Мән Еҗвазовун дәрәҗәсинә дахил деҗиләм вә антисовет тәблиғаты илә мәшғул олмамышам». Попов бу суалы тәкрар едир вә Мирзәдә көстәрир ки, она иснад олунан иттиһамда өзүнү мүгәссир билмир.

4. *Һүмбәтов Әбдүләлиҗә суал:* «Истинтағын сәрәнчамында олан шаһидләрин ифадәләриндә көстәрилик ки, сиз Лачына гаҗытдыгдан сонра Еҗвазовун дәрәҗәсинә дахил олмусунуз. Еҗвазовун әксингилаби дәрәҗәсинә илә кәндлиләр арасында мүтәмади антисовет тәблиғаты апарыб мүһарибә вә Совет һакимијјәтинин тезликлә деврилмәси һагда шаҗиәләр јаҗырды. Истинтаг сиздән доғру ифадәләр тәләб едир. Ачыг деҗиниз — Еҗвазовун дәрәҗәсинә кимләр дахилдир?» *Чаваб:* «Мән Еҗвазовун дәрәҗәсинә дахил деҗиләм вә кәндлиләр арасында антисовет тәблиғаты илә мәшғул ол-

мурам. Еҗвазовун дәрәҗәсинә кимләрин дахил олдуғу мәнә мә’лум деҗил». *Суал:* «Һашым Аллаһвердијевлә сөһбәтдә сиз демисиниз ки, Совет һакимијјәти мөһкәм деҗил вә тезликлә девриләчәк. Буну боҗнуруза алырсынызмы?» *Чаваб:* «Аллаһвердијевлә һеч вахт белә сөһбәт апармамышам». *Суал:* «Истинтағын сәрәнчамында олан шаһидләрин ифадәләриндә көстәрилик ки, сиз Еҗвазовун әксингилаби дәрәҗәсинин ығынчағында иштирак етмисиниз. Буну боҗнуруза алырсыныз?» *Чаваб:* «Мән һеч вахт Еҗвазовун дәрәҗәсинин ығынчағында олмамышам». *Суал:* «Шаһидләрин ифадәләри илә сиз кифајәт гәдәр ифша олунурсунуз. Сиз Еҗвазовла, Мәшәди Әһмәдлә вә Мирзәдә Сејид Мүсејиблә сых әлагәдә олуб, онларла бирликдә Совет һакимијјәтинә гаршы наразылыг едирсиниз. Буналарда өзүнүзү мүгәссир билирсинизми?» *Чаваб:* «Мән һеч бир шәјдә өзүмү мүгәссир билмирәм вә көстәрилән шәхсләрлә әлагәм жохдур».

5. *Аббасова суал:* «Истинтағын сәрәнчамында олан шаһидләрин ифадәләриндә көстәрилик ки, сиз колхозун ишләрини позмаг үчүн колхозчулар арасында тәблиғат апарырдыныз ки, онлар ишә чыкмасынлар. Буну боҗнуруза алырсынызмы?» *Чаваб:* «Хеҗир, мән өзүмү деҗиләнләрдә мүгәссир билмирәм, чүнки мән колхозчулары ишдән аҗырмаг үчүн онларын арасында тәблиғат апармырдым». *Суал:* «Истинтаг сәрәнчамында олан шаһидләрин ифадәләриндә көстәрилик ки, сиз кәндлиләр арасында мүтәмади антисовет тәблиғаты апарыб Совет һакимијјәтинин тезликлә ыҗылачағы вә мүһарибә һагында шаҗиәләр јаҗан Еҗвазовун дәрәҗәсинә дахил идиниз. Буна нә деҗә биләрсиниз?» *Чаваб:* «Мән Еҗвазовун дәрәҗәсинә дахил деҗиләм вә онун дәрәҗәсинә кимләрин дахил олдуғуну билмирәм». *Суал:* «Истинтағын сәрәнчамында олан шаһидләрин ифадәләриндә көстәрилик ки, сиз кәнддә систематик олараг антисовет тәблиғаты апарыб Совет һөкүмәти әлејһинә наразылыг көстәридиниз. Бунада өзүнүзү мүгәссир билирсинизми?» *Чаваб:* «Мәнә иснад олунан иттиһамда өзүмү мүгәссир билмирәм». *Суал:* «Антисовет фәалијјәтинин һагда сизә шаһид Дидан һүсејновун ифадәси охунур» *Чаваб:* «Шаһид һүсејнов јалан данышыр».

Адлары чәкилән шаһидләрлә үзләшмәләрдә беш нәфәрин һеч бири өзүнү мүгәссир билмәди.

1937-чи ил августун 24-дә сержант М. Попов ашағыдакы иттиһамнамәни тәртиб едир:

«Еҗвазов Кәрим Мөһәмәд оғлу, Алханов Мәшәди Әһмәд Мәһәһррәм оғлу, Мирзәдә Сејид Мүсејиб Сејид һүсејн оғлу, һүмбәтов Әбдүләли Сүлејман оғлу вә Аббасов Садыг Аббас оғлунун мүхтәлиф вахтларда һәбс дүшәркәсиндән

гажыдыб бир экингилаби тәшкилатда толлашыб Совет һакимијјәти әлејһинә дүшмәнчилик руһунда экингилаби фәалијјәттә олмағларыны нәзәрә аларағ ашағыдакылары мүәјјән етдим:

Адлары чәкиләвләр систематик оларағ Совет һакимијјәтинин тезликлә јыхылачағы һағда экингилаби тәблиғат апарыр, колхозлара зидд мөвгә тутарағ Совет һөкүмәти үнванына шајиләләр јайыр вә мөвчуд олан гурулушун үнванына бөһтанлар атырдылар.

Мүгәссирләрин тәғсири шаһид ифадәләри илә сүбут олунар.

Мүгәссирләр чинајәтләрини бојунларына алмадылар.

Изаһ олуналара әсасән Ејвазов Кәрим Мәһәммәд оғлуна, Алханов Мәшәди Әһмәд Мәһәррәм оғлуна, Мирзадә Сејид Мүсејиб Сејид Һүсејн оғлуна, Һүмбәтов Әбдуләли Сүләјман оғлуна вә Аббасов Садығ Аббас оғлуна иснад едилән чинајәтләрин сүбут олуңдугуна көрә Азәрб. ССР ЧМ ... маддәси илә (кәстәрилмәјиб — 3. Б.) тәғсирләндирилиб 4277 №-ли чинајәт ишләри Азәрб. ССР ХДИК Фөвгәл'адә Үчлүјүн бахылмасына көндөрилсин».

Иттиһамнамәни Степанакерт әмәлијјат дәстәсинин рәиси Сајадјан тәсдиғ едиб.

1937-чи ил 26 сентјабр тарихли 18 №-ли Азәрб. ССР ХДИК Фөвгәл'адә Үчлүјүн ичласынын протоколундан чыхарышлар:

1. Ешидилди: «Ејвазов Кәрим Мәһәммәд оғлу, 37 јашлы, Лачын рајону Зоркешиш кәндиндә анадан олмуш, кечмишдә голчомағ, индики дөврдә колхозчу (әчәб!—3. Б.). 1930-чу илдә экингилаби фәалијјәтинә вә «Иттиһад» партијасынын үзвү олдуғуна көрә мәнқум олунмушдур. Мүгәссир һесаб олунур ондан өтрү ки, о, голчомағлар Алханов, Һүмбәтов вә башгалары илә әлбир олуб, Совет һакимијјәти илә дүшмәнчилик едиб әһали арасында мütәмәди сурәттә Совет һакимијјәтинин тезликлә јыхылачағы һағдында, колхозлар әлејһинә экингилаби тәблиғат апармыш, Совет һөкүмәти вә мөвчуд олан гурулушун үнванларына чиркин бөһтанлар атымышдыр.

Гәрара алынды: Ејвазов Кәрим Мәһәммәд оғлу он ил мүддәтинә ислаһ-әмәк дүшәркәсиндә чәзасыны чәкмәк үчүн һәсб едилсин.

2. Ешидилди: Аббасов Садығ Аббас оғлу, 50 јашлы, Лачын рајону Зоркешиш кәндиндә анадан олмуш, кечмишдә голчомағ, индики дөврдә — колхозчу, 1932-чи илдә мәнсул тәдарүкүнү поздуғуна көрә ики ил азадлығдан мәнрум едилмиш. Мүгәссир һесаб едилир ондан өтрү ки, о, Һүмбәтов, Алханов вә башга голчомағлар дәстәсиндә олуб мütә-

мади сурәттә мөвчуд олан гурулушун әлејһинә тәблиғат апармыш, Совет һөкүмәти вә колхозлар һағдында, һөкүмәтин тезликлә јыхылачағы һағда шајиләләр јаймыш вә Совет һакимијјәтинә бөһтанлар атымышдыр.

Гәрара алынды: Аббасов Садығ Аббас оғлу сәккиз ил мүддәтинә ислаһ-әмәк дүшәркәсиндә чәзасыны чәкмәк үчүн һәсб едилсин.

3. Ешидилди: Һүмбәтов Әбдуләли Сүләјман оғлу, 35 јашында, Лачын рајону Зоркешиш кәндиндә анадан олмуш, кечмишдә голчомағ, индики дөврдә колхозчу, 1930-чу илдә экингилаби «Иттиһад» партијасынын үзвү олдуғуна көрә 8 ај һәсдә олуб, 1933-чү илдә дәвләт планларынын јеринә јетирилмәдијинә көрә 2 ил азадлығдан мәнрум едилмиш. Мүгәссир һесаб едилир ондан өтрү ки, Зоркешиш кәндинин голчомағ дәстәсинин үзвү олмағла голчомағлар Алханов, Ејвазов вә башгалары илә әлбир олуб, мөвчуд олан гурулушун әлејһинә тәблиғат апармыш, Совет һакимијјәти үнванына бөһтан атымыш, мүһарибә вә Совет һакимијјәтинин јыхылмасы вә колхозларын дағылмасы һағда шајиләләр јаймышдыр.

Гәрара алынды: Һүмбәтов Әбдуләли Сүләјман оғлу он ил мүддәтинә ислаһ-әмәк дүшәркәсиндә чәзасыны чәкмәк үчүн һәсб едилсин.

4. Ешидилди: Мирзадә Сејид Мүсејиб Сејид Һүсејн оғлу, 50 јашлы, Лачын рајону Сејидләр кәндиндә анадан олмуш, кечмишдә — руһани, 1930-чу илдә экингилаби «Иттиһад» партијасынын үзвү олдуғуна көрә мәнқум олунуб. Мүгәссир олунур ондан өтрү ки, 1934-чү илдә ифша олунмуш гулдур Сејид Һүсејнин гардашы кими гулдурлар көмәкчиси олмуш, Зоркешиш кәндинин голчомағлар Һүмбәтов, Алханов, Ејвазов вә башгалары илә сых әләғәдә олуб мütәмәди сурәттә мөвчуд олан гурулушун әлејһинә антисовет тәблиғаты апармыш, Совет һөкүмәти илә јахынларда башланачағ мүһарибә һағда шајиләләр јаймыш, һөкүмәт вә колхозлара бөһтанлар атымышдыр.

Гәрара алынды: «Мирзадә Сејид Мүсејиб Сејид Һүсејн оғлу сәккиз ил мүддәтинә ислаһ-әмәк дүшәркәсиндә чәзасыны чәкмәк үчүн һәсб едилсин.

5. Ешидилди: Алханов Мәшәди Әһмәд Мәһәррәм оғлу, 80 јашлы (!), Лачын рајону Зоркешиш кәндиндә анадан олмуш, кечмишдә ири голчомағ, индики дөврдә колхозчу, 1932-чи илдә планлары јеринә јетирмәдијинә көрә ики ил азадлығдан мәнрум едилмиш. Ондан өтрү мүгәссир һесаб едилир ки, о, голчомағлар Ејвазов, Һүмбәтов, Аббасов вә башгалары илә сых әләғәдә олуб, онларда әлбир оларағ әһали арасында мөвчуд олан һакимијјәтин әлејһинә мур-

дар шаһиэлэр јаймыш, антисовет вэ колхозлара зидд тэблигат апармыш вэ Совет һөкүмәтинэ вэ колхозлара бөһтан атмышдыр.

Гәрара алынды: Алханов Мәшәди Әһмәд Мәһәррәм оғлу күлләләнсин.

Үчлүјүн катиби — *Коган*

1937-чи ил октябрын 5-дә саат 2.40 дәгигәдә Алханов Мәшәди Әһмәд күлләләнди.

Охучу өзү азербайҗанлы кәндлиләри һаггында бу Фөвгәл'адә Үчлүјүн чыхардығы әдаләтсиз гәрара гижмәт вермәлидир.

1939-чу ил октябрын 19-да күлләләнмиш, һеч бир күнаһы олмајан Алханов Мәшәди Әһмәд Мәһәррәм оғлунун гызы Мәһәррәмова Сәкинә Азербайҗан ССР прокуроруна ашағыдакы әривәни јазыр:

«Јазыб сизә мә'лум едирәм ки, мәним атам Алханов Әһмәд Мәһәррәм оғлу Лачын рајонунун Зоркешиш кәндиндә анадан олмушдур. Ингилабдан әввәл вә сонра чох чалышган, өз әлинин зәһмәти илә доланан бир адам иди. Буна бахмајараг, 1937-чи илин август ајында бөһтанчылар тәрәфиндән һагсыз олараг сијаси адла мәнбус едилмишдир. Галан аиләси чөлләрә дағылыб башга рајонларда ағыр вә зижјәтдә доланырлар. Атамын сағ олуб олмамасындан һеч бир хәбәрим јохдур. Одур ки, сиздән хаһиш едирәм атамын һагсыз мәнбус олмасы һагда вә сағ олуб олмамасы барәдә мәнә мә'лумат верәсиниз. Дәхи көз јашларым илә сиздән хаһиш едиб сәбирсизликлә чаваб көзләјирәм».

Сәкинә ханымын әривәси әсасында Азәрб. ССР прокуроруна әвәз едән А. Әлкәбәрөв 1960-чы ил мартын 18-дә Азәрб. ССР Али Мәһкәмәсинә Алханов Мәшәди Әһмәд Мәһәррәм оғлу вә башгаларынын чинајәт иши үзрә ашағыдакы е'тиразыны көндәрир.

«Азәрб. ССР ХДИК Үчлүјүнүн 1937-чи ил сентјабрын 26 тарихли гәрарына әсасән 1857-чи илдә Лачын рајону Зоркешиш кәндиндә анадан олмуш Алханов Мәшәди Әһмәд Мәһәррәм оғлу күлләләнмишдир.

Һәмин гәрарла:

Ејвәзов Кәрим Мәһәмәд оғлу — 10 ил мүддәтинә, Мирзәдә Сејид Мүсәјиб Сејид Һүсәјн оғлу — 8 ил мүддәтинә, Һүмбәтов Әбдүләли Сүләјман оғлу — 10 ил мүддәтинә, Аббасов Садыг Аббас оғлу — 8 ил мүддәтинә ислаһ-әмәк дүшәркәсинә көндәрилмишләр.

Мәһкум олуналарын тәлеји мә'лум дејил.

Алхановун гызы Мәһәррәмова Сәкинә Әһмәд гызы ата-сынын ишинә јенидән бахылмасына хаһиш едир.

Азәрб. ССР ХДИК Фөвгәл'адә Үчлүјүн гәрары ашағыдакы әсаслара көрә ләгв олунамалыдыр.

1. Јухарыда адлары чәкилән шәхсләр прокурорун санксијасы олмадан ХДИК тәрәфиндән тәсдиг едилмиш антисовет үнсүрләринин сијаһысындан чыхарышлара әсасән һәбс едилмишдир. Бу сијаһыја онлар әввәлләр иттиһадчы вә мүсаватчы фәалијјәтләринә көрә, голчоматлыгдан салымышлар вә антисовет тәблигаты илә мөшгул оланлар мәнкум олуномушлар кими дәхил едилмишләр.

Шаһидләр көстәрдиләр ки, онлардан бә'зиләри варлы олуб, лакин нә муздур сахлајыб, нә дә өзкә әмәјиндән истифадә едилбәр. Онлар һеч бир партијаја дәхил дејилдиләр. Һәбс олуналарын һамысы антисовет фәалијјәти инкар едиб, шаһидләрлә үзләшмәләрдә онларын ифадәләрини тәсдиг етмәмишдиләр.

2. Мүтәһимләрин дәрду Зоркешиш кәндиндәндир, амма бу кәнддән шаһид сифәтилә јалныз бир нәфәр — Мәһдијев Һәмзәли Имамгулу оғлу диндирилиб. Өлдүјүнә көрә ону икинчи дәфә диндирмәк мүмкүн олмады. Галан доггуз шаһид Лачын рајонунун башга кәндләриндәндир вә буналарын чоху колхоз сәдрләри вә ја кәнд советләри әмәкдашларыдыр. Онларын һамысы да иттиһам олуналарын антисовет фәалијјәтләри һагда конкрет олмајан ифадәләр вериб дејикләринә һеч бир факт әләвә етмәјибләр. Бә'зиләри башгаларына иснад етдиләр, лакин һәмин башгалары нә һеч диндирилмәмишләр.

1937-чи илдә диндириләнләрин ифадәләри һәгигәтдән узагдыр вә шүбһә ојадыр, чүнки ифадә верәнләрин һамысы бирдән Зоркешиш кәндиндә ола билмәздиләр вә иттиһам олуналарын каһ биринин, каһ да о бирисинин евиндә јығышыб антисовет сөһбәтләринә шаһид ола билмәздиләр. Бундан башга диндирмә протоколларынын һамысы ејни тилидир, рус дилини билмәјән аз савадлы адамлары тәрчүмәсиз диндирибләр. Шаһидләрин диндирмә протоколларынын әввәлчәдән тәртиб олунамасы ашкардыр.

3. Ишин истинтагы вахты совет ганунларынын кобудчасына позулмасына јол верилиб: һәбсләр прокурорун санксијасы олмадан кечирилиб, ишдәки иттиһамнамәдә гәтилик јохдур вә мүтәһимләрә иттиһамнамә тәгдим олунајыб. Мүтәһимләрин һеч биринин ајры-ајрылыгта тәгсирләри мүәјјән едилмәјиб.

Онлардан кимин нә кими чинајәт төрәтдикләри вә ајры-

ајрылыгыда онларын чинајәтләри нә илә сүбут олундуғу нә иттиһамнамәдән, нә дә Үчлүјүн гәрарындан көрүнүр.

1937-чи ил 26 сентјабр тарихли Азәрб. ССР ХДИК Үчлүјүнүн Алханов, Ејвазов, Мирзадә, Гүмбәтов вә Аббасов һаггында гәрарыны ләғв едиб онларын чинајәтләри сүбута јетмәдијинә көрә ишләринин хәтм олунмасыны хаһиш едирәм».

1960-чы ил ијунун 14-дә Азәрб. ССР Али Мәһкәмәси гәрара алды:

«Азәрб. ССР ХДИК Үчлүјүн Алханов Мәшәди Әһмәд Мәһәррәм оғлу, Ејвазов Кәрим Мәһәммәд оғлу, Мирзадә Сејид Мүсејиб Сејид Гүсејн оғлу, Гүмбәтов Әбдүләли Сүлејман оғлу вә Аббасов Садыг Аббас оғлу һаггында 1937-чи ил сентјабрын 26-сы тарихли гәрары ләғв едилиб ишләри исә сүбута јетмәдијинә көрә хәтм олунсун».

Тәгсирләндирилмиб: „Кәрби-фашист гәсдиндә“

КАПИТАН САНИЈЕВ КӘ'БИ МУРАД ОҒЛУ

Истинтаг иши №13896

1937-чи илин чохсајлы гурбанлары арасында Азәрбајҗан милли 77-чи Атычы дивизијасынын забитләри дә вар иди. Башда дивизија командири Гамбај Вәзиров олмагла дивизијанын демәк олар ки, бүтүн забитләри Азәрбајҗаны ССРИ-дән ајырмаг үчүн «кәрби-фашист гәсдиндә» тәгсирләндирилиб күлләләнмишләр.

Дивизијанын 230-чу алајынын забитләриндән бири, рота командири капитан Санијев Кә'би Мурад оғлунун «чинајәт иши» илә охучулары таныш етмәклә ДТК-дә фәалијјәтдә олан ермәни мә'мурлары тәрәфиндән дүзәлдилмиш азәрбајҗанлы забитләрин гәддарчасына мәһв едилмә програмларынын бир гаранлыг сәһифәсини ачмаг истәјирәм.

1937-чи илин август ајында Азәрб. ССР ХДИК Дөвләт Тәһлүкәсизлик Идарәси 5-чи шө'бәсинин рәнси Аванесјан ашағыдакы мәзмунда арајыш тәртиб едир:

Санијев Кә'би
Мурад оғлу

«Санијев Кә'би Мурад оғлу, 1902-чи илдә анан олмуш, кечмиш мүлкәдарын оғлу, 77-чи дивизијанын 230-чу ала-
јын рота командири, капитан, битәрәф.

Азәрб. ССР ХДИК органлары тәрәфиндән ашкара чы-
харылмыш «Азәрбајчан Милли партијасы» дејилән партија-
ја дахил олан һәрби гәсдчи әксингилаби милләтчи тәшки-
латынын үзвүдүр.

Санијевин һәрби әксингилаби милләтчи тәшкилатына
чәлб едилмәси һаггында бу тәшкилат мәркәзинин үзвләри
белә ифадә верирләр:

«1936-чы ил әрзиндә 230-чу алајда мән ашағыдакылары
чәлб етмишәм... рота командири капитан Санијев Кә'бини»
(Мүттәһим Ибраһимов Мүрсәлин 8 август 1937-чи ил тарихли ифадәсиндән).

«Руһулла Ахундовун көстәриши әсасында мән әксинги-
лаби милләтчи тәшкилатына 77-чи Азәрбајчан дивизијасы-
нын 230-чу алајынын ашағыдакы командирләрини чәлб ет-
мишәм:...

3) Санијев Кә'би — баш лейтенант, алај гәраркаһы рәи-
синин мүавини».

(Мүттәһим Мәликов Абдулланын 22 август 1937-чи ил тарихли ифадәсиндән).

Јухарыдакылары әсасән ләзым билирәм ки, Санијев һәбс олунсун вә Азәрб. ССР ЧМ 72 вә 73 мм. илә мүттәһим сифәтилә истинтага чәлб едилсин».

Арајышда ХДИК-нын комиссары Сумбатовун «һәбс едилмәсилә разыјам» дәркәнары вар.

1937-чи ил августун 13-дә 1069 №-ли ордерә әсасән Са-
нијев Кә'би һәбс едилди.

1937-чи ил августун 14-дә Санијевин биринчи диндирил-
мәсиндә мүстәнтиг она бирчә суал верди: «Истинтага мә-
лумдур ки, сиз әксингилаби милләтчи тәшкилатын тәрки-
бинә дахил идиниз. Дејин көрәк сизи бу тәшкилата нә вахт
вә ким чәлб едиб?» Санијев: «Мән әксингилаби милләтчи
тәшкилатда олмамышам».

Башга репрессия гурбанлары һаггында јазаркән оху-
чуларын диггәгини чәлб етмишдим ки, күнаһсыз мүттәһим-
ләр биринчи диндирмәдә, елә биринчи верилән суала «хејр,
олмамышам» чавабы верәндә онлара диндирмәнин үчүнчү
үсулуну, јә'ни ишкәнчә вә дөјмәји тәтбиг едирдиләр. Сани-
јевә дә бу үсулу тәтбиг едилбәр, чунки икинчи вә үчүнчү
диндирмәләриндә о, һәр шеји «бојунна алыр».

Икинчи диндирмә 1937-чи ил августун 26-да кечирилиб.
Мүстәнтиг: «Истинтаг сизә тәклиф едир ки, сиз мүгавимә-
ти кәнара атыб өз әксингилаби милләтчи фәалијәтиниз

һагда һәртәрәfli ифадә верәсиниз». Санијев: «Мән гәрара
кәлдим ки, бундан сонра мүгавимәт көстәрмәјим вә өз әкс-
ингилаби милләтчи фәалијәтим һагда сәмими ифадәләр
верим. Мәни әксингилаби руһда дилә тутан инди ХДИК
тәрәфиндән һәбс едилән Азәрбајчан дивизијасы 230-чу ала-
јын һәрби комиссары Мәликов Абдулла олмушдур. Узун
илләр боју мән ордуда взвод командири вәзифәсиндә идим.
Он илдән јухары мәни бир вәзифәдә сахлајыр, ирәли чәкил-
мәјимә мане олурдулар, бу да мәндә бөјүк наразылыг јар-
радырды. Мәликовла сөһбәтләримдә она дејирдим ки, мән-
ним ирәлиләмәмәјимин сәбәби рус дилини билмәмәјимдир
вә ондан көмәк истәдим. Көмәк етмәк әвәзинә Мәликов
мәни инандырырды ки, иш рус дилиндә дејил, иш ондадыр
ки, Азәрбајчан Русијанын һакимижәти алтындадыр вә буна
көрә дә азәрбајчанлылар ағыр һәјат сүрүрләр. Сонраки
сөһбәтләримиздә Мәликов дејирди ки, Азәрбајчанын сәр-
вәтләри Русијаја кедир, Азәрбајчанын өзүндә исә һеч ади
лампа нефти дә чатышмыр. Өз әксингилаби бөһтанчы фи-
кирләрини давам етдирәрәк Мәликов дејирди ки, Азәрбај-
чанын һесабына башга јерләр чичәкләнир, азәрбајчанлы-
лар исә еһтијач ичиндәдиләр. Мәликовун бу сөһбәтләри
нәтичәсиндә мәнним шәхси вәзијәтимә көрә наразылығым,
мөвчуд олан сонсиалстә гурулушунун әлејһинә дүшмәнчи-
лиг чеврилди. Ахырда мән Мәликовла разылашдым вә өз
нөвбәмдә она әксингилаби руһда чатдырдым ки, куја кол-
хозчулар әзијјәт ичиндәдиләр вә онлар ач гарына ишә чәлб
олунур, кечмишдә онлар индикиндән даһа јахшы доланыр-
дылар вә с.

1936-чы илдә бир сөһбәт вахтында Мәликов деди ки,
Азәрбајчан халгынын вәзијјәти јалныз о вахт јахшылаша
биләр ки, Азәрбајчан ССРИ-дән чыхыб мүстәгил дөвләт
олсун. Сонра башга бир сөһбәтдә Мәликов мәнә деди ки,
Азәрбајчан о вахт мүстәгил дөвләт ола биләр ки, онун мөв-
чуд совет һакимижәти әлејһинә мүбаризә едән тәшкилаты
олсун. Мәликовун бу дедикләри илә мән тамамилә разы
олурдум». Суал: «Совет һакимижәти әлејһинә мүбаризә
апаран әксингилаби тәшкилат һагда Мәликов сизә нә де-
ди?» Чаваб: «Бу барәдә мәнә һеч бир шеј демәди. Буну
мәнә мәни әксингилаби тәшкилата чәлб едән, инди ХДИК
тәрәфиндән һәбс едилән 230-чу алајын кечмиш командири
Ибраһимов Мүрсәл деди». Суал: «Мәликов сизә нә кими
әксингилаби тапшырығлар верирди?» Чаваб: «Мәликов
мәнә деди ки, әксингилаби милләтчи кадрлар һазырламағ
ләзымдыр ки, бунлар Совет һакимижәти әлејһинә вә Азәр-
бајчанын ССРИ-дән чыхмағ уғрунда мүбаризәјә киришә

билсинләр. Бунула элагәдар Мәликов мәнә көстәриш верди ки, мән әксингилаби милләтчи руһунда олан командирләрдән баш лейтенант Рзајев Поладла, капитан Агајев Микајылла вә баш лейтенант Әһмәдов Јагубла элагә сахлајым». *Суал:* «Сиз Мәликовун бу көстәришләрини јеринә јетирдинизми?» *Чаваб:* «Бәли, мән Агајев, Рзајев вә Әһмәдовла көрүшүб онларла әксингилаби милләтчи данышыглар апарырдым, онларда нифрәт ојатдырдым вә онларын наразылығыны мөвчуд олан гурулушун әлејинә дөндөрдим. Мәликовдан башга тапшырыглар алмамышам». *Суал:* «Инди көстәрин сизи Ибраһимов әксингилаби тәшкилата нечә чәлб етди?» *Чаваб:* «1935-чи илдә Ибраһимов мәнимлә сөһбәтләриндә Азәрбајчанда сијаси вәзижәтин өз әксингилаби бахышларыны мәнә изәл едиб дејирди ки, Азәрбајчаны ССРИ-дән гопарыб мүстәгил, совет јох, буржуа-демократик дөвләтин јаратмаг вә Совет һакимијјәтинин әлејинә мүбаризә етмәк үчүн мүтәшәккил олмаг лазымдыр. Сөһбәтләрин бириндә Ибраһимов мәнә хәбәр верди ки, Азәрбајчан дивизијасында артыг һәрбчиләр тәшкилаты вардыр, һәрбчиләр мүбаризәләдир вә тәклиф етди ки, мән дә бу тәшкилата дахил олум. Мән бу тәшкилата дахил олмағым һагда Ибраһимов әз разылығымы билдирдим». *Суал:* «Бу тәшкилатын үзвләриндән Ибраһимов кимин адыны чәкди?» *Чаваб:* «Һеч кәсин адыны чәкмәди». *Суал:* «Әксингилаби тәшкилатда сиз нә иш көрүрдүнүз?» *Чаваб:* «Ибраһимов мәнә һеч бир конкрет тапшырыг вермәјиб вә әксингилаби һәрбчиләр тәшкилатынын үзвү кимн мән һеч бир ишлә мәшғул олмадым». *Мүстәнтиг:* «Сиз доғру данышмырсыныз. Сиз ики ил әрзиндә әксингилаби милләтчи тәшкилата дахил идиниз. Истинтага мә'лумдур ки, сиз әксингилаби тәшкилатын тапшырыгы илә әксингилаби ишлә мәшғул идиниз. Истинтаг бу мәсәләјә бир дә гајыдачаг. Инди исә сизә хәбәрдарлыг едирәм ки, сиз ифша олунмусунуз вә өз әксингилаби фәалијјәтинизи кизләтмәкдәнсә, сизин үчүн тамамилә тәрксиләһ олмаг вачибдир».

Үчүнчү вә ахырынчы дөфә Санијев бир ајдан сонра — 1937-чи ил сентјабрын 27-дә диндирилди. *Мүстәнтиг:* «Истинтаг бир даһа сизи әксингилаби милләтчи һәрби тәшкилатда олан әмәли фәалијјәтинизә гајыдыр. Дејиниз көрәк, сиз Ибраһимов Мүрсәлдән нә кими конкрет әксингилаби тапшырыглар алырдыныз?» *Чаваб:* «Әввәлчә дедијим кими мән Ибраһимовдан һеч бир конкрет әксингилаби тапшырыглар алмамышам». *Суал:* «Августун 26-да кеңирлән диндирмәдә сиз көстәрдиниз ки, Мәликов вә Ибраһимов сизи әксингилаби милләтчи руһунда дилә тутанда сизә

Азәрбајчаны ССРИ-дән гопарыб мүстәгил Азәрбајчан дөвләтинин јаранмасы һагда данышырдылар. Онлар Азәрбајчанын ССРИ-дән һансы јолла гопарылмасы һагда сизә дејибләрми?» *Чаваб:* «Азәрбајчанын ССРИ-дән һансы јолла гопарылмасы һагда онлар мәнә һеч бир шеј демәјибләр». *Суал:* «Мәликов вә Ибраһимовла сых элагәдә олан 230-чу алајда олан әксингилаби милләтчи руһлу командирләрин адларыны дејин». *Чаваб:* «Мән бир нечә командирләр таныјрам ки, онларын Мәликов вә Ибраһимовла сых элагәләри вар, ләкин онларын әксингилаби милләтчи олмалары мәнә гәтијјән мә'лум дејил».

Бунула капитан Санијев Кә'бинин диндирилмәси битир. Охучу өзү көрүр ки, Санијевин мүгәддәрәты 77-чи Азәрбајчан атычы дивизијасынын башга азәрбајчанлы командирләринин мүгәддәрәты кими ермәни Аванесјан вә милләти намә'лум, заты исә гырыг Сумбатов тәрәфиндән габагчадан һазырланмыш гәсд иди вә азәрбајчанлы забитләринин планлашдырылмыш мәнв етмә мәрәманәмсиндән башга бир шеј дејилди.

1934-чү ил октябрын 4-дә Аванесјан 13896 №-ли истинтаг иши үзрә иттиһамамә тәртиб едир.

«Азәрб. ССР ХДИК ДТ Идарәси тәрәфиндән гаршысына силаһлы үсјан һазырлајыб, зијанкарлыг вә часуслугла мәшғул олуб, партија вә һөкүмәт рәһбәрләри әлејинә террор тәтбиғ етмәји вә буржуа-демократик чүһһуријјәтинин тәшкилини мәгсәд гојан әксингилаби тротскичи-милләтчи Азәрбајчан тәшкилаты («Азәрбајчан милли партијасы») ифша олунуб ләғв едилмишдир.

Өз әксингилаби фәалијјәтиндә бу тәшкилат тротексистовјевчи террорчу мәркәзлә вә сағларын әксингилаби мәркәзи тәшкилаты илә бағлы иди.

Јухарыда гејд олунан әксингилаби милләтчи тәшкилатын бир голуну Азәрбајчан Дивизијасында олан әксингилаби милләтчи һәрбчи гәсдчиләр тәшкил едирди. Бураја әсәсән Азәрбајчан дивизијасынын командирләри вә Бақы гарнизонунун башга һәрби һиссәләрин бир сыра командирләри дахил иди.

Һәрби гәсдин мәгсәди силаһлы үсјан галдырыб Совет һакимијјәтинин деврилмәсинин лабүдлүјү наминә фәал әксингилаби милләтчи тәблиғатла, Азәрбајчан Дивизијасында, рајон һәрби комиссарлыгларда вә Осоавнахимдә мүнтәзәм олараг кадрларын чәлб едилмәси, Азәрбајчан дивизијасыны әксингилаби милләтчи кадрлар илә долдурулмасы вә башга тәдбирләр васитәсилә елә шәрәнт јарадыла билсин ки, силаһлы үсјан башланан кими Азәрбајчан Дивизијасы

да Совет һакимијјәти әлејһинә галхмыш үмуми үсјанда һәрби һиссә кими истифадә олуна билинсин.

Истинтаг мурәјјән едиб ки, Санијев Кә'би 1935-чи илдә јухарыда көстәрилән тәшкилата һәрби гәсдин үзвү олан, 77-чи Азәрбајҗан Дивизијасынын кечмиш гәраркаһ рәиси Ибраһимов Мүрсәл тәрәфиндән (һал-һазырда һәбс едилиб) чәлб едилмишдир.

«...Санијев милләтчи әһвал-руһијјәли шәхс олдуғу үчүн, буна да мән онулла сөһбәтләрдән сонра инандым, мәнним Азәрбајҗаны ССРИ-дән ајырма фикримлә тамамилә разы иди. Беләликлә, Санијевин чәлб олунамасына инанараг, мән она хәбәр вердим ки, бу мөгсәдин јеринә јетирилмәси үчүн Дивизија командири Гамбај Вәзировун тәрәфиндән лазыми ишләр артыг апарылыр вә лазым олан вахта Дивизија да чәлб олуначаг. Бундан сонра мән Санијевин гаршысында онун бу ишдә иштиракы һагда мәсәлә гојдум. Санијев өз разылығыны верди» (Мүттәһим Ибраһимов Мүрсәлин 22—26 август 1937-чи ил тарихли ифадәләриндән).

Ибраһимовдан башга Санијев һәрби гәсдин башга үзвү Мәликов Абдулла тәрәфиндән (һал-һазырда һәбс едилиб) дә әксингилаби милләтчи руһунда дилә тугулурду. Мәликовун тапшырығы илә Санијев башга әксингилаби милләтчи мејлли командирләрлә — Әһмәдов, Агајев вә башгалары илә әлағә сахлајыр, онларла сөһбәтләрдә әксингилаби милләтчи мөвгедән УИК(б) Партијасына вә Совет һөкүмәтинә бөһтан атырды.

«Мүлкәдар оғлу Санијев Кә'би өз сијаси әһвал-руһијјәсинә көрә әксингилаби милләтчи тәшкилата чәлб олунамаг үчүн јарарлы намызд иди. Мәннимлә сөһбәтләрдә о, колхозларын әлејһинә данышыб дејирди: «Кәндлиләри веркиләрлә вә тапшырыгларла боғурлар» вә с. Санијев гаты милләтчи иди вә һесаб едирди ки, милли кадрлар һазырланмыр вә с.» (мүттәһим Мәликов Абдулланын 22 ијул 1937-чи ил тарихли ифадәсиндән).

Јухарыдакыларә әсасән иттиһам олунар: Санијев Кә'би Мурад оғлу, 1902-чи илдә анадан олан, азәрбајҗанлы, Азәрбајҗан Дивизијасы 230-чу алајын кечмиш рота командири, бәј мәншәли, битәрәф, кечмишдә мәнкум олунамыш — ондан өтрү ки, о:

1. Гаршысына Азәрбајҗаны террор, часуслуг, зијанкарлыг вә силаһлы үсјан васитәсилә ССРИ-дән зорла ајырмаг мөгсәдини гојан, тротскичи-зипновјевчи террорист мәркәзи вә сағларын әксингилаби мәркәзи илә бағлы вә Азәрбај-

җандакы әксингилаби милләтчи тәшкилатына даһил олан һәрби гәсдин иштиракчысы иди.

2. Командирләр арасында әксингилаби милләтчи тәблиғат апарырды, јә'ни Азәрб. ССР ЧМ 64, 70 вә 73 мм илә нәзәрдә тутулмуш чинајәтләрдә тәгсирләндирилир. Мүттәһим Санијев өзүнү мүгәссир билди.

Мүгәссирләр Ибраһимов Мүрсәлин вә Мәликов Абдулланын ифадәләри илә ифша олунар.

Һәмнин иши бахылмаг үчүн 1 декабр 1934-чү ил тарихли Гануна әсасән ССРИ Али Мәһкәмәсинин һәрби Коллекијасына көндәрилсин.

Бу иттиһамнаме Бақы шәһәриндә 1937-чи ил октябрын 4-дә тәртиб олунар.

Азәрб. ХДИК ДТИ 5-чи шә'бә рәнси *Аванесјан*.

1937-чи ил октябрын 5-дә иттиһамнаме Сумбатов тәрәфиндән гәсдиг едилиб.

1937-чи ил октябрын 13-дә ССРИ Али Мәһкәмәсинин һәрби Коллекијасынын (Матулевич, Зарјанов, Жигур) бағлы ичласы кечирилди. Ичлас саат 22.05 дәгигәдә ачылды. Саат 22.20 дәгигәдә ичлас бағланды.

Матулевичин чыхардығы һөкмдә Аванесјанын иттиһамнамында дејилән чәфәнк вә ујдурма сөз вә чүмләрә ашағыдакы чүмлә әлава едилмишдир: «Мүттәһим Санијев Азәрбајҗанда фәалијјәтдә олан һәрби-фашист гәсдинин иштиракчыларындан бири иди». Мәл'ун Матулевич өзү вә рәһбәрләри гырмызы фашист ола-ола халгымыза көрүн нечә бөһтан атырлар! Азәрбајҗан халгынын чәлладларындан бири — Вышинскинин биринчи мүавини Матулевич һәр бир «халг дүшмәнинин» ишинин бахылмасына 15 дәгигә ајырырды. Демәли, саатда дөрд нәфәр. Тәнәффүссүз ишләдикләри үчүн суткада 96 нәфәрнин мүгәддәрәтини һәлл едирдиләр. Инди охучу өзү сәјсын тәкчә 1937—1938-чи илләрдә нә гәдәр зијалыларымызы мәнв едиб Матулевич кириләр. 70 миндән чоһ! Бу һәлә һәрби трибуналын чыхардығы һөкмләрдир. Бәс мәшһур «Фөвгәл'адә үчлүкләрин» фәалијјәти?

1937-чи ил октябрын 23-дә капитан Санијев Кә'би Мурад оғлу күлләләнмәјә мәнкум олунар вә ишин 45-чи вәрәгәсини тәшкил едән арајышда дејилир: «Санијев Кә'би Мурад оғлунун күлләләнмәси һагда һөкм Бақыда, 1937-чи ил октябрын 13-дә јеринә јетирилиб. Күлләләнмә һагда тәртиб едилмиш акт ССРИ ХДИК 1-чи Хүсуси шә'бәнин Хүсуси архивиндә сахланылыр (8-чи чилд, 34-чү вәрәгә)».

Акты ССРИ ХДИК 1-чи Хүсуси шө'бөнн 12-чи бөлмә-синин рәиси лейтенант Шевелев имзалайыб.

Охучуларын нәзәринә чатдырмаг истәјирәм ки, бу 8-чи чилдә (бәлкә башгаларында да, һәләлик раст кәлмәмишәм) минләрчә күлләләнмиш Азәрбајчан халгынын күнаһсыз оғуларынын адлары вар. Бу чилдә олан актларда күлләләнләрнин адлары (имзалары) вар. Нә олајды, һеч олмаса бу 8-чи чилд әлимизә дүшәјди (әкәр мәнв олунмајыбсал) һеч олмаса 12493 вә 13896 №-ли ишләрлә күлләләнләрнин адларыны биләрдик.

Һәмн 1937-чи ил октябрын 13-дә ијулу 15-дә һәбс едилмиш Ибраһимов Мүрсәл Мәммәд оғлу, Мәликов Абдулла Һүсејн оғлу вә 77-чи Азәрбајчан Дивизијасынын командири Вәзиров Гамбај Мәммәд оғлу да күлләләнмишләр.

1955-чи ил мартын 28-дә Санијев Кә'бинин оғлу Елдар Азәрб. ССР Прокурорлуғуна әризә илә мұрачиәт едиб:

«Әризә илә сиздән хаһиш едирәм ки, мәним атам Санијев Кә'би Һачы Мурад оғлу 1937-чи ил август ајында Кировабәд шәһәриндә һәбс едилмишдир. 1937-чи илдән һалһазыра кими атамдан һеч бир мәктуб алмамышам. Хаһиш едирәм инди онун нә сәбәбә тутулмасы вә сағ олуб олмасы бардә мәнә мә'лумат верәсиниз».

Бу әризәни ичазәсиз нәшр етдијим үчүн Елдар мәни бағышласын. Әләвә етмәлијәм ки, Санијев Кә'бинин һәјат јолдашы Һәнифә ханым 8 ил Воркутада «Вәтән хаһиләринин айла үзвләри» үчүн һәбс дүшәркәсиндә душтаг олмушдур.

1955-чи ил сентјабрын 2-дә ССРИ Баш Прокурорлуғунун прокурору Б. Плеханов Азәрб. ССР ХДИК ДТИ-нин 5-чи шө'бә рәиси олан Медведјев Владимир Петровичи диндирди.

Суал: «Сөјләјин көрәк, сизин Азәрб. ССР ХДИК-дә ишләјдиниз дөврдә мәнбуслара гаршы чәзә тәдбирләри тәтбиг олунурдуму?» *Чаваб:* «Мәнбуслара чәзә тәдбирләри (репрессия) мәним рәһбәр олдуғум шө'бәдә тәтбиг олунурду, амма конкрет олараг кимә — инди демәјә чәтинлик чәкирәм. Амма јадымдадыр ки, Азәрбајчан Дивизијасынын Сияси шө'бә рәиси Әлијев Чабири дөјүрдүләр. Башга фамилијалар јадымда дејил. Әлијевни ондан өтрү дөјүб әзишдирирдиләр ки, о, истинтага лазым олан ифадәләри версин, јә'ни Вәзиров, Ахундов вә башгалары тәрәфиндән идарә едилән «әксингилаби мәркәз» һаггында ифадәләр олсун».

Суал: «Сиз шәхсән мәнбуслара ишкәнчә верирдинизми?» *Чаваб:* «Бәли, верирдим, амма конкрет олараг кимә — јадымда дејил. Ишкәнчәләр мәнбуслара Сумбатовун вә Бор-

шовун сәрәнчамы илә тәтбиг олунурду ки, мәнбуслар лазыми ифадәләр версинләр. Бир даһа дејирәм ки, шәхсән мән кимләрә ишкәнчә тәтбиг етмишәм — јадымда дејил.

Ишкәнчәләр дарысгал камералара (карсер) салмагдан, шө'бәдә олан гајыш шаллагла мәнбуслары дөјмәклән ибарәт иди. Мән дә дөјүрдүм. Ола билсин мән мәнбуслары әлимлә дө дөјүрдүм. Мәндән башга мәнбуслары ХДИК-нин бүтүн мә'мурлары дөјүрдү. Азәрбајчан ХДИК-дә дөјмә ишкәнчә характери дашыјырды».

Суал: «Гамбај Вәзирову таныјырсынызмы?» *Чаваб:* «Таныјырам. О, Азәрбајчан Дивизијасынын командири иди. О, бизим шө'бә тәрәфиндән һәбс едилмишиди. Онун ишини шәхсән 5-чи шө'бәнин кечмиш рәиси Аванесјан апарыды. Гамбај Вәзирову диндирмәләр заманы бәрк дөјүрдүләр. Ону Аванесјан шәхсән мәним вә шө'бәнин башга әмәкдашларынын јанында дөјүрдү. Аванесјан Гамбајы шаллагла дөјүб тәләб едирди ки, о, өзүнүн әксингилаби милләтчи мәркәзиндә иштиракы һаггында ифадә версин. Гамбај әввәлчә өзүнү мүгәссир билмәди, дөјүләнән сонра нә һәр шеји бојнуна алыб лазыми ифадәләр верди. Мән Вәзиров Гамбајы дөјмәмишәм, амма бир даһа дејирәм ки, Аванесјанын ону дөјмәсинин шаһидијәм». *Суал:* «Вәзиров Гамбајын һәбс едилмәси вә мәнкум олунмасы әсаслы идими?» *Чаваб:* «О заманкы, мән билдијим ишләрин арасында һеч бир диггәтә лајиг иш јох иди. О ишләрин һамысы мәнбуслара зор вә ишкәнчәләрин тәтбиг олунмасы илә гурашдырылыб вә о ишләрин һамысы гејри-объектив иди. О чүмләнән Вәзиров Гамбајын иши дә ондан вә башга һәбс едилмиш адамлардан зорла вә ишкәнчәләрлә алынмыш јалан ифадәләр үзәриндә гурашдырылыб. Истинтаг заманы мәнбуслар дөфәләрлә бу ифадәләри рәдд едирдиләр, амма онларын бу ифадәләри ишләринә тикилмирди, мәнв олунурду. Ишләрә јалныз о ифадәләр тикилирди ки, онлар истинтаг үчүн фәјдалы идиләр. Һәбс едиләләрнин башга әризәләри вә рәдд чаваблары һеч вахт ишләринә тикилмирди».

Дәһшәт! Аллаһ сәнә, Медведјев вә сәнин кимиләрә лә'нәт етсин!

1956-чы ил сентјабрын 7-дә прокурор Б. Плеханов Санијев Кә'би Мурад оғлунун иши үзрә ашагыдакы нәтичәјә кәлир:

«Санијев Азәрбајчан Дивизијасында куја мөвчуд олан һәрби-фашист гәсдинин иштиракчысы кими мәнкум олунуб. Санијевни иттиһамы онун тәгсири бојнуна алымасына вә ондан габаг һәбс едилмиш Мәликовун вә Ибраһимовун ифадәләринә әсасланыр. Ашагыдакы әсасларә көрә Санијев

һагда чыхарылан һөкм ләғв олунуб ишинә исә хәтм верил-мәлидр.

Санијевин вә һәмчиниң Мәликовун вә Ибраһимовун он-ларын куја 77-чи Азәрбајҗан Дивизијасынын һиссәләриндә мөвчуд олан һәрби-фашист гәсди адланан тәшкилата дахил олмалары һагда ифадәләри һәгигәтә ујғун дејил.

Һәгигәт беләдир ки, Гамбај Вәзировун командир олду-ғу 77-чи Азәрбајҗан Дивизијасында әксингилаби тәшкилат олмајыб. Дивизија командири Вәзировун өлүмүндән сонра ССРИ Али Мәһкәмәнин Һәрби Коллекијасынын 28 июл 1956-чы ил тарихли гәрары илә һүғуғлары өзүнә гәјтарыл-мышдыр. Мәликовун вә Ибраһимовун (Санијевин «чәлб едәни») вә 77-чи Азәрбајҗан Дивизијасынын һәмнин иш үзрә мәнқум едилмиш башға һәрби гуллуғчуларын (20-дән јуха-ры олан) ишләри јенидән бахылыб ләғв едилмәк үчүн Баш Һәрби Прокурорлуғуна көндәрилмишдир (Артыг бу ишдә мәнқум оланларын һамысына бәрәат верилмишдир).

Мүәјјән олунмушдур ки, Дивизијаның кечмиш һәрби гуллуғчуларына истинтаг заманы истинтага ләзым олан јалан ифадәләр алмағ үчүн дөјмә вә ишкәнчәләр тәтбиғ олунурду».

Санијевин иши ССРИ Али Мәһкәмәсинин Һәрби Колле-кијасына көндәрилиб, 1937-чи ил 13 октябр тарихли Һәр-би Коллекијаның һөкмү ләғв олунуб ишинә хитам верилсин.

1957-чи ил ијунун 25-дә ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби Коллекијасы гәрар чыхарды ки, ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби Коллекијасынын Санијев Кә'би Мурад оғлу барә-синдә 1937-чи ил 13 октябр тарихли һөкмү ләғв олунсун, ишинә исә тәркибиндә чинајәт әләмәтләри олмадығына көрә хитам верилсин.

Әлавә: 13896 №-ли истинтаг иши илә бағлы мәнқум олу-нанларын сијаһысы:

1. Пашајев Султан Һәмид оғлу — һәрби назир,
2. Мәммәдов Нәсир — баш лејтенант,
3. Тағыјев Бајрам Әли оғлу — сијаси рәһбәр,
4. Исмајылов Аға Һәмид оғлу — баталјон комиссары,
5. Һүсејнов Мустафа Әлигулу оғлу — капитан,
6. Султанов Әли Султан оғлу — мајор,
7. Вәзиров Гамбај Мәммәд Әли оғлу — дивизија коман-дири,
8. Әлијев Чабир Әмирулла оғлу — бригада комиссары,
9. Гулијев Таһир Наиб оғлу — алај комиссары,
10. Вејсов Мәммәд Кәрим Әли оғлу — полковник,
11. Фәтәлијев Һәмид Әһмәд оғлу — баш лејтенант,
12. Әлијев Әли Мәшәди Әли оғлу — баталјон комиссары,

13. Зүлфугаров Мәммәд Исазәдә — һәрби комиссар,

14. Зүлгәдәров Искәндәр Әли оғлу — 2-чи дәрәчәли ин-тендант,

15. Бабајев Фәрһад Мәммәд Әли оғлу — алај комис-сары,

16. Мәһәррәмөв Манаф Мурад оғлу — полковник,

17. Мәһдијев Сејфулла Рүстәм оғлу — полковник,

18. Чәфәров Әлијусиф Әбуталиб оғлу — алај комис-сары,

19. Софијев Әһмәд Сәфәрәли оғлу — 2-чи дәрәчәли ин-тендант.

20. Абдуллајев Абдулла Тејмур оғлу — 2-чи дәрәчәли интендант,

21. Мустафајев Әли Һәсән оғлу — капитан,

22. Софијев Бәһмән Әли оғлу — капитан,

23. Ибраһимов Мүрсәл Мәммәд оғлу — мајор,

24. Моллајев Абдул Әзим оғлу — 2-чи дәрәчәли интен-дант,

25. Тағыјев Исмајыл Әһмәд оғлу — һәрби трибуналын сәдри,

26. Мәликов Абдулла Һүсејн оғлу — 77-чи Дивизијаның комиссары,

27. Санијев Кә'би Мурад оғлу — капитан.

28. Мәммәдов Чәлил Мустафа оғлу — 2-чи дәрәчәли ин-тендант.

29. Гошгаров Ағамирзә Мәммәд Ибраһим оғлу — капи-тан,

30. Сүлејманов Нәриман Һәсән оғлу — баш сијаси рәһ-бәр,

31. Кәримов Ибраһим Абдуләли оғлу — капитан (?),

32. Кәримов Рәшид Тағы оғлу — капитан,

33. Гасымов Ағарза Фәрман оғлу — сијаси рәһбәр.

Гој охучулар адлары чәкилән азәрбајҗанлы забитләри-мизи јаддан чыхармасынлар.

Дин хадим-алим

ГАЗЫ МИР МЭММЭДКЭРИМ АГА

15030 нөмрөли «чинајэт иши»нин биринчи зэрэгэсинин мээмуну:

Тарихи олмајан «Гала — Маштага рајону үзрә фәал антисовет үнсүрләрин чәмијјәтдән кәнар едил.б ләғв олунасы шәхсләрин сијаһысындан» чыхарыш:

18-чи. Мир Мәммәдкәрим Мир Чәфәр оғлу, 83 јашлы, кечмишдә газы, сәсиндән мәрһум олунмуш, битәрәф, мүәј-јән пешәси олмајан, Мәрдәкан кәнд сакини, кечмиш Загаф-газија газысы. Динин кизли јаһылмасы илә мәрһул олуб, чадраларын көтүрүлмәси әлејһиннә тәблиғат апарыш.

Сијаһыја Азәрбајчан ССР ХДИК-нын комиссар мүавини Боршов гол чәкиб.

1938-чи ил февралын 13-дә ХДИК 203 нөмрәли ордери илә газы Мир Мәммәдкәрим Мәрдәкандакы евиндә (инди Дәнизчиләрин истираһәт евидир. — З. Б.) һәбс олунур. Ахтарыш заманы евиндән «39 әдәд мүхтәлиф антисовет Гур'ан» мүсадирә едилиб.

Ишин 6-чы зәрәгәсиндә о заманкы Мәрдәкан кәнд Советинин газы һаггыда вердији хасијјәтнамә вар. Бу «сә-нәд»и мән олдуғу кими охучуларә тәгдим едирәм:

«Х а р а к т е р и з ә

Мәрдәкан кәнд сакини газы Мир Мәммәдкәрим Мир Чәфәр оғлу 1920-чи илдән Мәрдәкан кәндиндә јашајараг һәмнин вахтдан индијә гәдәр даим кәнд тәсәррүфаты илә мәрһул олмушдур. 1929-чу илдә газынын сәси кәнддә дин мөвһуматыны чанландыран бир шәхс кими алыныб. Ондан

сонра газы кәнддә дин мөвһуматы илә мәрһул олараг даима чамәааты дини мөвһумата чәкмәкдән башга сәнәти олмамышдыр. Дикәр тәрәфдән газынын сәнәти һәмишә мөв-һумата хидмәт әтрафында доланмагдыр. Газынын һәмишә отуруб-дурдуғу адамлар Шәкәрәли Аббасов, Гасым Нағы-јев, Рәһман Әлијев вә Гәдим Асланов олублар.

Мәрдәкан кәнд совети (имза)

Кәнд профкому (имза).

1938-чи ил февралын 13-дә Азәрбајчан ХДИК Маштага рајон шә'бәсинин әмәлијјат мүвәккили көмәкчиси Јарош-кевич Газы Мир Мәммәдкәрим ағаны диндирди.

Суал: «Ән јүксәк дини рутбә олан газы рутбәсини из һансы илдән һансы иләдәк дашыјырдыныз?» *Чаваб:* «1904-чү илдән 1918-чи иләдәк. Ејни заманда мән Бақы губернија мәчлисинин сәдри идим». *Суал:* «Мүсават һөкүмәти нәз-диндә сизин нә кими вәзифәниз вар иди?» *Чаваб:* «О заман мәнним һеч бир вәзифәм јох иди, чүнки Мүсават һөкүмәти ишә кәләндән мән истә'фа вериб газылығымдан да кәнара чәкилдим». *Суал:* «Сиз әксингилаби Мүсават тәшкилаты-нын үзвү олмуһуһузму?» *Чаваб:* «Әксингилаби Мүсават тәшкилатына мән һеч вахт дахил олмамышам». *Суал:* «Сиз һансы илдә сечки һүгүгундан мәрһум едилиб голчомаглыг-дан салынмысыныз?» *Чаваб:* «Сечки һүгүгундан мән Азәр-бајчанын советләшмә күнүндән мәрһум олмушам. Бу һүгү-гу мәндән дин хадими олдуғум үчүн алыблар». *Суал:* «Сиз-зин гоһумларыныздан харичдә ким вардыр?» *Чаваб:* «Һеч кәс јохдур». *Суал:* «Сизин гоһумларыныздан әксингилаби фәалијјәтинә көрә ким тутулуб?» *Чаваб:* «Мәнним өкәј гардымын оғлу Мир Әбүлһәсән тутулуб, амма нәјә көрә тутулдуғуну дејә билмәрәм». *Суал:* «Өз кәндинизин сакин-ләриндән кимин илә әлагәниз вар?» *Чаваб:* «Һеч кәслә әлагә сахламырам, амма әһали арасында һөрмәтим вар». *Суал:* «Сизин һәмјерлиләриниздән һансы бири илә шәхси-гәрәзлијиниз вә ја дүшмәнчилијиниз вар?» *Чаваб:* «Мәнним-лә һеч кәсин нә шәхси-гәрәзлији, нә дә дүшмәнчилији вар». *Суал:* «Сиз ондан өтрү тәгсирләндирилсизниз ки, колхоз-чулар вә фәрди әмәкчилә арасында мөвчуд олан гурулу-шун әлејһиннә әксингилаби тәблиғат апарырысыныз. Буну бојунуза алырысыныз?» *Чаваб:* «Хејр, бојнума алмырам».

Елә һәмнин күн, февралык 13-дә Јарошкевич Мәрдәкан кәнд сакини, Бақы суд заводунда суд гәбул едән Ашур Чавадәли оғлу Әлизадәни шаһид сифәтилә диндирди:

Јарошкевич: «Мәрдәкан кәнд сакини Мир Мәммәдкә-

рим Мир Чэфэр оғлунун экингилаби сөһбәтләри һагда сизә нә мә'лумдур?» *Чаваб:* «Мәммәдкәрим Мир Чэфэр оғлу танынмыш дин хадими, газыдыр. О, мөвчуд олан гурулушун әлејһинә дүшмәнчилик әһвали-руһијјәсиндә олараг кәнд әһалиси арасында даим дини тәблиғат апарыр. Мәсәлән, 3—4 ај бундан габаг Мир Мәммәдкәрим дәфндә иштирак едиб Әлаббас Әлијевин, Чәләл Әлибала оғлунун вә башгаларынын јанында дејирди ки, «гадын һеч вахт киши илә бәрәбәр ола билмәз. Бу дүз дејил, чүнки гадын киши әләмәтләри јохдур, гадын нә күчү вар, нә дә һүнәри». Бундан әлава, ики ај бундан габаг башга бир дәфндә иштирак едән Мир Мәммәдкәрим дәфн мәрасиминин јени гајдајла — молланын иштиракы олмадан кечирилдији үчүн деди: «Көр Шура һөкүмәти Азәрбајҗан халгыны нә күнә салыб ки, о өз өлүләрини шәриәтдә кәстәрилдији кими дәфн едә билмир. Шура һөкүмәти бизим бүтүн динимизи, иманымызы мәһв едиб».

Јенә февралын 13-дә Јарошкевич икинчи шаһиди, мәр-дәканлы, нефт базасынын мүдири Нәчәф Әличан оғлу Гулијев диндирди.

Јарошкевич: «Сизә Мир Мәммәдкәрим Мир Чэфэр оғлунун экингилаби фәалијјәти һагда нә мә'лумдур?» *Чаваб:* «Мәммәдкәрим Мир Чэфэр оғлу танынмыш дин хадими, газыдыр. О, даим әһали арасында дини тәблиғат вә бунула бәрәбәр мөвчуд олан гурулушун әлејһинә экингилаби тәшвиғат апарыр. 1937-чи илин сентјабр-октјабр ајларында Мәммәдкәрим дәфн вахты мәним вә дәфндә иштирак едән Гәчи Дадашын вә башгаларынын јанында деди: «Аллаһы унутмаг олмаз, чүнки сизин бүтүн бәләларыныз Аллаһ-тааланын чәзасыдыр. Чүрбәчүр тәблиғата ујмаг олмаз, кәләчәк һагда фикирләшмәк ләзимдыр. Будур, сизи сечкиләрдә иштирак етмәјә чағырырлар, лакин бу сечки јох, халгы алдадыб инчитмәкдир».

Онсуз да ајындыр ки, халг һеч кәси сечмир вә ону һөкүмәт тәрәфиндән тәјјин олунмуш адамларын адлары алтындан гол чәкмәјә мәчбур едирләр. Буна көрә Аллаһы унутмајын». Бу барәдә мән кәндин парткому Әлијевә хәбәр вердим».

Һәмин күн, февралын 13-дә Јарошкевич газынын әлејһинә үчүнчү шаһиди диндирди. Бу да чәрәкхана мүдири Балаханов Әли иди.

Јарошкевич: «Сиз Мир Мәммәдкәрим Мир Чэфэр оғлунун экингилаби фәалијјәти һагда нә дејә биләрсиниз?» *Чаваб:* «Мәммәдкәрим Совет һөкүмәти илә дүшмәнчилик едән бир шәхсдир. О, әһали арасында даим динин тәблиғи

илә мәшғулдур. Бунула бәрәбәр, о, мөвчуд олан гурулушун әлејһинә экингилаби тәблиғат апарыр. Мәсәлән, 1936-чы илдә мән Мәрдәкан кәнд Советинин сәдри олдуғум вахт Мәммәдкәрим чағырыб она дедим ки, о кәнддә динин тәблиғиндән әл чәксин. Мәним бу сөзләримә Мәм-мәдкәрим белә чаваб верди: «Мән сәнә мәсләһәт көрүрәм ки, чамааты горхутма. Бу сизә баһа отурачаг. Кәләчәк һагда фикирләшин». Бундан башга, 1937-чи ил декабрын 12-дә Мәммәдкәрим сечки мәнтәгәсинә кедәркән мәнә деди: «Һеч билмирәм нә үчүн чамааты инчидиб бүлләтенләрә гол чәкдирилләр. Ахы, депутат артыг сизин тәрәфдән тәјјин едилиб вә халг да ону сечмәјиб». Бүтүн бунлар һагда мән кәндин партија тәшкилаты катибинә хәбәр вердим».

1938-чи ил февралын 17-дә газы Мәммәдкәрим икинчи вә ахырынчы дәфә диндирилди.

Јарошкевич: «1938-чи ил февралын 13-дә кечирилән диндирмәдә сиз кәнддә экингилаби тәһрикедичи шајиәләрин јајылмасында өзүнүзү мүгәссир билмәдиниз. Истинтаг сиздән тәләб едир ки, сиз мәнасыз мүгавимәтә сон гојуб сәмими ифадәләр верәсиниз?» *Чаваб:* «Хејр, мән экингилаби шајиәләр јајмамышам вә буну гәтијјәтлә инкар едирәм». *Суал:* «Сизә шаһид Гулијев Нәчәф Әличан оғлунун сизин антисовет фәалијјәтиниз һагында 13 феврал 1938-чи ил тарихли ифадәси охунур. Буну бојунуза алырсыныз?» *Чаваб:* «Хејр, мән буну рәд едирәм». *Суал:* «Истинтаг сизә икинчи шаһид Балаханов Әлинин 13 феврал 1938-чи ил тарихли ифадәсини тәгдим едир. Буна сиз нә дејә биләрсиниз?» *Чаваб:* «Мән бунларын һеч бирини демәмишәм. Шаһид мәнә бөһтан атыр вә јалан дејир». *Суал:* «Изаһ един көрәк, нә үчүн сизин антисовет фәалијјәтинизи ифша едән шаһидләр сизә бөһтан атырлар?» *Чаваб:* «Мән буну билмирәм». *Суал:* «Демәк, сиз экингилаби фәалијјәтинизи гәтијјәтлә инкар едирсиниз?» *Чаваб:* «Бәли, мән буну гәтијјәтлә инкар едирәм». *Суал:* «Сиз истинтага нә әлава едә биләрсиниз?» *Чаваб:* «Мәним һеч бир әлавам јохдур».

1938-чи ил февралын 23-дә Јарошкевич белә бир итти-һамнамә тәртиб етди:

«Вәтәндаш Мир Чэфәр Мир Мәммәдкәрим Мир Чэфәр оғлу, 83 јашлы, али әрәб дини тәһсилли, газы, мәһкум олунмамыш, сәсиндән мәһрум олмуш, кәнд тәсәрруфаты илә мәшғул оланын 15030 №-ли чинајәт ишинә бахыб мүәј-јән етдим:

Мир Чэфәр Мир Мәммәдкәрим Мир Чэфәр оғлу кечмишдә Бакы губернијасынын газысы олуб, сон вахтларда кәнддә артыг ифша олунуб мәһкум едилән халг дүшмән-

лэри — Гасым Нағыјев, Рәһман Әлијев, Гәдим Асланов вә башгалары илә әлагәјә кириб, мөвчуд гурулуша дүшмәнчилик едерәк өз дини ајинлариндән антисовет тәблиғаты үчүн истифадә едирди. О, Совет һөкүмәтинә бөһтан атыр, кәндлиләри сечкиләрдә иштирак етмәмәјә чағырыр, гадынларын ичтиман-сијаси һәјатда иштирак етмәләринин әлејиник иди. Әһали арасында «гадынларын кишиләлә бәрәбәр олмалары мүмкүн дејил», — дејә тәблиғат апарыб буна сүбүт кими шәриәтин еһкамларыны нүмунә кәтирирди.

Мүттәһим өзүнү мүгәссир билмәди, лакин шәһид Әлизадә Ашурун, Гулијев Нәчәфин вә Балаханов Әлинин ифадәләри илә ифша олунур.

Изаһ олунанлара әсасән Мир Чәфәров Мир Мәммәдкәрим Мир Чәфәр оғлуна иснад олунанларын сүбүта јетмәсини нәзәрә алараг Мир Чәфәрвун 15030 нөмрәли чинајәт иши бахылмаг үчүн Азәрбајҗан ССР Фөвгәл'адә Үчлүјүн сәрәнчамына кәндәрилсин».

Иттиһамнамәнин ХДИК-нын Гала—Маштаға рајон шө'бәсинин рәис Аванесов тәсдиг етмишдир.

АЗ. ССР ХДИК Фөвгәл'адә Үчлүјүнүн 1938-чи ил мајын 2-дә кечирилән ичласынын ишин 18-чи вәрәгәсиндә олан протоколундан чыхарышда дејилир:

«Ешидилди: Мир Чәфәров Мир Мәммәдкәрим Мир Чәфәр оғлунун 15030 нөмрәли истинтаг иши.

Гәрара алынды: 83 јашлы Мир Чәфәров Мир Мәммәдкәрим Мир Чәфәр оғлу әксингилаби фәалијәтинә кәрә күл-ләләнсин.

Үчлүјүн катиби *Савченко*».

Һеч бир тәгсири олмајан хејрхәһ газы Мир Мәммәдкәрим аға, јүксәк мәдәнијјәтә малик олан вәтәндашымыз, Гур'ани-Кәримин, Чурчи Зейданын «Әрмәнуса әлмисријјә», «Кәрбәлә јанғыны», «Он једди рамазан», «Әзраи-Гурейш» адлы тарихи әсәрләринчн Азәрбајҗан дилинә тәрчүмәчиси, «Сәлиб мұһарибәләри» адлы китабын (I чилд) мүәллифи ханичәсинә күлләләнди.

1956-чы ил августун 31-дә рәһмәтлијин оғлу Мир Чәфәр ССРИ Баш прокурору Руденконун адына әризә јазыб «атамын тапылмасы үчүн мәнә көмәк едиб, онун тәгсиринин дәрчәсинин мүәјјән едилмәсинә сәрәнчам вермәји» хәһиш етмишдир.

1956-чы ил октябрын 20-дә Мир Мәммәдкәримин оғлу Мир Чәфәрә хәбәр вердиләр ки, атасы 1940-чы ил октябрын 14-дә бејнинә ган сызмасындан вәфат етмишдир.

Бундан сонра истинтаг органларына кәстәриш верилди ки, газы Мир Мәммәдкәримин ишини јенидән јохламагга мүәјјән едилсин ки, онун тәгсири вә чинајәти нәдән ибарәт иди.

1958-чи ил февралын 13-дә шәһид сифәтилә диндирилмиш Гулијев Нәчәф Әличан оғлу 1959-чу ил октябрын 23-дә јенидән диндирилди. Бу сәфәр о, белә ифадә верди: «Мән гәти сурәтдә вә бүтүн мәс'улијјәтимлә, коммунист киии кәстәрирәм ки, газы Мир Мәммәдкәрим антисовет фәалиј-јәтдә олмајыб. Әксинә дејән она бөһтан атыр. Мән белә ифадә вермәмишәм вә мүстәнтиг о вахт нә јазыб мән бил-мирдим».

1960-чы ил мартын 7-дә Әлијев Чәләл Әлибала оғлу кәстәрдә: «Үч ил бундан әввәл вәфат етмиш Әлизадә Ашурун ифадәләрини мән тәсдиг етмирәм, чүнки бунлар һаги-гәтә ујғун дејилдир. Газы Мир Мәммәдкәрим мәнним јаным-да һеч бир антисовет сөһбәт апармајыб».

1960-чы ил мартын 7-дә диндирилән Ағажев Әләкбәр Әјјуб оғлу кәстәрдә ки, газы Мир Мәммәдкәримин анти-совет фәалијјәти һагда она һеч бир шәј мә'лум дејил.

Ишин 33-чү вәрәгәси. Азәрбајҗан ССР Дахили Ишләр Назирлији Мәркәзи Дөвләт Тарихи Архивинин 1959-чу ил 27 ијун тарихли арајышы:

«Загафгазија шиә дин идарәсинин сәнәд фондунда 1907—1916-чы илләрә анд Бакы Мәчлисинин сәдри Ахунд Мир Мәммәдкәрим һачы Мир Чәфәрзәдәнин имзаладығы сәнәдләр вәр.

1910-чу илин нојабрында Гафгаз Чаншини Бакы газы-сы Ахунд Мир Мәммәдкәрим Мир Чәфәрзәдәнин Загафга-зија шиә дини идарәсинин үзвлүјүнә зәмәнәт верир».

1960-чы ил мартын 21-дә ДТИ-нин истинтаг шө'бәси Азәрбајҗан ССР ХДИК Фөвгәл'адә Үчлүјүнүн газы Мир Мәммәдкәрим һаггында чыхардығы 1938-чи ил 2 март тарихли гәрарын ләғв олунмасы вә онун ишинә хәтм верил-мәси һагда тәгдмат верир.

1960-чы ил мајын 4-дә Азәрбајҗан ССР Прокурорлуғу Азәрбајҗан ССР Али Мәһкәмәсинә газы Мир Мәммәдкәри-мин иши үзрә е'тиразыны кәндәрир.

«Азәрбајҗан ССР ХДИК Фөвгәл'адә Үчлүјүнүн Мир Чә-фәров Мир Мәммәдкәрим Мир Чәфәр оғлу һаггында 1938-чи ил 2 март тарихли гәрар ашағыдакы әсаслара кәрә ләғв едилмәлидир:

Ишдән көрүнүр ки, Мир Мәммәдкәрим Мир Чәфәрвун шәһидләрин диндирилмәсиндән габаг АЗ. ССР ХДИК-нын комиссарынын кечмиш мүавини Боршовун тәсдиг етдији

сијаһыја әсасән һәбс едилмишдир. Мир Чәфәрәвун әлејһи-
нә материал јалһыз бундан сонра топланмаға башланды.

1959-чу илдә апарылан әләвә јохлама заманы шаһид
Гулијев Нәчәф Әличан оғлу јенидән диндириләркән кәс-
тәрди ки, о, 1938-чи илдә диндириләркән Мир Чәфәрәвун
антисовет фәалијјәти һаггында ифадә вермәмишдир. Буна
көрә дә она иснад олуан ифадәни о тәсдиг етмир. Динди-
рилән башга шаһидләр дә кәстәриләр ки, онлар Мир Чә-
фәрәвун антисовет фәалијјәти илә мәшгул олмасы һагда
һеч бир шеј ешитмәјибләр».

1960-чы ил ијулун 15-дә Азәрбајчан ССР Али Мәһкәмә-
си гәрар чыхарыр ки, Азәрбајчан ССР ХДИК Фөвгәл'адә
Үчлүјүнүн Мир Чәфәрәв Мир Мәммәдкәрим Мир Чәфәр
оғлу һаггында 2 март 1938-чи ил тарихли гәрары ләғв
едилсин, онун иши сүбута јетмәдијиндән хәтм олунсун,
өзүнә исә өлүмүндән сонра бәрәәт верилсин.

Аллаһ газы Мир Мәммәдкәримә рәһмәт еләсин!

Иттиһам

Нәсибә ханыма

50 ИЛ ӘВВӘЛ 4438 НӨМРӘЛИ ИШ ҮЗРӘ ЧӨЗӘ АЛАНЛАР ВӘ ЧӨЗӘ ВЕРӘНЛӘР

Дирчәл, даһа дирчәл, ујумаг артыг әбәсдир!
Ја өл бу вурушда, ја да зәнчири кәсдир.
Азада севир голларыны догдугун өвлад,
Бәсдир синән үстә јашады һәр чүрә чәллад.
Галдыр башыны, бағрына бах ган көјә вурмуш,
Әфсус ки, о чәллад шишәрәк һеј ки, отурмуш.
О шишир көзләри ган чајнағы инсан чәсәдиндән,
Азмыш, бағырыр, әмри будур: «Һеј! Кәс әтниндән,
Вер, вер ки, јејим зүлмүмә гүввәт кәлә бәлкә,
Сән, еј нөкәрим, әмримә мүти олан өлкә!»
Сөјлә јарашырмы адына бөјлә һәгарәт?
Гејрәт јеридир, севкили јурдум, јенә гејрәт!
Сөјлә нә үчүн мүти нөкәр кәнч адын олсун,
Чошгун гара нефтин, тахылын һәм јадын олсун,
Тахыл бечәрән гәһрәман әлләр, дилә дары,
Көрпә чочугун сүд диләјән аһ илә зары,
Ана үрәјин парчаланмазмы, ана јурдум?
Аһ, аһ, нә үчүн дөндү үрәјин гана јурдум?
Сөјлә, көмәјин јох ки, сәнин һаггыны алын,
Јадлар гушунун шәһпәрини торпаға салсын?!
Көјләрдә учан нәғмә дејән оғлуна фәрјад.
Ки, онун пәнчәсинә дөзмәјә һәр чүр дәли чәллад.
Бабәк даһа дурсун, јерисин дүшмәнин үстә,
Бабәкләри сән, севкили јурдум, өзүн истә!
Јалчын гајалардан, тәпәләрдән вә дәниздән
Чијиндә әсарәт чанағы ач кәлә биздән.

Бу ше'ри Рзајев Мәммәдһүсејн кичик лејтенант Аруша-
нов тәрәфиндән һәбс едилмәсиндән он үч ај вә күлләләнмә-

синдэн ил жарым габаг — 1941-чи илин ијун ајынын 2-дә жазыб.

«Илдырым» адлы мөгаләмдә јазмышдым ки, 1948-чи илдә мөһкүм едилэн сөккиз кәнчин истинтагында ики ад чәкилмишди: Сүлејман вә Шүкүр. Буналарын кимлији мө'лум дејилди. Бир күн Нәсибә ханым Әлизадә јаныма кәлди вә мәнә 1940-чы илдә онунла бирликдә Бақынын 1 нөмрәли бејналмиләл мәктәбини битирмиш бир кәнчин фотосәклини көстәрәрәк деди: «Адыны чәкдијиниз Сүлејман будур. О, мәктәби мәнимлә бирликдә гуртарыб. Ә'лачы иди. Онларын тәшкилатында мән дә вар идим вә чох фәал ишләјирдим. Амма мәним јолдашларым нә истинтагда, нә дә мөһкәмәдә адымы белә чәкмәдиләр, јохса мәни дә онларла бирликдә мөһкүм едәчәкдиләр».

Һагында сөз ачачагымыз тәшкилата «Илдырым»да олан кими сөккиз нәфәр дахил иди:

1. Искәндәрли (Искәндәров) Сүлејман Әли Аббас оғлу, 1922-чи илдә Бақыда анадан олмуш, Азәрбајчан Сәнаје Институтунун (АСИ-нин) II курс тәләбәси иди; 1942-чи ил август ајынын 22-дә һәбс едилмишдир.

2. Тағыјев Әләскәр Сәттар оғлу, 1921-чи илдә Бақыда анадан олмуш, електрик монтажору иди; 1942-чи ил феврал ајынын 28-дә һәбс едилмишдир.

3. Мустафајев Чинкиз Сејфулла оғлу, 1923-чү илдә Бақыда анадан олмуш, Бақы дәмир јолу техникумунун тәләбәси иди, 1942-чи ил ијул ајынын 7-дә һәбс едилмишдир.

4. Рзајев Мәммәдһүсејн Һәбиб оғлу, 1921-чи илдә Көјчајда анадан олмуш, АДУ-нун III курс тәләбәси иди, 1942-чи ил ијул ајынын 8-дә һәбс едилмишдир.

5. Ағајев Һүсејнаға Мирһашым оғлу, 1921-чи илдә Бақыда анадан олмуш, АСИ-нин тәләбәси иди, 1942-чи ил ијул ајынын 7-дә һәбс едилмишдир.

6. Мәммәдов Аға Әләскәр Рза оғлу, 1921-чи илдә Бақыда анадан олмуш, АДУ-нун IV курс тәләбәси иди, 1942-чи ил август ајынын 31-дә һәбс едилмишдир.

7. Рзајев Саләһ Әбдүлһүсејн оғлу, 1921-чи илдә Бақыда анадан олмуш, АДУ-нун IV курс тәләбәси иди, 1942-чи ил сентјабр ајынын 5-дә һәбс едилмишдир.

8. Мейдијев Заман Зејнал оғлу, 1923-чү илдә Бақыда анадан олмуш, АСИ-нин II курс тәләбәси иди, 1942-чи ил сентјабр ајынын 18-дә һәбс едилмишдир.

(Охучудан хаһиш олунар ки, нәтичәләри бу јазыны ахыра гәдәр охудугдан сонра чыхарсын).

1942-чи ил ијунун 29-да кичик лејтенант К. Б. Арушановун Рзајев Мәммәдһүсејнин һәбс олунмасы һагында чыхарылан гәрарында дејилрди: «Рзајев, Түркијәә мејли

олан вә Азәрбајчанын ССРИ-дән зорла ајрылмасыны нәзәрдә тутан антисовет милләтчи кәнчләр тәшкилатынын фәал үзвүдур. О, јени шәхсләри өз тә'сири алтына алыб онлары тәшкилатларына чәлб едир вә әксингилаби вәрәгәләрин чапына вә јайылмасына һазырлашырды. М. Рзајев Азәрбајчан ССР Чинајәт мәчәлләсинин 72-чи маддәсинин 11-чи һиссәси вә 73-чү маддәси (Азәрбајчан ССР ЧМ 72 м. 11 һ. 73 м) илә мәс'улијјәт дашыјыр.

Арушанов Рзајев 1942-чи ил ијулун 7-дә 745 нөмрәли ордерлә АСИ-нин јатагнаһасында һәбс едир.

Ијулун 8-дә кечирилән биринчи диндирмә: Арушанов Рзајеви гоһум-гардашлары, јакынлары вә достлары һагында сорғу-суал едир.

Ијулун 10-да икинчи диндирмә: Арушанов: «Сиз антисовет чинајәтләриннәз көрә һәбс едилмисиниз. Сиз өз антисовет чинајәтләриннәз һагында мүфәссәл ифадәләр вермәлисиниз». Рзајев: «1942-чи илин март-апрел ајларында узун сүрән тә'сирли сөһбәтләрдән сонра мәни АСИ-нин II курс тәләбәси Искәндәров Сүлејман вә дәмир јолу техникумунун тәләбәси Мустафајев Чинкиз антисовет милләтчи тәшкилатына чәлб едиләр. Һәмин тәшкилатын үзвәри гаршыларына әксингилаби вәрәгәләрин јайылмасы јолу илә Азәрбајчанда Совет һакимијјәтини јыхмаг вә Түркијәә илә бирләшмәк мәғсәдини гојмушдулар. Бунун үчүн тәшкилат өз сырларыны артырмағы, вәрәгәләрин нәшири үчүн шриффт тапмағы, радиогобуледици алмағы вә харичи верилишләрә гулаг асмагдан өтрү хүсуси отаг тапмағы нәзәрдә тутурду. Группумузун бүтүн үзвәри систематик олараг антисовет вә милләтчи тәблиғат апарырды».

1942-чи ил ијулун 15-дә кечирилән үчүнчү диндирмә: Арушанов: «Группузузун бүтүн иштиракчыларынын адларыны дејин». Чаваб: «Группузузун Искәндәров Сүлејман, Мустафајев Чинкиз, Тағыјев Әләскәр вә мән — Рзајев Мәммәдһүсејн дахил идик. Шәхсән мән бизин антисовет милләтчи кәнчләр группа Тибб институтунун II курс тәләбәси Нуријев Чамалы вә АДУ-нун филолокија фәкултәсинин II курс тәләбәләри — Нәсибов Мәстини вә Һәбибзадә Шүкүрү чәлб едирдим». Суал: «Сиз антисовет милләтчи группа ким, нә заман вә һансы шәрәнтдә чәлб етмиши?» Чаваб: «1942-чи илин апрелиндә мән «Парапет» багында тәсәдуфән Сүлејман раст кәлдим. Сүлејман мұһарибәдән данышараг белә деди: «Мұһарибә узаныр. Чәһһәләрдә чамаат әбәс јерә гырылыр. Мұһарибәдә олан әскәрләрин аиләләри вә башгалары да ачындан гырылыр. Гызыл Орду алман гошунларынын һүчүмү нәтичәсиндә күндән-күнә керижә чәклир. Бу

дөүлмэз фактлара биз талашсыз жанаша билмөрүк. Биз дө бу масэлажэ гарышмалы, өз миллэтимизин азад олмасына вэ бу үсул-идарэнин жыхылмасына көмөк етмэлидик. Көл бир групп арадаг вэ вахт итирмэдэн ишэ башлајаг. Биз гаршымыза белэ масэлэлэр гојдуг: группумузун сајыны он нэфэрэ, сонралар исэ јүз нэфэрэ чатдырмаг. Группумуза дахил оланлардан үзвлүк һаггы жыгыб, һэр биримизин тэшббүсү илэ шрифт, кағыз вэ с. материал арагаг экингилаби вэрэгэлэр нэшр едиб эһали арасында јаймалы идик. Биз һесаг едирик ки, азербайчанлылар өз милли дөвлэтини өз эллэринэ алмалыдырлар вэ бунун үчүн дө совет гурулушуну девирмэлидирлэр. Биз Азербайчанда мүстэгил дөвлэт јарадылмасыны зэрури һесаг едирик. Түркијэдэки кими.

Суал: «Сизин антисовет миллэтчи группунузун практики фэалијјэти нэдэн ибарэт иди?» *Чаваб:* «Бизим групп антисовет жығынчаглар тэшкил едир вэ бу жығынчагларда УИК(б)П-нин вэ Совет һөкүмэтинин милли сијасэти — тэнгид едилир вэ чүрбэчүр тэшкилати масэлэлэр һөлл олу-нурду».

1942-чи ил ијулун 20-дэ Арушанов вэ Григорјан Рзајев Мэммэдһүсејнэ онун Азербайчан ССР ЧМ 72 м. 11 һ. вэ 73 м. илэ мäs'улијјэтэ чөлб олунмасы һаггында гэрары тэгдим едирлар.

Август ајынын 14-дэ кечирилэн элаво диндирмэдэ Рзајев Мэммэдһүсејн көстэрдик: «Бизим группун тэшкилатчысы Искэндэров Сүлејман иди вэ практики эмэлијјат үчүн бүтүн көстэришлэри биз ондан алырдыг. Сонралар мэн ондан ајрылыб мүстэгил ишлэјирдим». Арушанов: «Сиз Искэндэров, Мустафајев вэ Тағыјевдэн нэ вахт вэ нэ сэбэбэ көрө ајрылдыныз?» Рзајев: «Мэн онлардан 1942-чи илин мајында ајрылдым. Мэн дәстэмизин иштиракчыларынын сајынын артырылмасы һаггында масэла гојдум, лакин онлар мөнимлэ разы олмадылар. Буна көрө мэн өзүм Совет һакимјјэти элэјинэ ишлэмөк үчүн јени групп тэшкилинэ кирришдим. Бу јени тэшкил олунан группа мэн АДУ-нун тэлэбэлэри Насибов Мэстини вэ Гэбизадэ Шүкүрү вэ АСИ-нин тэлэбэси Агајев Һүсејнағаны чөлб етдим. Мэн онлара белэ бир нағыл сөјлөдим ки, куја мэн антисовет тэшкилатында једди јашымдан фэалијјэт көстэрирэм; куја мөним һөмин тэшкилата дахил олан таныш прокурорум вар вэ мэн дө онун васитэсилэ онларын үчүнү дө тэшкилата габул етдирэрэм. Лакин бунларын үчү дө мөнимлэ ишлэмөк итэмэдилэр».

1942-чи ил ијунун 29-да һөмин Арушановун Бақыда јашајан Агајев Һүсејнағанын һэбс едилмэси һаггында гэрары

рында дејилирди: «Агајев Һүсејнаға Түркијэ мејли олаа вэ Азербайчанын ССРИ-дэн зорла ајрылмасыны нэзэрлэ тутан антисовет миллэтчи кәнчлэр тэшкилатынын фэал үзвүдүр. Тэшкилатын жығынчагларында иштирак едиб, ораја јени шөхслэрин чөлб олунмасы һагга масэлэнин мүзакирасинда фэаллыг көстэрир. Буна көрө о, Азербайчан ССР ЧМ 72 м. 11 һ. вэ 73 м. илэ мäs'улијјэт дашыјыр».

Арушанов Агајев ијулун 7-дэ 747 нөмрөли ордерлэ Островски адына күчөнин 1 нөмрөли евиндэ һэбс едир.

1942-чи ил ијулун 8—9-да кечирилэн биринчи диндирмэ: Арушанов: «Сиз антисовет чинајэтлэринизэ көрө һэбс едилмисиниз. Истинтаг тэклиф едир ки, сиз мүфэссэл вэ доғру ифадэ верэсиниз». Агајев: «Нијэ һэбс олунмушам, буну өзүм дө һисс едирэм. Буна көрө дө эле биринчи диндирмэдэ мэн өз антисовет чинајэтлэрим һаггында данышачағам. 1941-чи илдэ мэн өз мэктэб јолдашым Искэндэров Сүлејманла тез-тез көрүшүрдүм. Һэр дэфэ Сүлејман УИК(б)П-нин вэ Совет һөкүмэтинин ајры-ајры тэдбирлэрини тэнгид едирди. 1941-чи илин ахырындан Искэндэров өз антисовет эһвал-руһијјэсини даһа да күчлөндирмишди вэ мөни кәнчлэр арасында антисовет миллэтчи тэшкилатын јаранмасынын ваичб олдуғуна инандырмаға чалышырды. 1942-чи илин јанвар вэ ја февралында Искэндэров, Мустафајев вэ Тағыјев евимизэ кэлдилэр вэ биз дөрдүмүз разылыға кэлдик ки, Совет һөкүмэти элэјинэ фэал мүтэшәккил иш үчүн Азербайчан кәнчлэрин арасында антисовет миллэтчи тэшкилат јаратмаг лазымдыр. Эвваллэр бу гөрүбэ биз дөрдүмүз дахил идик. Рзајев Мэммэдһүсејн бизим группа сонрадан дахил едилди».

1942-чи ил ијулун 22-дэки икинчи диндирмэ: Мустэантиг: «Сизин антисовет миллэтчи группунуза кимлэр дахил иди?» *Чаваб:* «Мэн, Искэндэров, Мустафајев, Тағыјев вэ Рзајев Мэммэдһүсејн». *Суал:* «Сизин антисовет миллэтчи группунуз нечэ вэ нэ вахт тэ'сис олуб формалашды?» *Чаваб:* «Бизим антисовет миллэтчи группумуз 1941-чи илин декабрында тэ'сис олуб формалашды».

1942-чи ил ијулун 20-дэ Арушанов вэ Григорјан Агајев Һүсејнағаја онун Азербайчан ССР ЧМ 72 м. 11 һ. вэ 73 м. илэ мäs'улијјэтэ чөлб олунмасы һагга гэрары тэгдим едилэр.

1942-чи ил августун 11-дэки үчүнчү диндирмэ: Арушанов: «1942-чи илин март ајындан башлајараг антисовет миллэтчи группунуза дахил оланларын экингилаби фэалијјэтиндэн данышым». Агајев: «1942-чи илин мартындан бизим групп өз практики антисовет фэалијјэтинни фэаллаш-

дырды. Группуза Рзајев Мәммәдһүсејн гәбул едилди. Ону группуза Искәндәров чәлб етди. Биз музакирәјә бә'зи тәшкилат мәсәлэләрини гојдуг. Тәшкилатымызын үзвләринин сайынын артырылмасы, әксингилаби вәрәгәләринин чапыны вә јайылмасы һагда мәсәлэләри музакирә вә УИК(б)П-нин милли сјајәтнин тәнгид едирдик. Искәндәров бизим һамымызы мөвчуд гурулушун әлејһинә актив фәалијјәтә кечмәјә чагырыды. О дејрди ки, биз һамымыз Азәрбајчан халгынын вәтәнпәрвәрләри кими јорулмадан чалышмалыјыг ки, Азәрбајчан халгы диктаторлуғ вә залымлығдан азад олунсун. Азәрбајчан ССРИ-дән ајрылсын вә бурада Түркіјәдәки кими милли республика тәшкил едилсин. Биз һамымыз Искәндәровла разылашдыг, гәрара кәлдик ки, һәр биримиз јазылы анд ичәк вә Искәндәров бу анды елә орада тәртиб етди. Һәмин јығынчагда Искәндәров вә Мустафајев группузун програм вә низамнамәсини тәртиб едиләр вә биз дә рзы олдуғ. Лакин сонра тәшкилат мәсәләләриндә ихтилафлар үзүндән бизим дәстә парчаланды. Искәндәровла ишләмәк истәмәдијинә көрә Рзајев Мәм-мәдһүсејн ајрылды вә јени антисовет группунун тәшкили илә мәшғул олду».

Искәндәров Сүләјманын тәртиб етдији андын мәтни:

«Мән... мәсләкимә анд ичирәм: вәтәннин азадлығы уғ-рунда өз һәјатымы, әмлакымы әсиркәмәјәчәјәм. Мән ана вәтәнә анд ичирәм: јүксәк идеалын — милләтнин шәрәфи уғрунда, онун хошбәхтлији уғрунда, онун шәрәфинә вә һа-мусуна тохунмаға чәһд едән дүшмәнләрә гаршы, сон дахла ганымадәк вәтән гәһрәманларынын сырасында олачағ вә вә лазым кәләрсә өз һәјатымы, бу јүксәк милли идеалын һәјата кечмәси ишинә һәср едәчәјәм.

Мәним идеалым милләтими әсирлик зүлмүндән хилас етмәкдир. Мәним мәсләким милли-социалист, милли хош-бәхтлик чәмијјәтинин јарадылмасы үчүн јеканә васитә олан кәмализмдир. Јашасын кәмализм!

Мән анд ичирәм ки, фиргә тапшырығларыны сөзсүз је-ринә јетирәрәк вә бу ишдә ән дәншәтли өлүм олса белә, әлим титрәмәјәчәк, көнлүм әсмәјәчәкдир. Мән милләтими хошбәхтлијинә зәрәр верәси һәрәкәт етмәјә чәһд едәрәмсә, гој тарих вә ону јарадан парлағ гүввәләр мәни лә'нәтләсин, хани дејә дамғаласын, ән шиддәтли чәзаја мәһкүм етсин. Мән хани чыхарамсә, гој мөзарым гангаллығларла өртүлү олсун!»

1942-чи ил августун 17-дә кечирилән дөрдүнчү диндир-мәдә Агајев Һүсејнаға, Мәммәдов Аға Әләскәр вә Рзајев Саләһ һаггында ифадә верирди.

Августун 23-дә кечирилән бешинчи диндирмә: *Аруша-нов*: «Сизин антисовет милләтчи бөлмәнин ады нә иди — групп, јохса тәшкилат?» *Чаваб*: «Групп вә ја дәстә». (Анда «фиргә» адланыр.—З. Б.). *Суал*: «Сизин әксингилаби дәстә-нин үзвләри нечә шрифт тапмалы вә әксингилаби вәрәгәлә-ри нечә чап етмәли иди?» *Чаваб*: «Дәстәмиз мәни мәтбәәјә ишә дүзәлдәчәкди вә мән орадан шрифт көтүрмәлиј-дим». *Суал*: «Сизин әксингилаби дәстәнин һарадан вә шәх-сән кимдән практикә рәһбәрлик вә көстәришләр алырды?» *Чаваб*: «Бизим әксингилаби дәстәмизин тәшкилинин әсас тәшәббүскары Искәндәров Сүләјман иди вә ајры-ајры мәсәләләр үзрә көстәришләр ондан кәлирди». *Суал*: «Сизин әксингилаби дәстәнин гаршысында нә кими мәсәләләр јени үзвләрин гәбул олунмасы мәсләсини гојурду вә биз һесаб едирдик ки, Азәрбајчанда Түркіјәдәки кими милли мүстә-гил һөкүмәт тәшкил олунмалыдыр».

1942-чи ил сентјабрын 4-дәки алтынчы диндирмәдә Арушанов јенә дә тәшкилатын тәркиби һаггында сорғу-суал едир. Агајев Һүсејнаға көстәрир ки, дәстәләринә Мейдијев Заман, Рүстәмөв Рамиз, Бағыров Шүча вә Бағыров Һәсән дә дахил идиләр.

1942-чи ил ијунун 29-да Арушанов Бақыда јашајан вә дәмбр јолу техникумунда охујан Мустафајев Чинкизин һәсб едилмәси вә Азәрбајчан ССР ЧМ 72. м. 11 һ. вә 73 м. илә мәсулијјәтә чәлб олунмасы һаггында гәрар чыхарыр.

Ијулун 7-дә 748 нөмрәли ордерлә Арушанов Мустафа-јеви Полухин күчәсиндәки 23 нөмрәли евдә һәсб едир. (Бу сәккиз нәфәрдән ән чоғ — 15 дәфә диндирилән тәкчә Мус-тафајев олуб. Онун мәрдлијинә вә ики мүстәнтигин — Ару-шановла Арустамовун басғынларына дөзмәсинә һејран га-лырсан. —З. Б.).

1942-чи ил ијулун 8-дә кечирилән биринчи диндирмә: *Мүстәнтиғлар*: «Сиз әксингилаби фәалијјәтнинизә көрә һәсб едилмәсиниз. Истинтағ әввәлдән сизә тәклиф едир ки, һәр шеји доғрулуғла бојнуруза алыб, өз әксингилаби ишиниз һаггында данышасыныз». *Мустафајев*: «Мән доғрулуғла вә сәминијјәтлә истинтаға дејирәм ки, әксингилаби фәалијјәт-лә мәшғул олмамышам».

Икинчи диндирмә ијулун 10-да саат 22.30 дәгигәдән ијулун 11-дә кечә саат 2.45 дәгигәјәдәк, јәни 4 саат 15 дә-гигә давам етмишди. Мүстәнтиғлар бирчә *суал* вердиләр.

«Июлун 8-дә истинтаг она көрә дајандырылмышдыр ки, сиз Совет һөкүмәтинин әлејһинә төрәтдијиниз чинајәтләр һаггында фикирләшиб, бу чинајәтләри кәләчәкдә әбәс јер инкар етмәјиниз дәрк едәрәк сәмими олараг бунлары бојнуруза аласыныз». *Мустафајев*: «Мән Совет һөкүмәтинин әлејһинә һеч бир чинајәт етмәмишәм вә мәнә иснад олуған иттиһамы дүзкүн һесаб етмирәм».

1942-чи ил июлун 11-дә кеңирилән үчүнчү диндирмә: *Мустәнтиг*: «Сиз өз әксингилаби фәалијјәтиниз һаггында ифадә вермәк барәсиндә фикирләширсиниз, ја јох? Истинтаг бир даһа сизә хәбәрдарлыг едир ки, инадыһныз әбәсдир вә тәклиф едирик ки, һәр шеји бојнуруза аласыныз». *Чаваб*: «Мәнним һеч бир әксингилаби фәалијјәтим олмајыб вә ола да билмәзди». *Суал*: «Бәс, онда сизин мүттәһимләр скамјасына дүшмәјиниз нә илә изаһ етмәк олар?» *Чаваб*: «Дејә билмәрәм». *Суал*: «Истинтаг сиз бир даһа хәбәрдар едир ки, Совет һакимийјәти гаршысында сijasи чинајәт төрәтдијинизә көрә һәбс едилмисиниз вә буна көрә дә өзүнүзә садәләвһ адам кими көстәрмәјиб, данышасыныз». *Чаваб*: «Мән Совет һакимийјәти гаршысында һеч бир sijasи чинајәт етмәмишәм вә буна көрә дә һеч бир сөзүм јохдур». *Суал*: «Беләликлә, сиз инад көстәрмәк фикриндәсиниз?» *Чаваб*: «Јох, мән инад көстәрмирәм, анчаг һәгигәти дејирәм. Совет һакимийјәти гаршысында мәнним һеч бир чинајәтим олмајыб».

1942-чи ил июлун 13-дә кеңирилән дөрдүнчү диндирмә: (үч саат 40 дәгигә). *Мустәнтиглар*: «Истинтаг сизә бир даһа хәбәрдарлыг едир ки, өз инадыһнызла өз чәзанызы јүнкүлләшидир билмәјәчәксиниз. Бунула сиз јалһныз Совет һакимийјәтинә дүшмән симанызы даһа парлаг танытдырасыныз. Мәһнасыз һәрәкәтиниз канара атыб, антисовет фәалијјәтиниз һаггында ифадә вермәјә башлајын». *Чаваб*: «Мән, Мустафајев, һеч бир антисовет иш көрмәмишәм вә ифадә вермәјим үчүн һеч бир шеј јохдур». *Мустәнтиглар*: «Биз јенә билдирirik ки, сиз Мустафајев, азадлыгда оlanda антисовет ишләрлә мәшғул идиниз. Буна көрә дә ишин маһийјәти үзрә ифадә вермәјиниз тәклиф едирик». *Чаваб*: «Азадлыгда оlanda мән һеч бир антисовет иш апармамышам». *Мустәнтиглар*: «Сиз һәлә дә истинтагда өзүнүзә гејри-сәмими апарысыныз. Өз антисовет фәалијјәтиниз һаггында ифадә вермәк фикриндәсиниз, ја јох?» *Чаваб*: «Мән истинтагда өзүмү сәмими апарырам. Антисовет ишләрлә мәшғул олмамышам».

1942-чи ил июлун 21-дә кеңирилән алтынчы диндирмәдә мустәнтиглар Мустафајев Чинкизә онун Азәрбајҗан ССР ҶМ 72 м., 11 һ. вә 73 м. илә мәс'улијјәтә чәлб олунмасы

һаггында гәрары тәгдим едирләр. Бундан сонракы *суал*: «Сиз ифадә вермәк фикриндәсиниз, јохса мәһнасыз вә лүзүмсуз тәрслик көстәрмәкдә давам едәчәксиниз?» *Чаваб*: «Мәнә тәгдим олуған иттиһамла таныш олдуған сонра билдирирәм ки, мән антисовет милләтчи кәңчләр дәстәсинин үзвү олмамышам. Мәнә тәгдим едилән иттиһамы дүзкүн һесаб етмирәм». *Мустәнтиглар*: «Сизин етиразыныз һеч бир шејә әсасланмыр. Сизә иттиһамы тәгдим етдикдә, истинтаг тамавилә инандырычы материаллара әсасланмырды. Буна көрә дә дүзкүн ифадә вермәјин вахты кәлиб чатыб». *Чаваб*: «Мән доғру данышырам. Мән антисовет дәстәнин үзвү дејиләм». *Мустәнтиглар*: «Һәлә азад көзәркән вә дүшмән руһлу оларкән сиз, Мустафајев, антисовет дәстәсинә даһил идиниз вә буна көрә дә тәклиф едирик ки, сиз өз антисовет кунәһларыһныз һагда доғру ифадә верәсиниз». *Чаваб*: «Билдирирәм ки, мән Совет һөкүмәтинә дүшмәнчилик бәсләмирдим вә һеч бир антисовет дәстәсинә даһил олмамышам».

1942-чи ил июлун 22-дә кеңирилән једдинчи диндирмә: (беш саат!). *Мустәнтиглар*: «Сизә тәгдим олуған иттиһамдан сонра истинтаг тәклиф едир ки, сиз өз антисовет ишиниз вә кәңчләр дәстәсинә даһил олан мәсләкдашларыһнызын фәалијјәти һаггында изаһлы ифадә верәсиниз». *Чаваб*: «Билдирирәм ки, мән кәңчләр дәстәсинин үзвү олмамышам вә буна көрә дә мән һеч бир шејдән ифадә верән дејиләм. Өз јаһын јолдашларым һаггында мән һеч бир мәһфи сөз дејә билмәрәм, чүнки онларыһ һамысыһнын һаггында мән јалһныз мүсбәт сөз дејә биләрәм. Мән онларыһ тәрәфиндән һеч бир антисовет һәрәкәт көрмәмишәм». *Мустәнтиглар*: «Хәбәрдарлыг едирик ки, бу чүр һәрәкәтинизә көрә истинтаг сиз ифша етмәјә мәчбурдур. Буна көрә дә тәклиф едирик ки, өзүнүз өз антисовет фәалијјәтиниз һаггында ифадә вермәјә башлајасыныз». *Чаваб*: «Мәнним антисовет фәалијјәтим олмајыб».

Бундан сонра Арустамов вә Арушанов Мустафајевә олавә 10 суал вериб, о бири мүттәһимләрин дә ифадәләрини охудулар. Лакин Мустафајев антисовет кәңчләр тәшкилатына мәнсуб олмасыһны гәтијјәтлә инкар етди.

1942-чи ил июлун 28-дәки сәккизинчи диндирмә алты саат чәкди. Бу диндирмәдә Мустафајев һәр шеји бојнуруза алыб етираф етди ки, ону антисовет кәңчләр дәстәсинә Искәндәрәв Сүләјман чәлб етмишди.

1942-чи ил июлун 29-да кечән доғгузунчу диндирмәдә Мустафајев тәшкилатын јығынчағларындан ифадә верирди.

29—30 июлда кеңирилэн онунчу диндирмәдә Мустафа-
јев тәшкилатын фәалијәтиндән вә вәзифәләриндән бәһс
едирди.

Июлун 30-да кечән он биринчи диндирмәдә сөһбәт тәш-
килатын низамнамәсиндән, шрифтин ахтарылмасындан вә
ајда 10—15 манатдан јығылан үзлүк һагғындан кедирди.

1942-чи ил августун 19-да кечән он икинчи диндирмәдә
Мустафајев тәшкилатын үзләриндән данышырды.

Августун 20-дә кечән он үчүнчү диндирмә. *Мүстәнтиг-
лар:* «Сизин јығынчаглар һарада кечирилди?» *Ҷаваб:*
«Агајевин евиндән башга бизим тәшкилатын үзләри мәнним
евиндә вә Искәндәрвун гоһумунун евиндә дә јығышырды-
лар». *Суал:* «Сизин јығынчаглар нечә кечирди?» *Ҷаваб:*
«Тәшкилати мәсәләләр музакирә олунурду; шрифтин ахтар-
ылмасы, қағызын алынмасы, вәсаитин топланмасы вә јени
үзләрин чөлб олунмасы мәсәләләринә бахылырды. Сонун-
чу мәсәлә илә Искәндәрвәла Рзајев Мәммәдһүсеји мәшғул
идиләр».

1942-чи ил сентјабрын 3-дә кеңирилән он дөрдүнчү
диндирмә. *Мүстәнтиглар:* «Истинтагын әлиндә мә'лумат вар
ки, Алманија илә муһарибә башланандан сонра сиз вә ан-
тисовет дәстәнинизин башга үзләри бирликдә, 1941-чи илин
июл-август ајларында милләтчи тәшкилат јаратмағ фик-
риндәјдиниз. Буну тәсдиғ едирсинизми?» *Ҷаваб:* «Бәли.
Мән вә дәстәнин башга үзләри 1941-чи илин ахырында
милләтчи тәшкилат јаратмағ фикриндә идик».

Сентјабрын 7-дә кечән он биринчи диндирмәдә Муста-
фајев өз шәхси фәалијәти һагғында ифадә верирди.

1942-чи ил июлун 14-дә Арушанов Бақыда јашајан Та-
ғыјев Әли Сәттарын һәбси вә Азәрбајҗан ССР ҶМ 72 м.,
11 һ. вә 73 м. илә мәс'улијјәт дашымасы һагда гәрар чы-
харыр.

Июлун 7-дә 828 №-ли ордерлә Арушанов Тағыјеви Зам-
ковски дөнкәсиндәки 60 нөмрәли евдә һәбс едир.

1942-чи ил июлун 29-да кеңирилән биринчи диндирмә:
Мүстәнтиг: «Сиз әксингилаби фәалијәтинизә көрә һәбс
олунмусунуз. Истинтаг тәләб едир ки, доғру ифадә вер-
синиз». *Ҷаваб:* «Мәнним антисовет чинајәтләрим ашағыда-
кылардан ибарәтдир: 1941-чи илин сонунда мәнни әксинги-
лаби фәалијјәтә мәктәб јолдашым Искәндәрвә Сүлејман
чөлб етмишди. О мәнни антисовет милләтчи тәшкилатына
гәбул етдириб вә бу тәшкилата јени шәхсләри чөлб едәрәк
өз сырларыны артырыр вә Совет һөкүмәтинини әлејһинә фәал
ишә кечмәк фикриндә иди. Бу тәшкилата Искәндәрвә Сү-
лејман, Мустафајев Чинкиз, Мәммәдов Аға Әләскәр, Рза-

јев Салех, Агајев һүсејнаға, мән вә Рзајев Мәммәдһүсеји
дахил иди. Биз әксингилаби вәрәғләрин чапна вә јайыл-
масына һазырлашыр, антисовет јығынчаглар тәшкил едир,
тәшкилатын еһтијачлары үчүн пул јығыр вә систематик
олағар антисовет милләтчи сөһбәтләр кеңирилдик».

1942-чи ил август ајынын 1 вә 2-дә кеңирилән икинчи
диндирмәдә Тағыјев Әләскәр көстәрирди ки, о, 1940-чы
илин декабрындан е'тибарән Азәрбајҗан кәнчләриндән иба-
рәт олан антисовет милләтчи тәшкилатын үзвүдүр. *Мүстән-
тигин суалы:* «Сизин антисовет бирлијиниз нечә адланыр-
ды — дәстә, јохса тәшкилат?» *Ҷаваб:* «Бизим антисовет
бирлији тәшкилат адланырды».

1942-чи ил август ајынын 5-дә вә 6-да кеңирилән үчүн-
чү диндирмә: Тағыјев Әләскәр тәшкилатын фәалијјәтиндән
ифадә верирди ки, тәшкилатын рәһбәри олан Сүлејман
Искәндәрвә көстәришләри «јухарыда» олан вәзифәли
шәхсләрдән алдығыны сөјләјирди, анчағ онларын һагғын-
да бизә һеч бир шеј демирди.

Август ајынын 7-дә кеңирилән дөрдүнчү диндирмә. *Мүс-
тәнтиг:* «Сизин антисовет әксингилаби милләтчи тәшкила-
тыныз гаршысына нә кими мәгсәдләр гојурду?» *Ҷаваб:*
«1. Антисовет руһлу кәнч азәрбајҗанлылары антисовет мил-
ләтчи тәшкилатына чөлб едәрәк тәшкилат үзләринин са-
јыны артырмағ; 2. Шрифт, қағыз вә саирә материаллары
әлдә едиб антисовет вәрәғә вә прокламасијалары чап едәр-
рәк әһали арасында јаймағ; 3. Кәмалист Түркијәсини нүмү-
нә көтүрәрәк Азәрбајҗанда мүстәғил дәвләт јаратмағ;
4. Харичдә чәрәјән едән һадисәләри билмәк үчүн радиогә-
буледичи алыб, ајрыча отағ тапарағ орада верилешләри
динләмәк; 5. Бүтүн бизим ишимиз Совет һакимијјәтинин
јыхыб Азәрбајҗанда мүстәғил дәвләт гурмаға истиғамәт-
ләнирди». *Суал:* «Сизин антисовет тәшкилатынызын прак-
тики фәалијјәти нәдән ибарәт иди?» *Ҷаваб:* «1940-чы ил
декабр ајындан 1942-чи илин мајынадәк биз тәхминән 10
јығынчағ кечирдик. Јығынчағларда биз тәшкилаты мәсәлә-
ләри, тәшкилатымыза чөлб олунан јени шәхсләрин нами-
зәдлијини, тәшкилатымызын үзләри үчүн андын һазырлан-
масыны, низамнамәнин јазылмасыны вә шрифтин әләк
едилмәсини музакирә едирдик. Үзлүк һагғыны топламағ
үчүн Мустафајев Чинкиз сечдик. Ајда 20 манат јығырдығ.
Шәхсән мән ики дәфә пул вермишәм».

1942-чи ил августун 18-дә кеңирилән беһинчи динди-
рмәдә мүстәнтиг Тағыјевә дикәр мәнбуслары танымағ үчүн
онларын фотошәкилләрини көстәрдән.

Сентјабрын 4-дә кеңирилән алтынчы диндирмә: *Мүстән-*

тиг: «Сиз антисовет милләтчи төшкилатынызын башга үзләринин адларыны чөкмәдиниз». *Чаваб:* «Бизим төшкилата Рүстәмөв Рамиз, Бағыров Нәсэн, Бағыров Шүча вә Мөхдигәв Заман да дахил идиләр».

1942-чи ил сентябрын 8-дә кеңирлән једдинчи диндирмәдә мүстәнтиг Арушанов Тағыјев Әләскәри Азәрбајчан ССР ЧМ 72 м. 11 һ. вә 73 м. илә мәс'улијјәтә чәлб олунамсы һагда гәрарла таныш едир.

1942-чи ил август ајынын 21-дә Арушанов Бақыда јашајан АДУ-нун филолокија факултәсинин III курс тәләбәси Мәммәдов Аға Әләскәр Рза оғлунун һәбс олунамсы һагда гәрар чыхарыр.

1942-чи ил августун 23-дә 961 №-ли ордерлә Мәммәдов Аға Әләскәр Островски адына күчәнин 5-чи даланындакы 4 нөмрәли евиндә һәбс едилди.

1942-чи ил сентябр ајынын 1—2-дә беш саат сүрән биринчи диндирмә: *Арушанов:* «Сиз Азәрбајчан кәнчләринин әксингилабчы милләтчи төшкилатынын үзвү кими һәбс олунамсуруз. Бу ишдә өзүнүзү мүгәссир билирсинизми?» *Чаваб:* «Бәли, бу ишдә мән өзүмү мүгәссир билирәм, һәмнин төшкилата мәни 1941-чи ил ијул ајында Искәндәрөв Сүлејман чәлб етди. Бу белә олмушду: Мәктәби битирдикдән сонра мән достум Рзајев Саләһлә бирликдә «Өлүләр хәјанәти» адлы бир пјес јаздыг. 1940-чы илин сонунда пјесимизин апардыг әдәбијјат үзрә мүәллимимиз олан Гарабағлы Әлијарын јанына. Евиндә Искәндәрөв Сүлејмана раст кәлдик вә о, Совет һөкүмәтинин әлејһинә мүбаризә вә мүстәгил Азәрбајчан дөвләтинин јаранмасы һагында ортаја мәсәлә гөјдү».

1942-чи ил сентябрын 11-дә кеңирлән икинчи диндирмә. *Арушанов:* «Сиз, Азәрбајчан ССР ЧМ 72 м. вә 11 һ. вә 73 м. илә тәгсирләндирилсиниз вә бу һагда сизә гәрар тәгдим олунар. Ишин маһијјәти үзрә нә дејә биләрсиниз?» *Чаваб:* «Бу гәрары мән тамамилә тәсдиг едирәм. Һәнгигәтән мән 1942-чи илин ијул ајында Искәндәрөв Сүлејман тәрәфиндән әксингилаби антисовет милләтчи төшкилата чәлб едилмишәм. Јығынчағларын бириндә иштирак етмишәм вә орада Совет һөкүмәтинин әлејһинә мүтәшәккил мүбаризә апарылмасы, бунун үчүн әксингилаби милләтчи тәшвиғатын кенишләнмәси, әксингилаби вәрәгәләрин чапы вә јайылмасы кими мәсәләләр мүзакирә олунарду. Һәмнин јығынчагда мәнимлә бирликдә төшкилата Рзајев Саләһ дә гәбул олунамшду».

1942-чи ил сентябр ајынын 4-дә мүстәнтиг Арушанов

Бақы милис мәктәбинин курсанты Рзајев Саләһ Әбдүлһүсеји оғлунун һәбс олунамсы һагында гәрар чыхарыр.

1942-чи ил сентябрын 4-дә 1014 нөмрәли ордерлә Рзајев Саләһ Шорс күчәсиндәки 49 нөмрәли евдә һәбс олунар.

1942-чи ил сентябрын 6-да кеңирлән биринчи диндирмә: *Мүстәнтиг:* «Сиз әксингилаби фәалијјәтинизә көрә һәбс олунамсуруз. Өзүнүзү бу ишдә мүгәссир билирсинизми?» *Чаваб:* «Мән һеч вахт әксингилаби фәалијјәтлә мәшғул олмамышам вә мәнә иснад едилән чинајәтдә өзүмү мүгәссир һесаб етмишәм».

Сентябрын 8-дә кеңирлән икинчи диндирмәдә Рзајев Саләһ көстәрир: «Бәли, мән, Рзајев Саләһ, 1941-чи илин ијулунда тәркибинә дахил олдуғум Азәрбајчан кәнчләрининдән ибарәт әксингилаби милләтчи төшкилатын үзвү идим». *Суал:* «Сиздән башга бу төшкилата ким дахил иди?» *Чаваб:* «Мәндән башга төшкилата Искәндәрөв, Мәммәдов, Тағыјев, Ағајев вә Мустафајев дахил идиләр. Төшкилат Азәрбајчан халғынын азадлығы вә ваһид, мүстәгил милли дөвләт јаратмағ уғрунда чалышырды».

Сентябрын 10-да кеңирлән үчүнчү диндирмәдә Рзајев Саләһ төшкилатын көрдүјү ишләр һагында ифадә верирди.

Сентябрын 15-дә мүстәнтиг Рзајев Саләһни Азәрбајчан ССР ЧМ 72 м. 11 һ. вә 73 м. илә мәс'улијјәтә чәлб олунамсы һагда гәрарла таныш едир.

Сентябрын 16-да кеңирлән дөрдүнчү диндирмәдә Рзајев Саләһ ифадәсиндә көстәрди ки, о вә Мәммәдов Аға Әләскәр төшкилатын ичласларында иштирак етмәмәк гәрарына кәлиб һәмнин төшкилатдан чыхдылар.

Сентябрын 30-да кеңирлән бешинчи диндирмә: *Арушанов:* «Әксингилаби милләтчи кәнчләр төшкилатынын үзләринин адларыны дејин». *Чаваб:* «Искәндәрөв Сүлејман, Мустафајев Чинкиз, Тағыјев Әләскәр, Мәммәдов Аға Әләскәр, Ағајев Гүсејнаға, Бағыров Шүча, мән вә Рзајев Саләһ». *Суал:* «Евләриндә антисовет сөһбәтләри апаран адамларын јығынчағлары һагында Искәндәрөвүн валидәјиләринин хәбәрләри вар идими?» *Чаваб:* «Мәнчә јох». *Суал:* «Шәхсэн сиз јашлы адамла бу милләтчи төшкилат һагында данышмысынызмы?» *Чаваб:* «Бу барәдә мән һеч кәсә бир сөз демәмишәм».

1942-чи ил ијунун 29-да Арушанов Бақыда кизли јашајан Искәндәрөв Сүлејман Әли Аббас оғлунун һәбс олунамсы һагында гәрар чыхарыр.

1942-чи ил ијулун 3-дә 746 нөмрәли ордерлә Искәндәрөв Сүлејман һәбс едилди.

1942-чи ил августун 30-да кеңирлән биринчи диндир-

мә: *Арушанов:* «Истинтагын элиндә мә'лумат вар ки, сиз кәнчләр арасында әксингилаби милләтчи тәшкилатын јаранмасынын тәшәббүсчүсү идиниз. Маһижәти үзрә мүфәсәл мә'лумат верин». *Чаваб:* «Бәли, е'тираф едирәм ки, мән, Искәндәрөв Сүләјман, кәнчләр арасында фәалијјәт көстәрән әксингилаби милләтчи тәшкилатын рәһбәр үзвү идим». *Суал:* «Сизин әксингилаби милләтчи тәшкилатынызын тәркибини көстәрин». *Чаваб:* «Мустафајев, Тағыјев, Агајев, Рзајев Саләһ, Мәммәдов, Рүстәмөв, Мехдијев, Бағыров Гәсән вә Рзајев Мәммәдһүсејн».

1942-чи ил сентјабрын 3-дә кечирилән икинчи диндирмә: *Арушанов:* «Сизин әксингилаби тәшкилатыныз нә заман вә нечә мејдана кәлиб?» *Чаваб:* «Бизим әксингилаби антисовет тәшкилатымыз 1941-чи илин ијул ајында ардычыл әксингилаби милләтчи сөһбәтләриндән сонра тә'сис олуңду. Биз антисовет мөвгејидән УИК(б)П вә Совет һөкүмәтинин тәдбирләрини писләјир, партијанын милли сijasәтини чидди тәнгид едиб ирар едирдик ки, Азәрбајчан суверен милли дөвләт кими формал һојат сүрүр вә хәјалымызда һәгги мүстәгил Азәрбајчаны көрүрдүк. Биз Совет һөкүмәтинин әлејиннә мүтәшәккил мүбаризәни өзүмүзә јекәнә васитә вә силаһ сечмишдик. Биз, јә'ни мән, Тағыјев вә Мустафајев разылыға кәлдик ки, Азәрбајчан кәнчләри арасында әксингилаби тәшкилат јарадаг. Беләликлә, бизим рәһбәр үчлүјүмүз тәшкил олуңду вә биз өз тәшкилатымыза кәнчләри чәлб етмәјә башладаг. Гыса бир вахт әрзиндә тәшкилатымызын үзвләринин сајы он нәфәрә чатды. Биз Агајев Һүсејни, Тағыјев Шүчаны, Бағыров Гәсәни, Рүстәмөв Рамизи, Мехдијев Заманы, Рзајев Саләһи вә Мәммәдов Ага Әләскәри тәшкилатымыза чәлб етдик.

Биз систематик олараг евләримиздә антисовет јығынчаглары тәшкил едәрәк, УИК(б)П вә Совет һөкүмәтинин бүтүн тәдбирләрини әксингилаби јөндән тәнгид едирдик. Коммунист Партијасынын милли мәсәләләр үзрә сijasәтини хүсусилә писләјирдик. Биз азәрбајчанлыларын өзләрини милли дөвләтләрини јаратмаларынын зәрурилији һаггында сөһбәт едирдик. Биз УИК(б)П-нин бүтүн тәдбирләрини дејил, јалныз милли сijasәтини тәнгид едирдик. Биз вәрәгәләр васитәсилә Азәрбајчан халгыны елә һазырламаг истәјирдик ки, алман гошунлары Азәрбајчанын сәрһәддинә јакышлашанда онлары өз силаһлы гүввәләримизлә дөф едәк вә сонра да бурада мүстәгил милли дөвләт е'лан едәк. Чүнки башга чүр Азәрбајчаны ССРИ-дән ајырмаг мүмкүн олмәзды».

1942-чи ил сентјабрын 6-да кечирилән үчүнчү диндирмә:

Арушанов: «Сиз әксингилаби тәшкилата дахил оланларын һамысынын адыны чәкмәдиниз. Истинтаг тәләб едир ки, әксингилаби тәшкилатын там тәркибини көстәрәсиниз». *Чаваб:* «Сәјдыгларымдан башга тәшкилатда ајры адам јөх иди». *Мустәнтиг:* «Бәс Гүдрәт адлы тәләбә?» *Чаваб:* «Хејр, Гүдрәт бизим тәшкилата дахил дејилди. Рзајев Сабир вә Шүкүр һагда данышарды, амма о, нәдәнәс онлары чәлб етмәди. Рзајевин дедијинә көрә Шүкүр тәшкилатымыза дахил олмагдан имтина едиб».

Сентјабрын 7-дә кечирилән дөрдүнчү диндирмә: *Суал:* «Сиз һамысынын адларыны чәкмәдиниз». *Чаваб:* «Бир дә АСИ-нин енеркетика факултәсинин тәләбәси Тофиг Мирзәчамалов вар иди. Ону тәшкилатымыза Мустафајев Чинкиз чәлб етмишди».

Сентјабрын 9-да кечирилән бешинчи диндирмә: *Арушанов:* «Шәхсән сиз әксингилаби тәшкилата кимләри чәлб етмисиниз?» *Чаваб:* «Бағыров Гәсәни, Рзајев Саләһи вә Мәммәдов Ага Әләскәри. 1941-чи илдә мән АДУ-нун филологија факултәсинин тәләбәси Рзајев Мәммәдһүсејни чәлб етмәјә чалышдым, ләкин о заман о, разылыг вермәди. Амма 1942-чи илдә бизим тәшкилатын ишини Агајев Һүсејнагадан өјрәнәрәк өзү јаныма кәлди вә тәшкилата дахил олмаға разылыг верди». *Суал:* «Сиз әксингилаби тәшкилатын әсл рәһбәрләрини истинтагдан кизләдирсиниз. Тәләб едирдик ки, доғру ифадә верәсиниз». *Чаваб:* «Гәтијјәтлә дејирәм ки, әксингилаби тәшкилатын рәһбәрләри биз идик: Мән, Искәндәрөв, Тағыјев вә Мустафајев. Биз өзүмүзү ки-

Искәндәрөв Сүләјман
Әли Аббас оғлу

Тагыјев Әлэскәр Сәттар оғлу

фајәт гәдәр һәртәрәфли инкишаф етмиш вә дүшүнчәли адам һесап едирдик вә буна көрә дә һесап едирдик ки, кәнардан һеч бир көмәк олмадан гаршымыза гојдуғумуз мәсәләләри өзүмүз һәлл едәрик».

1942-чи ил сентјабрын 10-да Искәндәрәва онун Азәрбајчан ССР ЧМ 72 м. 11 һ. вә 73 м. илә мәс’улијјәтә чәлб олунмасы һаггында гәрар тәгдим олунур. Һәмин күн кечирилән алтынчы диндирмә: *Мүстәнтиг:* «Сизә чинајәт етмәјинизә көрә ЧМ 72 м. 11 һ. вә 73 м. илә мәс’улијјәтә чәлб олунмагыныз һаггында гәрар тәгдим олунуб. Бу барәдә нечә ифада вәрә биләрсиниз?». *Чаваб:* «Мәнә иснад едилән чинајәти бојнума алырам. Һәгигәтән мән кәнчләр арасында әксингилаби милләтчи тәшкилатын әсас тәшәббүскары идим. Бу тәшкилат антисовет вәрәгәләрин чаны вә јажылмасы, тәш

Мустафајев Чинки
Сейфулла оғлу

Рзајев Мәмәдһүсејн һәбиб оғлу

килата јени үзвләрин чәлб едилмәси вәситәсилә Совет һәкүмәти әлејһинә фәал мүбаризә апарылмасына өз гаршысына мәгсәд гојмушду. Мән тәсдиг едирәм ки, әксингилаби тәшкилатын үзвләри үчүн андын мәтнини тәртиб етмишәм. Мән тәсдиг едирәм ки, Мустафајев вә Тагыјевлә бирләклә тәшкилатымызын мәрәмнамәсини тәртибиндә фәал иштирак етмишәм. Бу програмы биз үчүмүз тәшкилат үзвләрини музакирәсинә гојдуғ вә програм гәбул едилди. Програм јазылы дејилди, биз ону шифаһи музакирә етдик». *Сурал:* «Сиз кизли фәалијјәтә иә вахт кечдиниз вә һарада кизләнирдiniz?». *Чаваб:* «Мән билирдим ки, мән һәбә едмәкләр вә буна көрә дә 1942-чи илин мајында кизләнирә башладым. Гоһумларымын вә танышларымын евләриндә кизләнирдим».

Ағајев Һүсејнага
Мирһашым оғлу

Мəммədov Ага
Əлэскэр Рзa
oғлу

1942-чи ил сентјабрын 13-дэ кеңирелэн јединчи диндирмэдэ Искэндэров Сүлейман кизли фэалијјэти һаггында ифадэ верирдн.

Сентјабрын 27-дэ кеңирелэн сәккизинчи диндирмэдэ о, тәшкилатын ишиндэн данышырды.

1942-чи ил октјабрын 1-дэ кеңирелэн доггузунчу диндирмэдэ Искэндэров мүстәнтигә силаһлары олуб вә ја олмадыгы һагда ифадэ верирдн.

1942-чи ил сентјабрын 10-да Арушанов Бақыда јашајан Мехдијев Заман Зејнал оғлунун һэбс олунмасы һаггында гэрар чыхарыр.

1942-чи ил сентјабрын 11-дэ 1042 нөмрәли ордерлә Мех-

Рзaјев Салех Əбдүлһусејн оғлу

Мехдијев Заман Зејнал оғлу

дијев Каменисти күчәсиндәки 138-чи евин 14-чү мөңзилиндә һэбс олунду.

1942-чи ил сентјабрын 18-дә кечэн биринчи диндирмә:
Арушанов: «Сиз әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвү олдуғунуза көрә һэбс едилмисиниз. Маһијјэти үзрә һәрғорфли ифадэ вериниз». *Мехдијев:* «Мән әксингилаби милләтчи тәшкилатда үзв олмағым тәсдиғ едирәм».

Сентјабрын 19-да кечэн икинчи диндирмэдэ Мехдијев көстәрди: «Мән, Мехдијев Заман, өзүмү Азәрбајҗан кәңләри арасында тәшкил олунмуш әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвүјүндә мүғәссир билирәм. Бизим тәшкилат гаршысына белә мәсәләләр гојурду: шифаһи вә нәшр едилмиш вәрәғәләр васитәсилә кениш азәрбајҗанлы күтләләр арасында Совет гурулушу әлејһинә актив мүбаризә апармағ вә Азәрбајҗанда мүстәгил милли дәвләт јаратмағ». *Арушанов:* «Әксингилаби милләтчи тәшкилатын тәркибиндән данышын». *Чаваб:* «Тәшкилата Искэндэров, Тағыјев, Мустафајев, Агајев, Бағыров һәсән, Бағыров Шүча, Рүстәмөв Рамиз, Мəммədov, Рзaјев Салех, Мирзәчамалов Тофиг вә мән, Мехдијев даһил идик». *Сул:* «Сизин әксингилаби милләтчи тәшкилатыныз нә заман јаранды?» *Чаваб:* «Һәлә 1940-чы илдә».

Сентјабрын 22-дә кечэн үчүнчү диндирмә: *Арушанов:* «Сизи әксингилаби милләтчи тәшкилата ким чәлб етди?» *Чаваб:* «Тәшкилатын рәһбәрлэри Искэндэров, Тағыјев вә Мустафајев. Искэндэров сәдр, Тағыјев Әлэскәр вә Мустафајев Чинкиз онун көмәкчилэри сечилмишдиләр. Искэндэров әсас рәһбәр иди».

Сентјабрын 29-да кечэн бешинчи диндирмә: *Арушанов:* «Сизә Азәрбајҗан ССР ЧМ 72 м. 11 һ. вә 73 м. илә мүғәссир сифәтилә ишә чәлб олунмағыныз һаггында гэрар тоғдим олунур. Бу барәдә нә дејә биләрсиниз?» *Чаваб:* «Мәнә ишәд олунан иттиһамы бојлума алырам».

Иш үзрә Арушанов мүғәссирләр арасында 10 дөфә үзләшмә апарыб.

1942-чи ил октјабрын 5-дә Арушанов Бағыров һәсән, Бағыров Шүча, Мирзәчамалов Тофиг, Рүстәмөв Рамиз, Нәсибов Мәсти, Нуријев Чәлал вә һәбибзадә Шүкүр һаггында истинтаг материалларыны 4438 нөмрәли ишдән ајырыб ады чәкиләнлэрин ишләринин ајрыча бахылмасы һаггында гэрар гәбул едир.

Октјабрын 5-дә Арушанов, Арустамов вә Григорјан истинтагын гуртармасы һаггында протокол тәртиб едиләр. Һәмин протоколла таныш оландан сонра мүттәһимләрә ашағыдакы сөзлэри јаздырдылар:

Агајев һусејнаға — «Мәннә бу ишә һеч бир әләвәм јәх-

дур. Хайиш едирәм мәнә чәза тә'јин едилдикдә мәннм кәнч-
лијими нәзәрә алыб мәнн чәбһәжә кәндәрәсиниз ки, орада
өз чәзамы ганымла силмәжә сөз верирәм».

Тағыјев Әләскәр — «Бәјнума алырам ки, мән чох ағыр
чинајәт етмишәм вә Совет һөкүмәти гаршысында күнаһка-
рам. Буна көрә һансы чәза олса чәкәчәјәм. Анчаг ишимә
баханда мәннм истинтагдакы сәммийјәтими нәзәрә алмагы
хайиш едирәм».

Мәммәдов Аға Әләскәр — «Бәјнума алырам ки, мән
Совет һөкүмәти гаршысында ағыр чинајәт етмишәм. Хайиш
едирәм ки, мәнә чәза тә'јин етдикдә истинтагда сәммими ол-
мағым вә кәнчлијим нәзәрә алыһсын. Әкәр мүмкүнсә хайиш
едирәм, мәнн чәбһәжә кәндәрәсинләр ки, орада чәзамы
өз ганымла јујум».

Рзајев Мәммәд Нүсејн — «Бәјнума алырам ки, Совет
һөкүмәтинин гаршысында ағыр чинајәт етмишәм. Мәнә
чәза вериләндә хайиш едирәм истинтаг гаршысында сәммими
олмағым вә кәнчлијим нәзәрә алыһсын. Әкәр мүмкүнсә,
хайиш едирәм, мәнн чәбһәжә кәндәрәсинләр. Әмин едирәм
ки, орада мән өз чәзамы ганымла јујачағам».

Мехдијев Заман — «Бәјнума алырам ки, Совет һөкүмә-
тинин гаршысында ағыр чинајәт етмишәм. Һөкм чыхаран-
да, хайиш едирәм мәннм сәммими олмағым вә кәнчлијим нә-
зәрә алыһсын. Әкәр мүмкүнсә мәнн чәбһәжә кәндәрәсинләр.
Сөз верирәм ки, орада мән өз тәгсирими тәмизләјәчәјәм».

Рзајев Салех — «Мүмкүнсә, хайиш едирәм, мәнн чәбһә-
жә кәндәрәсинләр. Сөз верирәм ки, орада чинајәтими ганым-
ла јујачағам».

Мустафајев Чинкиз — «Мән бәјнума алырам ки, Совет
һөкүмәтинин гаршысында чинајәтими ағырдыр. Мәнә чәза
тәтбиғ олунаркән хайиш едирәм, кәнчлијим нәзәрә алыһыб
мәнн чәбһәжә кәндәрәсинләр ки, орада мән өз тәгсирими ган-
нымла јујум».

Искәндәрәв Сүләјман — «Бәјнума алырам ки, Совет
һөкүмәти гаршысында ағыр чинајәт етмишәм вә чәзамы
чәкмәжә һазырам. Әкәр мүмкүнсә, мәнә ичазә верилсин ки,
өз чәзамы чәбһәдә ганымла јујум».

1942-чи ил октябрын 10-да истинтагын хәтми һаггында
протокол тәртиб олуһур.

Октябрын 14-дә 4438 нөмрәли истинтаг иши үзрә итти-
һамнамә тәртиб олуһду.

«1942-чи илин мај ајында Азәрбајчан ССР ХДИК мәх-
фи-сијаси шә'бәсинә Бақыда Түркияјә мејли олан вә али
мәктәб тәләбәләри арасында Совет һөкүмәти әлејһинә фәал
мүбаризә апармағы гаршысына мөгсәд гојан әксингилаби
милләтчи тәшкилат һагда мә'луматлар дахил олду. Бу иш

үзрә истинтаг апарыларкән мүәјјән олуһду ки, ады чәки-
лан әксингилаби тәшкилатын үзвләри, һәмнн иш үзрә тәг-
сирләндирилән Искәндәрәв, Тағыјев вә Мустафајев һәлә
мәктәбдә сых достлуг шәраитиндә Совет һөкүмәтинә
дүшмән мүнәсибәт бәсләмиш, һәлә 1940-чы илдә өз ев-
ләриндә јығышараг систематик сурәтдә әксингилаби мил-
ләтчи сөһбәтләр етмиш, совет һәјәт тәрзинә бөһтан атымыш,
УИК (б) П-нин милли сијасәтини исләмиш вә Азәрбајчаны
ССРИ-дән ајыраараг, мүстагил милли дөвләтә чевирмәк һаг-
гында фикирләр сөјләмишләр.

Иттиһам едилрләр:

1. Искәндәрәв (Искәндәрли) Сүләјман.

2. Тағыјев Әләскәр.

3. Мустафајев Чинкиз.

ондан өтрү ки,

а) мұһарибә башланандан сонра, јә'ни 1941-чи илдә
онлар Совет һакимийјәти әлејһинә мүтәшәккил мүбаризә
апармаг үчүн кәнчләр арасында әксингилаби милләтчи
тәшкилат јаратмышлар;

б) әксингилаби тәшкилата јени үзвләр чәлб етмишләр;

в) өз евләриндә әксингилаби јығынчаглар тәшкил едиб,
орада әксингилаби тәшкилатынын тәчрүби фәалијјәтини
мүзакирә едирдиләр;

г) тәшкилат үзвләри үчүн низамнамә, мәрәнамә вә
андын мәтнини тәртиб едилләр. Мәтбәә шрифтини тапмаг,
радиогабуледици алмаг вә әксингилаби тәшкилатлары үчүн
отаг тапмаг имканы ахтарырдылар;

д) УИК (б) П-нин милли сијасәтини әксингилаби мөвгә-
дән тәнғид едир, Совет һәјәт тәрзинә чүрбәчүр бөһтанлар
атыр, милләтчи идејаларыны тәблиғ едир вә мәғлубийјәт-
чилик шајиәләри јајырдылар, јә'ни Азәрбајчан ССР ЧМ
72 м. 11 һ. вә 73 м. илә нәзәрдә тутулан чинајәтләрдә;

4. Рзајев Мәммәдһүсејн,

5. Ағајев Нүсејнаға,

6. Мәммәдов Аға Әләскәр,

7. Рзајев Салех,

8. Мехдијев Заман,

ондан өтрү ки,

а) мүттәһим Рзајев Мәммәдһүсејн 1941-чи, Нүсејн исе
1942-чи илдән Бақыда кәнчләр арасында әксингилаби мил-
ләтчи тәшкилатын үзвләри идиһләр;

б) әксингилаби тәшкилатын јығынчагларында фәал
иштирак едәрәк мұхтәлиф мәсәләләри мүзакирә едирдиләр;

в) антисовет милләтчи вә мәғлубийјәтчилик тәблиғаты
апарырдылар,

ј'ни Азербайжан ССР ЧМ 72 м. 11 н. вә 73 м. илә нәзәр-дә тутулан чинајәтләрдә».

1942-чи ил октябрын 21-дә 4438 нөмрәли истинтаг ишинә бахылмаг үчүн Азербайжан ССР ХДИК гошунларынын һәрби трибуналына көндәрилмишидир.

Октябрын 23-дә Мамајевин сәдријин алтында һәрби трибуналын һазырлыг ичласынын протоколу тәртиб олунар:

- а) ишин ичрасы мәнкәмәнин сәрәнчамына көтүрүлсүн;
- б) иттиһамнамә тәсдиг едилсин;
- в) Искәндәрәв вә башга 7 нәфәр Азербайжан ССР ЧМ 72 м. 11 н. вә 73 м. илә мәнкәмәјә верилсин;
- г) ишә гапалы мәнкәмә ичласында бахылсын, тәрәфләрин иштиракы олмасын вә шаһидләр чағырылмасын».

Октябрын 30-да мүттәһимләр иттиһамнамәнин сурәтин алдылар.

1942-чи ил октябрын 31-дә саат 11-дә Дахили ишләр комиссарлығы гошунларынын һәрби трибуналынын ичласы ачылмышдыр. Саат 12.55 дәгигәдә мәнкәмә мүшавирә отағына кечир, саат 13.40 дәгигәдә мәнкәмә һөкмүнү чыхарыр вә саат 13.50 дәгигәдә мәнкәмә ичласы бағлы е'лан едир.

«...Мәнкәмә һөкм чыхарды:

1. Искәндәрәв Сүләјман Әли Аббас оғлу,
2. Тағыјев Әләскәр Әли Сәттар оғлу,
3. Рзајев Мәммәдһүсејн Һәбиб оғлу —

Азербайжан ССР ЧМ 72 м. 11 н. әсасында ән ағыр чәзаја — күлләләнмәјә мәнкум олунсунлар;

4. Мустафајев Чинкиз Сәјфулла оғлу,
5. Агајев Һүсејн Аға Мирһашым оғлу,
6. Мәммәдов Аға Әләскәр Рза оғлу,
7. Рзајев Саләһ Әбдүлһүсејн оғлу,
8. Мейдијев Заман Зейнал оғлу —

Азербайжан ССР ЧМ 72 м. 11 н. әсасында 10 (он) ил азадлыгдан мәнрум олунсунлар.

Һөкм гәтидир».

1942-чи ил ноябрын 12-дә Азербайжан ССР Дахили ишләр комиссарлығы гошунларынын һәрби трибуналынын сәдри Мамајев, Загафгазија чәбһәсинин һәрби трибуналынын сәдри Матулевичә Искәндәрәвун, Тағыјевин вә Рзајев Мәммәдһүсејнин күлләләнмәси һаггында һөкмүнү көндәрир. Бир нечә күндән сонра Матулевич Бақыја Мамајевин адына 2640 нөмрәли телеграм көндәрир: «Мәнкум олунмуш Искәндәрәв Сүләјман, Тағыјев Әләскәр вә Рзајев Мәммәдһүсејн һаггында чыхарылмыш һөкмү ичра един. Һөкмүн ичрасыны бизә билдирин». (Бу һәммин Матулевичдир ки,

1937—1938-чи илләрдә Азербайжан зијалыларынын гатили олуб. — З. Б.).

1942-чи ил декабрын 16-да Мамајев Азербайжан ССР Дахили ишләр комиссары Јагубовун үнванына ашағыдакы мәктубу көндәрир:

«Азербайжан ССР Дахили ишләр комиссарлығы һәрби трибуналын Искәндәрәв С., Тағыјев Ә. вә Рзајев М. һ. һаггында чыхардығы һөкмүн — күлләләнмәнин јеринә јетирилмәси һаггында сәрәнчам вермәјинизи хаһиш едирәм. Искәндәрәв С., Тағыјев Ә. вә Рзајев М. һ. Азербайжан ССР ЧМ 72 м. 11 н. илә 1942-чи ил октябрын 31-дә мәнкум олунмушлар.

Һөкмүн ичрасы һаггында трибунала хәбәр верин».

1942-чи ил декабрын 28-дә Азербайжан ССР Дахили ишләр комиссары Јагубов Мамајевә хәбәр верир ки, һәрби трибуналын Искәндәрәв (Искәндәрли) Сүләјман Аббас оғлу, Тағыјев Әләскәр Әли Сәттар оғлу вә Рзајев Мәммәд Һүсејн Һәбиб оғлу һаггында чыхарылан һөкм — күлләләнмә 1942-чи ил декабрын 24-дә јеринә јетирилмишидир.

1943-чү ил январын 5-дә Мамајев Матулевичә хәбәр верир ки, Искәндәрәв Сүләјман, Тағыјев Әләскәр вә Рзајев Мәммәдһүсејн 1942-чи ил декабрын 24-дә күлләләнибләр.

1959-чү ил октябрын 11-дә Загафгазија һәрби даирәсинин һәрби прокурору 4438 нөмрәли иш үзрә гәрар чыхарыр: «Мүстәнтиг Арушанов вә Арустамов Григорјанла бирликдә 1942-чи илдә мәнкум олунмуш, Искәндәрәв, Тағыјев вә башгалары һаггында истинтаг апаранда мурдар вә фитнәкар үсуллара әл атырдылар. Ишин јохланылмасы нәтичәсиндә јени фактлар мүәјјән олунду ки, бунлар Искәндәрәв, Тағыјев вә дикәрләринин мәнкум олунмаларынын әсассыз олдуғуну сүбүт едирләр.

Буна көрә дә Азербайжан ССР Дахили ишләр комиссарлығы гошунлары һәрби трибуналын 1942-чи ил октябр ајынын 31-дә чыхарылан һөкмү ләғв олунмалы вә Искәндәрәв вә башгалары һаггында иш хәтм едилмәлидир».

1959-чү ил декабрын 11-дә ССРИ Баш Һәрби прокурору Тағыјев вә башгаларынын иши һаггында е'тираз јазмыш вә ашағыдакы сәбәбләрә көрә һөкмүн ләғвини вә ишин тәркибиндә чинајәт олмадығы үчүн хәтм едилмәсини тәләб етмишидир:

«Искәндәрәв, Тағыјев вә башгаларынын иттиһамы јалныз онлары өзләринин истинтагда вә мәнкәмәдә етдикләри е'тираф үзәриндә гурулмушдур. Башга сүбүтлар јохдур. Мүттәһимләр мүстәнтигләрин һәдәләмәләри вә онларынын

күлләләнмә илә горхутмалары нәтичәсиндә өзләринә вә бир-биринә бөһтан атырдылар. Буна көрә һәмнин иш үзрә чыхарылмыш һөкм ләғв олунамалы вә чинајәт тәркиби сү-бут олунамадығына көрә ишин өзү хәтм едилмәлидир.

1960-чы ил январын 5-дә Загафгазија һәрби даирәсини һәрби трибуналы 227 нөмрәли гәрар чыхарып, һәрби трибунал мүәјјән етди: «Искәндәров, Тағыјев, Рзајев Мәм-мәдһүсејн, Мустафајев, Агајев, Мәммәдов, Рзајев Салех вә Мехдијев ондан өтрү тәгсирләндирилибләр ки, онлар Бакыда мөвчуд олан вә Искәндәровун, Тағыјевин вә Мустафајевин тәшәббүсү илә јаранан әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвләри идиләр. Иш үзрә материаллардан көрүнүп ки, јухарыда адлары чәкиләнләрин иттиһамы јалныз онларын өзләринин тәгсири бојунларына алмаг етирафлары үзәриндә гурулуб. Онларын антисовет тәшкилатында үзүлјүнү тәсдиг едән ајры сүбутлар ишин ичиндә јохдур. Беләликлә, мәнкум олуналарын истинтагда вә мәнкәмәдә верилән ифадәләри һеч бир объектив материалларла тәсдиг олунамајыб вә буларын доғрулуғу јохланылмајыб. Амма әләвә јохланылма мүәјјән едиб ки, мәнкум олуналарын ифадәләри һагигәтә ујғун кәлими вә онларын өзләринә вә бир-биринә бөһтан атмаларындан ибарәтдир. Бу да онлара истинтагда гејри-гануни үсулларын тәтбиги нәтичәсиндә олуб.

Мәсәлән, мәнкум Агајев әләвә диндирилмәсиндә көстәрди ки, биринчи дәфә она иснад олуан иттиһамлары рәдд едиб. Амма мүстәнтиг Арушанов ондан башга һәбс олуналарын ифадәләринин тәсдигини тәләб едәндә вә әвәзиндә онун өзүнү һәбсдән азад едилмәсини вәд верәндә о, ағчи-јәрлик едиб, мүстәнтигин һазырладығы ујдурма сәнәдләрин һамысына гол чәкиб. Мәнкәмәдә Агајев диндириләркән јазылан ифадәләрини тәсдиг едиб, чүнки мүстәнтиг ишәндырыб ки, ону мәнкәмәдән сонра азад едәчәкләр.

Мехдијев дә тәсдиг едиб ки, мүстәнтиг Арушанов ону дилә тутуб, кәңчилијиндән вә тәчрүбәсизлијиндән истифадә едиб, өзү тәртиб етдији диндирмә протоколуна имзалатдырыб.

Рзајев Салех мүстәнтиг Арушановун ону күлләләнмә илә һәдәләмәси нәтичәсиндә өз-өзүнә вә һеч бир тәгсири олмајан башга јолдашларына бөһтан атмышдыр. Арушановун тәзјиги вә һәбслә һәдәләмәји нәтичәсиндә Мәммәдов да диндирмә протоколларыны имзалајараг өз-өзүнә вә башгаларына бөһтан атараг етмәдикләри дөвләт чинајәтини бојунна алмышдыр. Мәммәдовун ифадәләриндән көрү-

нүр ки, о, бу һагда мәнкәмәдә демишдир, лакин мәнкәмә онун бу сөзләринә әһәмијјәт вермәмишдир.

Мүстәнтиг Арушанов һаггында Азәрбајчан ССР Али Мәнкәмәсинин хүсуси гәрары чыхарылып вә орада Арушановун гануна зидд үсулла апардығы истинтага көрә мәнкәмәјә чәлб олунамасы тәләб олуноур.

О ки галды «Анд»ын мәтни мәсәләси, көстәрилмәлидир ки, бу андын ишин тәркибинә нечә дахил олунодуғу ишин материалларындан бәлли дејилдир вә бу андын тәртибчисинин кимлији дә билинмир. Арушанов тәрәфиндән ишә әләвә едилмиш «анд»ын мәтнинин өзү белә онун һәгиги олмасына шүбһә доғурур.

ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин 14.08.1954-чү ил тарихли фәрманыны әсас тутараг һәрби трибунал гәрар чыхарды:

Искәндәров Сүләјман Әли Аббас оғлу, Тағыјев Әләскәр Әли Сәттар оғлу, Мустафајев Чинкиз Сејфулла оғлу, Рзајев Мәммәдһүсејн Һәбиб оғлу, Агајев Һүсејн Ага Мирһашым оғлу, Мәммәдов Ага Әләскәр Рза оғлу, Рзајев Салех Әбдүлһүсејн оғлу вә Мехдијев Заман Зејнал оғлу һаггында Азәрбајчан ССР Дахили ишләр гошунлары һәрби трибуналынын 1942-чи ил октябрын 31-дә чыхарылан һөкмү ләғв олуноуб вә онларын һаггындакы иш иттиһамын сүбут олунамадығына көрә хәтм олуноун».

Азәрбајчан Али мәнкәмәсинин чинајәт ишләри үзрә мәнкәмә коллекијасы 1956-чы ил нојабрын 10-да белә бир хүсуси гәрар чыхармышды: «Азәрбајчан ССР Дахили ишләр комиссарлығынын сабиг ишчиси олан К. Б. Арушановун фәалијјәтиндә әхлагсыз вә фитнәкар иш үсулуноун мүшәһидә едилдији вә бу үсулла сосналист ганунчулуғунун кобудчасына позулмәсына јол вердији үчүн чинајәт ишләри үзрә мәнкәмә коллекијасы гәрара алды:

Арушанов һаггында әлдә едилән материаллар анд олдуғу мувафиг тәшкилата чатдырылсын».

Бурада демәлијик ки, Арушановун ганунлары кобудчасына позмасы һагда мәлүматлар онун рәнсин, халғымызын ән мө'тәбәр оғулларынын чәллады Григорјана чохдан бәлли иди вә һәмнин Григорјан Арушанову арадан чыхарыб Кишинјов шәһәринә гачырдыр. 1959-чу ил декабрын 8-дә Кишинјовда һәмнин 4438 нөмрәли иш үзрә диндириләркән мурдар Арушанов ифадәсиндә: «Иш чохдан, 17 ил бундан әввәл олуб, һадисәләр даһа јадыма кәлимир» — демишдир.

Һәмнин ишдә ады чәкилән Рүстәмов Рамиз 6617 нөмрәли иш үзрә 1942-чи ил декабрын 13-дә күлләләнмәјә мәнкум олуномуш, сонрадан, 1943-чү ил февралын 7-дә һәмнин чәза

онун үчүн 10 ил азадлыгдан мөһрүм едилмеклә аваз едилмишдир. Бу ишин истинтагыны Арушанов вә Григорјан апармышлар.

Јенә бу ишдә ады чәкилән һәбибзадә Шүкүр ПС—1296 нөмрәли иш үзрә 1942-чи ил нојабрын 1-дә 8 ил азадлыгдан мөһрүм едилмишдир. Бу ишин ичрачысы јенә Арушанов олмушдур.

Беләликлә, охучуларымыз 38 ил бундан әввәл Бақыда чәрәјан едән гәрибә вә ибрәтамиз һадисә илә таныш олдулар. Онларын көзләри өнүндән сәккиз азербәјчанлы кәнчинин һәјатларынын бир һиссәси кечди. Онлардан сағ галанларынын артыг 70-ә јахын јашы вар.

Сүләјмана, Әләскәрә вә Мәммәдһүсејнә Аллах рәһмәт еләсин!

Сөһбәтими јенә дә Рзајев Мәммәдһүсејнин өлүм астанасында јаздыгы ше'рлә битирмәк истәјирәм:

Кәл, кәл, даһа тез кәл көмәјим севкили гардаш,
Тез кәл ки, мәшәггәтләр олур гәлбимә сирдаш.
Дүшмән синәмә јарә вурур, ганымы сорсун,
Галдырмыш әлин истәјир о, бир даһа вурсун.
Зинданлар ичиндән она гаршы дура билмәм,
Зәнчирли әлимлә ону тәк мән вура билмәм!

ДОСТУМ ҺАЧЫ ЗЕЈНАЛОВУН ӘЗИЗ ХАТИРӘСИНӘ

Бу јазы «Илдырым» адлы «анти-совет әксингилаби милләтчи» тәләбә-кәнчләр тәшкилатынын 1948-чи илдә «ишфа олунмасына» һәср едилмишдир.

Бөјүк Вәтән мұһарибәси илләриндә өлкәнин кәнчләри арасында азад фикирлилик мејлләри тәдричән артмагда иди. Бу мејлләр рәһбәр даирәләри вә хусусән дәвләт тәһлүкәсизлији органларыны нараһат едирди. Кәнчләрин әһвал-руһијјәси Сталини дә чидди сурәтдә дүшүндүрмәјә башлајыр. О, бир дәфә Дәвләт Тәһлүкәсизлик Комитәсинин (ДТК) рәһбәри Абакумова белә көстәриш верир: «Тәләбәләрин әһвал-руһијјәсинә нәзарәти күчләндирмәк ләзимдыр. Онлары тәк-тәк јох, дәстәләрлә көкүндән чыхартмаг вачибдир. Вә ганунун бизә вердији ән јүксәк өлчүјә кечмәк ләзимдыр. — Ијирми беш ил вермәк, он ил јох. Он ил зиндан дејил, мәктәбдир. Он ил мәктәблиләрә вермәк олар, тәзә бығ саланлара исә — ијирми беш ил. Чавандырлар. Сағ галарлар. Өлмәзләр».

Азербәјчан тәләбәләри арасында һәләлик бизә тәсадүфән бәлли олан биринчи «антисовет» тәшкилатлар Дахили Ишләр Назирлији тәрәфиндән 1941—1942-чи илләрдә ләғв олунмушдур.

Бунлар исә јухарыда адыны чәкдијимиз «тәшкилатын» үзвләридир:

1. Әләскәрөв Азәр Абдулхалыг оғлу,
 2. Ваһидов Ајдын Мәчид оғлу,
 3. Әлијев Камал Әлибахшы оғлу,
 4. Зејналов Һачы Һәбиб оғлу,
 5. Абдуллајев Күлһүсејн Һүсејн оғлу,
 6. Рәһимов Исмихан Мәммәд оғлу,
 7. Абдуллајев Муса Мирәммәд оғлу,
 8. Рзајев Камил Әбдүлбағы оғлу.
- Сөһбәт бунлардан кедәчәк.

Мәхфи... мәктуб

«Һөрмәтли Сәмәд Вургун! Бу мәктуб сизә Азербәјчанын азадлыг вә истиглалијјәтини, сәрбәст инкишафыны дүшүнән, арзулајан вә өз һәјатыны бу јолда гурбан вермәјә һазыр олан кәнчләрин адындан јазылар.

Һөрмәтли Сәмәд, бу мәктубу јазан бизләр — зәнчирләниш Азербәјчан халгынын вәтәнпәрвәр кәнчләри чох шаддыг ки, бизим бу чүр ағыр шәрәнтдә олса белә, бөјүк сәнәткар шаиримиз вардыр. Биз сизинлә, сизин сәнәтниниз вә тутлуғунуз мүгәддәс амалла фәхр едирик.

Бу сонсуз фәхр илә јанашы, бизим һәм дә бөјүк кәдәримиз, һәјәчанымыз, тәшвишнимиз вардыр: бүтүн дүнја әдәбијјатында өзүнә мұһүм јерләрдән бирини тута билчәк Азербәјчан даһиләринин, јүксәк сәнәт усталарымызын әлимиздән алындығы јадымыза дүшәркән биз һәјәчанлаңыр вә горхуруг ки, сәнәтә вә әдәбијјата мане олан, онун чичәк-ләнмәсинин гаршысына сәдд чәкән индики һәјәсыз ганунлар сизин дә гајнар истә'дадынызы чәрчивә ичәрсинә ала биләр.

Биз гызыл гәфәс ичиндә сүн'и маһнылар охујан бүлбүлү јох, көзәл баһар бағында әлван чичәкләр ичиндә инчә, зәриф рубаиләр тәрәннүм едән бүлбүлү динләмәк истәјирик.

Һөрмәтли Сәмәд, нә үчүн вахтилә бүтүн дүнјада даһи шаирләри илә танынмыш Азербәјчан инди, совет чүмһуријјәти гурулдуғу бир дөврдә 60 үзвү олан бир јазычылар иттифагына малик олсун? Нә үчүн өз Вәтәниндә әсарәт вә еһтијач ичәрсиндә јашајан азербәјчанлы өз милли һүгүтларындан истифадә етмәсин? Буна сәбәб азербәјчанлыларың өзләридирми?

Эчнәби балаларын тәһсил алмаға һәр чүр имканлары олдуғу һалда, бөјүк зәкаја, зейнә малиқ азәрбајчанлы ушағларын сәһәрдән ахшама киһи бир парча чәрәк үчүн авара галмаларына сәбәб нәдир?

Азәрбајчанын институтларында тәдрис едилән елми китабларын дилимизә тәрчүмә едилмәмәсинә сәбәб нәдир?

Азәрбајчанлылары даим руслардан асылы етмәкдирми? Чәбһәдә русларла бирликдә чарпышан азәрбајчанлыларын милли дөвләт дилинә малик олмамасына сәбәб нәдир?

Әдәбијјатымызын сүн'иләшдирилмәсинә вә чәрчивә ичәрининә алынмасына сәбәб нәдир?

Бунлар бизи даим дүшүндүрән мәсәләләрин чүз'и бир һиссәсидир!

Әзиз Сәмәд! Биз Сизә едәчәјимиз мүбаризәнин мәгсәд вә јолларынын һамысыны шәрһ етмәк фикриндә дејилик. Лакин сизә чатдырмағ истәјирик ки, голлары бағлы Азәрбајчан халгынын истиглалижјәти уғрунда сон ана гәдәр мүбаризә едәчәјимизә анд ичмишик. Бизим сајымыз сонсузду: бир сыра габ диби јалајанлардан башга һамы бизимләдир!

Һөрмәтли драматурғумуз Чәфәр Чаббарлынын ашағыдакы мисралары исә бу күн бизим шүарымыздыр:

Дөндәр күнәшин атәшә,
сач гәрба, шималә,
Топла нә күчүн варса,
кириш гәти чидалә.
Ја һағгыны ал, ја әбәди ол
ләмәһалә.
Гој күлләри ја ган
суласын, јахуд әдаләт,
Гој ја бәшәријјәт јашасын,
јахуд әсарәт.

Бизим бу мәктубу јазмағымыза әсас сәбәб сизин сон чыхышыныз олду. Һәммин чыхышыныз бизә Наһиг Камалын бу сөзләрини хатырлатды: «Әдәбијјатсыз бир халғ дилсиз инсана бәнзәр». Дил кәсәнләр исә чәлладлардыр.

Сиз һеч бир шәјдән чәкинмәјин. Бүтүн халғ сизинләдир! Биз кәнчләр исә сиз зијалылардан дәрә алмағ истәрдик. Әфсус ки, сизинлә данышмаға, үмуми «дилимиз» јохду.

Һөрмәтли Сәмәд! Әкәр сиз һеч олмаса бизим бу фикрләримизин бири илә разылашырсынызса, о заман буну бизә билдирмәк мәгсәдилә Азәрбајчан шәрәфинә «Вәтән улдузлары» адлы бир шә'р јазын. Биз јалныз о заман фәхр илә

әмин ола биләрик ки, мүасир шә'римизин атасы бизим сәсимизә сәс версин. 11 мај 1944-чү ил».

Дөнмәзләр

Бу адсыз (имзасыз. — *ред.*) мәктуб һансы јолларласа дөрд ил беш ајдан сонра Дөвләт Тәһлүкәсизлик Комитәсинин әмәкдашларынын әлине дүшүр вә 1948-чи ил сентјабрын 22-дә ДТК бешинчи шә'бәсинин дөрдүнчү бөлмәсинин рәиси, мајор Исмајылов гәрар чыхары:

«1944-чү илин мајында Азәрбајчан Јазычылар Иттифагынын сәдри шаир Сәмәд Вурғунун адына ачығ антисовет мәзмунлу мәктуб кәлмишидир. Һәммин мәктубун мүәллифи партија вә һөкүмәтин милли сijasәтинә әксингилаби бөһтан атарар, Сәмәд Вурғуну Совет һөкүмәтилә мүтәшәккил мүбаризәјә киришән «һәмфикирлиләрә» гошулмаға чағырды.

1945-чи илин јанварында експертләр мүәјјән етмишләр ки, һәммин мәктубун мүәллифи АПИ-нин аспиранты Исмихан Мәммәд оғлу Рәһимовду.

Азәрбајжан ССР ДТК-дә олан материаллар изаһ едир ки, Рәһимов Исмихан практик антисовет фәалијјәти илә мәшғул олурмуш.

Бундан сонра Рәһимовун азад кәзмәсини ичтиманјјәтә тәһлүкәли һесаб едәрәк, гәрара алырам: «И. М. Рәһимов һәбс едилсин».

Бешинчи шә'бәнин рәиси, подполковник Лаврухин јазыр: «Разыјам». ДТК Назири Јемелјанов: «Тәсдиғ едирәм». Азәрбајжан ССР прокурору Әлијев: «Санксија верирәм».

1948-чи ил сентјабрын 26-да И. М. Рәһимовун һәбс едилмәсинә 247 нөмрәли ордер верилир. Ордерә Азәрбајжан ССР ДТК сәдринин мүавини Атакишијев гол чәкир. Ордерин архасында «26. IX-1948-чи ил. Таныш олдум. Рәһимов» јазылмышдыр.

1948-чи ил сентјабрын 27-и, биринчи диндирмәдә: *Мустәғтиг*: «Сиз антисовет фәалијјәтинизә көрә һәбс едилми синиз. Ишин маһијјәти үзрә ифадә верин». Рәһимовун *чавабы*: «Мән антисовет фәалијјәти илә мәшғул олмамышам вә бу барәдә демәјә сөзүм јохду».

1948-чи ил сентјабрын 27 вә 28-и, икинчи диндирмәдә. *Мустәғтиг*: «Сиз ифадә вердиниз ки, антисовет фәалијјәти илә мәшғул олмамысыныз. Лакин истинтағын әлиндә сизин антисовет фәалијјәтиниз һағгында данылмаз фактлар вар. Сиздән керчәк ифадә тәләб олунур». *Чаваб*: «Мән һәмнишә дөвләтимиз, партијамыз тәрәфиндән гајғы көрмүшәм. Оду

ки, мәним шуурумда һеч бир јарамаз фикирләр доға билмәз иди. Бир дәфә мәнә АДУ-нун филолокија факултәсиндә охунан Елман Әлијев Азәрбајчанын әсл демократик гануилары олмадығы үчүн әсл Демократик Коммунист Партијасынын јарадылмасыны тәклиф етди ки, бу да кәләчәкдә бүтүн Шәрғи бүрүјәси иди. Елман өлдү вә фикир дә јох олуб кетди. 1944-чү илдә АДУ-нун филолокија факултәсиндә, мәнимлә охумуш Күлһүсејн Абдуллајев бир тәшкилат дүзәлтмәји тәклиф етди. Бу да елә бир тәшкилат олмалыјды ки, Азәрбајчанын там мүстәғил бир республика олмасына һаггында чалышсын. Бахмајараг ки, бизим индики Азәрбајчан Совет Республикасынын Конституцијасында азәри дилинин дәвләт дили олдуғу гејд олунмушдур, әсл һәгигәтдә бүтүн идарәләрдә русми дил рус дилидир, бурада дәвләт апаратында ишләјәнләрин әксәријјәти руслар олур. Одур ки, чохла азәрбајчанлы кадрлар јетишә билмир. Биз елә бир Азәрбајчан коммунист республикасы нәзәрдә тутурдуг ки, орада бу кәсир олмасын, бүтүн идарәләр азәрбајчанча ишләсин, вәсигәләр, арајышлар белә азәрбајчанча верилсин. Бүтүн дүнија мәдәнијјәтинин ән јахшы наилијјәтләринә өз ана дилимиздә наил олмаг истәјирдик. Биз буларла наил олачак бир республика дүзәлмәсини нәзәрдә тутурдуг. Бу тәшкилата сонра һачы Зейналов, Ајдын Ваһидов, Камал Әлијев, Муса Абдуллајев дә үзв олду».

1948-чи ил сентјабрын 28-и, үчүнчү диндирмәдә. *Мустәнтиг:* «Истинтаг тәләб едир ки, сиз һәр чүр инаддан әл чәкиб антисовет фәалијјәтнини һаггында доғру ифадәләр верәсиниз». Рәһимовун *чавабы:* «Мән антисовет фәалијјәтлә мошғул олмамышам вә бу барәдә һеч бир ифадә верә билмәрәм». *Мустәнтиг:* «Сиз јалан данышырсыныз. Истинтагы сорәнчамында олан данылмас сүбутлар кәстәрир ки, сиз Совет һөкүмәтинин әлејһинә дүшмән әһвал-руһијјәли шәхс олдуғунуз үчүн антисовет фәалијјәти илә мошғул идиниз». *Чаваб:* «Јох, мән буну етираф етмирәм». *Мустәнтиг:* «Сизә антисовет милләтчи руһунда јазылмыш аноним мәктубун мәтни охунур. Бу мәктубу сиз 1944-чи ил мајын 11-дә Сәмәд Вурғунун адына јазмысыныз. Мәктубун сизин әлининизлә јазылмасыны тәсдиг едирсинизми?» *Чаваб:* «Бәли, бу мәктуб мәнә танышдыр. Ону мән јолдашым Күлһүсејн Абдуллајевлә бирликдә онун евиндә јазмышам». *Мустәнтиг:* «Сиздән башға антисовет мејлли кәнчләр дәстәсинә дахил олан бир сыра шәхсләр вар ки, онлар да Совет һөкүмәтинин әлејһинә ишләјирләр. Мүфәссәл данышын, булар кимләрдир» *Чаваб:* «1944-чү илин әввәлиндә мән вә Абдуллајев Күлһүсејн Бақынн али мәктәб тәләбәләри

арасында антисовет милләтчи кәнчләр тәшкилатыны јаратдыг. Һәмнин тәшкилат мүстәғил Азәрбајчан милли республикасыны гурмаг нијјәтиндә иди. Бу тәшкилата мән — Рәһимов Исмихан, Абдуллајев Күлһүсејн, Зейналов һачы, Абдуллајев Муса, Ваһидов Ајдын, Әлијев Камал вә Әләскәров Азәр дахил идик».

Мустәнтиг: «Сизи ким јухарыда ады чәкилән антисовет милләтчи кәнчләр тәшкилатына чәлб едиб — бу барәдә мүфәссәл данышын». *Чаваб:* «Мәни һәмнин тәшкилата Абдуллајев Күлһүсејн чәлб етмишди. Зейналову, Әләскәров Азәри, Абдуллајев Мусаны тәшкилата шәхсән мән чәлб етмишәм». *Мустәнтиг:* «Истинтага сизин тәшкилатын практики фәалијјәти һаггында изаһат верин». *Чаваб:* «Бизим тәшкилат 1943-чү илин ахырындан 1946-чы иләдәк фәалијјәтдә иди. 9 вә ја 10 ығынчағмыз олду. Биз тәшкилатын низамнамәсини вә програмыны јаратмаг нијјәтиндә идик, лакин фикир бирлијимиз олмадығы үчүн, бу иш баша чатмады. Низамнамәнин вә програмын лајһәләринин тәртиби мәнә тапшырылмышды, лакин мән бу иши јеринә јетирмәдим. Арамчыда фикир бирлији олмадығы үчүн тәшкилатымыз 1946-чы илдә дағылды».

1948-чи ил сентјабрын 30-да кечирилән дөрдүнчү диндирмәдә Рәһимов Исмихан кәстәрди: «Абдуллајев Күлһүсејн мәнә өзүнә һәмфикир кәрәрәк, 1943—44-чү тәдрис илиндә мән ил милләтчи кәнчләр тәшкилатыны гурмаға дәвәт етди. Бу тәшкилат мүстәғил милли Азәрбајчан республикасынын јарадылмасы уғрунда мүбаризә етмәли иди. Бу республика о бири республикалардан ајрылмалы иди».

1948-чи ил октјабр ајынын 5-дә кечирилән бешинчи диндирмә. *Мустәнтиг:* «1944-чү ил мај ајынын он бириндә сиз шаир Сәмәд Вурғуна антисовет милләтчи мазмунда мәктуб јазмысыныз. Бу мәктубу јазмагла сиз гаршыныза нә мәгсәд гојурдунуз?» И. Рәһимовун *чавабы:* «Бу мәктуб Сәмәд Вурғуна 1944-чү илин мај ајында Јазычылар Иттифагындакы чыхышындан сонра Абдуллајев Күлһүсејн вә мәним тәрәфимдән јазылмышдыр. О заман бизим тәшкилат јаранмышды. Ону билирәм ки, С. Вурғунун чыхышында бизи она мәктуб јазмаға сөвг едән әһвал-руһијјә вар иди. Ону билирәм ки, өз чыхышында Сәмәд Вурғун әдәбијјәтимызын лазыми сәвијјәдә инкишаф етмәдијини гејд етмишди ки, биз дә бу чыхышдан сонра Сәмәдин симасында өз һәмфикримизи көрдүк. Бу мәктубла биз Сәмәд Вурғундан тәшкилатымыза рәһбәрлик едәчәјини үмидлә көзләјирдик. Лакин бу барәдә Сәмәд Вурғун бизә бир чаваб вермәди».

1948-чи ил октјабр ајынын 6-да кечирилән алтынчы

диндирмэдэн. *Мүстэнтиг:* «Данышын көрөк өз ичласларыңыз вэ жыгынчагларынызда нэ кими мөсөлөлөри мүзакирө едирдиниз?» *Чаваб:* «Биринчи ичласларда белэ гэрара кэлдик ки, тэшкилатымызын нызамнамэсини вэ програмыны тэртиб етмэк вачибдир. Соңра гэрара кэлдик ки, тэшкилатын хэрчлэри үчүн үзвлүк һаггы топламаг лазымдыр вэ һэр адамдан ажда 50 манат көгүрүлмэли иди. Үзвлүк һаггыны һачы Зејналов жығырды».

1948-чи ил октябрын 11-дэ кеңирилэн једдинчи диндирмэдэ Рәһимов Исмихан — тэшкилатын рәһбери, Абдуллајев Күлһүсејн вэ хэзнэдари Зејналов һачынын фәалијјәти «ишыгландырылыр».

1948-чи ил нојабрын 3-дэ кеңирилэн сәккизинчи диндирмэдэн. *Мүстэнтиг:* «Сизин антисовет милләтчи кәнчләр тэшкилатынызын ады нэ иди?» Рәһимовун *чавабы:* «Илдырым». *Мүстэнтиг:* «Сиз антисовет милләтчи кәнчләр тэшкилатынызын һансы жыгынчагында анд гәбул етмисиниз?» *Чаваб:* «Андымызы 1944-чү илин эввәлиндэ тэшкилатымызын үзвү Ваһидов Ајдынын евиндэ кеңирилэн жыгынчагымызда гәбул етмишик». *Мүстэнтиг:* «Андын мәтнини ким тэртиб етмишидир?» *Чаваб:* «Андын мәтнини мән тэртиб етмишәм, дүзәлишләрини Абдуллајев Күлһүсејн апарыб». *Мүстэнтиг:* «Андын мәтнини изаһ един». *Чаваб:* «Дуз-чөрәјә анд ичирәм ки, — дуз-чөрәк Шәргдә достлуғун рәмзидир, — Анамын һанына, ана торпаға анд ичирәм ки, халгымын там истигләлијјәти уғрунда мүбаризэдә өз јолдашларыма өмрүмүн сонунадәк садиг галачағам. Әкәр мән бу анды позсам, онда өз чезамы алмалыјам». Жыгынчагымызын бүтүн иштиракчылары андын мәтнини бәјәниб, ону гәбул етдиләр».

1948-чи ил нојабрын 4-дэ кечән доғгузунчу диндирмэдэ Рәһимов Исмихан јенә дэ анд ичмәләри һаггында ифадә вериб.

Истинтагын кеңишиндә мүјјән олунду ки, 40-чы илләрин эввәлиндә ајры бир «антисовет» тэшкилат да мөвчуд имиш. Вэ 1948-чи ил нојабрын 17-дэ кеңирилэн онунчу диндирмэдә мүстэнтиг, Рәһимов Исмихана белэ бир *суал* верир: «Дахили ишләр комиссарлығы тәрәфиндән ләғв еднлиши антисовет тэшкилат һаггында сиз нэ вахт билдиниз вэ бу һагда сизә ким мә'лумат вериб?» *Чаваб:* «Бу һагда мән 1942-чи илдә билмишәм». *Суал:* «Тутуланларын адларыны дејин». *Чаваб:* «Сүләјмандан вэ Шүкүрдән башгасыны билмирәм».

1948-чи ил нојабрын 27-дэ кеңирилэн он биринчи диндирмэдэн. *Мүстэнтиг:* «Нә үчүн антисовет мезмунлу мэк-312

тубу сиз Сәмәд Вурғунун ұванына көндәрдиниз?» Рәһимовун *чавабы:* «1944-чү ил мајын 10-да Азәрбајчан Јазычылар Иттифагынын пленумунда Сәмәд Вурғун мүасир Азәрбајчан әдәбијјатынын сәвијјәсинин ашағы олмасындан наразылығла долу мә'рузә илә чыхыш етди. Һәмин пленумда Сәмәд Вурғун Азәрбајчан Јазычылар Иттифагы сәдрлијиндән кәнар едилди. Бу барәдә бир күн соңра мәнә Абдуллајев Күлһүсејн данышды вэ Сәмәдә бизим антисовет тэшкилата рәһбәрлик етмэк чағырышы илә бир аноним мәктуб јазмағы тәклиф етди. Биз онун һәмин пленумдан наразы олмағыны нәзәрдә тутурдуғ. Сәмәди бизә рәһбәр олмағы дә'вәт етдикдә биз она «Вәтән улдузлары» адлы ше'р дәрч етдирмәји тәклиф етдик».

1948-чи ил нојабрын 29-да кечән он икинчи диндирмәдән. *Мүстэнтиг:* «Сиз өз антисовет тэшкилатынызын гаршысында рәһбәр вәзифәләри тутмағ вэ харичи дәвләттин көмәји илә чевилиши јухарыдан башламағ һаггында мәсәлә гојмушдунуз. Мүғавимәт көстәрмәјин вэ дејин — кимә архаланырдыныз?» *Чаваб:* «Бу беләдир, анчағ мән һеч бир вахт бу мәсәләдә бизә һансыса харичи дәвләт тәрәфиндән көмәк һагда бир шеј демәмишәм». *Мүстэнтиг:* «Мүғавимәт көстәрмәјин! Истинтаға бәллидир ки, сиз Түркияни тәрифләјиб дејирдиниз ки, «мән Түркияә һөкүмәтнини, Шәргдә олан ән күчлү дәвләттин сижәсәтилә фәрәһләнирәм». «Бу беләдирми?» *Чаваб:* «Хејр».

1948-чи ил декабрын 1-дэ кеңирилэн он үчүнчү диндирмәдән. *Мүстэнтиг:* «Сиз өз антисовет фәалијјәтинизи нә заман дајандырдыныз вэ бу нә илә бағлы иди?» *Чаваб:* «Бизим антисовет кәнчләр тэшкилатымыз өз антисовет фәалијјәтини 1945-чи илин сонунда дајандырды вэ бу она көрә олду ки, тэшкилатымызын үзвләри арасында һәрч-мәрчлик әмәлә кәлди».

1949-чу ил февралын 4-дэ истинтагын битмәси һаггында гәрар гәбул олунду. Гәрарда дејилирди: «1943-чү илдә антисовет милләтчи кәнчләр тэшкилаты тәшкил олунуб вэ онун үзвү олан Рәһимов Исмихан фәал антисовет милләтчи иш апарарағ бу тэшкилата јени үзвләр чәлб едиб, тэшкилатын андыны вэ програмыны тэртиб едиб. Һәмин тэшкилат Азәрбајчаны Совет һөкүмәтнини тәркибиндән чыхармағы вэ мүстәгил милли республика јаратмаға чалышырды». Рәһимов Исмихан Азәрбајчан ССР ЧМ 21—64, 72—2 вэ 73-чү маддәләри илә тәсирләндирилди.

Зејналов һачы һәбиб оғлунун 1948-чи ил октябрын 1-дә һәбсә алынмасы барәсиндә гәрар јазылды: «Зејналов һачы антисовет милләтчи кәнчләр тэшкилатынын ән фәал

үзвләриндән биридир. Бу тәшкилатын үзвләри мүстәгил милли Азәрбајчан республикасы жаранмасы уғрунда мүбаризони әдләри үчүн әсас мәгсәд һесаба едирләр. Һачы Зејналов АДУ-нун Шәрг факултәсинин тәләбәси Азәр Әләс-кәрову тәшкилата чәлб етмишдир.

Октјабрын 3-дә 287 нөмрәли ордер әсасында АДУ-нун Шәрг факултәсинин V курс тәләбәси Һачы Һәбиб оғлу Зејналов һәбс едилмишдир.

Һәмин күн, биринчи диндирмәдә мүстәнтигин биринчи суалы: «Сиз антисовет вә милләтчилик фәалијјәтинизә көрә һәбсә алынмысыныз. Бу иш үзрә дурүст ифадә верин». Һ. Зејналовун *чавабы*: «Мән антисовет вә милләтчи фәалиј-јәтлә мәшгул олмамышам вә бу барәдә һеч бир ифадә верә билмәрәм».

1948-чи ил октјабрын 4-дә, икинчи диндирмәдә вә октјабрын 6-да, үчүнчү диндирмәдә Һачы Зејналов јенә дә һеч бир шәј билмәдијини сөјләмишдир.

1948-чи ил октјабрын 15-дә Һачы Зејналова тәгсирнамә тәгдим олунур: «Һачы Һәбиб оғлу Зејналов ашағыдакылар-ла ифша олунур: Совет һөкүмәтинин әлејһинә дүшмән мөв-ге тутараг, антисовет тәшкилатын үзвү кими мүтәшәккил антисовет милләтчи иш апарыб, Совет һөкүмәтинин әлејһи-нә фәалијјәтдә олуб. Буна көрә дә о, Азәрбајчан ССР ЧМ 72—2 вә 73-чү маддәләри илә ишә мүттәһим кими чәлб олунсун». Һачы Зејналов һәмин тәгсирнамәни рәдд едир вә өзүнү күнаһкар һесаба етмир.

Һәмин күн Һачы Зејналов Исмихан Рәһимовла үзләш-дирилир вә бундан сонра көстәрир: «Мәни илк дәфә 1943-чү илдә Абдуллајев Күлһүсејн антисовет руһунда дилә тут-маға чалышмышдыр. Мәнимлә сөһбәтдә о, өз милләтчи көрүшләри һаггында данышараг мәни дә бу ишә чәлб етди. Елә о вахтдан мән онула һәмфикиртәк антисовет кәнчләр тәшкилатынын үзвү олдум».

1948-чи ил октјабрын 18-дә дөрдүнчү диндирмә. *Мүс-тәнтиг*: «Дејин, һансы шәрәнтдә Абдуллајев Күлһүсејн сизи әксингилаби милләтчи кәнчләр тәшкилатынын галаң үзвләри илә таныш етди?» *Чаваб*: «Тәғрибән 1943-чү илин октјабр ајында Абдуллајев Күлһүсејн, Рәһимов Исмихан, Әлијев Камал вә Ваһидов Ајдын мәним евимә кәлдиләр. Күлһүсејн деди ки, бунларын һамысы тәшкилатын үзвлә-ридир. Әлијев Камал деди: «Бурада оланларын һамысы бизим тәшкилатын үзвләридир вә биз һамымыз чидди низам-интизама табе олмалыјыг».

Бешинчи диндирмә — 19 октјабр 1948-чи ил. *Мүстәнтиг*: «Нә үчүн 1943—44-чү илләрдә сиздә вә сизин һәмфикирлә-

риниздә антисовет милләтчи көрүшләр әмәлә кәлди?» Һ. Зејналовун *чавабы*: «Абдуллајев Күлһүсејн дејирди: «Ермәниләрин ермәни әлифбасы галыб, күрчүләрин күрчү әлифбасы галыб. Нечә разы олмаг олар ки, бизим Азәрбај-чана рус әлифбасыны сырыбылар. Бир чәсур киши тапыл-мады ки, өз Азәрбајчан милләтинин мәнафејини мүдафиә етсин? Азәрбајчан орфографиясыны дәјиширләр, амма һеч кәс динмир». *Мүстәнтиг*: «Антисовет тәшкилатынызын һан-сы јығынчагында сиз андынызы гәбул етдиниз, нә вахт вә һарада?» Һ. Зејналовун *чавабы*: «Бизим антисовет тәш-килатымыза садиг олмаг андыны мән 1943-чү илин октјабр-нојабрында гәбул етмишәм. Бу да мәним евимдә, кизли јығынчагда олуб».

Алтынчы (23 декабр 1948-чи ил) вә једдинчи (24 декабр 1948-чи ил) диндирмәләрдә мүстәнтиг Огтај Әфәндијевин тәшкилата чәлб олунуб-олунмамасы һаггында сорғу-суал апарылыб.

1949-чу ил февралын 4-дә Һачы Зејналов әләвә олараг Азәрбајчан ССР ЧМ 21—64 маддәси илә иттиһам едилди: «Истинтаг заманы мүәјјән олунду ки, Һачы Зејналов өз антисовет әһвал-руһијјә бүнөврәси үзәриндә дурараг, ан-тисовет милләтчи тәшкилатына чәлб олунуб. Бу тәшкилат Азәрбајчаны Совет Иттифагынын тәркибиндән чыхарыб, мүстәгил милли республика тәшкил етмәк нијјәтиндә иди. Һачы Зејналов һәмин тәшкилатын фәалијјәтиндә актив иштирак едирди».

Һачы Зејналов һәмин иттиһамнамәни 1948-чи ил февра-лын 7-дә алды.

1948-чи ил. Октјабр ајынын 21-дә АДУ-нун аспиранты Абдуллајев Күлһүсејн Һүсејн оғлунун һәбс олунмасы һаг-гында (Азәрбајчан ССР ЧМ 72 вә 73 маддәләрилә иттиһам олунурду) гәрар гәбул едилир вә о, октјабрын 23-дә 339 нөмрәли ордер әсасында һәбс олунур.

1948-чи ил октјабрын 23-дә кечирилән биринчи диндир-мәдә *мүстәнтиг*: «Сиз антисовет фәалијјәтинизә көрә һәбс едилмисиниз. Маһијјәти үзрә ифадә верин». К. Абдуллаје-вин *чавабы*: «Гәтијјәтлә дејирәм ки, мән антисовет ишләр-лә мәшгул олмамышам».

Октјабрын 25-дәки икинчи диндирмәдә Абдуллајев Күл-һүсејн јенә дә чаваб верир ки, о, һеч вахт антисовет-мил-ләтчи фәалијјәтдә олмајыб. Мүстәнтиг бу барәдә беш дәфә сорушуб, беш дәфә дә «хејр, јох» чавабыны алыб.

Октјабрын 26-да кечирилән үчүнчү диндирмәдә Күлһү-сејн биринчи дөрд суала јенә дә рәдд чаваблары вериб. Мүстәнтигин бешинчи суалы: «Кәлин мүғавимәт көстәрмә-

жин. Истинтагын кифајет гэдэр мө'луматы вар ки, сиз анти-совет миллэтчи фэалијјэтлэ мэшгул олмусунуз. Бир дэ сорушурам — Сиз антисовет фэалијјэтиниз һаггында доғру ифадэ верэчэксиниз, ја јох?» *Чаваб:* «Мэн гэрара кэлдим ки, мүгавинэти атыб, бүтүн мээсэл һаггында доғру ифадэ верим. 1944-чү илин јазында Рәһимов Исмихан мәнә анти-совет-миллэтчи групп јаратмағы тәклиф етди. Бу группа анти-совет миллэтчи руһлу али мәктәб тәләбәлэри дахил олмалы идилэр. Мән буна разылығ вердим». *Суал:* «Бу јығынчагда сәдр ким сечилмишди?» *Чаваб:* «Рәһимов Исмихан. О, деди ки, бизим тәшкилатын мөгсәди мүстәгил Азәрбајчан республикасы уғрунда мүбаризәдир».

Октјабрын 27-дә кецирилән дөрдүнчү диндирмәдән. *Күлһүсејн:* «Рәһимов Исмиханын бизә охудуғу андын мәтни белә иди: «Мән бу антисовет миллэтчи кәнчләр тәшкилатына дахил олурам вә тәшкилатын бүтүн тапшырығларыны намусла, тәрәддүдсүз јеринә јетирмәји бојнума алырам. Лазым олса, һәјатымдан да кечәрәм». Биз һамымыз јекдилликлә бу анды гәбул етдик. Тәшкилата «Илдырым» адыны 1944-чү илдә вермишик. Тәшкилатымызын әсас мөгсәди мүстәгил Азәрбајчан республикасынын јаранмасы, онун Совет Иттифагындан чыхмасы уғрунда мүбаризә иди. Тәшкилатымызын фэалијјэти тәгрибән 1944-чү ил феврал ајынын ахырындан башланды».

1948-чи ил нојабр ајынын 4-дә Абдуллајев Күлһүсејнә е'лан олунду ки, о, Совет һөкүмәтинә дүшмәнчилијинә, антисовет тәшкилатын үзвү олмағына вә Совет һөкүмәтинин әлејһинә антисовет миллэтчи ишинә көрә Азәрбајчан ССР ЧМ 72, 2 һ. вә 73 м. илә мүгәссир һесаб едилир.

1948-чи ил нојабрын 23-дә кецирилән диндирмәдә Абдуллајев Күлһүсејн көстәрди ки, тәшкилатын сәдри Рәһимов Исмихан вә катиби Ваһидов Ајдын идилэр. Тәшкилат кизли шифрли әлифба дүзәлтмәк истәјирди вә адсыз сәһәлләрни нәшри үчүн мәтбәә ахтарырды.

1949-чу ил февралын 4-дә Абдуллајев Күлһүсејни әләвә оларағ ЧМ 21—64 маддәсилә тәгсирләндирдиләр.

1948-чи ил нојабрын 5-дә Азәрбајчан Сәнаје Институтунун V курс тәләбәси Әлијев Камал Әлибахыш оғлунун һәбси һаггында гәрар гәбул едилди.

Һәмин күн о, 398 нөмрәли ордерә әсасән һәбс олунду.

1948-чи ил нојабрын 6-да кецирилән диндирмәдә Әлијев Камал антисовет миллэтчи фэалијјэтлэ мэшгул олмадығы һаггында ифадә верди. 1948-чи ил нојабрын 7-дәки диндирмәдә Камалын ифадәси: «Мән гэрара кэлдим ки, өз антисовет фэалијјәтим һаггында доғру ифадэ верим. Аб-

дуллајев дејирди: «Һәр бир азәрбајчанлы өз халгыны севмәлидир. Јахшы оларды ки, Азәрбајчан республикасы мүстәгил јашајады вә там мүстәгил олајды. Бизим Азәрбајчанымыз ССРИ-дән тамамилә ажры долана биләр. Абдуллајев Күлһүсејндән мән өјрәндим ки, бизим тәшкилат «Вәтән азадлығы» адланыр».

1949-чу ил февралын 4-дә Әлијев Камала е'лан едилди ки, о, Азәрбајчан ССР ЧМ 72 м. 2 һ., 73 м. вә 21—64 м. илә иттиһам олунур.

1948-чи ил нојабрын 5-дә Азәрбајчан Сәнаје Институтунун тәләбәси Ваһидов Ајдын Мәчид оғлунун һәбси һаггында гәрар едилир. Ајын 6-да о, 399 нөмрәли ордерә әсасән һәбс олунур.

1948-чи ил нојабрын 6-да кецирилән биринчи диндирмәдә Ваһидов Ајдын она иснад олан антисовет миллэтчи фэалијјәтини инкар едир. Ајын 7-дәки икинчи диндирмәдә Ваһидов көстәрир ки, ону антисовет миллэтчи тәшкилата Әлијев чәлб етмишди вә онларын бу тәшкилаты «Илдырым» адланырды. Нојабрын 17-дә кецирилән диндирмәдә Ваһидов гәбул етдикләри андын мәтни һаггында деди: «Анд белә иди: «Јолдашларыма анд ичирәм ки, ахыра гәдәр халгымын истиглалижјәти уғрунда мүбаризәјә садиг галачағам». Анды биз 1943-чү вә ја 1944-чү илдә гәбул етдик».

1948-чи ил нојабрын 17-дә Ваһидов Ајдына билдирилди ки, о, Азәрбајчан ССР ЧМ 72 м. 2 һ. вә 73 м. илә иттиһам едилир. 1949-чу ил февралын 5-дә о, әләвә оларағ ЧМ 21—64 маддәси илә иттиһамланды.

1948-чи ил нојабрын 5-дә АДУ-нун аспиранты Әләскәров Азәр Әбдулхалығ оғлунун «антисовет фэалијјәтинә» көрә һәбс олунмасы һаггында гәрар чыхарылды вә нојабрын 7-дә 401 нөмрәли ордерә әсасән, о, һәбс едилди.

1948-чи ил нојабрын 7-дәки диндирмәдә мүстәнтиғ, Әләскәрова деди: «Сиз антисовет миллэтчи фэалијјәтиниз һаггында мүфәссәл ифадә верин». *Чаваб:* «Мән антисовет миллэтчи руһунда биринчи дөфә Зейналов Һачы тәрәфиндән сөвг едилмишәм. Бу да 1943—44-чү тәдрис илиндә олуб». *Мүстәнтиғ:* «Сиз антисовет кәнчләр тәшкилатынын үзвү олмағынызы бојнуруза алырсыныз?» *Чаваб:* «Бәли, мән бунда өзүмү мүгәссир билирәм».

Нојабрын 15-дәки диндирмәдә Әләскәров көстәрир: «Мән бизим антисовет кәнчләр тәшкилатынын алты кизли јығынчағында олмушам. Бизим антисовет тәшкилатын хәзинәдары Зейналов Һачы иди. О, тәхминән 1.000 вә ја 1.100 манат үзвүк һагы јығышды. Тәшкилатымызын һәр үзвү ајда 50 манат верирди. Тәшкилатымыз «Илдырым» адланырды вә рәһбәримиз Рәһимов Исмихан иди».

1948-чи ил нојабрын 18-дә Эләскәров Азәрә дежилди ки, о, Азәрбајчан ССР ЧМ 72 м. 12 н. вә 73 м. илә иттиһам олу-нур. 1949-чу ил февралын 4-дә о, ЧМ 21—64 маддәси илә дә иттиһам едилди.

1948-чи ил нојабрын 5-дә АПИ-нин аспиранты Абдуллајев Муса Мирмәммәд оғлунун һәбс едилмәси һагғында гәрар чыхарылды вә нојабрын 11-дә о, 402 нөмрәли ордерә әсасән һәбс олуңду.

Абдуллајев Муса изаһат верди ки, о, антисовет тәшкилатына Рәһимов Исмихан тәрәфиндән чәлб едилиб. «Тәшкилатын жығынчаглары Зејналловун, Эләскәровун вә мәним евимдә кеңирлирди. Тәшкилата мән 1944-чү илдә дахил олдум».

1948-чи ил нојабрын 25-дә Абдуллајев Мусаја изаһ олуңду ки, о, узун мүддәт антисовет милләтчи фәалијјәтинә көрә Азәрбајчан ССР ЧМ 72 м. 2 н. вә 73 м. илә иттиһам олуңур. 1949-чу ил февралын 4-дә о, әләвә олараг, ЧМ 21—64 маддәси илә иттиһам едилди.

1948-чи ил январын 13-дә халг тәсәррүфаты институтунун тәләбәси Рзајев Камил Әбдулбаги оғлунун һәбс едилмәси һагғында гәрар чыхарылды вә январын 14-дә о, 41 нөмрәли ордерә әсасән һәбс олуңду.

Январын 14, 17 вә 18-дә кеңирләп диндирмәләрдә Рзајев Камил она иснад олуңан антисовет фәалијјәти бојнуна алмады.

1949-чу ил январын 20-дәки диндирмәдә о, һәр шеји бојнуна алды. *Мүстәһтик сорушду*: «Сизин «Илдырым» адлы антисовет тәшкилатын мәгсәди нә иди?» *Чаваб*: «Биз АК(б)П катибинә мәктуб јазмаг вә о мәктубда сорушмаг истәјирдик. Азәрбајчан дили нә үчүн дәвләт дили кими ишләнмир?» Лакин бу мәктубу биз јазмадыг. Мәни бу антисовет тәшкилата Абдуллајев Күлһүсејн чәлб етди».

1949-чу ил январын 27-дә Рзајев Камил Азәрбајчан ССР ЧМ 72 м. 2 н. вә 73 м. илә мәнкәмә мәс'улијјәтинә чәлб едиләр.

1949-чу ил февралын 9-да мүттәһимләрин һәр биринә истинтағын битмәси һагғында протокол тәгдим едилди.

1949-чу ил февралын 15-дә ДТК дахили хәстәханасынын һәкими һәр мүгәссир һагғында арајыш верир. Арајышда јазылар ки, мүттәһимин сәһһәти она шимал иглиминдә физики әмәклә мәшгул олмаға имкан верир.

1949-чу ил февралын 21-дә 283 нөмрәли истинтаг иши үзрә иттиһамнамә тәртиб олуңур. Февралын 24-дә иттиһамнамәни ДТ назирни Јемелјанов тәсдиг едир. 1949-чу ил мартын 17-дә мүттәһимләр иттиһамнамә илә таныш едилирләр.

Мәнкәмә ичласы 1949-чу ил мартын 21 вә 22-дә кеңирләди. Ичласын сәдри Мурадос, прокурор Рамазанов, вәкилләр Гачыјев, Давидов вә һәсәнов идиләр.

Мәнкәмә ичласынын протоколу ишин 458—477 вәрәгәләрини тутур. Прокурор Рамазановун чыхышы: «Мүгәссирләрә иснад едилән чинајәти кафе дәрәчәдә субута јетирилмиш һесаб едирәм. Она көрә хаһиш едирәм онлары мүгәссир билиб: «Рәһимов Исмиханы — 25 ил, Абдуллајев Күлһүсејни — 25 ил, Зејналлов Гачыны — 25 ил, Әлијев Камалы — 10 ил, Ваһидов Ајдыны — 10 ил, Эләскәров Азәри — 10 ил вә Абдуллајев Мусаны — 10 ил мүддәтинә азадлыгдан мәнрум етмәклә, һәр биринин 5 ил сечки һүгүгларыны алмаг вә әмлақларыны 100 фаиз мүсадирә етмәк. Рзајев Камил — 8 ил мүддәтинә азадлыгдан вә 3 ил мүддәтинә сечки һүгүгундан мәнрум етмәклә әмлақыны 100 фаиз мүсадирә етмәк».

Мүдафиәчиләр хаһиш етдиләр ки, мүгәссирләрә јүнкүл чәза тәјин едилсин.

Мүгәссирләрә сон сөз верилир:

- 1) Рәһимов Исмихан — рәһм олуңмасыны хаһиш едир;
- 2) Абдуллајев Күлһүсејн — хаһиш едирәм чаван олмағымы нәзәрә алыб мәнә јүнкүл чәза тәјин едәсиниз;
- 3) Зејналлов Гачы — хаһиш едирәм мәнә рәһм едәсиниз;
- 4) Әлијев Камал — хаһиш едирәм јүнкүл чәза тәјин едәсиниз;
- 5) Ваһидов Ајдын — хаһиш едирәм мәним кәнчлијими нәзәрә аласыңыз;
- 6) Эләскәров Азәр — хаһиш едирәм кәнчлијими нәзәрә алыб мәнә јүнкүл чәза верәсиниз;
- 7) Абдуллајев Муса — јүнкүл чәза тәјин едилмәсини хаһиш етди;
- 8) Рзајев Камал — кәнч олмағымы вә Вәтән мүһарибәсиндә иштирак етмәјими нәзәрә алыб мәнә јүнкүл чәза тәјин едәсиниз.

Һ ө к м

(ихтисарла)

«Азәрбајчан ССР адындан 21—22 март 1949-чу ил Азәрбајчан ССР Али Мәнкәмәсинин Чинајәт ишләри үзрә мәнкәмә коллекиясы Бақы шәһәриндә Мурадосун сәдрлији, халг ичласчылары Рамазанова вә Пашајев, прокурор Рамазанов, мүдафиәчи Гачыјев, һәсәнов вә Давидов, Зүлфүгарованын катиблији илә бағлы мәнкәмә ичласында ишә баһараг... мүәјјән етди:

Абдуллајев Күлһүсејн Совет дәвләтинә гаршы дүшмәнчилик, 1942-чи илдә өзү, Зејналов Һачы вә Рзајев Камилдән ибарәт антисовет, милләтчи дәстәси тәшкил едиб вә һәмин дәстәнин адыны «Илдырым» адландырмагла өз араларында Совет дәвләтинин, УИК(б)П-нин апардыгы сја-сәтә гаршы бөһтанчы вә јаланчы шајиләр данышмагла мәшғул олмушлар.

Рзајев Камил Совет ордусу сырасына кетдији үчүн бу дәстәнин фәалијјәти дајаныр, лакин онун үзвләриндән Абдуллајев Күлһүсејн вә Зејналов Һачы өз антисовет фәалиј-јәтиндән әл чәкмирләр.

1943-чү ил Абдуллајев Дәвләт Дарүлфунунда охујаркән һәмин Дарүлфунунун тәләбәси Рәһимов Исмихан илә та-ныш олур вә аз кечмәдән Абдуллајев Рәһимовун да анти-совет милләтчи руһунда олдуғуну билир, һәр икиси кизли антисовет, милләтчи, үсјанчы тәшкилат јаратмағы гәрә-лашдырырлар. Онун үчүн Рәһимов вә Абдуллајев Күлһү-сејн өз әтрафларына антисовет, милләтчи руһлу кәнчләрн чәлб етмәјә башлајырлар. Беләликлә, Абдуллајев Күлһү-сејн вә Рәһимов һәлә кечмишдә «Илдырым» дәстәсиндә иш-тирак едән Зејналов Һачыны, Әлијев Камалы, Ваһидов, Әләскәров вә Абдуллајев Мусаны өз антисовет тәшкилат-ларына чәлб етмәјә мүвәфғәг олурлар.

Антисовет «Илдырым» тәшкилатынын үзвләри система-тик оларак нөвбә илә, һәр дәфә биринин евиндә јығынчаг-лар тәшкил едир вә һәмин јығынчагларда Совет дәвләтинә, халғына гаршы чүрбәчүр әксингилаби фәалијјәтдә олур-лар. Јығынчагларын бириндә — Рәһимов тәрәфиндән тәр-тиб едилмиш андын мәтни охунур вә тәсдиг едилмәклә, тәдричлә бүтүн антисовет тәшкилатын үзвләри өз мәгсәд-ләринә чатмаға, «мүбаризә»ләрини ахыра кими давам ет-дирәчәкләринә вә бир-биринә садиг галачагларына анд ичирләр. Јығынчагларда антисовет тәшкилатын низамнамә вә мәрәнамәсини тәртиб етмәк гәрәра алынмыш вә буну һәјәта кечирмәк Рәһимова вә Зејналов Һачыја тапшырыл-мыш, һәмчинин кизли јазышма үчүн хусуси шриффт һазыр-ламағ нәзәрдә тутулмушду. Антисовет, милләтчи тәшкилат-тын мәгсәди Совет Азәрбајҗаныны ССРИ-дән ајырмағ вә али мәктәб тәләбәләриндән антисовет вә милләтчи руһда оланлары тапыб тәшкилата чәлб етмәк олмушду.

Рәһимов вә Абдуллајев Күлһүсејн 1944-чү илин мај ајында Азәрбајҗан шаирләриндән биринин адына имзасыз мәктуб көндәрәрәк һәмин мәктубда совет гурулушуна вә Совет һөкүмәтинин милли сја-сәтинә гаршы ән алчағ вә

жинли бөһтанлар атарағ, мәктубда һәмин шаири өз анти-совет тәшкилатларына башчылығ етмәјә чағырымышлар.

1) Рәһимов антисовет тәшкилатын 1943-чү илдә вә 1944-чү илин әввәлиндәк систематик јығынчагларыны тәш-кил едиб, һәмин јығынчагларда актив иштирак едәрәк Со-вет дәвләтинә вә УИК(б)П сја-сәтинә гаршы чыхмыш, Со-вет һөкүмәтинин милли сја-сәтини писләмиш, «Илдырым» адлы антисовет тәшкилатларына садиг галачагларына анд ичмиш, антисовет тәшкилатын низамнамә вә мәрәнамәси-ни тәртиб етмәји өз өһдәсинә алмыш, кизли мәтбәә вә киз-ли шриффт дүзәлтмәјә чалымыш, Абдуллајев Күлһүсејн илә бирликдә Азәрбајҗанын көркәмли шаирләриндән бири-нә антисовет вә милләтчи мәзмунлу мәктуб көндәрмишдир. Рәһимовун әсас мәгсәди Совет Азәрбајҗаныны ССРИ-дән ајырмағ вә Азәрбајҗанда «буржуа милләтчи республика» јаратмағ олмушду.

2) Абдуллајев Күлһүсејн 1942—1945-чи илләрдә анти-совет тәшкилатын башчыларындан вә актив иштиракчыла-рындан олмагла Зејналов Һачыны вә Рзајев Камилн тәш-килата чәлб етмиш, јығынчагларда иштирак етмәклә анти-совет милләтчи тәблиғаты апармыш, һәмин тәшкилата өзү-нүн 1942-чи илдә тәшкил етдији «Илдырым» дәстәсинин адынын верилмәсинә наил олмуш, Совет дәвләтинә вә УИК(б)П сја-сәтинә гаршы чыхмыш вә чүрбәчүр ифти-ра вә бөһтанлар јаймышдыр. Азәрбајҗанын көркәмли шаирлә-риндән биринә антисовет, милләтчи мәзмунлу мәктубун ја-зылмасында актив иштирак етмиш вә кизли мәтбәә дүзәлт-мәји өһдәсинә көтүрүмүшдүр. Абдуллајевин мәгсәди Совет Азәрбајҗаныны ССРИ-дән ајырмағ вә Азәрбајҗанда «бур-жуа милл республикасы» јаратмағ олмушду.

3) Зејналов Һачы антисовет милләтчи тәшкилатын хә-зинәдары вә актив иштиракчыларындан олмагла үзвүк һағларыны топламыш, 1942-чи илин әввәлине кими тәшки-лат үзвләри арасында вә кәнарда Совет дәвләти гурулушу-на гаршы әксингилаби тәблиғат апармыш, антисовет тәш-килатын мәрәнамәсинин тәртибиндә иштирак етмиш вә Әләскәров Азәри антисовет тәшкилатына чәлб етмишдир.

4) Әлијев Камал 1943-чү илдә антисовет фәалијјәтдә ол-муш, «Илдырым» адлы антисовет тәшкилатын актив ишти-ракчыларындан олмагла, јығынчагларда иштирак етмиш, тәшкилата, јолдашларына садиг олачағына анд ичмиш вә Ваһидов Ајдыны тәшкилата чәлб етмишдир.

5) Ваһидов Ајдын Совет гурулушуна гаршы дүшмәнчи-лик бәсләјәрәк, «Илдырым» адлы тәшкилатын актив ишти-ракчысы вә катиби олмуш, кизли јығынчагларда иштирак

етмәклә антисовет фәалијјәтдә олмуш, тәшкилата вә јол-дашларына ахыра гәдәр садиг галачағына анд ичмишдир.

6) Әләскәров Азәр «Илдырым» адлы антисовет тәшкилатын актив үзвләриндән олмагла кизли јығынчагларда иштирак етмиш вә бу јығынчаглары кечирмәк үчүн өз мәңзилини сечмиш, Совет дәвләтинә гаршы ахырадәк мүбаризә апарачағына анд ичмишдир.

7) Абдуллајев Муса антисовет, үсанчы тәшкилатын актив үзвләриндән олмагла Рәһимов тәрәфиндән һәмнин тәшкилата чәлб едиләрәк, кизли јығынчагларда иштирак етмиш вә бир дәфә јығынчағын өз евиндә чағырымасына ичазә вермиш, тәшкилата садиг галачағына анд ичмиш, үч кәнчи антисовет тәшкилата чәлб етмәјә сә'ј етмишдир. Рәһимов, Абдуллајев Күлһүсеји вә Зејналов һачы кимн Әлијевин, Ваһидовун, Әләскәровун вә Абдуллајев Мусанын мәгсәдләри Совет Азәрбајчаныны ССРИ-дән ајырмаг вә Азәрбајчанда «буржуа милли республикасы» гурмаг олмушдур.

8) Рзајев Камил антисовет руһлу олмагла 1942-чи илдә К. Абдуллајевин тәшкил етдији «Илдырым» дәстәсинин үзвү олуб, Вәтән мүһарибәси дәврүндә совет гурулушуна вә дәвләтинә гаршы әксингилаби тәблиғат апарыб вә бу дәстәнин кизли јығынчагларында иштирак едиб. 1942-чи илин сентјабр ајында Совет ордусу сырасына кетмәси мүнасибәтилә антисовет тәшкилатдан узаглашыб.

Јухарыда гејд олуналара әсасән Мәһкәмә Коллекијасы Рәһимова, Абдуллајев Күлһүсејнә, Зејналова, Әлијевә, Ваһидова, Әләскәрова вә Абдуллајев Мусаја Азәрбајчан ССР ЧМ 21—64, 74 м. 2 һ. вә 73 м. илә, Рзајев Камилә исе ЧМ 72 м. 2 һ. вә 73 м. илә иснад едилмиш чинајәтләри кафи дәрәчәдә сүбута јетирилмиш һесаб едир. Вә буну рәһбәр тутарг Азәрбајчан ССР ЧМ 316, 317 маддәси илә Мәһкәмә Коллекијасы һәкм верди:

1. Рәһимов Исмихан Мәммәд оғлу, 2. Абдуллајев Күлһүсеји Гүсеји оғлу, 3. Зејналов һачы Гәбиб оғлу, ЧМ 21—64, 72 м. 2 һ. вә 73 м. вә ЧМ 64 м. санксијасына әсасән 283 нөмрәли ишдә Азәрбајчан ССР ДТ назир Јемелјановун имзасы илә тәсдиг едилмиш 1949-чу ил 21 феврал тарихли гәрарла «ССРИ ДИН хүсуси душтаг дүшәркәләринин биринә көндәрилсинләр». («мәһкумлар ичтимајјәт үчүн тәһлүкәли шәхсләр» имиш). Үчү дә 25 иллик конслакәрә көндәрилди. Галан беш нәфәр исе 10 иллик һәбсә мәһкум олуңду.

Беләликлә, мәһкумлар ән узаг вә сәрт иглимли душтаг дүшәркәләриндә өз күнләрини сәјмаға башладылар.

1953-чү ил мартын 27-дә ССРИ Али Советинин «Амнистија һаггында» фәрманы дәрч олуңду. 1955-чи илин әввәлиндә мәһкумларын гоһумлары јухары тәшкилатлара көндәрдикләри шикајәтләрдә јазырдылар ки, онларын мәһкум олуңан гоһумларынын һеч бир тәгсири јохдур вә онларын мәһкум едилмәләри инди (јә'ни 1955-чи илдә, ред.) республиканын ифша олуңан кечмиш рәһбәрләринин фитнәси иди. Буна көрә мәһкумларын әфв олуңмасына хәһиш едирләр.

1955-чи ил февралын 14-дә Азәрбајчан ССР-ин хүсуси ишләр үзрә прокурорунун муавини белә бир гәрар чыхармышды: «Истинтаг вә мәһкәмә материалларына әсасән һесаб едирәм ки, мүттәһимләрин тәгсири сүбута олуңуб вә онлар дүзкүн мәһкум олуңмушлар. Лакин һәмнин иш үзрә мәһкум оланлар, «Илдырым» адлы антисовет милләтчи тәшкилатыны тә'сис едиб һеч бир практик иш апармајыблар, өз антисовет фәалијјәтләри үчүн һеч бир програм тәртиб етмәјибләр вә бунларын фәалијјәти сөз-сөһбәтдән башга һеч бир шеј олмајыб, мәһкумларын кәнчилијини нәзәрә ала-раг һесаб едирәм:

1. Рәһимовун, Абдуллајев Күлһүсејин вә Зејналовун чәзасы он ил мүддәтинә ендирилсин;

2. Әлијевин, Ваһидовун, Әләскәровун, Абдуллајев Мусанын вә Рзајевин чәзалары беш ил мүддәтинә ендирилсин вә 1953-чү ил 27 март тарихли «Амнистија һаггында» фәрмана әсасән бунлар һәбсдән азад едилсинләр. Бунларын сечки һүгүтлары бәрпа едилсин вә мәһкум адлары үзәрләриндән көтүрүлсүн.

1955-чи ил февралын 24-дә Азәрбајчан ССР үзрә әксингилаби фәалијјәтә көрә мәһкум олуңанларын ишләринә јенидән бахан комиссия 21 нөмрәли гәрарла прокурорун 1955-чи ил 14 феврал тарихли гәрарыны тәсдиг етди.

1955-чи ил апрелин 9-да Азәрбајчан ССР Али Мәһкәмәсинин Рәјасәт һеј'әти бүтүн мәһкумларын чәзасыны беш илә ендирмәк һаггында гәрар гәбул етди. «Амнистија һаггында» фәрмана әсасән онлары һәбс јерләриндән азад едиб, үзәрләриндән мәһкум адыны көтүрдү.

1955-чи илин мај ајында бүтүн мәһкумлар һәбс јерләриндән азад олуңдулар.

1956-чы ил ијулуң 22-дә ССРИ Али Мәһкәмәсинин Чинајәт ишләри үзрә мәһкәмә коллекијасы Рәһимов Исмиханын, Абдуллајев Күлһүсејин, Зејналов һачынын, Ваһидов Ајдынын, Әләскәров Азәрин, Абдуллајев Мусанын, Әлијев Камалын вә Рзајев Камилин ишләриндә чинајәт тәркиби олмадығы үчүн Азәрбајчан ССР Али Мәһкәмәсинин 1949-

чу ил 21—22 март тарихли һөкмүнү вә һәмнин Али Мәһкәмәнин 1955-чи ил 9 апрел тарихли гәрарыны да ләғв етди вә онлар һаггында чинајет иши хәтм олуңду.

1956-чы илин ијул вә август ајларында «Илдырым» адлы «антисовет милләтчи кәнчләр тәшкилатынын» «үзвләри» бүтүн һуғуғларынын бәрпа едилмәси һаггында ара-ышлар алмышлар.

Беләликлә, бу да тарихин даһа бир ибрәт дәрсиدير. Кәнчләримиз кәрәк бу дәрси дә унутмасынлар.

СҮЛЕЈМАНОВ ФИРУЗ ӘЛӘСКӘР ОҒЛУ

Кирову өлдүрдүкдән сонра Сталинин әлалтылары өлкәдә «халг дүшмәнләринин» ифша едилмәси бәһанәсијлә биринчи нөвбәдә өз мәнведичи зәрбәләрини зијалылара ендирдиләр. Ленинин вә Тротскинин тәшәббүсү илә өлкәнин ән сәрт иглимли јерләриндә гурулмуш дүшәркәләрә ғыса мүддәт ичәрисиндә он минләрлә болшевикләрин фикирләринә зидд олан зијалылар сүркүн олуңду. Бәхтәвәр дүнјанын тәшкилинә шүбһәли јанашан, бәрәбәрлик барәдә суаллар верән һәр бир ағыллы вә савадлы шәхс коммунизм дејилән кәләчәјин дүшмәни һесап олуңуб, дүзәлмәси үчүн ислаһ-әмәк дүшәркәләринә кәндәрилирди.

Азәрбајчан халгынын тарихиндә 1937—38-чи илләр ән гәмли сәһифәләрини тәшкил едилрәр. Бу ики дәһшәтли илдә халгмызын тәләјини вә мүғәддәрәтәни һәлл едән ғырылдагчы болшевик күруһу ЧК, ГПУ вә КГБ адланан бандит тәшкилатларынын васитәсијлә мүхтәлиф ујдурма вә чәфәнк иттиһамларла Азәрбајчан зијалыларынын демәк олар ки, бүтүн габагчыл нүмәјәндәләрини мәнв етмишдир.

Сүлејманов
Фируз
Әләскәр оғлу

Беријанын Бақыја кәндәрилән хусуси әлалтысы Матулевич, Сумбатовун, Григорјанын, Маркарјанын вә онларча һәмдәмләринин ән фәал кәмәји илә ики ил әрзиндә 70 миң гәдәр зијалыларымызы—алим, мүәллим, һәрбчи, һәким, јазычы, шаир, мүһәндис, хуләсә, билкиңләримизин ән танынмышы вә көркәмилләрини күлләләмишдир. Мәһкәмә ичләсләри вә һөкмүн охунмасы чәми 15 дәгигә чәкирди. Демәли, саатда дөрд нәфәр, 24 саатда 96 нәфәр, ајда—2880 нәфәр вә и. а. (гејд етмәк ләзимдыр ки, хусуси үчлүкәр вә Матулевичин дәстәси тәнәффүссүз вә истирахәтсиз ишләјирди). Өлүмә вә сүркүнә мәнкум едилән бүтүн зијалыларымыз антисовет, әксингилаби үсјанчылыгда, Азәрбајчаны ССРИ-дән гопарыб мүстәгил өлкәјә чевирмәкдә, Берија, Бағыровун вә партија вә һөкүмәт үзвләринин әлејһинә суи-гәсд һазырламагда тәгсирләндирилирдиләр.

Чәлләдлар Азәрбајчанын сәнәјә вә техники зијалылары барәсиндә хусуси «гајғы» көстәрирдиләр. Һәр бир јүксәк ихтисаслы азәрбајчанлы мүһәндис, нефтчи, иншаатчынын симасында халгмызын чәлләдлары дүшмән көрүр, онлары завод, фабрик, мүәссисә, мәдән, тикинти вә гурғунун партлатмасында, сырадан чыхарылмасында, чһазларын хараб едилмәсиндә тәгсирләндириб мәнкум едилрәр.

1938-чи илдә күнаһсыз вә әсассыз мәнкум олуанлардан, Азәрбајчанын техники зијалыларындан бири дә Кәнчә Тохучу комбинатынын баш механики Сүлејманов Фируз Әләскәр оғлу иди.

1938-чи ил мартын 2-дә Дөвләт Тәһлүкәсизлијинин Кәнчә шәһәр шәбә рәиси Гамрекели ашағыдакы арајышы тәртиб едилр:

«Сүлејманов Фируз Әләскәр оғлу, 1905-чи илдә Сабирәбад рајону Галагајын кәндиндә анадан олуб, бигрәф, Кировабад Тохучу комбинатынын баш механики;

Аиләси: аңасы—Сәнәм Кәрим ғызы, 55 јашлы, гардашы — Сурхај, 38 јашлы; бачысы — Арәстә, 35 јашлы.

Бизим тәрәфимиздән һәбс едилмиш әксингилаби, милләтчи үсјанчы тәшкилатынын үзвү олан, кечмиш Кировабад тохучу комбинатынын кечмиш директору Рәфијев Инајәтин ифадәләриндән көрүнүр ки, 1936-чы илин ијун ајында о, Сүлејманов Фирузу әксингилаби милләтчи үсјанчы тәшкилата чәлб етмиш вә бу әксингилаби тәшкилатын тапшы-

рығы илэ Сүлејманов экингилаби тэхрибатчы зиянкар-
лыг ишлэр көрүрдү.

Изаһ олуналара эсасэн Сүлејманов Фирузу һэбс едиб
Азәрб. Чинајәт Мәчәлләсинин 64, 69, 70, 72 вә 73-чү мад-
дәләри илэ мәс'улијјәтә чәлб едилмәсини лазым билирәм.

ДТ Кировабад шәһәр шө'бәсинин рәиси,

ДТ баш лејтенанты *Гамрекели*.

1938-чи ил мартын 2-дә ДТ 195 нөмрәли ордеринә эса-
сэн Сүлејманов Фируз һэбс едилди.

Елә мартын 2-дә онун биринчи диндирилмәси кечирилди.
Мустәнтиг Лихачов: «Истинтага мә'лумдур ки, сиз Ки-
ровабад шәһәриндә фәалијјәтдә олан экингилаби милләт-
чи үсјанчы тәшкилатынын үзвү олуб экингилаби ишләр
көрүрдүнүз. Буналары бојнуруза алырсыныз?»

Сүлејманов: «Хејр, бојнума алмырам. Мән экингилаби,
милләтчи үсјанчы тәшкилатда олмамышам».

Лихачов: «Сиз јалан дејирсиниз. Истинтаг дәгиг билир
ки, сиз экингилаби милләтчи үсјанчы тәшкилатынын үзвү
идиниз. Истинтаг сизә инад көстөрмәмәји вә сизин бу экин-
гилаби тәшкилатда иштиракыныз һагда доғру ифадә вер-
мәји мәсләһәт көрүр».

Сүлејманов: «Мән доғру данышырам вә бир даһа да де-
јирәм ки, мән экингилаби милләтчи үсјанчы тәшкилатын-
да һеч вахт иштирак етмәмишәм».

Лихачов: «Сизин бу ифадәләриниз јаландыр. Сиз һәмин
экингилаби тәшкилатын үзвләри олан шәрикләринизин
ифадәләри илэ ифша олунурузу вә онлар сүбүт едирләр
ки, сиз бу экингилаби милләтчи үсјанчы тәшкилатын үзвү
идиниз».

Сүлејманов: «Мән гәтијјәтлә тәсдиг едирәм ки, экинги-
лаби милләтчи үсјанчы тәшкилатын үзвү дејилдим, мәни
бу тәшкилата һеч кәс чәлб етмәји вә белә бир тәшкилатын
олмағы һагда мән һеч бир шәј билмирдим».

Букүнкү охучулар билмәлидирләр ки, 1936-чы илдә
ДТК-нин сәдри Бериянын рәсми сөрәнчамы илэ душтаглар-
дан истинтага лазым олан ифадәләри алмаг үчүн онлары
вәһшичәсинә дөјмәк, истинтаг мәнкәнәсинә салыб ишкән-
чәләрин мүхтәлиф үсулларына («үчүнчү үсул») әл атмаға
ичазә верилди. Бу илләрдә ДТК-нын рәһбәрләри Сталинә
лазым олан «өлкәдә кениш миғјасда јайылмыш антисовет
экингилаби террорчу, тротскист-зиновјевчи, милләтчи» вә
башга, буна бәнзәр тәшкилатларын мөвчуд олмасыны сү-
бүт етмәјә чалышырдылар.

Азәрбајчанда белә милләтчи экингилаби үсјанчы тәш-
килат «ифша олунандан» сонра јерли ДТК-нын ермәниләр-
дән ибарәт олан рәһбәрләри «мүјјән» едилләр ки, бу тәш-
килатын башчылары Р. Ахундов, Ә. Гарајев, Г. Мусабәјов,
М. Д. Һүсејнов, Н. Султанов вә башгалары идилләр. Буналар
өз нөвбәсиндә республикада мөвчуд олан назирликләрини
рәһбәрләрини, МК мәс'ул ишчиләрини, буналар да онла-
ра табе олан мүәссисә, завод, фабрик, мә'дән вә с. мүдир вә
ја рәһбәрләрини һәмин умумреспублика экингилаби мил-
ләтчи тәшкилатына чәлб едиб антисовет үсјаныны галдыр-
малы, Бағырову өлдүрмәли вә Азәрбајчаны ССРИ-нин
тәркибиндән чыхармалы идилләр.

Кәләчәк Азәрбајчан буржуа демократик республикасы-
нын президенти Руһулла Ахундов олмалы иди.

Сталин Зиновјевлә Каменевлә демишди ки, сиз һеч нәдән
горхмајыб тәшкилатыныза дахил оланларын адларыны де-
јиниз, өзәзини дә нә сизә, нә дә сизин аиләләринизә тохун-
мајачағын. Еләчә дә Азәрбајчанда Мир Чәфәр Бағыров
Руһулла Ахундова вә Мустафа Гулијевә бу шәртләри бил-
дириб онлары һәбсдән азад едәчәјини вә'д етди. Вә бу ики
нәфәр јадларына ким душубсә һамысыны вердиләр күдаза.
«Фәхри душтаг» кими, бу ики нәфәр ајрыча, һәр шәјлә тә'-
мин олунмуш камераларда галырдылар вә буналар јејиб-
ичиб, нөвбәти «јох» вә «хејр» дејәнин јанына кәтириләрәк
«сүбүт едирдиләр» ки, филанкәси мән өзүм, шәхсән «бизин
тәшкилата» чәлб едиб филан тапшырыглары вермишәм.

Республика зијалыларынын әксәријјәти бу ики нәфәрин
ифадәләри эсасында тутулуб мәһв едилмишдир. Әкәр «ве-
рилән мә'лумата» эсасән филанкәс етиразында ахырачан
дурундуса, онда әкәр һалларда һәр шәји дөјүлмәләр вә
ишкәнчәләр һәлл едирди.

Бүтүн танынмыш алим, јазычы, шаир, назир, мүһәндис,
һәкимләримизин 1937—38-чи илләрдә гәтли эсасән Руһул-
ла Ахундовын вә Мустафа Гулијевин бојнундадыр (о бири
кәчмиш номенклатурамызын 1937-чи илэ гәдәрки фәалиј-
јәти һағында вахт кәләр сөһбәт едәрик).

Демәли, Р. Ахундов Кәнчә Тохучу комбинатынын ди-
ректору Рәфијев Инајәти рәһбәрлик етдији экингилаби
антисовет милләтчи тәшкилатына чәлб едир вә она тапшы-
рыр ки, о, өз нөвбәсиндә Кәнчәдәки тәшкилата ајры-ајры
инанылмыш адамлары чәлб етсин. Рәфијев Инајәт дә ишә
башлајыб Кәнчә фәалларындан бир нечәсини бу тәшкила-
та чәлб едир, о чүмләдән дә Сүлејманов Фирузу. Рәфијев
лазым олан ифадәләри вердикдән сонра чәзасыны алып,
амма ифадәләри эсасында Сүлејманов һәбс едилләр.

Сүлејманов Фирузун 10936 №-ли чинајот иши дөрд чилдән ибарәтдир (һәчми 1200 сәһифәдән артыгдыр). Ону әксингилаби милләтчи үсјанчы тәшкилатын Көнчә бөлмәсини јаратмагда, бу тәшкилата башга инанмыш адамлары чөлб етмәкдә вә Тохучулуг комбинатында тәһрибат ишләринин көрүлмәсиндә тәгсирләндиридиләр. Комбинатын ишинин һәртәрәфли јохланылмасы үчүн ондан чох мүхтәлиф јохлајычы эксперт комиссијалар ишләјирди вә бу јохламалар да ил јарым вахт апарды. Сүлејманов исә һәбсдә галырды вә једди дәфә Көнчәдә диндириләндән сонра 38-чи ил апрелин 8-дә Бақыја ДТ 3-чү шөбәсинин сәрәнчәмына көндәрилир. Бақыда әләвә беш дәфә диндирилиб.

Узун-узады тәфтиш, эксперт вә јохламалар Сүлејмановун баш механик ишләдији тохучулуг комбинатында тәһрибатлар вә ја зијанкарлыг баш вердијини сүбүт етмәди вә бунунла она Азәрб. ЧМ 69, 70 вә 72-чи маддәләри илә иснад едилән чинајәтләр үзәриндән көтүрүлдү. Тохучулуг комбинатынын диндирилән онларла ишчисинин демәк олар ки, һамысы ифадәләриндә Сүлејмановун јүксәк биликли мүтәхәссис олдуғуну вә чанла-башла комбината хидмәт етдијини көстәрдиляр.

Биринчи диндирмәдә һәр шеји инкар едән вә мүстәнтигин суалларыны рәдд едән Сүлејманова јухарыда дедијиниз үчүнүчү үсүл диндирмәсини тәтбиғ етдиләр. Вәһишәсинә дөјүлмәси нәтичәсиндә о, таб кәтирмәјиб икинчи диндирилмәсиндә «һәр шеји» бојнуна алыр:

Лихачов: «Истинтағ бир даһа сизин әксингилаби милләтчи үсјанчы тәшкилатда иштирак етмәјиниз һагда ифадә вермәји мәсләһәт көрүр».

Сүлејманов: «Биринчи диндирмәдә мән јалан демишәм. Бојнума алырам ки, мән, Сүлејманов Фируз, Қировабадда олан әксингилаби милләтчи үсјанчы тәшкилатын үзвү идим».

Лихачов: «Сизи әксингилаби милләтчи үсјанчы тәшкилата ким вә нә вахт чөлб едиб?»

Сүлејманов: «Әксингилаби милләтчи үсјанчы тәшкилата мән 1936-чы илнн ијун ајында Қировабаддағы Тохучулуг комбинатынын кечмиш директору Рәфијев Инајәт чөлб едиб. О, мәнә ашағыдакы тапшырығлары вериб:

1. Истәһсалатын планлашма вә фәһлә гүввәсинин истифадә сәһәсиндә зијанкарлығы һәјата кечириб гејри-реал планлары тәртиб етмәк;

2. Әһали арасында Совет һакимијәти әлејһинә наразылар јаратмағ мәғсәдијлә әтрафымда оланларын арасында антисовет әксингилаби милләтчи тәблиғат апармағ;

3. Антисовет әһвали-руһијјәли шәхсләри мүәјјән едиб, онлары әксингилаби милләтчи истиғамәтдә дилә тутмағ вә е'тибар едиб, бел бағладығым адамлары бизим әксингилаби милләтчи үсјанчы тәшкилатымыза чөлб етмәк.

Лихачов: «Тәшкилатыныза кими чөлб етмисиниз?»

Сүлејманов: «Баш механик мұавини Әлизадә Әскәри, электрик тәсәррүфаты истифадә бөлмәсинин мәс'ул ичрачылары Рәчәбов һачыбаланы, Әскәров Чәләлы, Чаббаров Мамеди вә Һүсәјнов Гәзәнфәри».

Һағсыз һәбс едилән Сүлејманов Фируза биринчи иттиһамнамәни 1939-чу ил мајын 3-дә е'лан етдиләр. Лакин иш мәһкәмәјә кедиб чатмады, чүнки ону һәбс едәнләр өзләри көрүрдүләр ки, иш башдан-баша фырылдагдыр, әсәссыздыр. Сүлејманов исә 1938-чи ил мартын 2-дән һәбсәдир! Һа гурдаладылар, һа ахтардылар, амма санбаллы бир шеј тапылмады ки, тапылмады.

1939-чу ил ијулун 31-дә Сүлејманов Фируз ДТК-нин рәһбәрлијинә шикајәт јазыр:

«Мән гәти сүрәтдә билдирмишәм вә јәнә дә билдирирәм ки, мән һеч бир әксингилаби тәшкилатда үзв олмамышам вә Рәчәбову, Әлизадәни вә башгаларыны бу тәшкилата чөлб етмәмишәм. Комбинатын кечмиш директору Рәфијевин һағымда јаздығлары јалан вә бөһтандыр.

Өзүм һагда вә башгалары һағымда бөһтан долу ифадәләри вермәјә мәнн мәчбур едилбәр. Бу барәдә мән үч әризәмлә Зағағғазия һәрби прокурорлуғуна вә Азәрб. ССР прокурорлуғуна мүрачизәт етмишәм.

ДТК-нин Қировабад шәһәр шөбәсинин кечмиш рәис мұавини олан Лихачовун мәнә гаршы тәтбиғ етдији амансыз физики репрессиялары вә зоракылығы мәнн јалан вә бөһтанлы ифадәләр вермәјә мәчбур етди. Инди, һалымнн нормал вәзијјәтиндә, доғру ифадә вә изаһат вермәјә имкәным вар вә мән бүтүн сәмијјәтлә бәјан едирәм ки, мән һеч бир әксингилаби тәшкилатда олмамышам вә бу һагда һеч хәбәрим дә олмајыб. Мән бөһтан гурбаны олмамалыјам!»

1939-чу ил сентјабрын 23-дә икинчи иттиһамнамә тәртиб олунду:

«Сүлејманов Фируз Әләскәр оғлу Азәрб. ССР ЧМ 72 вә 73-чү маддәләри илә тәгсирләндирилир ондан өтрү ки:

1. О, Азәрбајчанда фәалијјәт көстәрән әксингилаби милләтчи үсјанчы тәшкилатын үзвү иди;

2. О, Азәрбајчандакы Совет һакимијјәтинин зорла деврилмәси үчүн әксингилаби тәшкилатын һазырладығы силаһлы үсјан һағымда хәбәрдар иди;

3. О, аксингилаби тәшкилата 5 нәфәр: Рәчәбов Һачы-баланы, Әлизадә Әскәри, Әскәров Чәлалы, Чаббаров Ма-меди вә Һүсәинов Гәзәнфәри чәлб едиб, онларын аксинги-лаби фәалијјәтинә башчылыг едирди».

1939-чу ил октябрын 2-дә Сүлејмановун «чинајәт иши» ДТК-нын Хүсуси мүшавирәсинә (үчлүјә) верилир. 1940-чы ил февралын 9-да (һәбс олунандан ики ил сонра!) ДТК-нын Хүсуси мүшавирәсинин 10 нөмрәли протоколуна әсасән «антисовет милләтчи тәшкилатда иштиракына көрә» Сүлеј-манов Фируз Әләскәр оғлу беш ил мүддәтинә ислаһ-әмәк дүшәркәсинә көндәрilmәклә азадлыгдан мәһрум едилди.

1940-чы ил февралын 10-да Сүлејманов Фируз «Шимал-шәрг дүшәркәсинә» (Севвостлаг) сүркүн едилди. Орада да (Јакутијада) бу фани дүнјаны тәрк етди (Аллаһ она рәһ-мәт етсин!)

1956-чы ил августун 4-дә Азәрб. ССР Али Мәһкәмәси-нин гәрары илә ДТК-нын Хүсуси Мүшавирәсинин 1940-чы ил февралын 9-у тарихли гәрары ләғв едилди вә Сүлејма-нов Фируз Әләскәр оғлунун һәркәтиндә чинајәт тәркиби олмадығы үчүн ишинә хитам верилди.

МҮНДӘРИЧАТ

Өн сөз	3
Әсил гырым әрәфәсиндә	6
«Иттиһад» партијасынын сон күнләри	6
1930-чу илин фачиәси	21
Әскәр Гәмбәр оғлу Һачыјев	32
Совет һәбс дүшәркәләринин илк мәһбуслары	38
Гадындарымыз — гурбанларымыз	59
Мәдинәханым Мейди гызы Гиясбәјли	59
Күларә ханым Ибраһим Хәлил гызы Гәдирбәјова	67
Гәјыбова Хәдичә ханым Осман гызы	73
Елм гырымы. Фачиә	80
Һәнәфи Баба оғлу Зейналлы	88
Бәкир Ваһаб оғлу Чобанзадә	95
Балабәј Чаббар оғлу һәсәнбәјов	101
Бөјүкаға Миргасым оғлу Талыблы	109
Ибраһим Абдулла оғлу Еминбәјли	114
Һүсејнәли Сүлејман оғлу Биләндәрли	121
Микајыл Намаз оғлу Һүсејнов	128
Борис Николајевич Тихомиров	137
Александр Семјонович Букшпан	141
Абдулла Мәммәд оғлу Тағызадә	147
Әли Назим Маһмуд оғлу Маһмудзадә	152
Гулам Кәрим оғлу Бағыров	156
Мәммәд Исмајыл оғлу Чуварлински	165
Хәлид Сејид Хочајев	169
Әбдүләзиз һейдәр оғлу Саламзадә	172
Абдулла Мәһәммәд оғлу Шәрифов	177
Ағамир Садыг оғлу Мәммәдов	182
Идрис Мәшәди Заман оғлу һәсәнов	188
Тағы Аббас оғлу Шаһбази	193
Губајдуллин Газис Салиһович (Губајдуллин Әзиз)	199
Вәзиров Јусиф Мирбаба оғлу (Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли)	204
Мәммәд Һачы Мирзә Баба оғлу Орханбәјан	209
Тејмур һейдәр оғлу Салаһов	216
Ачы тәләләр	216
Аббас Мирзә Рәсул оғлу Шәрифзадә	228
Үлви Рәчәб Шашыгзадә	233
Һөкм: «Чәмијјәтдән чыхарылмалы шәхсләр»	
Репрессия гурбанларындан бири, јахуд Баласадыг Һүрмәд оғлу Зейналовун кунаны нә иди?	233
Ханыш Рүстәм оғлу Рүстәмов	236
Јолчу Шукүрәди оғлу Фәрзәлијев	242
Баба Чавад оғлу Ибраһимов	247
Ејвазов Кәрим Мәһәммәд оғлу, Алханов Мәшәди Әһмәд Мәһәррәм оғлу, Мирзадә Сејид Мүсејиб Сејид Һүсејин оғлу, Һүмбәтов Әбдүләли Сүлејман оғлу, Аббасов Садыг Аббас оғлу	254

Төгсирлэндирилиб: «Һәрби-фашист гәсдиндә.....	
Капитан Санијев Кә'би Мурад оглу	263
Дин хадими — алим	274
Газы Мир Мәммәдкәрим Аға	281
Иттиһам	281
50 ил әввәл 4438 нөмрәли иш үзрә чәза аланлар вә чәза верәнләр	281
Достум Һачы Зејналовун әзиз хатирәсинә	306
Сүлејманов Фирүз Әләскәр оглу	324

Бәди редактору *Б. Хананјев*
Техники редактору *С. Шаһбазова*
Корректорлары *В. Мусајева*

ИБ № 5744

Дығылмаға верилмиш 03.03.92. Чапа имзаланмиш 14.01.93. Әдәби гарнитур. Јүк-
сәк чап үсүлу илә. Форматы 84×108¹/₃₂. Мәтбәә кағзы № 2. Шәрти чап вәреği
17,43. Учот нәшр вәреği 18,0. Тиражы 10200. Сифариш 52. Мүгавилә гижмәтилә.

Азәрбајҗан Республикасы Девләт Мәтбуат Комитәси.

Азәрбајҗан Девләт Нәшријаты, Бақы — 370005, һүсү һачыјев күчәси, № 4.
1 №-ли мәтбәә. Бақы, Әли Бајрамов күчәси, № 3.

Государственный комитет Азербайджанской Республики по печати.

Азербайджанское государственное издательство «Азернешр». Баку — 370005, ул.
Гуси Гаджиева, 4.

Типография № 1. Баку, ул. Али Байрамова, 3.

T3

106596